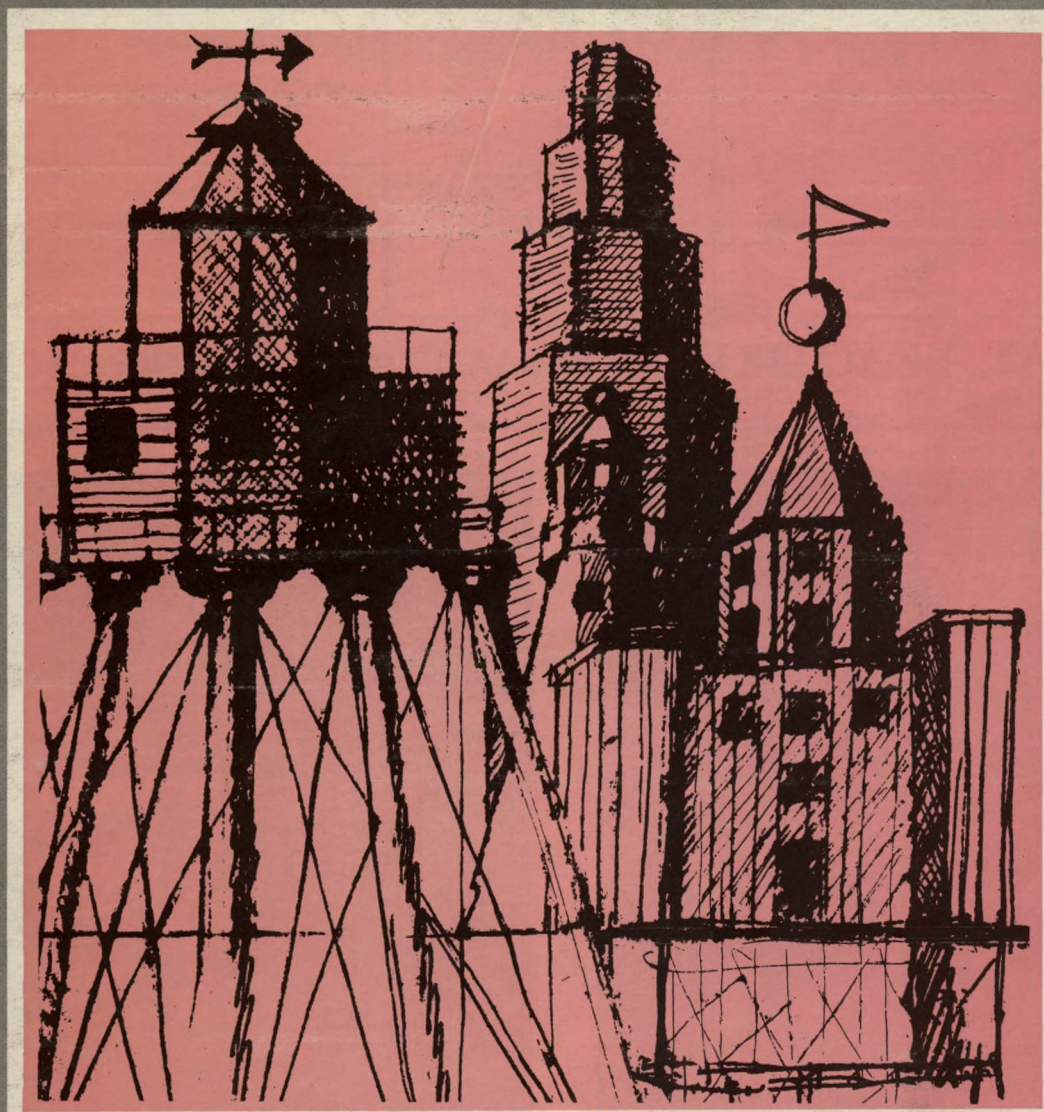

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
τεύχος 88-89 Φεβρουάριος-Μάρτιος 1988
τιμή τεύχους 300 δρχ.

Κομμουνιστική ανανέωση: ή κρίσιμη καμπή
οικολογία και Άριστερά

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 11 ΜΑΡΤΙΟΥ 1988
τεύχος 88-89, Φεβρουάριος - Μάρτιος
τιμή τεύχ. 300 δρχ.
Κέκροπος 2, 105 58, ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.39.645 και 32.28.791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουνάλης, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Παναζόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Τη διόρθωση των δοκιμών έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τη σελιδοποίηση ο Χρήστος Πικριδάς, την αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Άναστασίου, τη στοιχειοθεσία ή Άννα Γιακά, ή Γεωργία Μπαρούδου, ή Άλίκη Πελεκάνου και ή Μαριάννα Σωτηροπούλου. Διαφημίσεις: Έλενα Χουλιάρα.

Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τὰ τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
από τό 1 έως τό 72
(Μάιος 1976-Όκτ. 1986
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Κτίσματα στην άμμο;	7
Νίκου Τσιγώνια, Μιά άκόμη διάσπαση	8
Σταύρου Λιβαδά, Ρέκβιεμ στό άρθρο 4	9
Άγάπιου Άγαπητίδη, Έπί Ίσ(ο)ις δροις	10
Γιάννη Μαρκάκη, Φορολογικά	12

Άγγελου Έλεφάντη, Κομμουνιστική άριστερά, στην κρίσιμη καμπή ..	13
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Μετά τό Νταβός και τίς Βρυξέλλες ..	16
Γεωργία Πετράκη, Λαύριο, ή έφαρμογή τής νέας τεχνολογίας	19
Πέρσας Ζέρη, Θεσμικό πλαίσιο τοπικής ραδιοφωνίας	22

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, Στιγμαία και αυτόφωρα	26
--	----

Μιχάλη Χλέτσου, Γυναίκες και δυαδική κοινωνία	28
Νίκου Λιούση, Εύρωπαϊκή στρατιωτική βιομηχανία	32
Μπόρις Καγκαρλίτσκι, Ή άριστερά στην ΕΣΣΔ	37
Ρού Μεντβέντεφ, Γκαλίνα Μπρέζνιεβα	40

Γιώργου Ριτζούλη, Ή Άριστερά ως συνήγορος του αναπτυξιακού μύθου	44
Έλμαρ Άλφάτερ, Οικονομία - οικολογία - χώρος - χρόνος	48
Έτιέν Μπαλιμπάρ, Έθνικισμός και ρατσισμός	61
Δημήτρη Μαρκή, Κριτική Θεωρία	68

Νάσου Βαγενά, Θεωρία ή Κριτική;	77
Άνδρέα Κούρκουλα, Μαρίας Κοκκίνου, Άμαρτίες γονέων	87
Δημήτρη Παπαλεξόπουλου, Για τήν «Ίστορία τής αρχιτεκτονικής» του Φράμπτον	89

Παντελή Μπουκάλα, Κέρματα	92
Άγγελου Έλεφάντη, «Οί 24 Ώρες»	94
ΠΟΛΙΤΗΣ, Έπισημάνσεις στα περιοδικά	96
ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ	98

Έξώφυλλο, από σχέδιο του Ιταλού αρχιτέκτονα Ά. Ρόσι

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χώρες, έτήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια 1.500, έξάμηνη 800

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδότης Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 Άθήνα τηλ. 32.28.791. Έκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Κτίσματα στην άμμο;

Ώς τώρα ο Πολίτης απέφευγε να ασχοληθεί με ζητήματα που αφορούν άμεσα και συγκεκριμένα τό ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά. Οί λόγοι, δεδομένης τής ανάμειξης πολλών από τούς συντάκτες του στά κομματικά, ήταν κυρίως δύο: τό περιοδικό δέν θεωρούσε σωστό νά ταυτιστεί μέ τό ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά και άκόμα δέν ήθελε νά άποτελεῖ ὄργανο έκφρασης ὀρισμένων απόψεων, μιά «τάση» δηλαδή στό έσωτερικό του κόμματος. Όστόσο τό συνέδριο του κόμματος συνέπεσε μέ τή συμπλήρωση ενός περίπου χρόνου ζωής και, τώρα πιά, θά ήταν παράλειψη αν άποφεύγαμε νά ποῦμε εϋθαρσώς τή γνώμη μας πάνω σέ ένα δημόσιο γεγονός. Η παράλειψη θά ήταν μάλιστα άσυγχώρητη μιά και εξακολουθοῦμε νά θεωροῦμε τό «μικρό» αυτό κόμμα ως τόν μοναδικό πολιτικό φορέα τών κομμουνιστικών ιδεών, που είναι και δικές μας ιδέες, στον τόπο μας.

Άλλά, δυστυχώς, αυτό δέν άρχει. Η «προγραμματική» πίστη στην επικαιρότητα του σοσιαλισμού και οι έπαναλαμβανόμενες σχετικές διακηρύξεις καταλήγουν νά εκλαμβάνονται ως θεωρητικό πείσμα και ταυτόχρονα πολιτική άφέλεια, όταν άποτελούν άπλως λόγια και όχι άφετηρίες που διαπνέουν και συνέχουν τήν καθημερινή πολιτική πράξη. Ο χρόνος που πέρασε εκτιμήθηκε, σωστά, ως χρόνος επιβίωσης. Άλλ' ή επιβίωση δέν είναι ποτέ οϋδέτερη, οι τρόποι δηλαδή που επιλέγονται για νά τήν υπηρετήσουν καθορίζουν, σέ ένα βαθμό, και τό μελλοντικό βίο. Αν λοιπόν εξαιρέσουμε ὀρισμένες μαζικές εκδηλώσεις, που, κατά τή γνώμη μας, ήταν (μαζί και μέ τή στάση του Ρήγα και του κόμματος στά φοιτητικά) οι ευτυχέστερες στιγμές τής έτήσιας αυτής πορείας, ή μάχη του κόμματος, ή μάχη τής επιβίωσης επικεντρώθηκε, περιορίστηκε θά λέγαμε, σέ δύο τομείς. Τόν τομέα του οργανωτικού, ο οποίος από μόνος του, ξεκομμένος δηλαδή από τό πολιτικό που υπηρετεί, καταλήγει σέ μιάν οργανωτική τεχνική, και τόν τομέα του πολιτικού, όπου ή προσπάθεια μέσα στην άγωνία τής επιβίωσης πήρε τή μορφή τής προσπάθειας για παρέμβαση στό κατεστημένο πολιτικοεκλογικό σκηνικό. Και οι δύο τομείς είναι βέβαια άπαραίτητοι, μόνον όμως έφόσον συνοδεύουν και έξυπηρετούν τήν καθημερινή πολιτική και τίς ιδέες του κόμματος. Σέ διαφορετική περίπτωση καταλήγουν νά διαγράφουν τήν εικόνα τής οργανωτικής και πολιτικής άποστέωσης και έσωστρέφειας. Μέ άλλα λόγια, τό οργανωτικό, από μόνο του, άφορά τά μέλη και μόνον αυτά, τόν τρόπο δηλαδή που συνυπάρχουν στό κόμμα, τό δέ πολιτικό άφορά τό κόμμα, και μόνον αυτό, τόν τρόπο δηλαδή που συνδιαλέγεται και συνυπάρχει μέ τίς άλλες πολιτικές δυνάμεις. Κανένας από τούς δύο τομείς δέν άφορά τήν κοινωνία, και δέν έννοοῦμε έδω άπαραίτητα τό έθνικό άκροατήριο, οϋτε καν τήν έργατική τάξη, αλλά τουλάχιστον τόν κόσμο τής Άριστεράς που βρίσκειται εκτός κόμματος.

Ελειψε λοιπόν ο αυτονόητος πολιτικός λόγος του κόμματος σέ άπλά ή πολύπλοκα ζητήματα που ανακύπτουν καθημερινά και που αφορούν ὄλους, ο λόγος που θά έμπεριείχε τή σκοπιά του σοσιαλισμού χωρίς νά τή διακηρύσσει, ο λόγος που μέρα μέ τή μέρα θά σμίλειε τήν αυτόνομη ταυτότητα του ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά. Κι αυτό όχι γιατί δέν υπάρχουν άπόψεις μέσα στό κόμμα για τήν κοινωνία, αλλά γιατί δέν υπήρξε ή άξίωση μιās κεντρικής άποψης, μιās όπτικής, μιās στρατηγικής. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα και μέ αυτή τήν προϊστορία είναι χαρακτηριστικό ότι ο προβληματισμός που κυριάρχησε στό συνέδριο άφορούσε ζητήματα τρίτου και τέταρτου βαθμού, όπως είναι ή έσωκομματική ὀργάνωση τών τάσεων ή ή έσωκομματική εκπροσώπηση τών γυναικών στά ὄργανα, τήν ώρα που λείπει ή κεντρική πολιτική, ή ταυτότητα του κόμματος. Και είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι τό μόνο πολιτικό πρόβλημα που συν-ζητήθηκε λίγο περισσότερο στό συνέδριο ήταν αυτό τών συμμαχιών (ή συμπράξεων), πρόβλημα που άπασχόλησε μόνο κάποιες ομάδες συνέδρων που βλέπουν τήν ταυτότητα και τό λόγο ύπαρξης του κόμματος μόνο μέσα από τό πρίσμα ενός ευρύτερου πολιτικού σχήματος.

Αν τό συνέδριο του Φεβρουαρίου ήταν χαρακτηριστικό τών ὄσων έγιναν και κυρίως ὄσων δέν έγιναν στό χρόνο που πέρασε (πάντοτε έτσι είναι τά συνέδρια), ή αναζήτηση και ανάδειξη τής πολιτικής ιδιαιτερότητας του φορέα τής κομμουνιστικής ανανέωσης είναι τό κύριο πρόβλημα. Χωρίς αυτόνομη ταυτότητα τό κόμμα δέν μπορεί νά έπικοινωνήσει, δέν μπορεί νά βοηθήσει και νά «οργανώσει» τόν κόσμο που βρίσκειται σέ μιά παράλληλη περιοχή πολιτικών ευαισθησιών. Αυτή ή «υπαρξιακή» μάχη είναι μάχη θεμελιακή και ως εκ τούτου προηγείται και προϋποτίθεται κάθε άλλης. Άπό τήν έκβαση αυτής τής μάχης, στην όποια συστρατεύονται ὄλοι ὄσοι εξακολουθοῦν νά άναγνωρίζουν ότι υπάρχει πρόβλημα ανανέωσης του κομμουνιστικού ιδανικού, έξαρτάται όχι μόνο ή ταυτότητα του ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά αλλά και ή δυνατότητα επικαιροποίησης του σοσιαλισμού στον τόπο μας.

ΡΕΚΒΙΕΜ «στό άρθρο 4»

Πριν λίγες μέρες έγινε στη Βουλή των Ελλήνων η κηδεία του άρθρου 4 του περιβόητου νόμου «περί κοινωνικοποίησης» του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Σύσσωμη ή εθνική αντιπροσωπεία ψήφισε ομόφωνα τη θανατική ποινή και με συνοπτική διαδικασία ακολούθησε η εκτέλεσή της.

Τό άρθρο 4 αποτελεί πλέον ιστορικό παρελθόν και οι συζητήσεις και οι κουβέντες έντοπίζονται στα όσα άμεσα ή έμμεσα προσέφερε στην ελληνική συνδικαλιστική και πολιτική ζωή, στη διάρκεια της «σύντομης» σχετικά —λιγότερο από πέντε χρόνια— ζωής του.

Για όσους τυχόν έχουν άσθενική μνήμη, ή όσους ζαλίστηκαν από τις άλλεπάλληλες και πολυποικίλες μεταμορφώσεις της «άλλαγής», τό άρθρο 4 ήταν τό μοναδικό μέ περιεχόμενο άρθρο ενός νόμου πού υποτίθεται πώς εισήγαγε τό θεσμό της «κοινωνικοποίησης», όπως τόν αντιλαμβάνονταν τό ΠΑΣΟΚ — τά άλλα τρία άρθρα αυτού του νόμου ήταν κενά περιεχομένου, θά κατετίθεντο και θά ψηφίζονταν αργότερα.

Και ως πρὸς τήν «κοινωνικοποίηση» μέν, αυτός ο νόμος ήταν κενός περιεχομένου, ή μάλλον περιείχε ως μοναδικό περιεχόμενο αυτό πού αποκλειστικά ενδιέφερε τή, σχετικά, νέα τότε —καλοκαίρι του 1983— έξουσία: «κοινωνικοποιούσε» τήν περιστολή των διεκδικήσεων των εργαζομένων.

Ώστόσο τό άρθρο 4:

— Δημιουργούσε ένα από τά κυριότερα όπλα - «θεσμούς» μέ τά όποια τό ΠΑΣΟΚ επιχειρούσε να πολιτευθεί, επιβάλλοντας διά νόμου τήν κοινωνική ειρήνη.

— Συμπύκνωνε τή γενικότερη πολιτική του φιλοσοφία, τίς προθέσεις του για τήν άσκηση τής έξουσίας.

— Αποκάλυπτε σε ολοκληρωμένη μορφή τό ιδεολογικό προφίλ αυτής τής έξουσίας, τό «διπλό» πρόσωπο, τήν άβυσσο λόγων και έργων της.

Έτσι τό άρθρο 4: αποτέλεσε τόν κυριότερο μηχανισμό μέ τόν όποιο τό ΠΑΣΟΚ επιχειρήσε να χειραγωγήσει τό διεκδικητικό κίνημα των εργαζομένων — χτυπώντας τόν πιό προωθημένο και «ευαίσθητο» ταυτόχρονα τομέα του, τό συνδικαλιστικό κίνημα στό δημόσιο τομέα. Και οι «καινοτομίες» (ή, άν θέλετε, τά «κτυπήματα κάτω από τή ζώνη») πού «νομιμοποίησε» μ' αυτό τό θεσμό δέν ήταν λίγες. Μετέτρεψε τήν ενεργό πλειοψηφία, αυτούς δηλαδή πού διεκδικούν μέ τόν όποιο τρόπο, ακόμα και μόνο μέ τήν ψήφο τους, κάποια πράγματα ή τίς τύχες τους, σε μειοψηφία αναγορεύοντας σε κυρίαρχο σώμα τούς αδρανείς και αδιάφορους. Εισήγαγε ως πάγια πρακτική τήν αντιπαράθεση του μέρους πρὸς τό όλο, τή μετονομασία κάθε αιτήματος δικαίου ή άδικου σε άπαιτήση μιάς συντεχνίας πού στρέφεται κατά του κοινωνικού συνόλου, τήν αργία καταδίκη τής όποιας διεκδίκησης ως δυνάμει άντεθνικής πράξης. Νομιμοποίησε τόν άπεργοσπαστικό μηχανισμό τής ΠΑΣΚ και έκσυγχρόνισε τά όπλα του. Οι κατ' έπάγγελμα άπεργοσπαστες δέν χρειαζόταν πλέον ν' αντιπαρατεθούν μέ τούς άπεργούς στό σωματείο. Άρκοι σε να πήγαιναν για μπάνιο ή να κάθονταν σπίτι τους.

Στή συνέχεια, στό δρόμο πού χάραξε τό άρθρο 4, ακολούθησαν τά πραξικοπήματα στη ΓΣΕΕ και οι άλλες μεθοδεύσεις πού όδήγησαν στη σημερινή έκφυλιστική εικόνα του συνδικαλιστικού μας κινήματος.

Μέ τό άρθρο 4 άποκαλύφθηκαν και οι πραγματικές προθέσεις του ΠΑΣΟΚ ως πρὸς τήν έξουσία. Ακόμα και σ' αυτούς πού δέν είχαν αυταπάτες ως πρὸς τίς προοπτικές και τούς άπώτερους στόχους του, ή θέσπιση του άρθρου 4 ύπήρξε μιά κάποια έκπληξη. Δέν άπεκάλυπτε μόνο τ' άπερίοριστα όπλα πού θά χρησιμοποιούσε τό ΠΑΣΟΚ για να κυβερνήσει, τίς προθέσεις του να εισαγάγει τόν αυταρχισμό ως κυρίαρχο μέσο ώστε να εξασφαλιστεί μέ κάθε τρόπο ή κοινωνική συναίνεση. Άπεκάλυπτε ακόμη περισσότερο τίς προθέσεις του ν' αυτονομηθεί ως πολιτικός μηχανισμός άσκησης τής έξουσίας, για λογαριασμό κάποιας ή κάποιων τάξεων, και να μετατρέψει τήν έξουσία σε αυτοσκοπό. Και από αυτή τή θέση ν' άπευθυνθεί και στους κοινωνικά ισχυρούς, στους ταξικά κυρίαρχους, διεκδικώντας τήν αναγνώριση πώς είναι ο μοναδικός μηχανισμός διαμεσολάβησης, ο ικανότερος διαχειριστής τής έξουσίας: «Είμαστε οι τεχνικοί τής έξουσίας σας».

Τό άρθρο 4 όμως άπεκάλυψε σε ολοκληρωμένη μορφή και τά μονιμότερα χαρακτηριστικά, τή μεθοδολογία και τήν τεχνική άσκησης αυτής τής έξουσίας: ή τέχνη τής συμπολίτευσης να πολιτεύεται ως αντιπολίτευση, ή ψευδωνυμία και ή παραπλάνηση ως μόνιμο στοιχείο πολιτικής πρακτικής. Στο όνομα τής «κοινωνικοποίησης» ή ούσιαστική αλλά και «θεσμική» άπομάκρυνση των εργαζομένων (και όχι μόνο) από τά κέντρα έξουσίας και στη συνέχεια ή μετατροπή τής συμμετοχής σε διακοσμητική και νομιμοποιητική διαδικασία τής έξουσίας πού άλλοι άσκούν. Τό πρόσωπο του Ίανου πού άνεδείχθη τότε και πλείστα όσα δείγματά του («ή άπομάκρυνση του Καραμανλή και τό νέο Σύνταγμα, ως κορυφαία στιγμή στον ούσιαστικό έκδημοκρατισμό τής

Δια γυμνού σφαιρίσμου

χώρας», «οι καλύτερες μέρες μετά τις εκλογές του 1985», για ν' αναφέρουμε δυο μετέπειτα παραδείγματα) ακολούθησαν ως μόνιμη πολιτική μεθοδολογία, που μας προσφέρεται και ως τις μέρες μας.

Σήμερα, λοιπόν, έχουν εκλείψει δλοι εκείνοι οι λόγοι, συγκυριακοί και μονιμότεροι, που κρατούσαν εν ζωή τό άρθρο 4. Σήμερα τό ΠΑΣΟΚ μπορεί από θέση ισχύος νά κάνει «δημοκρατικές παραχωρήσεις» στους εργαζόμενους, σήμερα μπορεί νά πολιτευεται χωρίς νά διακινδυνεύει τήν όργή και τήν αγανάκτησή τους, σήμερα μπορεί νά είναι ακόμα και γαλαντόμο και φιλελεύθερο. Σήμερα ετοιμάζει τό «νέο πρόσωπο», ανανεώνει τά φτιασίδια του, ετοιμάζει τά καινούρια έφοδια για νά εκμαιεύσει τή λαϊκή συναίνεση στή νέα εκλογική αναμέτρηση που είναι μπροστά του.

Αφήσαμε τελευταία μιά ακόμη διάσταση, που προστέθηκε και μονιμοποιήθηκε στήν ελληνική πολιτική ζωή, στά πολιτικά μας ήθη ειδικότερα, μέ τήν εισαγωγή του άρθρου 4. Ανθρώπινη και τραγική αυτή τή φορά. Βλέποντας τήν καρικατούρα τής εικόνας του βουλευτή κ. Άρσένη στή Βουλή, νά υπερασπίζεται μέ έωλα επιχειρήματα τό άρθρο 4 — πνευματικό του τέκνο γάρ— αναλογιστήκαμε τή μοίρα του «δοτού» που άφου έξαντλεί τήν «προσφορά» του γίνεται ό «άποδιοπομπαίος τράγος», που αγωνίζεται νά περισώσει όπως-όπως τά όποια δημιουργήματα και κυρίως τόν έαυτό του...

Σταύρος Λιβαδάς

Δημοκρατικός Άγώνας: ακόμη μιά διάσπαση

Ένας χρόνος συμπληρώθηκε ήδη από τή βίαιη διάλυση του ΚΚΕ Έσωτερικού και τήν επίσημοποίηση τής διάσπασης στό χώρο τής ανανεωτικής άριστερας. Μιάς διάσπασης που δημιουργήσε νέες άπογοητεύσεις και νέες άμφιβολίες στον κόσμο τής ευρύτερης άριστερας αλλά και στά μέλη και τους φίλους του ΚΚΕ Έσωτερικού ειδικότερα. Στο χρόνο που πέρασε, εκατοντάδες μάχιμα στελέχη του ενιαίου κόμματος περιόρισαν τις «φιλοδοξίες» τους στην άπλή παρακολούθηση τής πορείας των δύο κομμάτων που δημιούργησε ή διάσπαση. Οι περισσότεροι άπ' αυτους δέν έχουν αλλάξει στάση ως σήμερα.

Η ήγεςία και ή δυναμική τής ΕΑΡ άποδείχτηκαν άνίκανες νά εκφράσουν τον άυθεντικό πόθο χιλιάδων άριστερών. Άπορρίπτοντας κάθε τί θετικό και ριζοσπαστικό που είχε τό ΚΚΕ Έσωτερικού, ή ΕΑΡ κατάφερε νά μετατρέψει τό περίφημο πιά ραντεβού μέ τις μάζες σ' ένα όδυνηρό όπτικό φαινόμενο, σέ έναν άντικατοπτρισμό που ευχόμαστε νά μήν τυρναννεί για πολύ ακόμα τά μέλη τής, μέσα σέ μιά έρημο άπουσίας όλων αυτών που άρδεύουν και διαμορφώνουν μιά άριστηρή συνείδηση, άπουσίας δηλαδή άριστερών προτάσεων, θεωρίας και πρακτικής.

Τό ραντεβού μέ τις μάζες έγινε πιά ραντεβού μέ τήν έξουσία, Πασοκική ή συμπαραταξιακή, και χαιρετίσματα στις μάζες. Οι άριστεροι ξερουν πολύ καλά τί σημαίνει παζάρι έξουσίας χωρίς τή συμμετοχή των πολιτών και των κινημάτων: Η καταδίκη των πολλών για τις προσωπικές «πολιτικές» φιλοδοξίες των λίγων.

Ένα χρόνο μετά τή διάσπαση διάλεξε ή ήγεςία τής ΕΑΡ νά επιβάλει μέ επίσης βίαιο τρόπο τή διάσπαση και στους μαζικούς χώρους. Μέ πραξικοπήματα και παραχαράξεις —παρ' ότι μειοψηφία— στό κίνημα των εργαζομένων. Μέ προκλητική άποχή από τις διαδικασίες του Δημοκρατικού Άγώνα στους φοιτητές και τους σπουδαστές. Μέ ύπονόμευση τής κοινής γραμμής. Μέ παράλληλες διαδικασίες-φαντάσματα, άφου οι εκπρόσωποι τής νεολαίας ΕΑΡ άρνήθηκαν τή συμμετοχή τους στά κοινά σώματα, θέτοντας ως όρο τήν υιοθέτηση ουσιαστικά τής γραμμής του «άριστερου δημοκρατικού εκσυγχρονισμού» στό χώρο τής νεολαίας.

Δυστυχώς τά στελέχη τής νεολαίας ΕΑΡ δέν άντέδρασαν σ' αυτή τήν καταστροφική λογική. Η άντέδρασαν σποραδικά, μεταφέροντας στό τέλος τήν κομματική γραμμή και όδηγώντας τά πράγματα ως τις έσχατες συνέπειές τους. Η πειθάρχηση των νέων τής ΕΑΡ στην γραμμή του κεντρικού κομματικού μηχανισμού όδηγοσε άντικειμενικά στην έμμεση ή άμεση άποδοχή θέσεων όπως:

1. Η προβολή τής ανάγκης για «έθνική συναίνεση και έθνικό διάλογο» για τά ζητήματα τής Παιδείας. Όλα αυτά, για μιά άπλή μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου.
2. Η υπεράσπιση τής λειτουργίας ιδιωτικών ΑΕΙ (βλ. σχετικό άρθρο στα Έπιχειρήματα).
3. Η καταγγελία ως ύποκινουμένων των φοιτητικών κινητοποιήσεων και καταλήψεων.
4. Η κοινή στάση μέ τήν νεολαία ΠΑΣΟΚ και τήν ΚΝΕ (κεντρικό συμβούλιο ΦΕΑΠΘ/Θεσ/νίκη). Η κοινή πρόταση άφορούσε τό σπάσιμο ουσιαστικά των καταλήψεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σέ όσες σχολές ή ΕΑΡ καθόριζε μόνη τής τήν πολιτική του Δ.Α., βρέθηκε στον άντίποδα των τελευταίων αγωνιστικών κινητοποιήσεων κρατώντας ίδια στάση μέ τήν ΚΝΕ και τή ν. ΠΑΣΟΚ. Η κοινή στάση μέ τή Ν. ΠΑΣΟΚ και τή ΔΑΠ ως προς τά Έθνικά προ-

Δια γυμνού σφάλλασο

γράμματα (σπουδαστές Θεσσαλονίκης). 'Η υιοθέτηση αὐτῶν τῶν θέσεων ἀπὸ τὸν Δημοκρατικό Ἄγωνα θά σήμαινε πολιτική μετατόπισή του. Θά συνιστοῦσε βίαη παρέμβαση γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς φυσιογνωμίας του καί τήν κατάργηση τῆς σχετικῆς πολιτικῆς του αὐτονομίας.

Αὐτές τίς μέρες, ἡ ν. ΕΑΡ ἀνακοίνωσε τήν ξεχωριστὴν ἀποδοχὴ τῆς στίς φοιτητικῆς καί σπουδαστικῆς ἐκλογῆς. Ἄναφερόμενη στὸν τίτλο τοῦ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ. Χωρὶς τίποτα οὐσιαστικά νά τῆ συνδέει μὲ τήν ἱστορία, τὸ παρὸν ἀλλὰ καί τὸ μέλλον τῆς παράταξης. Σ' αὐτὴ τὴν ἀποθέωση τῶν σκοπιμοτήτων δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς παρήγορο, ἀλλὰ ἰδιαίτερα ἐλπιδοφόρο γιά τὸ μέλλον σημάδι ἢ ἐπὶ τῆς οὐσίας διαφοροποίηση, ἰδιαίτερα τὸν τελευταῖο καιρὸ, ὄλο καί περισσότερων μελῶν τῆς ν. ΕΑΡ. Ἡ κατηγορηματικὴ τους ἀντίθεση σὲ ἐκσυγχρονιστικῆς λογικῆς καί ἡ οὐσιαστικὴ τους συμπόρευση μὲ τίς ὑπόλοιπες δυνάμεις τοῦ Δημοκρατικοῦ Ἄγωνα (ΕΚΟΝ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ), καθὼς καί μὲ τὴν ΑΣΚ καί τοὺς Ἄνεξάρτητους φοιτητές. Ἡ στάση τους ἀποτελεῖ ἴσως τὸ καλύτερο μέτρο τῆς ἀπήχησης πού βρίσκουν ἢ μᾶλλον πού δέν βρίσκουν οἱ «καινούριες ἰδέες» τῆς ΕΑΡ ἀκόμα καί στὰ ἴδια τῆς τὰ μέλη. Μιά ἀπήχηση πού θά γίνεται ὄλο καί μικρότερη καθὼς ἡ πολιτικὴ-ἰδεολογικὴ μετατόπισή της πρὸς σαφῶς συντηρητικότερες κατευθύνσεις γίνεται ὄλοένα καί πιὸ καθαρή. Σὲ κάθε περίπτωση, στοὺς φοιτητές καί στοὺς σπουδαστές, στοὺς νέους, ἀπομένει ἡ τελικὴ κρίση.

Στοὺς ὑπόλοιπους, σὲ ὄλους αὐτοὺς πού ἀντιστέκονται καί ἐπιμένουν στὴ συνέπεια καί τὴν οὐσία ἐνὸς ἄλλου πολιτικοῦ λόγου, ἐνὸς πολιτικοῦ λόγου δύσκολου, καθὼς πρέπει νά συνδυάζεται μὲ πράξεις, δυσάρεστου καί στοῦ κατεστημένου, περισσότερο ἐπίκαιρου ὅμως ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, σὲ ὄλους αὐτοὺς πέφτει καί τὸ πολὺ μεγάλο βᾶρος τῆς ἐξέλιξής τους.

Τὸ ἐργαστήρι τῶν ἀνανεωτικῶν ἰδεῶν ἔφτασε ἡ ὥρα νά μεταφερθεῖ. Νά μεταφερθεῖ καί νά ἐπεκταθεῖ ἀπὸ τοὺς τέσσερις τοίχους μας, ἀπὸ τίς λιγοστὲς σελίδες μας, ἀπὸ τίς βασιανιστικῆς ἰδιωτικῆς σχεδόν συζητήσεις μας, στοὺς τέσσερις δρόμους, στίς σχολῆς καί τὴν κοινωνία, στοὺς πολίτες καί τὴ νεολαία. Στὸ φυσικὸ του δηλαδὴ χῶρο.

Μπορεῖ νά γίνει τὸ τολμηρὸ αὐτὸ βῆμα τὴν ἐπόμενη ἀκριβῶς μιᾶς διάσπασης; Αὐτὴ ἡ νέα κατάσταση πού φαινόταν στὴν ἀρχὴ νά ἀποδιαιρῶναι συναγωνιστές καί συντρόφους μπορεῖ τελικὰ νά ἀπελευθερώσει νέες δυνάμεις; Ἡ νέα, πραγματικὰ ἀδέσμευτη πορεία τῶν δυνάμεων τῆς ἀνανέωσης στίς σχολῆς μπορεῖ νά τίς φέρει ξανά στὴν πρωτοπορία τῶν ἀγῶνων; Μαζὶ μὲ καινούριους φίλους, μαζὶ μὲ τοὺς νέους; Ὁ χρόνος θά δείξει.

Νίκος Τσιγώνιας

Περιπέτειες νομοταγοῦς πολίτη στή χώρα τῶν ἐγκυκλίων

Τὴν πρώτη φορά πού ἐπιχείρησα νά καταθέσω τὴν ἐτήσια ἐκκαθαριστικὴ δήλωση τοῦ ΦΠΑ τὰ πράγματα ἦταν ἀπλά. Οἱ ὑπάλληλοι μὲ ἀπέπεμψαν μὲ ὀργή καθὼς δέν εἶχα βάλει τὰ πρέποντα νούμερα στὰ πρέποντα τετραγωνάκια. Τὸ λάθος ἦταν ἀναμενόμενο καθὼς, ἐάν διέθετα τὴν ἀπαραίτητη γιά τὴ συμπλήρωση τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ μαντικὴ ἰκανότητα, θά τὴν ἐπένδυα στὸ ΠΡΟ-ΠΟ καί ὄχι στὴν Ἐφορία. Ὄταν δὲ ἐτόλμησα νά ζητήσω τὸ πολυγραφημένο τευχίδιο μὲ τίς ὁδηγίες, ὥστε νά διαλύσω τίς ἀμηχανίες μου, ἀνακάλυψα ὅτι ὑπῆρχε σ' ὀλόκληρη τὴν Ἐφορία ἓνα καί μοναδικὸ του ἀντίτυπο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο συνωστίζοντο δέκα τουλάχιστον ἄτομα πού προφανῶς εἶχαν καί αὐτὰ αἴσθησι ἀμηχανίας.

Τὴ δεύτερη φορά, τὴν ἐπόμενη ἡμέρα, ἀφοῦ ξανάγραψα τὴν «ἐκκαθάριση», τόλμησα νά ἐμφανιστῶ περίτρομος μπροστὰ στοὺς ὑπαλλήλους - κριτές μου. Μὲ μεγάλη εὐκολία οἱ τελευταῖοι μὲ ἔκριναν μετεξεταστέο καί περίπου ἀνεπίδεκτο μαθήσεως. Χῶρια ἀπὸ νέα λάθη σὲ τετραγωνάκια εἶχα ἐτοῦτη τὴν φορά τὸ θράσος νά ἀγνωσῶ τὴν ἐγκύκλιο Π 1431/25.2.88 πού ἀφοροῦσε τὴν αὐστηρὴ διαδικασία στὴ χρῆση στυλοῦ καί καρμπόν γιά τὴν ἀναγραφή τῶν στοιχείων. Εὐχαρίστησα τοὺς κέρβερους τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν γιά τὴν τιμὴ πού μοῦ ἔκαναν νά ἀποκαλύψουν μέρος τῆς φορολογικῆς ἀλήθειας σ' ἐμένα τὸν ἀνεπίδεκτο καί ἀποσύρθηκα ταπεινὰ γιά νά διορθώσω τὰ λάθη μου.

Τὴν τρίτη φορά τὸ λάθος μετατοπίστηκε σὲ ἄλλα τετραγωνάκια, ἦταν ὅμως ὁπωσδήποτε λάθος. Ζήτησα τὸ ἔλεος τῆς ὑπαλλήλου καί αὐτὴ μὲ περιφρόνηση καταδέχτηκε νά τοποθετήσῃ τοὺς σωστοὺς ἀριθμοὺς στὰ σωστά τετραγωνάκια. Ἄλλὰ, ὦ τῆς ἐκπλήξεως...

Τὴν τέταρτη φορά — τρίτη μέρα τῶν παθῶν, μεσημέρι— ἡ ἑτέρα ὑπάλληλος μοῦ δήλωσε ὅτι ἡ παρέμβαση τῆς συναδέλφου τῆς ἦταν λανθασμένη καί ὅτι, γιά νά παραλάβῃ τὴν «ἐκκαθάρισή» μου, θά ἔπρεπε νά τὴν ξαναγράψω, σύμφωνα μὲ τίς δικῆς τῆς ἀντιλήψεις.

Δια γυμνού σφάλλμα

Ἡ συνέχεια; Δέν εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω τίς ἀποχρώσεις πού ἔλαβε τότε ἡ ὄψη μου, οὔτε τά σημεῖα πού πάνω μου προανήγγειλαν νευρική κρίση ὑστερικής μορφῆς. Ἐκεῖνο πού γνωρίζω εἶναι ὅτι παρατυχῶν εὐσπλαχνικός ὑπάλλληλος εἶτε μέ λυπήθηκε εἶτε τρόμαξε ἀναλογιζόμενος τίς πιθανές μου ἀντιδράσεις. Ψέλλισε πάντως τό σωτήριο «τί νά κάνουμε, ἄς τό πάρουμε κι ἔτσι».

Ξέρω, μαντεύω τί θά μοῦ πείτε... Πῶς καταδέχτηκα ἐγώ, ἕνας ἀριστερός, ἕνας δραματιστής, ἕνας λάτρης τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη καί τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας νά ὑποταθῶ σ' αὐτόν τόν τόν ἐξευτελισμό καί τήν ταλαιπωρία; Πῶς δέν ἀντέδρασα σέ τούτη τήν ὠμή αὐθαιρέσια τῶν ἐγκυκλίων; Ἄξιος τῆς τύχης μου λοιπόν.

Ἡ ἀπολογία μου νομίζω ὅτι εὐκολά μπορεῖ νά στηριχθεῖ στή μοναξιά μου. Οὔτε ἕνας ἀπό τοῦς συναλλασσόμενους δέν ἀπέφυγε τήν ταλαιπωρία, μικρή ἢ μεγάλη, γιά ΚΑΝΕΝΑΝ τά πράγματα δέν ἦταν ἀπλά σέ τούτη τήν ἱστορία τῶν ἐτήσιων ἐκκαθαριστικῶν τοῦ ΦΠΑ. Ὅλοι ὁμως ὑποτάχθηκαν ὅπως ἐγώ καί ἐκτόνωσαν τήν ὀργή τους σέ κατ' ἰδίαν βρисиές, μακριά ἀπό μάρτυρες. Ἴσως ἐνδόμυχα νά ἀναμετροῦσαν τίς ἐλάχιστες προοπτικές πού ἀφήνει ἡ ἀτομική ἀντίδραση σέ ὅλα αὐτά. Ὅπως τίς ἀναμέτρησα κι ἐγώ.

Μήπως ὁμως σέ τούτη τή γῆ τῶν ταλαίπωρων ἔχουν ὠριμάσει οἱ καιροί τῆς ἀντίστασης; Μήπως ἡ ἀριστερά, οἱ ὀργανώσεις της, θά εὐρισκαν στόν τομέα τῶν δικαιωμάτων καί τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ πολίτη γόνιμο ἔδαφος κοινωνικῆς παρέμβασης; Μήπως θά πρέπει νά συζητηθοῦν καί νά προετοιμαστοῦν ὀργανωμένα κινήματα πολιτικῆς ἀνυπακοῆς, ἱκανά νά ταραξοῦν τή γαλήνη τοῦ «ἀποφασίζουμε καί διατάσσουμε» τῶν ἐγκυκλίων;

Γιατί νά ὑποφέρουν μόνο τά δικά μας νεῦρα;

Γιάννης Μαρκάκης

Ἐπί Ἴσ(ο)ις ὄροις

Ὁ Χιλανός ποδοσφαιριστής Ἴσις τοῦ ΟΦΗ βρέθηκε πρόπερσι δυό φορές ντοπαρισμένος. Ἡ ἀθλητική δικαιοσύνη ὁμως —τυφλή ὅπως καί ἡ πάσης φύσεως δικαιοσύνη— ἀντί τιμωρίας, τόν ἀθώωσε. Συνεχίζει ἔκτοτε ὁ Ἴσις ν' ἀλωνίζει στά γήπεδα καί ὁ ΟΦΗ νά διεκδικεῖ δάφνες στήν Εὐρώπη καί στό ἑλληνικό ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα. Ἐλέω κρητικογενοῦς ἀθλητικῆς ἡγεσίας, φώναξαν τότε οἱ περισσότεροι. Ἐλέω καί τῆς ἁγίας ποδοσφαιρικῆς οἰκογένειας, διαπιστώνουν σήμερα οἱ πολλοί. Ὁ Λεβαδειακός, παραδείγματος χάριν, χειροκροτεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων τήν ἀπόφαση. Γιατί τό δεδικασμένο τῆς περιπτώσεως τοῦ Ἴσις πρόσφερε τό ἀπαραίτητο «ἠθικό ἔρεισμα» στόν Λεβαδειακό νά διεκδικήσῃ ἀταλάντευτα καί χωρίς αἰδῶ τήν ἀπαλλαγῆ του. Ἐπέτρεψε δέ στούς δικαστές του νά ἔχουν «καθαρή» συνείδηση —ἢ τουλάχιστον ἐξίσου «βρῶμικη» μέ τή συνείδηση ἐκείνων πού ἀπάλλαξαν τόν Ἴσις— ὥστε νά κουκουλώσουν χωρίς ἐνδοιασμούς τήν ὑπόθεση τοῦ ντοπαρισμένου ποδοσφαιριστοῦ Γάκη (τοῦ Λεβαδειακοῦ). Λίγο ἐνδιαφέρει ἡ ἐπιχειρηματολογία στήν ὁποία στηρίχθηκε αὐτή ἡ νέα ἀπαλλαγῆ. Ἦταν περισσότερο γιά τά μάτια τοῦ κόσμου.

Τό ἴδιο χειροκροτοῦν τώρα ἡ Λάρισα καί ὁ Ὀλυμπιακός. Νομιμοποιούνται πλέον, ἀέναντι στήν κοινή γνώμη τῶν «φιλάθλων», νά ἀγωνιστοῦν μ' ὄλους τοῦς τρόπους καί τά μέσα ὥστε ν' ἀποφύγουν τίς συνέπειες τοῦ ντοπαρισματος τῶν παικτῶν Τσίγκοφ (Λάρισα) καί Ἀγκίρε (Ὀλυμπιακός). Τό ὅτι νομιμοποιούνται δέν σημαίνει βέβαια ὅτι θά χρησιμοποιήσουν ἄμεσα ὡς ἐπιχειρημα τό δεδικασμένο τοῦ Ἴσις. Ἀπλῶς ἔχουν ἐξασφαλίσει τήν ἀνομολόγητη, ἀλλά πανίσχυρη νομιμοφάνεια τῶν ἀποφάσεων πού θά ληφθοῦν. Μέσω τῆς προδιάθεσης τῶν «φιλάθλων» νά δεχθοῦν —μέ εἰρωνεία, σοβαροφάνεια ἢ ἑθελουφλία, δέν ἔχει σημασία— τίς ἀθωωτικές ἀποφάσεις ἀφενός, μέσω τῶν πιέσεων τῆς πολιτείας πρὸς τήν ἀθλητική δικαιοσύνη καί τῶν ταχυδακτυλογρικῶν ἱκανοτήτων τῆς ἀθλητικῆς δικαιοσύνης στή διατύπωση ἐκκολοχώνευτων σκεπτικῶν ἀπαλλαγῆς ἀφετέρου.

Γιά νά ἐνεργοποιηθοῦν ὁμως τά παραπάνω καί νά φέρουν τό ἐπιθυμητό τέλος —γιά τήν ομάδα τῆς Λάρισας καταρχήν, μιά καί ἡ ὑπόθεση τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ἔπεται χρονικά— ἔπρεπε νά δημιουργηθεῖ καί τό κατάλληλο κλίμα. Ὁ «φιλάθλος» λαός τοῦ νομοῦ Λαρίσης πιέζει ἤδη, μέ αἰχμή τήν ἐπέτειο τοῦ Κιλελέρ, γιά τήν ἐδῶ καί τώρα ἀθώωση ἢ δέσμευση γιά ἀθώωση (ἐξαρτᾶται ἀπό τό ἂν ἡ ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης Τσίγκοφ θά γίνει πρὶν ἢ μετὰ τήν ἐπέτειο τοῦ Κιλελέρ), εἰδάλλως Κιλελέρ γιόκ!

Δια χειμῶν σφαιρῶν

Αὐτὴ ὁμῶς εἶναι ἡ μία πλευρὰ τοῦ θέματος. Ὑπάρχουν κι ἄλλες πλευρὲς, ὅπως ἡ πρόσφατη τιμωρία τοῦ Παναιτωλικοῦ καὶ τοῦ παίκτη του Καλατζῆ, γιατί ὁ τελευταῖος βρέθηκε ντοπαρισμένος. Ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιὰ μιὰ εὐκαιρία πού προσφέρθηκε στὴν ἀθλητικὴ δικαιοσύνη νὰ δείξει τὴν πυγμὴ τῆς ἀβρόχους ποσὶ καὶ ν' ἀποδείξει πόσο ξέρεי νὰ κρίνει μὲ δύο μέτρα καὶ δύο σταθμά: ὁ Παναιτωλικὸς εἶναι μιὰ μικρὴ ὁμάδα τῆς Γ' Ἐθνικῆς κατηγορίας κι οἱ μικροὶ χρειάζονται φοβέρα κι ἀδέκαστη ἐπιβολὴ δικαιοσύνης. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ πλευρὰ πού ἀφορᾷ τὸ τραγελαφικὸ τῶν ἀπαγορευμένων οὐσιῶν, τῶν ἐπιτρεπτῶν ὀρίων ἢ τῆς ἀνυπαρξίας ὀρίων σὲ πολλὲς περιπτώσεις, τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἐργαστηριακῶν ἐλέγχων, τὸ ἄλυτο πρόβλημα τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης μὲ ἀμφισβητούμενες ἐπιστημονικὲς ἢ ἀπλῶς ἐπιστημονικοφανεῖς ἐπιταγές.

Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐκεῖνη ἡ πλευρὰ πού ἀναφέρεται στὴ θέση τῆς ποδοσφαιρικῆς Ἑλλάδος στὸν ἀντίστοιχο διεθνὴ ποδοσφαιρικὸ καταμερισμό. Λόγω ἀνυπαρξίας «ἱστορικῶν» διεθνῶν ἐπιτυχιῶν ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς ὁμάδες καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Ποδοσφαιρικὴ ὁμάδα, οἱ σύλλογοι τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ ἀγορές ἑλλήνων ποδοσφαιριστῶν. Οἱ ἐξαιρέσεις τοῦ Σιδέρη καὶ τοῦ Ἀναστόπουλου ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα. Ὑπάρχει ὁμῶς, ἀντίστροφα, μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς ὁμάδες γιὰ εἰσαγωγές ξένων ποδοσφαιριστῶν. Αὐτές οἱ εἰσαγωγές ὅσο πῶ ἐντυπωσιακὲς εἶναι τόσο ἀνεβάζουν τὸ κύρος καὶ τὸ γόητρο τῶν προέδρων τῶν Π.Α.Ε., τόσο συσπειρώνουν τοὺς ὁπαδοὺς γύρω ἀπὸ τίς ὁμάδες τους, τόσο αὐξάνουν τὸν τζίρο τοῦ ΠΡΟ-ΠΟ.

Πόσο ἐντυπωσιακὴ, ὁμῶς, μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ εἰσαγωγὴ ξένου ποδοσφαιριστῆ, ὅταν οἱ οικονομικὲς δυνατότητες τῶν ἐγχωρίων συλλόγων καὶ τῶν προέδρων τους εἶναι περιορισμένες σὲ σχέση μὲ ἐκείνες τῶν συλλόγων τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἰσπανίας καὶ λοιπὰ; Ποιὸς ἐγχώριος σύλλογος μπορεῖ νὰ ἀγοράσει ἕναν Μαραντόνα, ἕναν Γκούλιτ, ἕναν Ράις; Μοιραῖα, λοιπόν, οἱ σύλλογοι προσανατολίζονται σὲ πῶ ἴσχνους παίκτες, σὲ δευτεροκλασάτους δηλαδὴ παίκτες πού προέρχονται ἀπὸ τὴ Γιουγκοσλαβία, τὴ Βουλγαρία, τὴ Δανία (Β' Ἐθνικὴ ἐδῶ!) καὶ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ. Καὶ ἐδῶ ὁμῶς ὑπάρχουν κάποιες ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες — ὑπεβολικὲς ἀπαιτήσεις τῶν μεσαζόντων καὶ τῶν ἱμπρεσαρίων, οικονομικὲς ταχυδακτυλουργίες τῶν προέδρων τῶν ΠΑΕ, π.χ. ἐξαγωγή συναλλάγματος, καὶ λοιπὰ — πού ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα οἱ εἰσαγόμενοι παίκτες καὶ ἰδίως οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὴ μακρινὴ καὶ μυθικὴ (ποδοσφαιρικῶς) Λατινικὴ Ἀμερικὴ νὰ εἶναι τελικὰ — πλὴν ἐξαιρέσεων — τριτοκλασάτοι. Γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ὁμῶς τέτοιοι παίκτες ἐλκυστικὸ ἐμπόρευμα, ἀπαραίτητη εἶναι ἡ κατάλληλη προετοιμασία καὶ προπαγάνδισι τοῦ παίκτη-ἐμπόρουμα ἀπὸ τοὺς μάνατζερς. Αὐτὸ σημαίνει κατάλληλη προώθησι, τὴν κατάλληλη ἐποχὴ, σὲ κάποια γνωστὴ ὁμάδα ἢ ἀκόμα καὶ στὴν Ἐθνικὴ ὁμάδα τῆς χώρας τους μὲσω τῶν καταλλήλων ἀνθρώπων, σημαίνει ἐπίσης ἐπιλεκτικὸ μοντάζ τῶν «φοβερῶν» ποδοσφαιρικῶν τους ἱκανοτήτων γιὰ τὴν ἀτομικὴ τους βιντεοκασέτα, σημαίνει χημικοϊατρικὴ προετοιμασία (βλέπε συστηματικὸ ντοπαρίσμα) ὅπου αὐτὸ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν οἱ ὅποιες ἀτέλειες ἐλλείπει ταλέντου καὶ οἱ ὅποιες φυσικὲς ἀδυναμίες. Προσωρινὰ ἴσως, ἀλλὰ αὐτὸ ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἀγοραπωλησία. Δυστυχῶς ἐδῶ οἱ ἑλληνικὲς ὁμάδες δὲν μποροῦν νὰ ἀνταγωνιστοῦν τίς ἀντίστοιχες ξένες ἐπὶ ἴσους ὁροι!

Ἀγάπιος Ἀγαπητίδης

ΘΕΜΑ ΤΟΥ ΜΗΝΑ:
Ἐνὸνγλωσσα βιβλία τέχνης
σε προσιτὲς τιμές

ΤΟ ΚΟΥΤΙ ΤΗΣ ΠΑΝΔΩΡΑΣ

ΒΙΒΛΙΑ
ἑλληνικὰ καὶ
ξένα λογοτεχνία
ἐκδόσεις τέχνης
φιλοσοφία
πολιτικὴ
ψυχολογία
παιδικὰ
κινηματογράφος
θεατρὸ
ξενόγλωσσα
τέχνες
Ἱκταβουρες
λιθογραφίες
μεταφράσεις
ἀφιέρωσες

Πλάκα • Βύρωνος 9 — τηλ. 32.22.394

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΚΥΡΙΑΤΑΖ

ΔΟΥΛΟΙ
ΔΟΥΛΕΙΑ
ΚΑΙ
ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο ΒΟΥΛΓΕΤΗΣ ΑΘΗΝΑ 1987

Μετά τό συνέδριο τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ.-'Αναν. 'Αριστερά

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ:

ΣΕ ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ

τοῦ 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Τέλειωσε πρὶν λίγες μέρες καὶ τό συνέδριο τοῦ ΚΚΕ 'Ἐσωτερικοῦ - 'Ανανεωτική 'Αριστερά. Χωρὶς τόνους θριαμβευτικούς, φανφάρες καὶ τυμπανοκρουσίες σάν ἐκείνες πού συνόδεψαν συνέδρια ἄλλων ἀριστερῶν κομμάτων πρὶν ἔνα χρόνο, χωρὶς δοτὴ δημοσιότητα ἀλλά καὶ μέ ἀνοιχτά ὄσα ἐρωτηματικά ὑπῆρχαν πρὶν τῆ σύγκλησή του.

Υποτίθεται ὅτι τὰ συνέδρια τῶν ἀριστερῶν κομμάτων, καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού συγκαλοῦνται σέ κρίσιμες στιγμές, δταν οἱ ἀπορίες καὶ τὰ ἐρωτηματικά γιά τὴν προοπτικὴ τους ἐπιβάλλουν τολμηρές καὶ προπάντων εὐκρινεῖς ἀπαντήσεις, ἀποτελοῦν στιγμές περισυλλογῆς καὶ αὐτογνωσίας. Σέ τέτοιες στιγμές βρίσκεται ὁ τρόπος νά υπερνηκηθοῦν ἀδράνειες, συμβατικότητες καὶ φόρμουλες τοῦ συρμοῦ, νά ξεδιαλεχτεῖ τό κύριο ἀπὸ τό δευτερεύον, νά βρεθεῖ ἡ οὐσία. Δέν ἦταν αὐτό τό κλίμα στό φαληρικό Δέλτα ἀνάμεσα 24 καὶ 28 Φεβρουαρίου. Οἱ τετρακόσιοι συνέδριοι ἔφυγαν ἀπὸ τὴν αἴθουσα μέ τὴν ἴδια ἀμηχανία μέ τὴν ὁποία μαζεύτηκαν ἐκεῖ, ἐνῶ οἱ χιλιάδες κουβέντες πού εἶπαν καὶ ἄκουσαν δέν διασκέδαζαν τὴ γέυση τῆς πίκρας καὶ τοῦ ἄγνου. 'Ὅχι πῶς δέν εἶχαν λόγους νά μαζευτοῦν ἐκεῖ ὅπως δήλωνε ὁ Λεωνίδας Κύρκος τῆς ΕΑΡ, ἀκόμη

μιά φορά, μέ περισσή προπέτεια καὶ ἀπερισκεψία. Εἶχαν καὶ παραεῖχαν. 'Αλλά σέ αὐτό τό συνέδριο πού θά 'πρεπε νά εἶναι ἰδρυτικό μέ λόγο στιλπνό, διαπεραστικό, αἰφνιδιαστικό μέσα στή γενικὴ πολιτικὴ ἀδράνεια, ὁ λόγος αὐτός σκεπάστηκε ἀπὸ λόγια: δέν βρῆκε εὐθύβολα τό στόχο του.

Ποιός ἦταν ὁ λόγος ὑπαρξῆς αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου; Πολύ ἀπλός στή λεκτικὴ ἐκφώνησή του καὶ ἀσύλληπτα δύσκολος στήν τεκμηρίωση καὶ τὴ στοιχειοθέτησή του: ἡ ταυτότητα τοῦ ΚΚΕ 'Ἐσωτερικοῦ - 'Ανανεωτικὴ 'Αριστερά ὡς κόμματος κομμουνιστικοῦ καὶ ἀνανεωτικοῦ ταυτόχρονα. Κι αὐτοῦ τοῦ μικροῦ κόμματος μέ τόν ἔνα χρόνο ἱστορία καὶ τίς δεκαετίες προἱστορία, — τὴν ὥρα πού τό ἐνιαῖο ΚΚΕ 'Ἐσωτερικοῦ, σέ ἀφάνταστα πύ εὐνοϊκές συνθήκες, ἀπέτυχε παταγωδῶς καὶ διαλύθηκε: τὴν ὥρα πού τό ΚΚΕ μοιάζει νά ἔχει ὀλοκληρωτικά ἐπικρατήσει

ὄχι μόνο ὡς τό ἔνα καὶ μοναδικό κομμουνιστικό κόμμα ἀλλά καὶ ὁ μόνος φερέγγυος μαζικός φορέας τῆς 'Αριστερᾶς: τὴν ὥρα πού ὄλα τὰ μορφώματα τῆς «νέας ἀριστερᾶς» πού δημιουργήθηκαν περὶ τὴ δεκαετία τοῦ '70 ἔχουν περιθωριοποιηθεῖ εἴτε σβήσει ἀπὸ τό χάρτη: τὴν ὥρα πού ἡ ἀνάμνηση τοῦ Γκουλάγκ καὶ τῶν «ἐπιτευγμάτων τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» προξενεῖ ἀποτροπιασμό γιά τὴν ἔννοια τοῦ κομμουνισμοῦ ἢ οἶκτο ἐμπρός στήν παρακμὴ του στίς χώρες τοῦ ἀνεπτυγμένου καπιταλισμοῦ: τὴν ὥρα πού τὰ λαϊκά στρώματα σφηνώνονται ὄλο καὶ πύ ὀρηκτικά στά δόκανα τοῦ δικομματισμοῦ, τὴν ὥρα πού βασιλεύει ἡ ἀποστράτευση καὶ ὁ κορπορατισμός ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων πού ὁ κομμουνιστικός λόγος καλεῖται νά συνεγείρει: σέ μιά τέτοια, λοιπόν, στιγμή — αὐτοῦ τοῦ μικροῦ κόμματος οἱ ἐκπρόσωποι, ἐκπρόσωποι τῆς τελευταίας νησίδας

μιās αντίθεσης λογικής, εκπρόσωποι δυό-τριών χιλιάδων ανθρώπων, παρέμειναν σέ κατάσταση άπορίας.

Δέν έχουν τόσο σημασία οι λόγοι αυτής τής πολυβουης άφωνίας. Σίγουρα έχει νά κάνει μέ μίαν παραλυτική κληρονομιά πού περιορίζει άκόμη και σήμερα τήν κριτική δράση, μίαν άγνοη και αντίφατική πολιτική παιδεία πού άναγόρευε τό ρητορισμό και τήν κενολογία σέ πεμπτοσύια τής συνετής πολιτικής, πού άν και συνεχώς διαψευδóταν από τήν πολιτική πραγματικότητα συνέχιζε άκάθεκτα νά ρητορεύει έν κενώ.

Ύποτίθεται ώστόσο ότι, έστω μέ διαθλασμένο και έξαναγκασμένο τρόπο, έδω και ένα χρόνο ύπήρξε μιά τομή. Καί όντως ύπήρξε, μέ δλη τή σημασία τής λέξης.

Ποιό ήταν τό νόημα τής; Ένα μέρος τής άνανεωτικής άριστεράς —τό σημαντικότερο τμήμα τής όργάνωσης του ένιαίου ΚΚΕ έσωτερικού και πολλοί άνέντακτοι— δέν άποδέχτηκε ότι ό κομμουνισμός ήταν ιστορικά ξεπερασμένος, δέν παραδέχτηκε ότι όσα επί μία είκοσαετία είχε κληθεί νά υπηρετήσει ήταν πιά χωρίς νόημα. Ός εκ τούτου τό τμήμα αυτό αύθαδίασε στόν ψευδεπίγραφο άνανεωτισμό τής ΕΑΡ, δέν ύποτάχθηκε στίς κίβδηλες προοπτικές τής.

Θραύσματα τής ίδιας άθροιστικής λογικής ύπαγόρευσαν έπίσης σέ πολλούς ισχυρές ροπές πρός τά «νέα κινήματα» ή τά «ναλλακτικά ρεύματα» άποδίδοντας σέ αυτά όχι μόνο δυσανάλογη πρós τήν πραγματικότητα τους βαρύτητα αλλά τή σημασία ενός νέου θεωρητικού και πρακτικού πολιτικού προσανατολισμού. Καθώς και στόν τόπο μας άναδεικνύονται κρίσιμης σημασίας νέα προβλήματα όπως τό πολιτιστικό κενό, ή οικολογική καταστροφή, τό άξενο τών πόλων, ή καταστροφή τών κοινωνικών συλλογικοτήτων, ό παραλογισμός μιās ανάπτυξης χωρίς κοινωνική πρόοδο, ό άπόηχος σχεδόν παρωχημένων έκρήξεων κοινωνικών και πολιτισμικών κινήματων στή Δύση, στή διασταύρωσή του μέ αντίδράσεις έναντίον ενός ύποδόρειου ρατσισμού, του άνοιχτού σεξισμού και έθνικισμού, έναντίον τών κηρυγμάτων του μοντερνισμού, του πραγματισμού και του νεοφιλελευθερισμού, δίνουν σέ πολλούς τήν αίσθηση, συχνά θεωρητικοποιημένη, ότι ό κόσμος ήλλαξε τόσο πολύ ώστε, στή μεταβιομηχανική κοινωνία τής πληροφοροφικης, οι τάξεις και ή ταξική πάλη έπαψαν νά έχουν τήν κεντρική σημασία πού είχαν παλαιότερα. Προέχει, ύποστηρίζουν, ή άτομικότητα, τά άτομα ως πολιτικά ύποκειμένα, οι συλλογικότητες, ή έπικοινωνία, προέχει ή άναγνώριση τών ξεπερασμένων δομών και σχημάτων. Αύτός ό αναρ-

χοαντιαυταρχισμός, πολλαπλών κατευθύνσεων και προελεύσεων, δέν έμπόδισε τίς ιδεοληψίες και έκείνους τούς τονισμούς πού έκαναν τό συνέδριο νά μήν έπικεντρώνεται στό κύριο: Τό κύριο ήταν ή έπικαιρότητα του σοσιαλισμού και ό συνακόλουθος μέ αυτή τήν ιδεολογική άφετηρία πολιτικός προσανατολισμός του κόμματος.

Η έπικαιρότητα του σοσιαλισμού ως σύνθημα δέν συμπύκνωσε τίς ευαισθησίες αλλά άπλώς προκατέβαλε έπεξεργασίες και κοινωνικές διεργασίες. Μένει ώστόσο μετέωρο. Άν και σκοπεύει κατά τή μεριά του μέλλοντος, καίτοι έκφράζει μίαν προδιάθεση και μιά διαθεσιμότητα πού άπορρίπτει τόν παραδοσιακό λόγο τής Άριστεράς περί σταδίων, μολονότι έπίσης έπιδιώκει νά κόψει κάθε σχέση μέ έκείνη τήν πολιτική πού καταδικάζει τήν Άριστερά σέ ρόλους συμπληρωματικούς, σέ ρόλους όπισθοφυλακής, ώστόσο δέν παύει νά παραμένει στό έπίπεδο μιās άπλης έκφώνησης. Καί παραμένει στό έπίπεδο τής έκφώνησης διότι έπικαιρότητα του σοσιαλισμού δέν σημαίνει «ώριμανση» τών άντικειμενικών συνθηκών, ούτε αυγάτεμα έκείνων τών μεγεθών πού μετατρέπουν τήν ποσότητα σέ ποιότητα καθώς δίδασκε ό παλαιός διαλεκτικοματεριαλιστικός τυφλοσούρτης. Η έπικαιρότητα του σοσιαλισμού προκύπτει από τή βαθύτατη συνειδητοποίηση ότι, γιά όλόκληρη τήν ιστορική φάση πού διανύουμε, κομμουνιστική άριστερά είναι έκείνη πού αυτοπροσδιορίζεται πολιτικά και ιδεολογικά έκτός του ίερού δικαίωματος τής άτομικής ιδιοκτησίας τών μέσων παραγωγής. Διότι, από τή σκοπιά τής Άριστεράς, ή περιλάλητη και μέ άόριστη άντωνυμία έπιζητούμενη σήμερα «άλλη» πολιτική δέν είναι άλλη από έκείνη πού θέτει σέ άμφισβήτηση τό δικαίωμα στήν ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, τίς έκμεταλλευτικές σχέσεις, τίς κοινωνικές άστικές σχέσεις πού άρθρώνονται στή βάση τής καπιταλιστικής άρχής. Έπιστροφή δηλαδή στίς άφετηριακές άρχές τής Άριστεράς, έκείνες πού τήν όρισαν ως νέο οικουμενικό άνταρρεπτικό κίνημα. Μιά έπιστροφή όμως πού δέν ξαναπιάνει τό χαμένο νόημα από τήν άρχή, δέν άναζητά τή χαμένη παρθενικότητα, δέν έπανορθώνει τό παρελθόν αλλά, άπορρίπτοντας τούς ιστορικούς άναχρονισμούς —έκείνους πού ό σοσιαλισμός φορώθηκε μέσα σέ ένα αιώνα σκληρών ταξικών άγώνων—, τήν έπαναθεμελιώνει στίς πραγματικότητες τών σύγχρονων άδιεξόδων.

Άπό κεί και ύστερα όμως, και έπί ένα όλόκληρο χρόνο ύπαρξης του ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά, ή άπορία ή ή άμηχανία έκάλυ-

ψαν τήν έξαρση και τό πείσμα, άν και δέν τά έξάλειψαν. Η άλήθεια ήταν ότι όλα έπρεπε νά φτιαχτούν από τήν άρχή: ή όργάνωση, ή πολιτική, ή παρουσία, ή έσωτερική και έξωτερική έμπιστοσύνη, ή θεωρία, ή γνώση, ή πρακτική.

Τί άπέφερε ένας χρόνος άποφασιστικής προσπάθειας από τήν όποία δέν έλειψαν ούτε τά άστοχήματα ούτε οι όλιγωρίες, ούτε, κυρίως, οι άδράνειες; Ένας χρόνος πολιτικής ύπαρξης του ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά μπορεί νά συνοψιστεί σέ τούτο τό σημαντικό: Παρά τίς προβλέψεις και τίς προσδοκίες όσων είχαν πάρει τό μακρινό δρόμο γιά τό ραντεβού μέ τά πλατιά ποτάμια τής ιστορίας, τό ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά ύπήρξε. Κουτσάστραβά ύπήρξε ως όργάνωση σέ πανελλαδική κλίμακα και όχι σάν μαγαζάκι. Έτούτη ή ύπαρξη καταγράφηκε όχι μόνο στή συνείδηση όσων έργάστηκαν γι' αυτήν —αύτων τών λίγων χιλιάδων μελών και φίλων μέ τήν άβέβαιη κοινωνική άνταπόκριση— αλλά και όλων όσοι διέκριναν σέ αυτό τό χώρο νύφη πολύφερνη. Καί ήταν πολλοί.

Τό ΚΚΕ, γιά παράδειγμα, πού στό «έξαγνισμένο» από τό μίasma τής διάσπασης ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά, έστω και γιατί δέν ήταν ό έπί μία είκοσαετία άμεσος άνταγωνιστής του, θεώρησε ότι βρήκε προνομιακό χώρο έφαρμογής τής συγκλονιστικής του πρότασης γιά τή συμπάραταξη τών άριστερών και προοδευτικών δυνάμεων. Η άρνητική άπάντηση ήταν άυτονόητη γιατί ό κόσμος τής κομμουνιστικής άνανεωτικής άριστεράς δέν είχε άποδεχθεί ότι οι ιδεολογικές του διαφορές μέ τό ΚΚΕ πάνω σέ κρίσιμα προβλήματα τής σοσιαλιστικής προοπτικής είχαν τακτοποιηθεί, ότι τά μεγάλα προβλήματα πού βασανίζουν τούς άριστερούς όπου γής έδω και δεκαετίες έχουν ξεπερασθεί. Τό συνέδριο πιστοποίησε, ως κοινή παραδοχή, ότι μέ τό ΚΚΕ οι δρόμοι άποκλίνουν, ότι οι ένοτολογικοί έναγκαλισμοί δέν τό άφορούν. Γι' αυτόν τόν ίδιο κόσμο άλλωστε, ένα-δυό χρόνια πριν, ούτε κατά διάνοια ύπήρχε τέτοιο πρόβλημα και στό μεταξύ, παρά τήν περεστρόικα, τίποτε δέν συνέβη γιά νά αλλάξουν τά πνεύματα.

Άν όμως ή άποποίηση τής «συμπάραταξης» ήταν σχεδόν άυτονόητη —έδω, πραγματικά θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ήταν ζήτημα πολιτικής παιδείας— δέν ήταν άυτονόητη ή αντίσταση σέ άλλες σειρήνες. Φάνηκε δηλαδή ότι μιά άλλη άθροιστική λογική ήταν περισσότερο σαγηνευτική από τόν άποξηραμένο και άναχρονιστικό λόγο του ΚΚΕ, περιμαζεύει άρχικά τής

άλφαβήτου — ΣΣΕ, ΕΜΑΣ, ΤΑΣ, ΕΚΚΕ— αποδίδοντας στις αντίστοιχες οργανώσεις κοινωνική βαρύτητα και πολιτικό εύρος τέτοιο πού είτε νά καλύπτει τό εύλογο αίτημα μιάς συμμαχικής πολιτικής είτε νά διασκεδάσει τήν αίσθηση τής πολιτικής μοναξιάς. Μάλιστα ή άνυπόκριτη προσήλωση τής ΣΣΕΚ στήν άθροιση όλων σέ ένα νέο «πόλο», σέ ένα «νέο κόμμα» τής 'Αριστεράς, ενώ συνολικά δέν βρήκε θετική ανταπόκριση, άφησε ώστόσο τά ίχνη της στίς σχετικές αποφάσεις καθώς έτούτος ό χώρος θεωρήθηκε πίο συγγενικός, πίο κοντινός, μέ δυό λόγια προνομιακός γιά συνεργασίες.

'Ανακύπτει έτσι τό πρόβλημα τής κομμουνιστικής ιδεολογίας. Τό πρωταρχικό δηλαδή πρόβλημα γιά ένα κόμμα όχι μόνο ως προς τήν έσωτερική συνοχή του αλλά και, κυρίως, ως προς τήν έξωτερική του δράση, τή σχέση του μέ τήν κοινωνία, εκεί δηλαδή πού δικαιώνεται ό λόγος ύπαρξής του. 'Η διαδικασία πού ένώνει τό στόχο μέ τά συγκεκριμένα στοιχεία τής πραγματικότητας, τούς συγκεκριμένους αγώνες και κινήματα, ή διαφορετικά ή πολιτικοποίηση τής ένυπαρκτης στίς καπιταλιστικές σχέσεις κομμουνιστικής τάσης, άποβαίνει αυτόχρονα ή πίο σύνθετη υπόθεση. Διότι δέν είναι τό κόμμα πού γεννά τά κινήματα. 'Αν τό πιστεύαμε, θά είμαστε στό ΚΚΕ, ένδεχομένως και στό ΠΑΣΟΚ. Τό κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός διανοούμενος και οργανωτής τής λαϊκής δράσης μόνο στό βαθμό πού συνθέτει τά αντικαπιταλιστικά και αντιαυταρχικά κινήματα, τά εκλογικεύει άποσπώντας τα από τήν κατάσταση τυφλής έκρηκτικότητας στήν όποία βρίσκονται συνήθως και τά έντάσσει στό επαναστατικό του σχέδιο. Πού πάει νά πεί ότι μόνο όταν υπάρχουν κινήματα γίνεται δυνατή ή ανάδειξη τής «άλλης» πολιτικής, γιατί βέβαια καμιά θεωρία και κανένα κόμμα δέν είναι σέ θέση εκ του μηδενός νά κατασκευάσουν κινήματα. Μήτε ή έκφώνηση του επαναστατικού σχεδίου — άκόμη κι όταν είναι επαναστατικό — άρκεί γιά νά κινηθούν οι μάζες μήτε οι μάζες ζώντας συνεχώς υπό τήν έπηρεία τής άστικής ιδεολογίας μπορούν νά άρθρώσουν τόν επαναστατικό λόγο.

'Ανάμεσα στό δύο στοιχεία στέκει μιά διαμεσότητα, ή όργάνωση, και τά συνθέτει. Συνθέτει όταν οργανώνει και δέν άποδιοργανώνει, όταν εκλογικεύει και δέν αφήνει τίς κοινωνικές έντάσεις καθηλωμένες στό επίπεδο τής άρχικής άμφισβήτησης.

Τό συνέδριο γιά τό όποιο μιλάμε στριφογύριζε γύρω από τό πρόβλημα. Όυτε μέσα αλλά ούτε από τήν άλλη μεριά. Αυτό ή άμηχανία άλλωστε φά-

νηκε από τήν άρχή τής (άνα)συγκρότησης του ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά. 'Ιχνη παλαιότερων άδρανειών του επέβαλαν ένα άπρόσωπο όνομα, ένώ, και κυρίως, έλειψαν οι έσωτερικές δυνάμεις πού θά έδιναν στό σύνθημα τό νόημά του. 'Αντίθετα, και φάνηκε τώρα καθαρότερα, γιά πολλούς οι διαχωριστικές γραμμές άνάμεσα στήν υπεράσπιση του κομμουνιστικού χαρακτήρα του κόμματος και τή διολίσθηση σέ αντίληψεις παρόμοιες μ' εκείνες πού είχαν τροφοδοτήσει τήν περιβόητη «τρίτη άποψη» — πραγματικό έφαλτήριο τής έαρινής μετεξέλιξης— δέν ήταν σαφείς. Δέν ήταν έπομένως τυχαίο τό γεγονός ότι τίς έντάσεις άπορρόφησαν όρισμένα οργανωτικά προβλήματα μέσα στό όποια διαθλάστηκαν τά πολιτικά και τά ιδεολογικά. 'Η αναζήτηση ενός πραγματικά δημοκρατικού θεσμού μέ «έγγυήσεις» δέν δίστασε ούτε μπροστά στον κίνδυνο κατακερματισμού του όλου — έμμονή κατανοητή άλλωστε ύστερα από τούς πολύχρονους αντιδημοκρατικούς τραυματισμούς, τά καπελλώματα και τίς χειραγωγήσεις. 'Οχι όμως και πολιτικά δικαιωμένη από τή στιγμή πού τά σημεία συμπύων, εκείνα ακριβώς του θά συστήσουν τό όλο και θά συγκροτήσουν τήν ανθρώπινη βάση του κόμματος, δέν μπορούν νά είναι έξεζητημένα οργανωτικά προβλήματα. Διότι οι «τάσεις» — πού άναγνωρίστηκαν— και ή κατά 30% ύποχρεωτική συμμετοχή των γυναικών στό όργανα — πού θεσμοποιήθηκε— παρ' όλο πού γιά τούς έμπνευστές τους άπετέλεσαν τή λυδία λίθο τής δημοκρατικότητας και τολμηρό άνοιγμα σέ νέους όρίζοντες άποτελέσαν σοβαρό κλονισμό στήν εύθραυστη ένότητα των δυνάμεων τής κομμουνιστικής ανανέωσης. 'Η περιορισμένη πρακτική τους έμβέλεια δέν μπορεί νά διασκεδάσει τούς κινδύνους από μιά όρισμένη ένδοτικότητα σέ ιδεολογίες πού παρεμποδίζουν τήν οικοδόμηση ενός δημοκρατικού και άνανεωμένου επί τής ουσίας κομμουνιστικού κόμματος, σέ ιδεολογίες δηλαδή σέ πρώτη και τελευταία άνάλυση έξ όρισμού αντιδημοκρατικές αλλά και διαλυτικές.

Τά πάντα λοιπόν διακυβεύονται στό επίπεδο τής ιδεολογίας, τής ιδεολογίας ως νέας δράσης του κόσμου πού καταργεί τήν άδιαφάνεια του κοινωνικού και διαπερνά τή ζελατινώδη κρούστα του κυριαρχου άστικού λόγου. 'Η νομιμοποίηση και ή κοινωνική άγκύρωση του ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά δέν είναι ζήτημα «ήθικης δικαίωσης» έναντι τής ΕΑΡ ή του ΚΚΕ, ούτε άπλής ποσοτικοοργανωτικής καταγραφής είτε αυτή άποτυπώνεται σέ οργανωτικά δεδομένα είτε σέ εκλογικά άποτελέσματα ει-

ξε σέ δημοσκοπικές στατιστικές. Τό πρόβλημα τής 'Αριστεράς ήταν και είναι νά άποκτήσει τήν αυτοσυνείδηση κατ' άρχήν ότι άποτελεί όχι άπλώς ένα κόμμα αλλά ένα ανατρεπτικό - άναμορφωτικό κίνημα μέ οικουμενικές διαστάσεις. Νά δείξει στους άλλους, τούς άριστερούς, και κυρίως στό χειμαζόμενο λαϊκό κόσμο ότι πέρα από τήν 'Αριστερά δέν ύπάρχει παρά άνακύκλωση των άδιεξόδων, δέν ύπάρχει παρά καταβύθιση σέ μιά άνάπτυξη χωρίς κοινωνική πρόοδο, δέν ύπάρχει παρά τσουβάλιασμα σέ έκσυγχρονισμούς πού όσο περισσότερο ύλοποιούνται τόσο περισσότερο βασιλεύει ή κοινωνική άρρυθμία και άποδιοργάνωση.

Τά πάντα διακυβεύονται στό επίπεδο τής ιδεολογίας, τής ιδεολογίας όχι ως μαϊντανός ή συμπληματικός έκλεκτικισμός, αλλά ως παράσταση του κόσμου, παράσταση του κόσμου πού πρέπει ν' αλλάξει γιατί είναι άφώρητος. Πού σημαίνει άγκυρωμένη σέ εκείνη τήν κοινωνική κριτική πού άναδεικνύουν τά πραγματικά κινήματα του κόσμου τής μισθωτής έργασίας, του κόσμου τής δημιουργίας.

'Αλλά τό κόμμα τής κομμουνιστικής ανανέωσης γιά νά ανταποκριθεί σ' αυτό τό ρόλο — ή περιβόητη «παρέμβαση» στό μαζικά κινήματα— πρέπει νά διασφαλίσει τήν ιδεολογική του άυτονομία. Όυτε όχώρωση στό φρούριο τής έπαρσης πού καλλιεργεί ή ναχέλια, ή άνυποψίαστη αυτάρκεια και ή δογματική αυταρέσκεια ούτε ή άγχώδης περιπλάνηση στον άμορφο μοντερνισμό. 'Αλλο διάλογος, πολυφωνία, έρευνα των έκδοχών και άλλο ύποταγή στον ισχυρότερο ή τόν έκκωφαντικότερο. Πολλές φορές μέσα από μιά άπλουστευτική και μάλλον αντιθετική σχέση παλαιού - νέου δέν φανερώνονται οι κρυμμένες και πολυδιάστατες καταστάσεις του κοινωνικού βίου, οι πραγματικές ανταγωνιστικές σχέσεις, οι άφομοιωτικοί μηχανισμοί, οι κλίμακες αξιών, τά συστήματα άναφορών, ή χρήση μιάς γλώσσας κι ό,τι άλλο συνιστά τήν κοινωνική ζωή. Τότε άλλοι μιμούνται τό παρελθόν συρράπτοντας τίς παρωχημένες μορφές του, άλλοι προδιαγράφουν τό μέλλον συνθέτοντας γυαλιστερές εκφράσεις σέ ένα κατασκευασμα - κουρελού. Οι κομμουνιστές τής ανανέωσης, προϊόντα έν πολλοίς ρήξεων και άρνήσεων καταστάσεων άδράνειας ή κοινωνικής όπισθοδρόμησης, ίσως έχουν τή σοφία ν' άποφύγουν τά άγοραία ψευτοδιλήματα.

'Αν τό συνέδριο του ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά δέν δημιούργησε τήν περηφάνεια τής ένταξης σέ ένα ανατρεπτικό κίνημα, ώστόσο, έστω και διαθλασμένα κάπου διαισθάνθηκε τά προβλήματα. 'Απομένει ή διαίσθηση νά γίνει αίσθηση και συνείδηση.

Μετά τό Νταβός και τίς Βρυξέλλες ΠΟΙΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΣΤΙΓΜΑ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΩΝ;

του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου

Εχει προηγηθεί πάντως ή δεύτερη συνάντηση Παπανδρέου-Όζάλ στις Βρυξέλλες, σίγουρα λιγότερο θεαματική από εκείνη του Νταβός, αλλά πού, ίσως γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, παρέχει κάποιες ενδείξεις ως πρός τό σημείο στό οποίο βρίσκονται αυτή τή στιγμή οί έλληνοτουρκικές διαφορές. "Αν πρός στιγμήν υποθέταμε ότι οί Βρυξέλλες ήταν τό τελευταίο βήμα των συνομιλιών και διαπραγματεύσεων Ελλάδας - Τουρκίας (άν φερ' ειπείν γιά κάποιο λόγο διακόπτονταν αύριο οί συνομιλίες), τότε από τό δίπτυχο Νταβός - Βρυξέλλες ή Τουρκία βγαίνει σαφώς κερδισμένη και ή Ελλάδα αντίστοιχα χαμένη. Στίς Βρυξέλλες, ό κ. Παπανδρέου έθεσε τό (άνθρωπιστικό) ζήτημα των άγνωστών, γιά νά πάρει ως αντίλλαγμα μιά διαδικασία πού θά εξετάσει τό πρόβλημα, τίς παραβιάσεις στόν έναέριο χώρο μέ αντίλλαγμα μιά γενική αναφορά ότι δέν θά ξαναγίνουν παραβιάσεις (συνοδευόμενη όμως από διευκρίνιση του Όζάλ ότι γιά τήν Τουρκία ό έναέριος χώρος τής Ελλάδας είναι έξι μίλια), καθώς και

Τό κείμενο αυτό γράφεται πριν από τή συζήτηση στή Βουλή γιά τήν έξωτερική πολιτική, από τήν όποία, στήν καλύτερη των περιπτώσεων, αναμένεται όχι βέβαια μιά εθθία αναφορά στίς προθέσεις τής κυβέρνησης στά έλληνοτουρκικά, αλλά τουλάχιστον κάποιες νύξεις, σκόπιμοι τονισμοί ή παραλείψεις, από τίς όποιες θά μπορούσε κανείς νά βγάλει κάποια συμπεράσματα.

τό ζήτημα των περιουσιών (τό όποιο έπίσης είναι στήν ούσία του περισσότερο άνθρωπιστικό παρά πολιτικό). Αντίθετα ή Τουρκία έφυγε από τίς Βρυξέλλες μέ κάτι πολύ συγκεκριμένο και πολιτικό στά χέρια της: τήν ύπόσχεση γιά τήν ύπογραφή του πρωτοκόλλου σύνδεσης ΕΟΚ-Τουρκίας.

Από αυτή τήν άποψη οί Βρυξέλλες όντως ήταν μέσα στό πνεύμα του Νταβός, τό όποιο και έξειδίκευσαν: ή έξομάλυνση των σχέσεων μέ τήν Τουρκία, ό «μή πόλεμος», μέ παράλληλη τοποθέτηση όλων των έκκρεμοτήτων (έννοείται των «έθνικών» έκκρεμοτήτων, πού ενδιαφέρουν τήν Ελλάδα και χάριν των όποιων ή Ελλάδα συμποτάριζε συνεχώς τήν τουρκική έξωτερική πολιτική στήν ΕΟΚ, τίς Ηνωμένες Πολιτείες, ή όπου άλλου τής δινόταν ευκαιρία) στό χρονοντούλαπο, άποτελεί μιάν αναδίπλωση τής έλληνικής έξωτερικής πολιτικής άνευ ανταλλαγμάτων. Εκτός κι άν τό αντίλλαγμα έκ μέρος τής Τουρκίας είναι ακριβώς ό «μή πόλεμος», πράγμα πού ταιριάζει μέν μέ τή δήλωση Παπανδρέου ότι οί ρίζες του Νταβός βρίσκονται στήν άπειλή πόλεμου κατά τήν κρίση του περασμένου Μαρτίου, αλλά πού μόνον άφελείς θά μπορούσαν νά πιστέψουν ότι ό Έλληνας πρωθυπουργός αισθάνεται τόσο πιεσμένος (άπό τήν Τουρκία, τίς Η.Π.Α., ή τό έσωτερικό μέτωπο) ώστε νά διαπραγματεύεται άνευ όρων και, σχε-

δόν, άνευ λόγου. Μέ τήν άπειλή του άδύνατου έλληνοτουρκικού πολέμου ζήσαμε δεκαπέντε χρόνια και θά μπορούσαμε νά ζήσουμε άλλα τόσα άν χρειαζόταν, όσο μεγάλο κι άν ήταν τό κόστος (κυρίως τό οικονομικό, άλλα όχι μόνον αυτό).

Δέν ύπάρχει λόγος νά κουράσω τούς άναγνώστες επαναλαμβάνοντας όσα κατά καιρούς έχω γράψει είτε μετά τήν «βήμα πρós βήμα» επίσκεψη Σούλτζ στην Άθήνα (*Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 64), είτε μετά τήν «κρίση» του Μαρτίου (*Πολίτης*, τ. 78), είτε μετά τό Νταβός (δοκιμαστικό τεύχος τής *Εποχής*). Έπιγραμματικά μόνο θά πρέπει νά δοθούν τά συμπεράσματα: α) Η διαδικασία τής έλληνοτουρκικής προσέγγισης ξεκίνησε τό άργότερο μέ τήν επίσκεψη Σούλτζ στην Άθήνα. β) Η επίλυση των προβλημάτων είναι άναγκαία για τήν Ελλάδα, κυρίως για οικονομικούς λόγους, άλλα και για λόγους πολιτικής ασφάλειας, για τήν Τουρκία επίσης για λόγους οικονομικούς άλλα και για λόγους (άστικής) πολιτικής ταυτότητας, ακόμα και «έθνικής» ταυτότητας, και για τίς Η.Π.Α. για λόγους πού έχουν νά κάνουν μέ τή συνοχή τής Ν.Α. πτέρυγας του ΝΑΤΟ άλλα και μέ τό ρόλο πού επιφυλάσσεται στην Τουρκία σέ σχέση μέ τούς άνατολικούς της γείτονες: σέ μία εποχή ύφεσης ή άμερικανική κυριαρχία σ' αυτή τήν περιοχή τής Γής δέν μπορεί νά είναι δυναμική, θά πρέπει νά είναι έμπεδωμένη. γ) Η «κρίση» του Μαρτίου είχε προετοιμαστεί έπιμελώς, τελούσε υπό άμερικανική έποπτεία (στην Τουρκία) και άφορμή γι' αυτήν έδωσαν σκόπιμες ένέργειες τής έλληνικής πλευράς, όρατές και άθέατες. δ) Ο ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών δέν φαίνεται νά έξαντλείται στο γεγονός ότι «κατάφερε» νά φέρει τίς δύο πλευρές στο τραπέζι των συνομιλιών. Μετά τό διάλογο του Νταβός και των Βρυξελλών ή Ελλάδα έχει κάνει πολλές παραχωρήσεις στην Τουρκία έχοντας περίπου άκυρώσει όλα τά δπλα τής έξωτερικής τής πολιτικής χωρίς νά έχει πάρει κανένα συγκεκριμένο άντάλλαγμα. Κατά τή γνώμη μου, οι παραχωρήσεις στην Τουρκία δέν μπορεί παρά νά έχουν γίνει έναντι μελλοντικών «άνταλλαγμάτων», μιάς συγκεκριμένης δηλαδή μελλοντικής διευθέτησης των διαφορών. Άλλά για μία τέτοια διαδικασία χρειάζεται πίστη, ιδιαίτερα όταν άφορά δύο άντιμαχόμενα κράτη πού δέν έμπιστεύονται τό ένα τό άλλο. Μόνον οι Η.Π.Α. μπορούν νά έγγυηθούν τήν πίστη αυτή, όχι βέβαια παρέχοντας κάποια έγγραφα, άλλα μόνο από τό γεγονός ότι και οι δύο πλευρές γνωρίζουν ότι οι Η.Π.Α. εύνοούν μία συγκεκριμένη εξέλιξη.

Κάτω από αυτή τή συλλογιστική περισσότερο ενδιαφέρον έχει νά δεί κα-

νείς τό σημείο στο όποιο βρίσκονται σήμερα οι εκκρεμότητες στα άμφισβητούμενα ζητήματα και τή μορφή πού είναι δυνατό νά πάρουν οι μελλοντικές λύσεις. Η άρθρογραφία τής *Καθημερινής* (Κυριακή 6 Μαρτίου) είναι ως πρós αυτό άρκετά διαφωτιστική.

• Τό ζήτημα τής ύφαλοκρηπίδας, από τό όποιο φάνηκε ότι θά ξεκινούσε ή διαπραγμάτευση, όταν ή έλληνική πλευρά επέμενε στην προσφυγή στη Χάγη, μπήκε (εύτυχώς) στο ράφι. Στο θέμα αυτό ή Ελλάδα έχει κάνει ήδη άρκετές παραχωρήσεις, τόσο ώστε νά διαφαίνεται ότι ή ύφαλοκρηπίδα είναι ένα από τά πεδία στα όποια ή Ελλάδα δέν θά έπιμείνει στις παλιότερες άπόψεις της. Από τόν περασμένο Μάρτιο ή Ελλάδα έχει άπεμπολήσει τό (τυπικό της) δικαίωμα νά έρευνά τήν ύφαλοκρηπίδα πέραν των χωρικών της ύδάτων, πού σήμερα είναι έξι μίλια, έχει δηλαδή καταργήσει τό πρωτόκολλο τής Βέρνης. Δύο πιθανές εξηγήσεις μπορούν νά δοθούν: είτε ό κ. Παπανδρέου βρέθηκε πολύ πιεσμένος και άρχισε νά ξεπουλάει όποιο χαρτί είχε στα χέρια του, είτε ή κίνηση αυτή τής έλληνικής πλευράς ήθελε νά δείξει (και μέ τήν αυτόδέσμευση νά άποδείξει έμπρακτα) ότι ή ύφαλοκρηπίδα είναι ένα πεδίο μελλοντικών παραχωρήσεων. Τήν άποψη αυτή ένισχύει και ή δήλωση του κ. Παπανδρέου μετά τό Νταβός, ότι ή Χάγη είναι ένα ρίσκο και για τήν Ελλάδα, άφού τό δικαστήριο μπορεί νά λάβει ύπόψη του και τήν άρχή τής εύθυδικίας. Η δημόσια αυτή έκμυστήρευση του Έλληνα πρωθυπουργού άποτελεί έμμεση παραδοχή από έλληνικής πλευράς τής άρχής τής εύθυδικίας. Στο έρώτημα γιατί τό ζήτημα αυτό μπήκε στο ράφι δύο πιθανές άπαντήσεις μπορούν νά δοθούν: ή μία είναι ότι ο ίδιος ό κ. Παπανδρέου έκρινε πώς δέν πρέπει νά μπεί αυτή τή στιγμή μπροστά μία

διαδικασία παραχωρήσεων στην ύφαλοκρηπίδα επειδή πιθανόν δέν έχει ώριμάσει ή ώρα για άντίστοιχες τουρκικές παραχωρήσεις σέ άλλα ζητήματα. Η δεύτερη είναι διαδικαστική και είναι πιθανό νά ισχύει παράλληλα μέ τήν πρώτη: ο Έλληνας πρωθυπουργός δέν έπιθυμεί (για λόγους πολιτικού κόστους) νά συμφωνήσει ο ίδιος μέ τήν Τουρκία στη μοιρασιά τής ύφαλοκρηπίδας, προτείνει έτσι τή διαδικασία τής Χάγης, δέν μπορεί όμως νά έξασφαλίσει στην Τουρκία (ή, άν τό κάνει, δέν μπορεί νά έξασφαλίσει στην Ελλάδα) μία «δίκαιη» άπόφαση του δικαστηρίου. Μήν ξεχνάμε ότι ο τρόπος πού θά γραφτεί τό συνυποσχετικό συνεπάγεται επίσης ένα πολιτικό κόστος. Ούτως ή άλλως ή Τουρκία είναι πιο σωστή όταν προτείνει τό δρόμο τής διμερούς συμφωνίας, άφού και τίποτα δέν αφήνεται στην τύχη και ή λύση πού θά δοθεί δέν θά έχει έπιβληθεί από κάποιον τρίτο, άλλα θά είναι συμφωνία μεταξύ των δύο χωρών. Υπάρχει βέβαια και μία τρίτη περίπτωση, ή διαφωνία επί τής διαδικασίας νά ύποκρύπτει διαφωνία επί τής ουσίας, νά μήν έχει βρεθεί δηλαδή κοινά άποδεκτή λύση για τήν ύφαλοκρηπίδα και γι' αυτό τό θέμα αυτό νά μπαίνει στο ράφι. Η περίπτωση αυτή είναι ή λιγότερο πιθανή, κατά τή γνώμη μου, ύστερα μάλιστα από τήν άνταλλαγή έπιστολών Άνδρέα - Όζάλ, γιατί τότε δέν θά έπρεπε νά είχε ύπάρξει Νταβός.

• Συναφής μέ τήν ύφαλοκρηπίδα είναι ή έλληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου. Τό θέμα αυτό δέν έχει έγερθεί (οποτε καν άναφερθεί από πλευράς Τουρκίας) τόν τελευταίο χρόνο, ούτως ώστε νά μπορεί κανείς νά συμπεράνει ότι ή έλληνικότητα των νησιών του Αιγαίου θεωρείται δεδομένη και έκτός διαπραγματεύσεων. Όστόσο ή λύση πού θά δοθεί στο θέμα τής

ύφαλοκρηπίδας δέν θά πρέπει νά αντιβαίνει μέ τό θέμα του καθεστώτος των νησιών του ανατολικού Αιγαίου, πράγμα που αποκλείει ορισμένες διευθετήσεις της ύφαλοκρηπίδας και ευνοεί άλλες. Πάντως, στό σημείο που βρίσκονται τά πράγματα αυτή τή στιγμή, τό Νταβός, θά πρέπει νά πούμε, αποτελεί υποχώρηση της Τουρκίας στό θέμα των νησιών (που άλλωστε ποτέ δέν προβλήθηκε επίσημα ως διεκδίκηση, παρά μόνον άνεπίσημα, «συνδικαλιστικά» θά λέγαμε).

• Μιά άλλη περιοχή θεμάτων είναι τά «στρατηγικά», ό έναέριος χώρος και ό επιχειρησιακός έλεγχος του Αιγαίου, καθώς και ή Λήμνος που κατά παράδοση περιλαμβάνεται σέ αυτόν τον κύκλο θεμάτων. Τά θέματα αυτά δέν μοιάζουν νά βρίσκονται στην πρώτη γραμμή, ώστόσο τά φαινόμενα ίσως άπατούν. Λίγο μετά τό Νταβός, ό κ. Παπανδρέου τόνισε στά Γιάννενα ότι ή Έλλάδα δέν υποχωρεί στό ζήτημα της Λήμνου, διατηρεί τό δικαίωμα των 12 μιλίων κ.λπ., γιά νά ακολουθήσουν τήν έπομένη άκριβώς τουρκικές παραβιάσεις του έναερίου χώρου, που σκαπό είχαν νά δείξουν ότι άν ό Έλληνας πρωθυπουργός επιμένει στην άποψή του και ή Τουρκία επιμένει στις θέσεις της. Γενικά ό τομέας αυτός των θεμάτων άνήκει κυρίως στην δικαιοδοσία του ΝΑΤΟ και είναι πολύ πιθανό νά εγγίξει και τίς έλληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις γιά τίς βάσεις. Πιο σοβαρό από όλα τά «στρατηγικά» ζητήματα είναι τό ζήτημα της Λήμνου, κι αυτό γιατί κατά τά φαινόμενα δέν είναι μόνο στρατηγικά. Φαίνεται δηλαδή ότι ή Λήμνος βρίσκεται στην περιοχή εκείνη του Αιγαίου που ή Τουρκία διεκδικεί όσον άφορά είτε τήν ύφαλοκρηπίδα είτε ίσως και τον έναέριο χώρο. Ίσως μάλιστα ή Λήμνος νά αποτελεί έναν από τους λόγους (έπί της ουσίας) που ή Τουρκία δέν δέχεται τό συνυποσχετικό γιά τή Χάγη, άφου τό συνυποσχετικό αυτό κατοχυρώνοντας τά νησιά του Ανατολικού Αιγαίου

θά κατοχύρωνε αυτόματα και τή Λήμνο.

Γενικά πάντως τά θέματα αυτά έχουν παγώσει, πράγμα που είναι προς τό συμφέρον της Έλλάδας. Ώστόσο πρόκειται γιά τον πιο εύφλεκτο τομέα, από τον όποιο μπορεί ανά πάσα στιγμή νά σπάσει τό «μορατόριουμ» των Βρυξελλών — κι αυτό γιατί σ' αυτόν τον τομέα τά δύο μέρη δέν μοιάζει νά έχουν καταλήξει σέ όριστικές συμφωνίες, οι όποιες, άν και όταν γίνουν, θά είναι συνάρτηση των συμφωνιών σέ άλλους τομείς.

• Υπάρχει, τέλος, τό Κυπριακό, τό όποιο μοιάζει αυτή τή στιγμή νά προηγείται των άλλων θεμάτων. Τό Νταβός επέδρασε (άν και λιγότερο από όσο εκτιμάται) στην προεδρική μεταβολή στην Κύπρο και αυτή τή στιγμή ή άμερικανική αλλά και ή βρετανική διπλωματία εμφανίζονται ιδιαίτερα δραστήριες. Τά προβλήματα στην άποστρατιωτικοποίηση του νησιού δέν είναι (μετά τό Νταβός) άξεπέραστα, όπως έμοιαζαν προηγουμένως, ενώ οι γενικές γραμμές της συνταγματικής και της έδαφικής πτυχής δείχνουν όλες στην κατεύθυνση μιας λύσης, της διζωνικής. Άν κρίνει όμως κανείς από τίς πρόσφατες ενέργειες του Ντενκτάς και τή στάση του Βασιλείου, θά πρέπει άρκετές ουσιώδεις «λεπτομέρειες» του θεσμικού πλαισίου νά είναι άδιευκρίνιστες και έπομένως νά άποτελούν πεδίο σύγκρουσης. Τό Κυπριακό βρίσκεται άκόμο στην άρχή του δρόμου και —σέ αντίθεση μέ τίς διμερείς έκκρεμότητες Έλλάδας-Τουρκίας — είναι πιθανό νά σκαλώσει σέ κάθε στροφή, σέ κάθε λεπτομέρεια. Άς μήν ξεχνάμε άλλωστε ότι ή έλλαδική πολιτική μόνο «σέ τελευταία άνάλυση» επηρεάζει τους Έλληνοκυπρίους, άντίθετα μέ τή σχέση Άγκυρας-Ντενκτάς που είναι πολύ πιο ευθεία.

Σέ σχέση πάντως μέ τήν άποτελεμάτωση στην όποία βρίσκεται τό Κυ-

πριακό τά τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα μετά τήν άνακήρυξη του κράτους του Ντενκτάς, τό Νταβός μπορούμε νά πούμε ότι επηρέασε και θά επηρεάσει θετικά τίς εξελίξεις στό νησί. Άλλωστε χωρίς πραγματική προσέγγιση Έλλάδας και Τουρκίας καμιά όμόσπονδη ή άλλη λύση του Κυπριακού δέν θά μπορούσε νά είναι βιώσιμη.

Μέσα από τήν περιγραφή των επιμέρους ζητημάτων διαφαινονται ορισμένα συμπεράσματα. Τά στοιχεία βέβαια λείπουν γιά νά μπορεί κανείς νά μιλήσει συγκεκριμένα γιά κάποιο θέμα, οι εξελίξεις και οι συμφωνίες γίνονται πίσω από τίς πλάτες μας, ή έκλογική έκμετάλλευση (σχεδόν κατάχρηση) είναι δεδομένη, ή άμερικανική άνάμειξη επίσης, παρ' όλα αυτά όμως κατ' άρχήν, δέν μπορούμε νά είμαστε γενικά άπορριπτικοί. Ώσοι άρνούνται τήν έλληνοτουρκική προσέγγιση (και όχι όσοι άσκοουν κριτική στό Νταβός, που είναι άλλο πράγμα) προβάλλουν ένα βασικό, «ίστορικό» επιχείρημα. Γι' αυτούς ή Τουρκία δέν παύει νά έμφορείται από τίς ιδέες της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και, συνεπώς, όποιαδήποτε διευθέτηση ή παραχώρηση σήμερα δέν είναι παρά ένα στάδιο, ένα βήμα, ώστε νά ικανοποιησει ή Τουρκία τίς μελλοντικές (έπεκτατικές) επιδιώξεις της.

Ώστόσο, παρ' όλο που ή Τουρκία άργησε (και άργεί) νά έξευρωπαϊστεί, πρέπει νά δοϋμε τή διευθέτηση των έλληνοτουρκικών διαφορών υπό τό πρίσμα του μέλλοντος και όχι του παρελθόντος. Καί τό όρατό μέλλον γιά τήν Τουρκία είναι εκείνο μιας «δυτικής», άστικής χώρας, μέ τελείως άλλα προβλήματα, άσχολίες και δεσμεύσεις άπ' ό,τι στό παρελθόν. Μέ αυτή τήν έννοια ή αύριανή διευθέτηση των ιστορικών έκκρεμοτήτων μεταξύ των δύο χωρών θά είναι όριστική και όχι πρόσκαιρη. Στην συγκεκριμένη περίπτωση των έλληνοτουρκικών, θά έλεγε κανείς ότι ή Έλλάδα, ή Τουρκία, άκόμη και ό πάτρωνας της όλης υπόθεσης, οι Ήνωμένες Πολιτείες, δέν κάνουν τίποτε άλλο από του νά συμμορφώνονται μέ τίς ιστορικές εξελίξεις, νά «κανονίζουν» τά προβλήματα σέ σχέση μέ αυτές και μέ τά συμφέροντα που αυτές διαμορφώνουν.

Ή έλληνοτουρκική προσέγγιση γίνεται στό πλαίσιο του δυτικού κόσμου, όχι τόσο μέ τή στρατηγική έννοια (του ΝΑΤΟ), όσο μέ τήν κοινωνικοπολιτική (της ΕΟΚ) και είναι σχεδόν άναπόφευκτη. Άν ό κόσμος αυτός δέν είναι τό ιδεώδες της Άριστοράς, αυτό δέν σημαίνει ότι πρέπει νά γαντζωθεί από τά στοιχεία του παρελθόντος γιά νά τον άμφισβητήσει. Κι άν κάποτε (δυστυχώς) τό κάνει, τό κάνει μόνο και μόνο γιατί δέν έχουν άναδειχθεί τά στοιχεία εκείνα του μέλλοντος που θά τή διαμορφώσουν.

ΛΑΥΡΙΟ

Πρώτες συνέπειες του Τεχνολογικού έκσυγχρονισμού

της Γεωργίας Πετράκη

Λαύριο. Έργατούπολη, πόλη πολιτικών προσφύγων, εγκαταλελειμμένων και «ζωντανών» μεταλλείων, πόλη της ρύπανσης και των πιο παράδοξων κοινωνικών αντιθέσεων. Άλλά και των πιο κραυγαλέων. Μόλις λίγα χιλιόμετρα μακριά από την Πρωτεύουσα, δίπλα στις υπερπολυτελείς τουριστικοξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, δίπλα στο κοινοπολίτικο Σούνιο, υπάρχει και το εργατικό κίνημα στην πιο καθαρά κοινωνική του μορφή. Στο Λαύριο ή άνεργια κάνει την εμφάνισή της.

Η χρονιά που πέρασε σηματοδοτήθηκε από τις εργατικές κινητοποιήσεις στην ΑΒΕΛ (χυτήριο που απασχολεί περίπου 300 εργάτες) και στην ΕΜΜΕΛ, απομεινάρια της παλιάς γαλλικής μεταλλευτικής εταιρείας. Η απεργία στην ΑΒΕΛ κράτησε εκατό μέρες. Και επειδή οι απεργιοί ήρθαν σε σύγκρουση με την Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου, η απεργία κατέληξε στα δικαστήρια. Τά μέλη του Δ.Σ. σύρθηκαν στα δικαστήρια δύο φορές. Στη δεύτερη δίωξη το δικαστήριο θεώρησε νόμιμα τα αίτήματα των απεργών.

Η ΕΜΜΕΛ, καίτοι «κοινωνικοποιημένη», αντιμετωπίζει, από το 1982, κρίσιμα προβλήματα επιβίωσης. Η χρηματοοικονομική της κατάσταση χειροτερεύει από μέρα σε μέρα, πράγμα που δυσχεραίνει τον εφοδιασμό της σε πρώτες ύλες. Ένα μήνα τώρα οι εργαζόμενοι κοιτάζουν ο ένας τον άλλο. Το απολειψάδι της παλιάς ενδοξης γαλλικής εταιρείας έχει αφεθεί στην τύχη του.

Η ΑΝΕΡΓΙΑ ΚΑΝΕΙ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ

Μέσα στο 1988, ωστόσο, το προσκήνιο των εργατικών κινητοποιήσεων καταλαμβάνει η κλωστοϋφαντουργία «Αιγαίον». Στα μέσα του περασμένου Δεκέμβρη, η διοίκηση της εταιρείας ανήγγειλε το σταμάτημα της 4ης βάρδιας και την απόλυση 312 εργαζομένων. Ύστερα από τις εργατικές κινητοποιήσεις οι απεργίες αναστάληκαν. Γιортές γάρ. Με το νέο χρόνο το πρόβλημα ξαναμπάνει. Μερικοί αποχωρούν οικειοθελώς.

Στή φετεινή χρονιά το πρόβλημα που προς το παρόν κυριαρχεί είναι οι απολύσεις που έχει εξαγγείλει η βιομηχανία «Αιγαίον». Η κλωστοϋφαντουργία αυτή λειτουργεί με τέσσερις βάρδιες. Τρεις βάρδιες εργάζονται πενήνήμερο και η τέταρτη το Σαββατοκύριακο με τέσσερα 12ωρα.

Επειδή η επιχείρηση παρουσιάζει μεγάλη κινητικότητα στο προσωπικό

της (κάθε μήνα γίνονται 50 περίπου νέες προσλήψεις και αποχωρήσεις) το σωματείο προτείνει να μην γίνουν απολύσεις, αλλά να παρατηρηθούν οι κανονικές αποχωρήσεις του προσωπικού και να γίνουν συμπληρωματικοί και ανακατατάξεις στις βάρδιες. Η διοίκηση της εταιρείας συμφωνεί κατ' αρχήν. Στις 23 Ιανουαρίου, η διοίκηση του σωματείου καλεί σε συμμετοχή στην απεργία που προκήρυξε η ΓΣΕΕ και το Έργατικό Κέντρο Λαυρίου με σύνθημα: *Νά διαφυλάξουμε τό δικαίωμα τής εργασίας.* Τήν ημέρα τής απεργίας κλήσεις απολύσεως στέλνονται στα σπίτια πολλών εργαζομένων, ο αριθμός των όποιων δέν είναι ακριβώς γνωστός. Τίς επόμενες ημέρες συνεχίζεται ή ίδια πρακτική. Πολλοί εργαζόμενοι που πηγαίνουν να πληρωθούν παίρνουν και τήν απόλυσή τους. Τά δότομα αυτά (περίπου 47) στην πλειοψηφία τους ανήκουν στην τέταρτη βάρδια, κάποια όμως εργάζονται στις εβδομαδιαίες βάρδιες. Τό σωματείο ζητά τήν επέμβαση του ύπουργείου Έρ-

γασίας. Συγκαλείται τριμελής. 'Η διοίκηση τής εταιρείας εμμένει στις 150 απολύσεις.

'Η τέταρτη βάρδια έχει εφαρμοστεί στο «Αιγαίον» από τό 1981. 'Επιδοτήθηκε από τό ύπουργείο 'Εργασίας και άντλησε εργατικό δυναμικό είτε από εργαζόμενους πού έχουν ήδη μιά άπασχόληση κατά τή διάρκεια τής εβδομάδας (π.χ. γεωργική, οικοδομική κ.λπ.) είτε από τό λανθάνον εργατικό δυναμικό (π.χ. κάποιες κατηγορίες γυναικών πού κανονικά δέν εργάζονται). 'Η σύμβαση τών εργαζομένων στην τέταρτη βάρδια είναι όρισμένου χρόνου, καί ως τέτοιος στην προκειμένη περίπτωση θεωρείται ό χρόνος διάρκειας τής τέταρτης βάρδιας. Τό συνδικαλιστικό κίνημα έχει τοποθετηθεί ένάντια στην δημιουργία της γιατί διέβλεψε τόν κίνδυνο ενός άπεργοσπαστικού μηχανισμού καθώς καί τις μακροπρόθεσμες συνέπειές του στο δικαίωμα τής άπασχόλησης.

'Η κατάργηση τής τέταρτης βάρδιας συνδέεται μέ τόν συνολικό έκ-συγχρονισμό τής επιχείρησης, δέν άφορᾶ μόνο τήν μονάδα του Λαυρίου αλλά καί τις υπόλοιπες.¹ Τό «Αιγαίον» εμφανίζεται σε άλυσιδωτή κρίση: δλόκληρα τμήματα παύονται (τό ραφείο στή μονάδα του Πειραιᾶ καί του 'Αστρους, τό βαφείο στή μονάδα του Πύργου), ένῶ στις μονάδες τής Σύρου καί του 'Αστρους καταργείται ή τρίτη βάρδια. Τά προϊόντα του (κλωστές καί ύφασματα) έχουν μειωμένη ποιότητα καί οι πωλήσεις στο έξωτερικό έχουν πέσει. 'Εκτός τών άνακατατάξεων στα τμήματα τής παραγωγής, τό «Αιγαίον» συνεργάζεται μέ τήν BENTEP, εταιρεία πού προγραμματίζει καί οργανώνει τήν άποδοτική - όρθολογιστική παραγωγή βιομηχανιών, για να ρυθμίσει τήν παραγωγικότητά της. Καί πίσω άπ' όλα αυτά —άναδιοργάνωση, κρίση, άποδοτικότητα κ.λπ.— βρίσκεται ένα σημαντικό κονδύλι τών ΜΟΠ (4,5 δισ.) πού θά δοθεί στο «Αιγαίον» στα πλαίσια της άνάπτυξης καί επέκτασης τής κλωστοϋφαντουργίας.

Τό πρόβλημα πού αντιμετώπιζουν σήμερα οι εργαζόμενοι στο «Αιγαίον» είναι ή *ένιαία καί άδιαίρετη υπέρσπιση τής άπασχόλησης*. 'Η διασπαστική πολιτική τής εταιρείας έχει καταφέρει να περάσει τήν αντίληψη σε πολλούς εργαζόμενους ότι «ή τέταρτη βάρδια καταργείται», πού έτσι καί άλλως ήταν μεταβατική, καί άρα τό θέμα δέν τους άφορᾶ. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ή εταιρεία θέλοντας προφανώς να διασύρει τό σωματείο του πρότεινε να ύποδείξει τό ίδιο ποιοί θά απολυθούν (π.χ. μέ κοινωνικά κριτήρια). Τό σωματείο άρνείται να μπει στην λογική τής «κατηγοριοποίησης» του εργατικού δυναμικού πού εφαρμό-

ζει ή εργοδοσία καί θεωρεί τό δικαίωμα στην άπασχόληση μή διαπραγματεύσιμο. Αυτό πού θά πρέπει να κατανοηθεί από τούς εργαζόμενους είναι ότι ή άπόλυση τών εργαζομένων τής 4ης βάρδιας τους άφορᾶ όλους. 'Αν ή θεσμοθέτηση τής εργασίας του σαββατοκύριακου δέν μπορεί να θεωρηθεί ως εργατική διεκδίκηση, επειδή άκριβώς επινοήθηκε ως εργασία μεταβατική, περιορισμένου χρόνου, επειδή άκριβώς σχετικοποιεί τό άπόλυτο δικαίωμα τής ασφάλειας στην εργασία, επειδή άκριβώς έντάσσει τούς εργαζόμενους στους υπερεντατικούς ρυθμούς (δύο συνεχόμενα 12ωρα πού διακόπονται από ένα 8ωρο), δέν θά πρέπει από τήν άλλη να μᾶς διαφεύγει ή ρίζα τής συγκεκριμένης ένέργειας: ή αναδιάρθρωση καί άποδοτικότερη όργάνωση τής παραγωγικής διαδικασίας κάνει περιττή τήν εργασία μέρους τών εργαζομένων, σήμερα τής μίας ομάδας, άβριο κάποιας άλλης. 'Εφόσον τό κέρδος εξακολουθεί να είναι τό κριτήριο τής οικονομικής δραστηριότητας, καμιά ομάδα εργαζομένων δέν μπορεί να είναι πραγματικά άσφαλής στην εργασία της. 'Η άβριανή εξέλιξη τής τεχνολογίας, οι μεθωριανές εξελίξεις στην ζήτηση, τήν προσφορά καί όλα τά συμπαρομαρτύνοντα τής ελεύθερης αγοράς μπορούν να σπρώξουν καί τις πιο άσφαλείς εργασιακές ομάδες στις τάξεις τής 4ης βάρδιας.

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΩΝ ΤΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Περί ελεύθερης αγοράς ό λόγος. 'Αλλο σημαντικό πρόβλημα πού αντιμε-

τωπίζει ή εργατοϋπολη είναι ή μεταβίβαση κάποιων εταιρειών από τήν κρατική στην ιδιωτική κεφαλαιοαγορά. 'Επίκεντρο ή «'Ολύμπικ-Μαρίν Α.Ε.», κατασκευαστική, επισκευαστική ιστιοφόρων, θυγατρική τής «Πυρκάλ». 'Η εταιρεία αυτή αγοράστηκε από τήν «Πυρκάλ» τό 1983 μέ τήν προοπτική να γίνει διαλυτήριο πλοίων. 'Επειδή ό προγραμματισμός ήταν άσαφής έως άνύπαρκτος, ή εταιρεία φυτοζωούσε, αδέξανοντας συνεχώς τά χρέη της, έως ότου ή «Πυρκάλ» (1986) αποφάσισε να εγκαταστήσει τά διαλυτήρια στον 'Αστακό. Σήμερα ή «'Ολύμπικ» εμφανίζει ένα άρνητικό υπόλοιπο ίσολογισμού 275 εκατομμυρίων, εκ τών όποιων τά μισά όφείλονται στις πρίν τήν κρατικοποίηση χρήσεις καί τά υπόλοιπα έχουν δημιουργηθεί από τή σημερινή της διοίκηση πού είναι καί διοίκηση τής «Πυρκάλ». Λανθασμένες επιλογές, όλιγωρία όσον άφορᾶ τήν άνάπτυξη τών εργασιών της, ύπολειπουργία του εργατικού της δυναμικού, έχουν καταστήσει προβληματική μιά επιχείρηση πού έχει όλες τις δυνατότητες να είναι εύημεροϋσα.

'Η «'Ολύμπικ» είναι από τά μεγαλύτερα καί άξιολογότερα ναυπηγεία τής Μεσογείου σε παραγωγικότητα, σε τεχνολογικό έξοπλισμό, σε εργατικό δυναμικό. Διαθέτει ένα πολύ δυναμικό κατασκευαστικό τμήμα μεγάλων ιστιοφόρων: σκάφη άλιευτικά, του πο-

1. Τό «Αιγαίον» άπασχολεί 3.500 εργαζόμενους εκ τών όποιων 1.850 στα κλωστοϋφαντήρια του Λαυρίου.

λεμικού ναυτικού, περιπολικά, άποβατικά, αντιλαθρεμπορικά. Συνεργάζεται με τὰ ύπουργεία Έθνικής Άμυνας, Ναυτιλίας και Οικονομικών, καθώς και με τή Δημόσια Έπιχείρηση Πετρελαίου. Έπιπλέον διαθέτει τμήμα έπισκευαστικό και μαρίνα για τή διαχείμανση 400-500 σκαφών, πού άποφέρουν στην έπιχείρηση γύρω στα 100 έκατ. δραχμές έτησίως σε συνάλλαγμα. Στα παραπάνω θά πρέπει νά προσθέσουμε ότι ή «Όλύμπικ» έχει ένα εργατικό δυναμικό πολύ εξειδικευμένο, μαστόρους-χειροτέχνες, των όποιων ή προσωπική χειροτεχνική εργασία είναι σημαντικό κεφάλαιο για τήν εταιρεία, επειδή ακριβώς σ' αυτόν τόν κλάδο ή ανθρώπινη μαστοριά έξακολουθεί νά έχει κυρίαρχο ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Έη εταιρεία έχει πολύ καλή θέση στη ναυπηγική άγορά τής Μεσογείου, παρ' όλο τόν ανταγωνισμό των Γιουγκοσλάβων και των Τούρκων, διότι διαθέτει καλύτερους μαστόρους.

Έη «Πυρκάλ», εταιρεία πού άπασχολεί ένα σύνολο 3.700 εργαζομένων, είναι προβληματική και όδηγείται σε συρρίκνωση. Έη «Όλύμπικ» ως θυγατρική της φέρεται εις πώληση. Καθώς ό κλάδος δέν είναι προβληματικός αλλά και ή θέση τής έπιχείρη-

σης είναι ένδιαφέρουσα, έχουν ήδη γίνει προτάσεις από Έλληνες και ξένους κεφαλαιούχους. Οι εργαζόμενοι τής «Όλύμπικ» είναι ένάντια στη μεταβίβαση τής εταιρείας σε ιδιώτες επιχειρηματίες. Θεωρούν ότι ή βιομηχανία είναι καίριας σημασίας για τό ελληνικό κράτος και διεκδικούν τήν άνάπτυξη τής κάτω από τόν έλεγχο του δημοσίου, των εργαζομένων και τής τοπικής αυτοδιοίκησης. Γι' αυτό έχουν ξεκινήσει μία καμπάνια ένημέρωσης προς τήν κοινή γνώμη τής πόλης (Δήμος, κόμματα) συγχρόνως έχουν καταθέσει μία έκθεση προς τό Δ.Σ. τής εταιρείας στην όποία αναλύουν τίς προοπτικές άνάπτυξης τής και τίς προτάσεις πού οι ίδιοι κάνουν για τήν άξιοποίησή τής.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΕΝΑΝΤΙΑ... ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Γνωρίζουμε ότι ή άνάπτυξη τής «Όλύμπικ» υπό τό δημόσιο έλεγχο δέν πρόκειται νά διαφοροποιήσει τόν κερδοσκοπικό της χαρακτήρα ή τή φύση τής έκμετάλλευσης πού οι εργαζόμενοι ύφίστανται ούτε ή συμμετοχή ενός αντιπροσώπου των εργαζομένων στο Δ.Σ. θά άλλοιώσει τό χαρακτήρα τής

καπιταλιστικής έκμετάλλευσης. Όμως δέν πρέπει νά μάς διαφεύγει ότι ή φιλελευθεροποίηση τής οικονομίας μεταφέρει στο χώρο τής έλεύθερης άγοράς, καθιστώντας τα διαπραγματεύσιμα, όλα τὰ δικαιώματα πού έχει μέχρι τώρα κατακτήσει τό εργατικό κίνημα στον δημόσιο τομέα: τήν άσφάλεια στην εργασία, τό επίπεδο των μισθών και αυτήν άκόμα τήν άπασχόληση. Γι' αυτό ή ιδιωτικοποίηση τής «Όλύμπικ» δέν είναι μία «καθαρή» οικονομική πράξη πού μπορεί ν' αφήσει άδιάφορους τούς εργαζόμενους. Έγγονοεί τό κοινωνικό συρρικνώνοντας το μέσω τής ύπαγωγής του στους «σιδερένιους» νόμους τής οικονομικής άποδοτικότητας: άπελευθέρωση των όρων του παιγνιδιού, «έπαναπρολεταριοποίηση» προλετάρων πού είχαν κατακτήσει τήν άσφάλεια τής εργασίας, άνάδειξη των μηχανισμών τής άγοράς ως βάσης λειτουργίας τής κοινωνίας.

Άν ή συζήτηση; ιδιωτικοί κεφαλαιοκράτες/κράτος ως συλλογικός διαχειριστής των ιδιωτικών κεφαλαίων ή ό,τι άλλο ήθελε προκύψει... πρέπει ν' άρχίσει, για τήν ώρα άς θυμηθούμε ότι ή ιδιωτικοποίηση τομέων του δημοσίου άπεμπολεί αυτά πού μέχρι τώρα σκεφτόμαστε ως «κεκτημένα».

Μαθητικό Εργαστήρι Κέντρο δημιουργικής απασχόλησης παιδιών

Υμηττού & Μελισσού 26 - πλατεία Προφήτη Ηλία
Παγκράτι - Τηλ: 7010007-7012414

- Ζωγραφική
- Μουσική
- Ομάδα ευφρασης
θεατρικό παιχνίδι
- Καθημερινή μελέτη

Φτιάχνουμε μια
μηχανή;

Από μουσική
πώς πας;

Για παιδιά
6-12 χρονών

Σ' ενδιαφέρει η φωτογραφία;

Τό μέλλον τῆς ἐλεύθερης ραδιοφωνίας

ΤΟΠΙΚΗ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ

ΚΑΙ

ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

τῆς Πέρσας Ζέρη

Τό προεδρικό διάταγμα γιά τήν τοπική ραδιοφωνία πλούτισε τήν ἱστορία τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης περίπλοκων κοινωνικῶν πεδίων μ' ἓνα ἀκόμα ἀποκαρδιωτικό παράδειγμα. Κι ἐνῶ βρισκόμαστε στό κατώφλι τῆς λεγόμενης κοινωνίας τῆς πληροφόρησης μέ τίς τεράστιες κοινωνικές μεταλλαγές καί συγκρούσεις (συγκέντρωση κεφαλαίου, ἀλλαγές στόν καταμερισμό ἐργασίας, ἀνεργία, τάσεις κοινωνικῆς ἐξαθλίωσης, μεταλλαγές ἀξιών κ.λπ.), ἡ κυβέρνηση δείχνει νά μή διαθέτει ἴχνη εὐαισθητοποίησης στά σήματα τῶν νέων δομικῶν ἀλλαγῶν πού κυοφοροῦνται. Τό προεδρικό διάταγμα ἀποτελεῖ ἔκφραση μιᾶς ἐξοργιστικῆς πολιτικῆς ἀνευθυνότητας, ὅταν γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ραδιοφωνίας θεσμοποιεῖται τό *ἐμπορικό* ραδιοφωνικό μοντέλο (δηλαδή καθορισμός τῆς ραδιοφωνικῆς διαδικασίας ἀπό τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς κι ὄχι ἀπό ὀργανωτικούς κανόνες) χωρίς ἀντίστοιχα νά θεσπίζεται ἀπολύτως κανένα μέτρο περιορισμοῦ τῶν ἐπιδράσεων τῆς ἀγορᾶς στόν ἐσωτερικό ὀργανωτικό χώρο τῶν τοπικῶν ἰδιωτικῶν σταθμῶν (πέρα καί πάνω ἀπό τό Σύνταγμα). Καί νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπένδυση τεράστιων οικονομικῶν ποσῶν ἀπό τοὺς μελλοντικούς ραδιοεπιχειρηματίες ὄχι μόνον ἐλαχιστοποιεῖ τή δυνατότητα ἐναλλακτικῶν λύσεων, ἀλλά δημιουργεῖ τετελεσμένα γεγονότα, ἐφόσον στό συνταγματικό δικαίωμα τῆς λειτουργίας ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ προστίθεται τό δικαίωμα τῆς ἐπαγγελματικῆς καί οικονομικῆς ἐλευθερίας, πού καθιστᾶ ἀ-

δύνατη τήν ἀνάκληση τῶν νομοθετικῶν μέτρων. Πού εἶναι τό ὀργανωτικό πλαίσιο τῆς ἰδιωτικῆς καί δημοτικῆς ραδιοφωνίας, πού εἶναι ἡ διαρθρωτική-ὀργανωτική ἐγγύηση τῆς πολυφωνίας ἀπό τή διαφήμιση κ.λπ.) πού νά ἐξασφαλίζουν τό ἀνοικτό καί πολυφωνικό τοῦ ραδιοφωνικοῦ συστήματος; Στή συνέχεια θά προχωρήσουμε σέ μιᾶ κριτική ἀξιολόγηση τῶν ἐπίμαχων καί τῶν ἀπόντων σημείων τοῦ νομοθετήματος.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τό προεδρικό διάταγμα ξεκινάει μέ τή θεσμοθέτηση γενικῶν ἀρχῶν. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 1 παρ. 2, «Οἱ ἄδειες χορηγοῦνται γιά τό δημόσιο συμφέρον καί ἡ χορήγησή τους συνιστᾶ δημόσια λειτουργία» (π.χ. ὁ Κοσκωτάς θ' ἀποτελέσει ἓνα νέο ὑπηρετῆ τοῦ δημόσιου συμφέροντος, αὐτήν τή φορά στό χώρο τῆς ραδιοφωνίας). «Οἱ σταθμοί αὐτοί (σ.σ. οἱ τοπικοῦ) ἔχουν σκοπό τήν ἀντικειμενική καί μέ ἴσους δρους μετάδοση πληροφοριῶν καί εἰδήσεων καθῶς καί προϊόντων τοῦ λόγου καί τῆς τέχνης· πρέπει πάντως νά ἐξασφαλίζε-

ται ἡ ποιοτική στάθμη τῶν ἐκπομπῶν, πού ἐπιβάλλει ἡ κοινωνική ἀποστολή τους καί ἡ πολιτιστική ἀνάπτυξη τῆς χώρας» (σ.σ. αὐτή ἡ διάταξη ἀποτελεῖ ἀντιγραφή τῆς ἀντίστοιχης συνταγματικῆς). Ὁ ἔλεγχος τῆς τήρησης αὐτῶν τῶν γενικῶν προγραμματικῶν ἀρχῶν (μαζί μέ τήν ἀρμοδιότητα γιά τή χορήγηση καί ἀνάκληση ἀδειῶν) ἀνατίθεται οὐσιαστικά σ' ἓνα ἐξωτερικό κρατικό ὄργανο, τήν Ἐπιτροπή γιά τήν Τοπική Ραδιοφωνία, πού κατοικοεδρεῖται στό Ὑπουργεῖο Προεδρίας καί ἀποτελεῖται ἀπό τοὺς προέδρους τοῦ ΣτΕ, τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῆς ΕΣΗΕΑ καί δύο πανεπιστημιακοῦς δάσκαλους. Δηλαδή ἀνατίθεται σ' ἓνα (κρατικό) ὄργανο, πού δέν συμμετέχει στήν παραγωγική ραδιοφωνική διαδικασία, νά προσδιορίσει καί νά ἐκφράσει τό δημόσιο συμφέρον (τό ὅποιο, σημειωτέον, στό νόμο δέν συγκεκριμενοποιεῖται μέ διαδικασίες *μέσα* στή ραδιοφωνική ὀργάνωση) καί νά ἐλέγξει τήν τήρηση οὐσιαστικῶν κανόνων συμπεριφορᾶς (π.χ. ἀντικειμενικότητα, πληρότητα στήν πληροφόρηση, πολυφωνία κ.λπ.) γιά τήν ὀρθότητα τῶν ὁποίων δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμιά οὐσιαστική ἐγγύηση. Ὅμως ἓνα δημοσιογραφικό «δημόσιο συμφέρον» μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ μόνο μέ διαδικασίες, δέν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει οὐσιαστικό κανόνα συμπεριφορᾶς πού νά ἐλέγχεται καί νά ἐφαρμόζεται ἀπό ἓνα κρατικό ὄργανο. Ἡ δυνατότητα τῆς ἀξιολόγησης ραδιοφωνικῶν προγραμμάτων στή βάση οὐσιαστικῶν κανόνων συμπεριφορᾶς ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά σέ ἔλεγχο γνώμης: Ἡ κρατική ἐ-

ποπτική αρχή πρέπει να έχει κατά κάποιον τρόπο μία «σωστή» εικόνα για να «άντικειμενικό» και «πολυφωνικό» ραδιοφωνικό πρόγραμμα και να προσαρμόζει τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σ' αυτές τις αρχές της πληροφόρησης. Αυτό σημαίνει μία σημαντική επέμβαση στη διαδικασία του ελεύθερου σχηματισμού γνώμης. Έτσι όπως για το κράτος δεν πρέπει να υπάρχουν «σωστές» γνώμες, έτσι δεν πρέπει να υπάρχει μία κρατική κρίση για την «άντικειμενική» και «πολύφωνη» παρουσίαση των ραδιοφωνικών προγραμμάτων, γιατί η κρατική κρίση δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένη από πολιτικο-στρατηγικούς υπολογισμούς. Θα πρέπει δηλαδή να κριθεί αν στο ραδιοφωνικό πρόγραμμα εκφράζονται όλες οι «σημαντικές» σκέψεις, ιδέες, επιθυμίες κ.λπ. Η κρατική αρχή όμως δεν δικαιούται να εκφράσει μία τέτοια αξιολογική κρίση, δεν συμβιβάζεται με τη δυναμική μιας ελεύθερης διαδικασίας σχηματισμού βούλησης και γνώμης. Για παράδειγμα, στις Ήνωμένες Πολιτείες έχει αποδειχθεί ο ρυθμιστικός ρόλος της FCC (κρατικής εποπτικής αρχής, υπεύθυνης για τη λειτουργία και τον έλεγχο τήρησης των γενικών προγραμματικών αρχών από τους ιδιωτικούς ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς) απέναντι στις διαρθρωτικές πιέσεις για προσαρμογή που ασκούνται από τις δυνάμεις της αγοράς έντελως αναποτελεσματικές και αντιφατικές. Έτσι καταλήγει η γενική αναφορά της FCC σε γενικούς ουσιαστικούς κανόνες ραδιοφωνικής συμπεριφοράς σε μία συμβολική πολιτική, που προσαρμόζεται σε γεγονότα και «καταναγκασμούς», για τη ρύθμιση των οποίων διατυπώνονται μόνο συμβολικά (γιατί είναι άπρόσφορα) ρυθμιστικά μέτρα.

Οι επιτροπές δεοντολογίας των σταθμών που ανήκουν στους ΟΤΑ (δεν μιλάμε για τις επιτροπές δεοντολογίας των ιδιωτικών ραδιοσταθμών, που έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα, αφού τα μέλη τους επιλέγουν οι εκάστοτε ραδιοεπιχειρηματίες), διακομματικές επιτροπές στην ουσία, αποτελούνται από πρόσωπα που υποδεικνύονται από τις δημοτικές και κοινοτικές παρατάξεις αναλογικά με τη δύναμή τους στα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια και είναι τα κατ'έξοχην ελεγκτικά όργανα, τα υπεύθυνα για το πρόγραμμα. Οι αποφάσεις τους μάλιστα είναι δεσμευτικές για τη διεύθυνση του σταθμού (έπομένως ο ισχυρισμός του κ. Βγόντζα, συνδημουργού του διατάγματος —Νέα, 8.12.87, σ. 10— ότι η επιτροπή δεοντολογίας δεν ασχολείται με το περιεχόμενο του προγράμματος, αλλά π.χ. με την «προστασία της γλωσσικής κληρονομιάς» και τα «παιχνίδια» —λές κι αυτό δεν είναι περιεχόμενο— απλά δεν

στέκει). Με τη σύσταση των επιτροπών δεοντολογίας περιέρχονται τα όργανα του σταθμού στη δίνη της πολιτικής εξουσίας των κομμάτων και επιδιώκεται ανοικτά να θεσμοθετηθεί στα ραδιοφωνικά προγράμματα η επέκταση των πολιτικών σχέσεων εξουσίας. Έτσι επικυρώνεται μία εργαλειώδη αντίληψη για το ραδιόφωνο, όταν αυτό μετατρέπεται σ' ένα κοινωνικοποιημένο εργαλείο στα χέρια των κομμάτων (κι όχι των κοινωνικών ομάδων) σε πείσμα μιας κοινωνικοκρατικής συνταγματικής αντίληψης που θεωρεί τη ραδιοφωνία σαν μία θεσμικά «απρόσωπη» κι ελεύθερη διαδικασία ραδιοφωνικής παραγωγής κι επικοινωνίας. Ήδη οι τέσσερις δημοτικοί ραδιοσταθμοί φέρνουν τη σφραγίδα της κομματικοπολιτικής στρατηγικής των δημάρχων τους με νικητή αναμφίβολα τον κ. Έβερτ.

Ο έλεγχος της πολυφωνίας από τις επιτροπές δεοντολογίας σύμφωνα με το άρθρο 3 του ν. 1730/87 για την ΕΡΤ-ΑΕ είναι εκτός αυτού δικαιοκρατικά αμφίβολος και οργανωτικά ακατάλληλος. Στο χώρο της πολιτικής δημοσιότητας, ένα κομμάτι της οποίας αποτελεί η ραδιοφωνία, ισχύουν άλλα κριτήρια απ' ό,τι στον τομέα των κρατικών αποφάσεων, όπου η αρχή της πλειοψηφίας έχει αποφασιστική ισχύ. Στη δημόσια επικοινωνιακή διαδικασία επιδιώκεται να διατηρείται η δυνατότητα απόρριψης των αποφάσεων της πλειοψηφίας και να μπορούν να εκφράζουν τη γνώμη τους οι μειοψηφίες σαν ένα κριτικό, καινοτόμο δυναμικό, δηλαδή ισχύει η βασική αρχή της ισότητας των ευκαιριών όλων των κοινωνικών ομάδων. Η ανάλογη όμως με την ισχύ των κομμάτων των δημοτικών ή κοινοτικών συμβουλίων σύνθεση των επιτροπών δεοντολογίας οδηγεί στο να είναι η άποψη των (κομματικής) πλειοψηφίας αποφασιστική για το αν θα εκφραστεί επαρκώς ή άποψη της μειοψηφίας. Δηλαδή η πλειοψηφία αποφασίζει από περίπτωση σε περίπτωση αν υπάρχει «πολυφωνία» στην πληροφόρηση. Αυτή η ρύθμιση στηρίζεται στην καλή θέληση της πλειοψηφίας περισσότερο απ' ό,τι επιτρέπει ένα δημοκρατικό πολίτευμα.

Γκροτέσκο αποτέλεσμα της κρατικής επέμβασης αποτελεί ο έλεγχος του προγράμματος όχι μόνο από την επιτροπή δεοντολογίας, αλλά και από την επιτροπή για την τοπική ραδιοφωνία, η οποία μάλιστα μπορεί ν' ανακαλέσει ή να μην ανανεώσει την άδεια ενός ραδιοσταθμού, αν κατά την αποψη της δεν ακολουθήσε η διεύθυνση του σταθμού τις αποφάσεις της επιτροπής δεοντολογίας. Κατά τα λοιπά, η δεσμευτικότητα των αποφάσεων των επιτροπών δεοντολογίας για τη διεύθυνση του σταθμού φαίνεται αμφί-

βολο να συμβιβάζεται με τη συνταγματικά προστατευμένη δημόσια επικοινωνία μέσω της ραδιοφωνίας.

ΠΟΛΥΦΩΝΙΑ ΩΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΑΡΧΗ;

Με το άνοιγμα της τοπικής ραδιοφωνίας στις δυνάμεις της αγοράς νομιμοποιείται για πρώτη φορά η επίδραση των οικονομικών ανταγωνιστικών μηχανισμών στα ραδιοφωνικά προγράμματα. Στο ιδιωτικό ραδιόφωνο το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων προέρχεται από τη διαφήμιση. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ακροατών, τόσο μεγαλύτερα είναι τα έσοδα από τη διαφήμιση. Στόχος της διαφημιστικής δραστηριότητας είναι οι οικονομικά εύρωστοι και πρόθυμοι αγοραστές/καταναλωτές-ακροατές. Για τη διαφήμιση δεν είναι ελκυστικό ένα κοινό με ισχνά οικονομικά. Το εμπορικό ραδιόφωνο δεν στοχεύει στην παραγωγή προγράμματος, αλλά στην παραγωγή ακροατών. Από την ίδια του τη φύση φροντίζει να ικανοποιήσει επιθυμίες των ακροατών, μόνον έφισον αυτό εξυπηρετεί την εκπλήρωση των εμπορικών του σκοπών. Για μεινότητες με χαμηλά εισοδήματα (ήλικιωμένοι, περιθωριακοί, μεταναστες, μειονότητες κ.λπ.) δεν υπάρχουν ραδιοφωνικά προγράμματα. Μάταια ψάχνει να βρει κανείς στα άλλοδαπά ιδιωτικά ραδιοφωνικά προγράμματα αντιπαραθέσεις, πολιτιστικές διαφοροποιήσεις, επεξεργασία των συγκρούσεων των κοινωνικών ομάδων, εκπομπές πολύπλευρης πληροφόρησης. Είναι πιά γνωστό ότι ο οικονομικός ανταγωνισμός στο ραδιόφωνο δεν είναι ταυτόσημος με την πολυφωνία.

Όλες οι εμπειρίες από την άλλοδαπη (Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία, ΗΠΑ κ.λπ.) έχουν αποδείξει ότι το «ελεύθερο παιχνίδι» των δυνάμεων της αγοράς οδηγεί στο μαρασμό των περισσότερων ιδιωτικών ραδιοσταθμών και στη συγκέντρωση δημοσιογραφικής-οικονομικής δύναμης σε λίγα χέρια ή σε συμπύκνεις διαφόρων επικοινωνιακών τομέων (π.χ. τύπος, βίντεο, ραδιόφωνο, κινηματογράφος). Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι ότι περιέρχεται το ραδιόφωνο στα χέρια μιας ή μερικών οικονομικών ομάδων (π.χ. εκδοτών) και προσώπων, που μπορούν να χρησιμοποιήσουν το πρόγραμμα για την επιδίωξη των δικών τους (ή ξένων) οικονομικών, πολιτικών ή ιδεολογικών συμφερόντων και ν' αποκτήσουν μονόπλευρη και δεσπόζουσα επίδραση στο δημόσιο σχηματισμό γνώμης.

Τό προεδρικό διάταγμα εκτός από μερικά αλύσιτελά μέτρα (που είναι εύκολο να παρακαμφθούν) για την πα-

ρεμπόδιση της δικτύωσης παραιτείται από κάθε θεσμική οργανωτική εγγύηση της εσωτερικής οργάνωσης των εμπορικών ραδιοσταθμών και της νομικής τους μορφής, μέτρα που θα μπορούσαν να παρεμποδίσουν τις παραπάνω αρνητικές για την πολυφωνία διαδικασίες στο ξεκίνημα ήδη της ιδιωτικής ραδιοφωνίας. Τό νομοθέτημα αυτό αφήνει τους ραδιοεπιχειρηματίες ελεύθερους ν' αποφασίσουν για την ένδοοργανωτική διάρθρωση των σταθμών τους και αν θα φτιάξουν πολυφωνικό πρόγραμμα. Έτσι η διευθυντική και οργανωτική εξουσία του ραδιοεπιχειρηματία (ή του αντιπροσώπου του) στον εσωτερικό χώρο των ραδιοσταθμών είναι άπεριοριστη. Μπορεί π.χ. να διαλέγει τα πρόσωπα που ανταποκρίνονται χωρίς αντίσταση στα συμφέροντά του, να επιβάλλει τις δικές του εντολές, να επεμβαίνει στο πρόγραμμα, μπορεί κατά την κατανομή των χρηματικών πόρων να προτιμήσει τους τομείς, τα πρόσωπα ή τα είδη του προγράμματος που ξεπληροτούν τα συμφέροντά του. Ζώνες αυτονομίας για τους επαγγελματίες δημοσιογράφους δεν υπάρχουν. Τό προεδρικό διάταγμα περιορίζεται μόνο στη διακήρυξη των προγραμματικών αρχών της πολυφωνίας, αντικειμενικότητας, πληρότητας κ.λπ. Πολυφωνία όμως δεν είναι δυνατό να κατοχυρωθεί με τη θεσμοθέτηση γενικών κι άφηρημένων κανόνων συμπεριφοράς. Τις βασικές αυτές αρχές θα 'πρεπε να τις προσδιορίσει κανονιστικά ο νομοθέτης με διαρθρωτικές προδιαγραφές για την οργάνωση και τις

διαδικασίες των ιδιωτικών σταθμών, θα 'πρεπε να χρησιμοποιήσει τύπους, κριτήρια, διαδικασιακά στοιχεία, οργανωτικά μοντέλα κ.λπ. που να εγγυώνται την πολυφωνία, όπως π.χ. θεσμικούς περιορισμούς στη χρηματοδότηση από τη διαφήμιση, ανεξαρτητοποίηση ορισμένων τμημάτων του προγράμματος για την προφύλαξη του από την πίεση των επιθυμιών των πολλών ακροατών, εξαναγκασμό στο σχηματισμό κοινοπραξιών από ραδιοπαραγωγούς, επιχορηγήσεις σε μη εμπορικούς ραδιοπαραγωγούς. Η ειδική λειτουργία του νομοθέτη είναι να δημιουργήσει μία θετική τάξη για να εξασφαλίσει τις αρχές που καθορίζονται από τό Σύνταγμα, δηλαδή να διατυπώσει ρυθμιστικά στοιχεία που να εξασφαλίζουν τό ανοικτό και την πολυφωνία του ραδιοφωνικού συστήματος και να αντισταθμίζουν την πίεση για προσαρμογή στο «μέσο γούστο». Η πολυφωνία δεν εξασφαλίζεται με λόγια, αλλά με οργανωτικές δομές. Οι «καλοί σκοποί» σ' ένα δημοκρατικό Σύνταγμα δεν επιτρέπεται ν' αντικαταστήσουν τις οργανωτικές εγγυήσεις και τά θεσμικά αντίβαρα.

ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑ

Γενικά φαίνεται να επικρατεί η άποψη ότι είναι φυσικό και αυτονόητο ένας μεγαλοεκδότης να γίνει και ραδιοεπιχειρηματίας. Διαφορετικά δεν εξηγεί-

ται τό πόσο άβιαστα θεσμοποιείται ή προνομιακή μεταχείριση του Τύπου στο προεδρικό διάταγμα. Σύμφωνα με τό άρθρο 5 παρ. 2, σάμ στοιχείο «πληρότητας και ποιότητας»(!) του προγράμματος κατά τη χορήγηση της άδειας θεωρείται ή «έμπειρία και παράδοση στα μέσα έπικοινωνίας και ιδίως στον ημερήσιο ή περιοδικό Τύπο»! Φαίνεται ότι ο νομοθέτης δεν έχει πάρει χαμπάρι τά τεράστια προβλήματα που έχουν παρουσιαστεί σ' όλες τις εδρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ με τη συγκέντρωση και διαγώνια σύζευξη στο χώρο του Τύπου και της ραδιοφωνίας ούτε γνωρίζει ότι οι περισσότεροι άλλοδαποι νόμοι για τη ραδιοφωνία προβλέπουν άσυμβίβαστο ή όρια πρόσβασης στη ραδιοφωνία για τις επιχειρήσεις Τύπου.

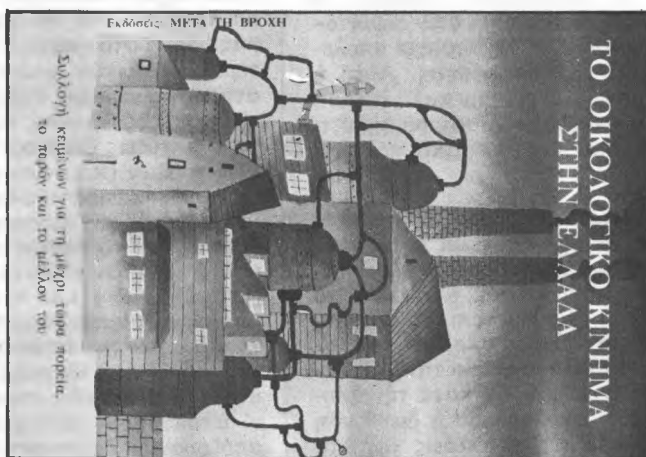
Η ταυτόχρονη δραστηριότητα στο χώρο του Τύπου και της ραδιοφωνίας έχει διαρθρωτικές επιδράσεις τόσο στον τύπο και τό ραδιόφωνο ως θεσμούς όσο και στην πολυφωνία των προγραμμάτων τους. Η χρησιμοποίηση της ίδιας ύποδομής, δηλαδή ή διπλή χρήση των οργανωτικών και υλικών μέσων και ιδιαίτερα του προσωπικού, μπορεί να οδηγήσει σε όμοιογενοποίηση των προσφερόμενων πληροφοριών και στην εξάλειψη του άμοιβαίου δημοσιογραφικού έλέγχου των μέσων μαζικής έπικοινωνίας. Κινδυνεύει να εκλείψει ή ανεξαρτησία των διάφορων μέσων έπικοινωνίας ως «ιδιαίτερων» πηγών πληροφορησης και να παραμείνει άναξιολογήτη ή δυνατότητα της άλληλοσυμπλήρωσης των τομέων της έπικοινωνίας όταν παρουσιάζουν έλλείψεις στην προσφορά πληροφοριών. Με την ένωση της δραστηριότητας στον Τύπο και τη ραδιοφωνία μεγαλώνει ο κίνδυνος να χρησιμοποιηθούν τά μέσα έπικοινωνίας ως παράγοντας εξουσίας στη δημόσια διαδικασία σχηματισμού γνώμης θέτοντας σε κίνδυνο την πολυφωνία. Η εισαγωγή της εμπορικής ραδιοφωνίας θα έχει σοβαρές επιπτώσεις στο χώρο του Τύπου. Υπάρχει φόβος να επικρατήσουν μόνο μερικές επιχειρήσεις Τύπου στο ραδιόφωνο κι έτσι να προηγούνται από τους ανταγωνιστές τους, γεγονός που επιδρά άρνητικά στις ανταγωνιστικές σχέσεις στο χώρο του Τύπου.

Έκτός αυτού μπορεί μέν οι επιχειρήσεις Τύπου να διαθέτουν καλύτερες οικονομικές και διαρθρωτικές προϋποθέσεις ξεκινήματος στο χώρο της ραδιοφωνίας, είναι όμως άμφίβολο αν θα έχουν καλύτερη προσφορά ή ότι θα εξασφαλίσουν πολυφωνία στα προγράμματα. Ήδη ή έμπειρία του ημερήσιου Τύπου είναι μάλλον άπογοητευτική. Γενικά, με τό στόχο της πολυφωνίας στη ραδιοφωνία δε συμβιβάζεται μία τέτοια προνομιακή μεταχείριση του Τύπου, γιατί δεν υπάρχει καμία έμπειρία σύμφωνα με την όποια οι

Εκδόσεις: ΜΕΤΑ ΤΗ ΒΡΟΧΗ

Στουρνάρα 16, Αθήνα
τηλ. 36.36.061

«Τό ζητούμενο είναι μια εναλλακτική πρόταση που δεν θα λειτουργεί ως φραγμα-ούτοπία, για να προβάλουν οι άνθρωποι στο μέλλον επιθυμητές καταστάσεις «έλευθερίας», «αυτονομίας», «αυτονομίας με τη φύση» κ.λπ., αλλά κάτι που μπορεί να βιωθεί ανά πάσα στιγμή».

έπιχειρήσεις Τύπου μπορούν να οργανώσουν καλύτερα και πιό πολυφωνικά το ραδιόφωνο απ' ό,τι νέες επιχειρήσεις. Οι έκδοτικές επιχειρήσεις που αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους στο ιδιωτικό ραδιόφωνο θ' αποκτήσουν μία ανταγωνιστική υπεροχή απέναντι σ' αυτούς που θα ιδρύσουν αργότερα ραδιοσταθμούς, με αποτέλεσμα το ραδιοφωνικό σύστημα να καθορίζεται από την αρχική φάση δημιουργίας του.

Τό προεδρικό διάταγμα θεωρεί ανυπαρκτα τά παραπάνω προβλήματα. Δέν λαμβάνεται κανένα θεσμικό μέτρο πού νά περιορίζει τή διαγωνία σύζευξη, νά εμποδίζει τή επικράτηση στό χώρο τής ραδιοφωνίας μιās επιχείρησης μέ δεσπόζουσα θέση στό χώρο του Τύπου.

**ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΙΚΟΙ
ΡΑΔΙΟΣΤΑΘΜΟΙ:
Ο ΜΑΓΙΝΤΑΝΟΣ**

Μεγάλη έμφαση έχει δοθεί από τούς έμπνευστές και συνήγορους του προεδρικού διατάγματος στην «άπελευθέρωση τής δυναμικής των ραδιοερασιτεχνών» (Ο-TONE Π. Εύθυμιου, Έλευθεροτυπία, 4.12.1987, σ. 17). Έκτός του ότι οι ερασιτεχνικοί μπορούν ν' αποκτήσουν άδεια για έκπομπή μόνο περιορισμένης ισχύος, περιορίζονται σύμφωνα μέ τό νόμο στό νά μεταδίδουν πρόγραμμα μόνο ψυχαγωγικού περιεχομένου (δηλ. ράδιο τρά-λά-λά). Είναι φανερό μετά από τά παραπάνω ότι οι ραδιοερασιτέχνες ούτε καμιά τρικυμία στά έρτζιανά θά προκαλέσουν ούτε έχουν τή δυνατότητα μέ έκπομπές πληροφόρησης νά συμβάλουν αποφασιστικά στό δημόσιο σχηματισμό γνώμης. Ξεδοντιασμένοι όπως θά λειτουργούν, χωρίς σημαντικές δυνατότητες συμβολής στις πολιτιστικές διαδικασίες, αποτελούν μιά σταγόνα στον άκεανό τής διαπάλης των οικονομικών, ιδεολογικών και πολιτικών συμφερόντων.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Είναι χαρακτηριστικός τής πολιτικής μας συμπεριφοράς ό ξεσηκωμός όλων των κομμάτων τής αντιπολίτευσης κατά του προεδρικού διατάγματος, συχνά χωρίς λόγο, όχι γιατί τό νομοθέτημα αυτό δέν είναι καλό, αλλά είτε γιατί στή βάση τά εύνοεί είτε γιατί δέν απέχει πολύ από τίς δικές τους θέσεις, είτε γιατί δέν έχουν θέσεις.

Η Νέα Δημοκρατία, πού φέρνει στό μέτωπο τήν ιδεολογία τής «φυσικής», «ελεύθερης» δραστηριότητας του (ραδιο)επιχειρηματία, ό όποιος έπιτέλους μέ τήν κατάργηση του «αναχρονιστικού» κι «αφύσικου» κρατι-

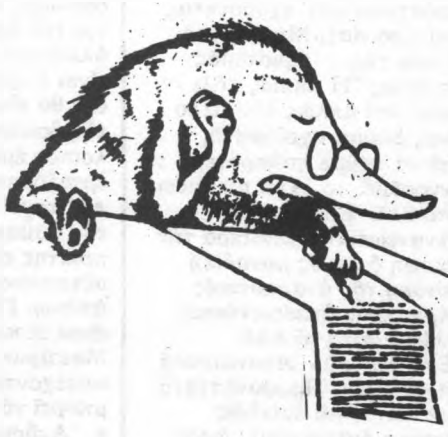
κού ραδιομονοπόλιου μπορεί άνεμπόδιστα νά λάβει μέρος στό έλεύθερο παιχνίδι των (ραδιο)δυνάμεων, θά 'πρεπε στην ουσία νά είναι εχαρακτηρισμένη μέ τό προεδρικό διάταγμα. Οι, «ελεύθεροι» πιά, οικονομικά ισχυροί ραδιοεπιχειρηματίες μπορούν χωρίς κανένα περιορισμό ν' ανοίγουν τούς ραδιοσταθμούς τους εκπληρώνοντας τό φυσικό τους σκοπό του αυταρισματος των οικονομικών τους. Άλλωστε στή Βουλή είχε προτείνει για τόν ενιαίο φορέα τή σύσταση διακομματικής επιτροπής, πού νά εκλέγει τό ανώτατο όργανο τής ραδιοτηλεόρασης (έφημερίδες τής 11.7.1987). Οι επιτροπές δεοντολογίας στους δημοτικούς ραδιοσταθμούς, ουσιαστικά διακομματικά όργανα, έπιτελούν τόν ίδιο στόχο. (*Ίσως ό Έβερτ πραγματικά νά θίχτηκε, γιατί κομματικοποιημένες επιτροπές δεοντολογίας του χαλάν τά σχέδια κι ένδεχόμενα νά θιγει τό όμολογούμενης πετυχημένο πείραμα του σταθμού Άθήνα 984, του όποιου ή βιωσιμότητα συνδέεται άμεσα μέ τήν περίοδο τής δημαρχίας του, σε ένδεχόμενη δέ έκλογή άλλου δήμαρχου θά έρθουν τά άνω-κάτω).

Τό ΚΚΕ προχώρησε σε μιά πιό εύρεια κριτική για τό ουσιαστικά κυβερνητικό όργανο, τήν επιτροπή τοπικής ραδιοφωνίας, για τό θέμα του περιορισμού των είδησεογραφικών έκπομπών, δέν έκανε όμως καμιά ουσιαστική πρόταση διαρθρωτικών αλλαγών, έμμένοντας στο προβληματικό σχήμα τής δημοτικής, κομματικής ραδιοφωνίας, όπου «οι δήμαρχοι, οι κοινοτάρχες και οι παράγοντες θά κάνουν αυτό πού εκείνοι νομίζουν μέ βάση τίς πλειοψηφίες και μειοψηφίες» (Τά Νέα, 7.12.1987, σ. 10, και 10.12.1987, σ. 9). Η αντίληψη αυτή έμπεδώθηκε στο δημοτικό ραδιοσταθμό «Δίαυλος 10», όπου «... στο διαδημοτικό όργανο (θεσμός - κρίκος στην όλη προσπάθεια) συμμετέχουν μέ βάση τήν άπλή αναλογική εκπρόσωποι όλων των συνδυασμών των δημοτικών συμβουλίων, τό όργανο αυτό έχει τόν πρώτο και τόν τελευταίο λόγο στη φυσιογνωμία, στις άρχές λειτουργίας, στους κανονισμούς δεοντολογίας, στην έγκριση τής πολιτικής και οικονομικής δραστηριότητας τής επιχείρησης. Σ' αυτό λογοδοτεί τό διοικητικό συμβούλιο του σταθμού, και όλοι όσοι δουλεύουν σ' αυτό» (Ριζοσπάστης, 13.12.1987, σ. 42). Πράγματι οι δήμαρχοι ενός συγκεκριμένου πολιτικού χώρου θά κάνουν αυτό πού εκείνοι νομίζουν, μέ βάση τίς πλειοψηφίες - μειοψηφίες! Οι επιτροπές δεοντολογίας όμως του κ. Κακλαμάνη δέν διαφέρουν από τό διαδημοτικό όργανο. Μέ τήν κομματικοποίηση όμως των δημοτικών ραδιοσταθμών δέν λύνονται τά διαρθρωτικά προβλήματα. Όπως αναλύσαμε παραπάνω, μπλέκονται τά πράγματα άκόμα περισσότερο.

Τό ΕΑΡ και τό ΚΚΕ έσ. - Α.Α. διαμαρτυρήθηκαν για τίς αυταρχικές διατάξεις του προεδρικού διατάγματος, δέν προχώρησαν όμως σε μιά εναλλακτική πρόταση.

**ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ»
ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑΣ**

Μετά από τά παραπάνω όμως δέν μένουν πολλά περιθώρια αισιοδοξίας για τή δημιουργία μιās πραγματικά ελεύθερης τοπικής ραδιοφωνίας μέ τήν έννοια τής εξασφάλισης ελεύθερων δομών τής ραδιοφωνικής διαδικασίας μέσ' από τήν έγγύηση τής ελεύθερης κι αυτόνομης δραστηριότητας των παραγωγών της και τής μη λειτουργικοποίησης της από τά ιδιωτικοοικονομικά συμφέροντα ή τίς κομματικές παρεμβάσεις. Μόνο μιά ριζική τροποποίηση του προεδρικού διατάγματος, πού θά θέσπιζε τυπικούς κι οργανωτικούς όρους εξασφάλισης τής πολυφωνίας μέσα στους ραδιοσταθμούς, θά 'ταν δυνατό νά παρεμποδίσει τίς αρνητικές συνέπειες τής ιδιωτικοποίησης από τή μιά μεριά και τής κομματικοποίησης τής δημοτικής ραδιοφωνίας από τήν άλλη. Μιά νεοδημοκρατική κυβέρνηση εύκολα θά μπορούσε μέ νομοθετικά μέτρα νά επιτρέψει τή δικτύωση, δύσκολα όμως νά καταργήσει μιά ήδη έμπεδωμένη έσωτερική δημοκρατική διάρθρωση των ιδιωτικών και δημοτικών ραδιοσταθμών. Υπάρχει όμως ή πολιτική βούληση για τήν εξασφάλιση μιās πραγματικά ελεύθερης ραδιοφωνίας; Ίδου ή Ρόδος!

ΑΝΤΙ διαλόγου

Μέ αρκετή ειρωνία και σχεδόν απροκάλυπτη έχθρότητα αντιμετώπισε τό 'Αντί, τεύχος 367, 26.2.88, τό συνέδριο του ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά («οί κομμουνιστές "άναβαθμίζονται" συνεδριακώς»). 'Ας σημειώσουμε άπλώς τόν παραλληλισμό μέ τούς «Δωδεκατικούς» τής Κολλιγιαντικής ομάδας... 'Όταν ή ειρωνία και ή έχθρότητα —κυρίως αυτή— προέρχονται π.χ. από τό ΚΚΕ, τήν ΕΑΡ ή τούς «άριστερούς» του ΠΑΣΟΚ είναι βέβαια κατανοητές. Γίνονται στό όνομα έναλλακτικών στρατηγικών, πού μπορεί μέν να μήν είναι στρατηγικές είναι όμως έναλλακτικές· και στό όνομα έναλλακτικών προτάσεων, πού μπορεί μέν να μήν είναι έναλλακτικές είναι όμως προτάσεις. Τό 'Αντί πού στηρίζεται και στό όνομα ποιās άποψης, τοποθέτησης, πρότασης, στρατηγικής, παράταξης, ιδεολογίας, στό όνομα ποιανού πράγματος τέλος πάντων δίνει στόν έαυτό του τήν άνεση για τόση θεία άποσταση μετ' έχθρότητας και ειρωνίας; Μήπως στό όνομα τής... 'Αριστεράς γενικώς; 'Η μήπως πάλι διεκδικεί άπλώς τόν τίτλο ενός άκόμα σχολιαστή; Για να πούμε καθαρότερα τί έννοούμε: τό 'Αντί άποδίδει στό ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά τήν άποψη ότι «ώς μοναδική δύναμη τής άνανεωτικής 'Αριστεράς άναδεικνύεται, πλέον, μόνο τό ΚΚΕ 'Εσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά». Προφανέστατα πρόκειται για έντελώς άσχετη διαπίστωση, άφού τό κόμμα αυτό ούδέποτε ίσχυρίστηκε κάτι τέτοιο. Τό

μόνο πού λέει —και έτσι άκριβώς έχουν δυστυχώς τά πράγματα— είναι ότι άποτελεί τή μόνη οργανωμένη δύναμη τής κομμουνιστικής άνανεωτικής 'Αριστεράς. Λάθος διαπίστωση λοιπόν, βολική όμως για τό 'Αντί, γιατί άλλιώς θά 'πρεπε να μπει στίς διακρίσεις αυτές, να πάρει θέση, να δείξει άν έτσι έχουν ή δέν έχουν τά πράγματα, εάν αυτό είναι ή δέν είναι καλό. Μέχρι τότε καλό θά είναι και τήν ειρωνία και τήν έχθρότητα να τίς προσαρμόσει στά ιδεολογικά κιλά του, πού τό ίδιο έχει διαλέξει...

Μακάριοι οί κατέχοντες

Σέ καιρούς άποϊδεολογικοποιημένους, όπως λένε, ο κ. 'Α. 'Ανδριανόπουλος έκπλήσσει μέ τά πύρινα ιδεολογικά κηρύγματά του. «Γιατί οί καπιταλισμός, έπιγράφει άρθρο του σε τελευταίο Βήμα. Και τό γιατί είναι άπλό: «'Ο καπιταλισμός είναι τό μόνο σύστημα στό όποιο οί πολίτες άπολαμβάνει τό δικαίωμα να είναι άπόλυτος κύριος τής περιουσίας του και του προϊόντος τής δουλειάς του». Τόσο άρχετυπικά άστικός ο κ. 'Ανδριανόπουλος. Τόσο, πού φυλάγεται ή νομίζει ότι φυλάγεται από τίς κακοτοπιές. Γιατί γνωρίζει βέβαια ότι οί εργαζόμενος, ο μισθωτός δέν είναι (άπόλυτος ή μερικός) κύριος του προϊόντος τής δουλειάς του. Τά προϊόντα του (τά έμπορεύματα) είναι άλλουνο —έδω άλλουνο είναι ο χρόνος του οί ίδιος, δέν θά είναι τά προϊόντα τής δουλειάς του; Δέν λέει λοιπόν εργάτης, εργαζόμενος, μισθωτός, λέει πολίτης. Γιατί γι' αυτόν και τήν καθαρή ιδεολογία του οί πολίτες είναι άπό αυτοαπασχολούμενος κι άπάνω. Γι' αυτόν πολίτες είναι οί κατέχοντες. Μακάριοι λοιπόν οί κατέχοντες. Και κανείς δέν μπορεί να ίσχυριστεί ότι ο κ. 'Ανδριανόπουλος δέν κατέχει τί άκριβώς θά πεί καπιταλισμός.

Νόμπελ, μισό-μισό

«Τό θάρρος και ή καλή θέληση» πρέπει να ανταμείβονται. 'Ετσι σκέφτηκε οί καθηγητής Κλάους Σβάμπ, πρόεδρος του διεθνούς οικονομικού φόρουμ του Νταβός, και πρότεινε τούς κυρίους Παπανδρέου και 'Οζάλ ως ύποψήφιους για τό φετινό Νόμπελ Ειρήνης. 'Από οί, τι θυμόμαστε, και πριν λίγα χρόνια είχε ύπάρξει άνάλογη πρόταση για τούς ήγέτες τής πρωτοβουλίας των 'Εξι. Πάντως άν κι αυτή τή φορά δέν δοθεί τό Νόμπελ στόν πρωθυπουργό μας, τό σίγουρο είναι ότι θά του άπονεμηθεί για τίς άοκνες προσπάθειες πού καταβάλλει για τήν τέλεση των 'Ολυμπιακών 'Αγώνων του 1996 στήν 'Αθήνα. Μόνο πού και σε αυτή τήν περίπτωση θά πρέπει να τό μοιραστεί μέ τόν κ. Καραμανλή, μιάς και σ' αυτόν άνήκει ή πατρότητα τής ιδέας. Μά καλά, οί πρωθυπουργός μας μέ τίποτα δέν δικαιούται τελοσπάντων ένα δλόκληρο Νόμπελ;

Προσλαμβάνουσες παραστάσεις

Διαμαρτύρεται οί κύριος Δ. Μπέης, πρώην δήμαρχος τής 'Αθήνας, ότι οί «κ. 'Εβερτ συνεχίζει τό όργιο των προσλήψεων πού μέχρι σήμερα έχουν ξεπεράσει τίς 1.200...». 'Ο κ. 'Εβερτ άνταπαντά δηλώνοντας ότι «οί κ. Μπέης μονίμως δίνει ψευδή και άνακριβή στοιχεία...». Δηλαδή, για να καταλάβουμε κι έμεις, οί προσλήψεις είναι περισσότερες ή λιγότερες από 1.200;

Σέ κλίμα έμπιστοσύνης

Τώρα πού βγήκαν στή φόρα τόσα και τόσα περί τής σχέσης 'Αστυνομίας - προστασίας, οί προϊστάμενος κ.

Δροσογιάννης δέν μπορεί να κάνει ότι δέν καταλαβαίνει όπως έκανε παλιότερα. Και του δίνει να καταλάβει: «Για μένα οί καθένας πού ύπηρετεί στήν 'Αστυνομία μπορεί να πάσα στιγμή να πατήσει τόν όρκο του και να τά "πιάσει". Οί πειρασμοί είναι τόσο μεγάλοι και τόσο συχνοί πού (...) λυγίζουν άκόμα και βράχο». Τούταν λεχθέντων, οί κ. ύπουργός άντιλαμβάνεται ότι ή έξαναγκασμένη φιλαλήθεια του ύπονομεύει ένα από τά βάθρα τής δημοκρατίας, πού λένε. Και προσθέτει μέ τήν άλλη μισή φιλαλήθεια του: «'Αλίμονο άν κλονιστεί ή έμπιστοσύνη του πολίτη στήν 'Αστυνομία. Καταστροφήκαμε...». Σχιζοφρενής δέν είναι οί κ. ύπουργός· σχιζοφρενείς είναι οί άνάγκες.

Στροφή προς τά άριστερά

Μιλώντας στή Βουλή, οί ύπουργός 'Εργασίας κ. Γεννηματάς είπε μεταξύ άλλων: «'Η έπιβολή του άρθρου 4 ήταν ένας καταναγκασμός ώστε να αντιμετωπιστούν τά μεγάλα συμφέροντα κατά τής κοινωνικοποίησης και για να άπελευθερωθεί πατερναλιστικά τό συνδικαλιστικό κίνημα, πού χρόνια είχε ύποταχθεί πατερναλιστικά». Τελευταία οί κ. ύπουργός είχε δηλώσει ότι δέν είναι άκόμα άριστερός αλλά προσπαθεί να γίνει. Προσπάθησε κι άλλο, κύριε Γεννηματά, προσπάθησε κι άλλο. Είπε και τούτο: στόχος βέβαια είναι οί σοσιαλισμός, αλλά κανείς δέν είπε ότι αυτό σημαίνει «λαϊκή έξουσία μέ κατάργηση του κράτους». Πώς δέν τό είπε, κύριε Γεννηματά; 'Αλλά είπαμε: προσπάθησε κι άλλο...

Σ' ό,τι έχω ίερό...

«'Ετσι νομίζω, αλλά γι' αυτό δέν μπορώ να βάλω τό χέρι μου και στό...». 'Εδώ κόμπιασε οί κ. Ν. Καλούδης του ΚΚΕ. Στο Εύαγγέλιο, στο Εύαγγέλιο, του

φώναξαν βουλευτές του ΠΑΣΟΚ από κάτω. «Όχι, εγώ θα έλεγα στο Κεφάλαιο του Μάρξ», είπε εκείνος. Τίποτα τό περιεργο. Για τη θρησκοληψία του ΚΚΕ δέν είχαμε ποτέ άμφιβολία.

Ή Σφραγίδα δέν έχει χρώμα

Ένα, δύο, τρία, πολλά ΤΕΕ. Αυτό τό σύνθημα φαίνεται νά κερδίζει έδαφος στίς συνδικαλιστικές παρατάξεις του ΚΚΕ. Έτσι, μετά τά πρόσφατα γεγονότα του ΤΕΕ άπου δεξιοί καί «συνεπείς αγωνιστές» έφτιαξαν καί μοίρασαν. Τό κοινό προεδρείο, προχτές πάλι τά ίδια καί χειρότερα στό Οικονομικό Έπιμελητήριο. Έκει μάλιστα ύπήρξε καί πύρινη επιχειρηματολογία, αρχής γενομένης από τήν αντιφασιστική πάλη, άπου κομμουνιστές, λείι, καί δεξιοί συμπάχησαν καί συνεργάστηκαν! Γιατί λοιπόν όχι καί τώρα; Έπονται καί άλλα έπιμελητήρια. Έκει πιθανόν νά θυμηθούν οί του ΚΚΕ ότι τό '40 είχαν πολεμήσει όλοι υπό τόν Μεταξά...

Γκάλοπ I

«39% τό κόμμα τών βωβών», μās πληροφορεί πρωτοσέλιδα ή άντιεξουσιαστική Έλευθεροτυπία άναφερόμενη σέ γκάλοπ, άπου τό 39% άποτελείται από όσους δέν άπάντησαν, όσους θέλουν νά άπέχουν, όσους ψηφίζουν λευκό κ.λπ. Αυτοί οί μουγκοί δέν έμπίπτουν στους λαλίστατους πού ρίχνουν τήν ψήφο στά σίγουρα, είναι, τουρλού-τουρλού ριγμένοι, οί «άπόντες», τό παράδοξο τής στατιστικής. Όταν μιλούν οί αριθμοί, όντως «βωβαίνονται» οί άνθρωποι.

Γκάλοπ II

Μιά καί περί γκάλοπ ό λόγος: Δίνουν καί παίρνουν τά γκάλοπ για τίς προσωπικότητες, τά άτομα. Προχτές πάλι είχαμε άλλο

ένα, άπου οί Καραμανλής, Γεννηματάς, Παπανδρέου, Έβερτ, Κύρκος κ.λπ. συναγωνίζονται ως άτομα (πώς λέμε, εγώ μιλάω σάν άτομο, όχι σάν παρατάξη;) τόν άγώνα τόν ώραίο τής δημοτικότητας. Βεβαίως όλοι οί πολιτικοί είναι φορείς άπόψεων καί ιδεών· φαίνεται όμως ότι καί οί τελευταίες είναι φορείς τους.

Γκάλοπ IV

Έπιτέλους Δημοκρατία! Οί Λιερατούργαγια Γκαζέτα μās πληροφορεί ότι σύντομα ίδρύεται τό πρώτο σοβιετικό «Κέντρο για τή μέτρηση τής κοινής γνώμης». Τό έντυπο εξαίρει τή σημασία τών δημοσκοπήσεων για τήν περεστρόικα καί ύπογραμμίζει με έμφαση ότι είναι έξαιρετικά σημαντικό νά γίνεται γνωστή ή άποψη τών πολιτών για τά πράγματα, με σφυγμομετρήσεις για τίς τιμές, τά καταναλωτικά αγαθά, τά εισοδήματα κ.λπ. Καί σά νά μήν έφτανε αυτό, έχουμε καί τήν Αύγη πού χαιρετίζει τό μέτρο καί επιχαιρεί: «Χρειάστηκαν 70 χρόνια από τήν επανάσταση καί ή περεστρόικα για νά αναγνωριστεί ή σημασία πού έχει ή γνώμη του πολίτη —καί δη σέ μιά σοσιαλιστική χώρα;». Πραγματικά δέν χρειαζόντουσαν 70 χρόνια για νά πάρει τό έρωτηματολόγιο τό ψευδώνυμο τής πολιτικής, πραγματικά δέν χρειαζόντουσαν 70 χρόνια για νά ανακαλυφθούν τά γκάλοπ ως ή κατεξοχήν μορφή τής δημοκρατίας, τήν όποια δεκαετίες τώρα έχουν ανακαλύψει οί άστικές δημοκρατίες. Δέν χρειαζόνταν καν ή επανάσταση...

Γκάλοπ III

Καμπάνια θορυβώδης τής Έλευθεροτυπίας καί μαζί γκάλοπ περί λίστας καί σταυρού. Σωστότερα, για τήν άνατροπή τής λίστας καί τή σχετικοποίησή της με όλίγη από σταυρό. Γιατί

αυτά τά γκαλοπ γίνονται όταν τό θέλουμε κι όταν συμφέρουν. Άλλιώς τά γκαλοπ καί οί καμπάνιες θά είχαν γίνει καί όταν πρωτοεισηγήθη ή λίστα. Άλλά τότε ή έφημερίδα «στήριζε τήν Άλλαγή, έλεγχε τήν Άντιπολίτευση». Όπως καί τώρα άλλωστε.

Ή γενιά τών Λαμπράκηδων

Δέν είναι μόνο ό γνωστός κ. Κούλογλου πού έγραφε με τεράστια γράμματα για τούς «Μπανιάδες» (σ.σ. έννοεί τό ΚΚΕ Έσωτερικού - Άνανεωτική Άριστερά), είναι όλόκληρο τό Βήμα πού μās έχει πρήξει με τούς «μπανιάδες» καί τούς «μικρούς μπανιάδες» (σ.σ. έννοεί τήν ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραϊός). Οί Μπανιάδες, λοιπόν, κάνουν τό συνέδριο τους καί οί Λαμπράκηδες (σ.σ. έννοούμε τό Βήμα) καλλιεργούν τή δημοσιογραφία πού τούς άρμόζει.

Ίσότης I

Δευτέρα, 7 Μαρτίου. Στην τηλεόραση γίνεται ή κλήρωση του Λαϊκού Λαχείου. Πίσω πέντε άνδρες, κουστουμίες, σοβαρότης, έπισημότης. Μπροστά πέντε γυναίκες γυρνάνε τήν κληρωτίδα, βγάζουν τά νούμερα καί τά δείχνουν στους πέντε άνδρες από πίσω νά πιστοποιήσουν του λόγου τό άληθές. Άλλά ήταν μόλις 7 Μαρτίου, ή άπελευθέρωσή τους ήταν για τήν επομένη.

Ίσότης II

Ήρθε καί ή επομένη καί ή επί τής ισότητας κ. Σού Λαϊου - Άντωνίου εμφανίστηκε στό «Σās έρωτώ, κύριε ύπουργέ» (όσχετα άν ουτε ύπουργός είναι ουτε κύριος). Βήματα προς τήν ισότητα έχουν γίνει πολλά, έλε, τό δυστύχημα όμως είναι ότι οί γυναίκες είναι κυρίως δακτυλογράφοι καί τηλεφωνήτριες. Άκριβώς πίσω από τήν επί τής ισότητας καμιά δεκαριά

καί
Απόφαρα

τηλεφωνήτριες άκουγαν τήν εκπρόσωπό τους...

Ίσότης III

«Για μās τούς κομμουνιστές ή μόνη λύση είναι...». Τάδε έφη ή κ. Άλέκα Παπαρήγα, μέλος του ΠΓ του ΚΚΕ, έρωτηθείσα περί έορτής τών γυναικών. Είναι πράγματι τό πρώτο βήμα προς τήν έξίσωση. Όταν πεί καί ό κ. Φλωράκης «για μās τίς κομμουνίστριες...», θά 'χει γίνει καί τό δεύτερο.

Ίσότης IV

Έπί του θέματος όμως άποφάνθηκε καί ή Κεντρική Έπιτροπή του ΚΚΕ: «Μέ τήν ευαισθησία, τή ζωντάνια καί τήν έφευρετικότητα τους, οί γυναίκες μπορούν νά συνεισφέρουν άποφασιστικά...». Τό ΚΚΕ δέν έχει πάρει χαμπάρι ότι άν από κάτω έχουν νά άπελευθερωθούν οί γυναίκες, αυτό είναι πρώτα άπ' όλα άκριβώς ή «ευαισθησία», ή «έφευρετικότητα» καί τά άλλα παρεμφερή «έμφυτα προτερήματά» τους.

Ίσότης V

Άλλά από τή γιορτή δέν μπορούσε νά άπουσιάσει καί ή διαφανών καί αναδομημένων προθέσεων ΚΕ του ΚΚΣΕ: «Ή σοσιαλιστική κοινωνία ένδιαφέρεται για τό ύψηλό επίπεδο πολιτισμού καί αξιοπρέπειας στίς σχέσεις άνάμεσα στους ανθρώπους, για τήν έδραίωση του θεσμού τής οικογένειας. Κατευθύνει τίς προσπάθειές της στό στόχο τής άνατροφής τής νέας γενιάς, έτσι ώστε νά ακολουθήσει έπείτα τά βήματα τής γενιάς τών γονιών της...». Είπαμε, βήματα προς τό μέλλον, αλλά έσεις παρατρέχετε, ρέ παιδιά.

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΑΔΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μετατοπίσεις και μετασχηματισμοί

ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΥΡΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

του Μιχάλη Χλέτσου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ μαζική είσοδος τῶν γυναικῶν στήν ἀγορά ἐργασίας ἀπό τό 1968 καί ὕστερα εἶναι ἓνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς ἐξέλιξης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας αὐτά τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια. Τό 1968, τό ποσοστό τῶν γυναικῶν πού δούλευαν στήν Γαλλία¹ ἦταν 38,6% ἔναντι 75% τῶν ἀνδρῶν. Τό 1972, ἦταν 39,1% ἔναντι 72,7%. Τό 1975, ἦταν 40,8% ἔναντι 72,2%. Τό 1980, ἦταν 44% ἔναντι 69,9%. Τό 1982, ἦταν 45,1% ἔναντι 68,4%. Τό 1985, ἦταν 45,4% ἔναντι 66,5%. Τά ἀντίστοιχα ποσοστά ἀπασχολούμενων γυναικῶν γιά τήν Ἑλλάδα² εἶναι: Τό 1967, τό ποσοστό τῶν ἀπασχολούμενων γυναικῶν ἦταν 28,02% ἔναντι 71,9% τῶν ἀνδρῶν. Τό 1977, ἦταν 24,7% ἔναντι 75,2%. Τό 1981, ἦταν 31,3% ἔναντι 68,6% τῶν ἀνδρῶν. Τό 1985, ἦταν 34,2% ἔναντι 68,8% καί, τό 1986, ἦταν 34,1% ἔναντι 67,7%.

Ἄν θελήσουμε νά ὀρθοθετήσουμε τήν κίνηση τῶν γυναικῶν στήν ἀγορά ἐργασίας, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι αὐξάνει τό ποσοστό τῶν ἀπασχολούμε-

νων γυναικῶν στούς λεγόμενους ἀνδροκρατικούς κλάδους, παρατηροῦμε μιά σταθεροποίησή του στούς βιομηχανικούς κλάδους, ὅπου τό ποσοστό τῶν ἀπασχολούμενων γυναικῶν ἦταν ἀρκετά σημαντικό, καί, τέλος, αὐξάνεται σημαντικά ἡ συμμετοχή τῶν γυναικῶν στόν τριτογενή τομέα.

Αὐτή ἡ μαζική είσοδος τῶν γυναικῶν στήν ἀγορά ἐργασίας καί οἱ συνθήκες πού ἀντιμετώπισαν ὄσον ἀφορᾷ τήν ἀμοιβή καί τήν ἀπασχόληση ἔδωσαν ἀφορμή γιά νά ξεκινήσει μιά διαμάχη γύρω ἀπό τόν ρόλο τῶν γυναικῶν στήν ἀγορά ἐργασίας. Δέν θά θέλαμε ν' ἀναφερθοῦμε, στό παρόν ἀρθρο, στίς διάφορες θεωρητικές ἀντιλήψεις πού προσπάθησαν νά ἐρμηνεύσουν τόν ρόλο τῆς γυναικειᾶς ἐργασίας. Αὐτό πού θά θέλαμε νά τονίσουμε εἶναι ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς γυναικειᾶς μισθωτῆς ἐργασίας παρουσιάζει, τά τελευταῖα δέκα χρόνια, ἓνα χαρακτηριστικό ἀρκετά πρωτόγνωρο: τήν ὀλοένα μεγαλύτερη συμμετοχή τῶν γυναικῶν σέ δουλειές «μερικῆς ἀπασχόλησης». Τό 1978, τό ποσοστό τῶν γυναικῶν πού δουλεύουν κάτω ἀπό τό καθεστῶς τῆς μερικῆς ἀπασχόλησης,

στήν Γαλλία,³ ἀνέρχεται σέ 15,3% ἔναντι 16,4% τό 1980, 18,9% τό 1982 καί 21,8% τό 1985. Δυστυχῶς τά στατιστικά στοιχεία δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά μάθουμε ποιά εἶναι ἀκριβῶς ἡ κατάσταση στήν Ἑλλάδα.⁴

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σέ μιά καινούρια ἐξέλιξη τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καί εἰδικά τῆς γυναικειᾶς μισθωτῆς ἐργασίας. Γύρω ἀπό τόν ὄρο

1. Πηγή INSEE «Ἐνεργός Πληθυσμός».

2. Ἐρευνα γιά τήν ἀπασχόληση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ 1967, 1977, 1981, 1985, 1986 ΕΣΥΕ.

3. Πηγή INSEE.

4. Ἡ ΕΣΥΕ δίνει κάποια στοιχεία γιά τήν μερικῆ ἀπασχόληση. Τό ποσοστό τῶν μερικῶς ἀπασχολούμενων γυναικῶν ἀνέρχεται σέ 24,5% τό 1977 ἔναντι 37,2% τό 1981 ἔναντι 34,8% τό 1985 ἔναντι 43,5% τό 1986. Ὅμως ὁ ὄρος μερικῆ ἀπασχόληση εἶναι πολύ πλατύς (περιλαμβάνει καί αὐτούς πού δέν δούλεψαν λόγω ἀρρώστιας, ἀπεργίας κ.λπ.) καί δέν εἶναι ταυτόσημος μέ τόν ὄρο πού χρησιμοποιεῖται στήν Ἑνῶση καί σημαίνει μειωμένο ὥραριο ἐργασίας.

«μερική άπασχόληση» έχουν άρχισει νά διατυπώνονται διάφορες άπόψεις. Οί κυριότερες μπορούμε νά πούμε ότι συνοψίζονται στα έξής δύο σημεία:⁵ Πρώτον, ή μερική άπασχόληση επιτρέπει στις μητέρες (καί ιδιαίτερα στις μητέρες πού κατοικούν σέ αστικές περιοχές καί εργάζονται στόν τριτογενή τομέα) νά συνδυάσουν τήν οικονομική δραστηριότητα μέ τήν φροντίδα τών παιδιών τους. Σήμερα ή άπασχόληση αυτή άντιμετωπίζεται σάν λύση γιά όλα εκείνα τά άδιέξοδα πού δημιουργούνται στόν εργαζόμενο άνθρωπο κατά τήν διάρκεια τής ένεργου οικονομικής του ζωής: ή έπιθυμία γιά εκπαίδευση, μετεκπαίδευση, ή συμπλήρωση τών γνώσεων· ή λόγω υγείας ή ηλικίας άνάγκη περιορισμού τής δραστηριότητας γιά ένα διάστημα· ή ένασχόληση μ' ένα χόμπυ ή σπόρ· οι οικογενειακές ύποχρέώσεις. Δεύτερον, ή μερική άπασχόληση λαμβάνει ύπόψη τής τήν άλλαγή στην μορφή τής οικογένειας, δέχεται τήν άνάγκη γιά άνεξαρτητοποίηση τής γυναίκας καί μ' αυτόν τόν τρόπο προσφέρει καί άνεξαρτητοποίηση στην γυναίκα (γιατί τής επιτρέπει νά εργάζεται) καί στηρίζει τήν οικογένεια (επιτρέπει στην γυναίκα νά άνταποκρίνεται στόν «παραδοσιακό» τής ρόλο).

Παρ' όλο πού ή μερική άπασχόληση προσφέρεται τόσο στόν άνδρα όσο καί στην γυναίκα, έντούτοις τά στατιστικά στοιχεία δείχνουν σαφώς ότι τό μεγαλύτερο ποσοστό τών μερικώς άπασχολομένων είναι γυναίκες. Σκοπός λοιπόν του άρθρου αυτού είναι νά διερευνήσει ποιός είναι ο ρόλος τών γυναικών σήμερα στην κοινωνία ξεκινώντας από τό έρώτημα: ποιά είναι ή θέση τών γυναικών στην άγορά εργασίας. Έδώ θα θέλαμε νά κάνουμε μιά παρατήρηση. "Όταν μιλάμε γιά μερική άπασχόληση δέν πρέπει νά τό ταυτίζουμε μέ τό αίτημα γιά μείωση τών ώρων δουλειάς. Τό αίτημα γιά μείωση τών ώρων δουλειάς σημαίνει πλήρες ώρARIO εργασίας, μικρότερο βέβαια έν σχέσει μ' άλλους χρόνους. Μερική άπασχόληση σημαίνει ότι κάποιος δουλεύουν πλήρες ώρARIO καί κάποιος άλλο δουλεύουν λιγότερες ώρες.

Γιά νά δούμε λοιπόν ποιός είναι ο ρόλος τών γυναικών σήμερα, θα πρέπει νά εξετάσουμε δύο χρονικές περιόδους: 'Από τό τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι περίπου τό 1975, καί από τό 1975 μέχρι σήμερα. 'Η πρώτη περίοδος είναι ή περίοδος τής γενίκευσης τής μισθωτής εργασίας, του Κράτους-Πρόνοια καί τής πλήρους άπασχόλησης, ένω ή δεύτερη περίοδος είναι ή περίοδος τής κρίσης του Κράτους-Πρόνοια, τής κρίσης τής πλήρους άπασχόλησης, τής εμφάνισης τής μερικής άπασχόλησης. Αυτό πού μās ενδιαφέρει νά εξετάσουμε σ'

αυτές τίς δύο περιόδους είναι ή μορφή καί ο ρόλος του κράτους καί τής οικογένειας. Πιστεύουμε ότι αυτοί οι δύο παράγοντες επηρεάζουν άμεσα τόν ρόλο τών γυναικών στην κοινωνία.

I. ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΠΕΡΙΠΟΥ ΤΟ 1974

'Η κοινωνική οργάνωση εργασίας πού επικράτησε μετά τό τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είναι ή οργάνωση εργασίας πού προωθείται από τό Κράτος-Πρόνοια. Είναι λάθος νά πούμε ότι τό Κράτος-Πρόνοια εμφανίζεται γιά πρώτη φορά εκείνη τήν περίοδο. 'Η φιλοσοφική, κοινωνιολογική καί νομική επανάσταση πού όδηγεί στην εμφάνιση του Κράτους-Πρόνοια επιχειρείται ήδη από τίς άρχές του αιώνα.⁶ Μπορούμε όμως νά πούμε ότι τό Κράτος-Πρόνοια γίνεται άντιληπτό όταν συνυπάρχει μέ τήν περίοδο πού καλούμε «μαζική κατανάλωση». Αυτή ή περίοδος κυρίως άρχίζει από τό 1945 καί μετά. Τί χαρακτηρίζει λοιπόν αυτή τήν περίοδο όσον άφορά τήν μορφή καί τόν ρόλο του Κράτους-Πρόνοια;

Τό πρώτο χαρακτηριστικό αυτής τής περιόδου είναι ή έννοια τής κοινω-

νίας πού προωθεί τό Κράτος-Πρόνοια. Πρόκειται γιά τήν ιδέα μιάς κοινωνίας ένωμένης καί όμοιογενούς. Περνάμε σέ μία φάση όπου ή σχέση τών ατόμων μέ τήν κοινωνία δέν είναι μιά σχέση άνάμεσα στα άτομα, αλλά είναι μιά άμεση σχέση τών ατόμων μέ τήν κοινωνία. Είμαστε πρώτα μέλη τής κοινωνίας καί κατόπιν προλετάριοι ή άστοί. Τά δικαιώματα καί οι ύποχρεώσεις ύπάρχουν όχι άνάμεσα στα άτομα, αλλά άνάμεσα στα άτομα καί στην κοινωνία.

Τό δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ή εξάπλωση του θεσμού τής κοινωνικής ασφάλισης. 'Αλλάζει ή άντίληψη γιά τήν ασφάλιση. Τά άτυχήματα, οι ασθένειες, ή άνεργία κ.λπ. θεωρούνται κοινωνικός κίνδυνος όπου πλέον τό άτομο-μέλος τής κοινωνίας δέν θεωρείται υπεύθυνο γι' αυτά. Πρέπει ή κοινωνία ν' αναλάβει τό βάρος αυτών τών προβλημάτων.

5. Μουσουρού, *Γυναίκες άπασχόληση καί οικογένεια στην Ελλάδα καί άλλου βιβλιοπ.* τής 'Εστίας 1985, σ. 185, 187.

6. Δές Francois Ewald, *L'Etat-Providence*, Grasset, 1986.

7. Δές B. Lautier, *La mesure des inegalités — éviter la société duale*.

Τό τρίτο χαρακτηριστικό είναι ή μαζική κατανάλωση σέ συνδυασμό μέ τήν γενίκευση τής μισθωτής εργασίας καί τής πλήρους άπασχόλησης. "Όταν λέμε «μαζική κατανάλωση», έννοούμε τήν όλοένα μεγαλύτερη πρόσβαση χαμηλών οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων σέ άγαθά (διαρκή καταναλωτικά) πού μέχρι τώρα δέν μπορούσαν ν' άποκτήσουν.

"Όσον άφορά τήν μορφή τής οικογένειας αυτή τήν περίοδο, μπορούμε νά παρατηρήσουμε τρία κύρια χαρακτηριστικά.⁸ Τό πρώτο είναι ή όριστική ρήξη τών δεσμών πού δένουν τίς νέες γενιές μέ τίς παλιές, τήν άδιαφορία πού εκδηλώνουν οι έφηβοι άπέναντι στην ταυτότητα τής οικογένειας καί στις άξίες τών γονιών τους. Τό δεύτερο είναι ή συνεχώς αύξανόμενη αστάθεια τής ζωής τού ζευγους πού διαπιστώνεται άπό τόν αύξανόμενο ρυθμό τών διαζυγίων. Τό τρίτο χαρακτηριστικό είναι ή συστηματική καταστροφή, μέσω τής άπελευθέρωσης τών γυναικών, τού «πυρήνα» τής οικογένειας γύρω άπό τόν όποιο στήθηκε ή ζωή τής πυρηνικής οικογένειας.

Κατά τή διάρκεια αυτής τής περιόδου οι έφηβοι δέν ενδιαφέρονται καθόλου για τίς άξίες τών γονιών τους καί άρνούνται νά παίξουν τόν ρόλο τού «συνεχιστή» τής οικογενειακής ταυτότητας. Οι γονείς έχουν σχεδόν χάσει τόν ρόλο τού δασκάλου τών παιδιών τους, ρόλο πού έχει αναλάβει κατά κύριο λόγο τό κράτος. Οι σχέσεις τού ζευγαριού συγκεντρώνονται όχι πλέον γύρω άπό τά παιδιά αλλά κυρίως γύρω άπό τήν έρωτική τους ζωή. Η αναζήτηση τής έρωτικής τους ευτυχίας γίνεται τό κεντρικό στοιχείο τής κοινής ζωής καί ό κίνδυνος διάλυσης τής συζυγικής ζωής αύξάνει. Επίσης οι γυναίκες άποκτούν όλοένα καί περισσότερο τήν οικονομική τους ανεξαρτησία πού τούς επιτρέπει νά διαλύουν πιο εύκολα τή συζυγική σχέση.

Τέλος, ή συστηματική καταστροφή τού πυρήνα τής οικογένειας σημαίνει καταστροφή τής σχέσης πού επικρατούσε μέχρι τότε. Αδτή ήταν μία σχέση προστατευτική πού έβαζε τά παιδιά στό κέντρο τού ενδιαφέροντος τής οικογένειας.

- Πώς όμως ή συγκεκριμένη κοινωνική όργάνωση (Κράτος-Πρόνοια) καί ή μορφή τής οικογένειας έπηρέασαν τόν ρόλο τών γυναικών στην κοινωνία; Καταρχήν τό Κράτος-Πρόνοια δημιουργούσε.

Η εποχή τής πλήρους άπασχόλησης έχει περάσει καί θά ήταν άστέιο νά σκεφτούμε ότι, στό έπόμενο τουλάχιστον δέκα χρόνια, μπορούμε νά ξαναεπιτύχουμε πλήρη άπασχόληση. Τό καταναλωτικό μοντέλο πού στήθηκε μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έχει άρχισει καί τρίχει. Η δυναμικότητα τής ίδιας τής οικονομίας δέν ύπάρ-

χει πλέον. Οι κλάδοι τής μικροηλεκτρονικής καί ρομποτικής δέν μπορούν νά παίξουν τόν ίδιο ρόλο μ' αυτόν πού έπαιξαν, στην δεκαετία τού '50, οι κλάδοι τών διαρκών καταναλωτικών αγαθών. Η όμοιογένεια τής κοινωνίας σπάσει. Κορυφώνεται ή επίθεση ένάντια στους μετανάστες. Μία όλοένα καί μεγαλύτερη μάζα ανθρώπων περιθωριοποιείται. Αδτή τήν άποτελούν κυρίως μετανάστες, άνεργοι, νέοι κ.λπ. Τό ποσοστό τών ανθρώπων πού ζουν κάτω άπό τό επίπεδο φυσικής διαβίωσης συνεχώς αύξάνει. Η καταστολή τού κράτους αύξάνει. Σήμερα έχουμε περισσότερο κράτος άπό όποιαδήποτε άλλη περίοδο.

Από τήν άλλη μεριά δημιουργείται μία τεράστια ιδεολογική καμπάνια για τήν επανασυγκρότηση τής οικογένειας. Τά τελευταία δέκα χρόνια «βρέθηκε» όλως «τυχαίως» τό AIDS. Μας βομβαρδίζουν άπό παντού μέ σλόγκαν τής μορφής: πολλοί έρωτικοί σύντροφοι ίσον θάνατος. Η αναζήτηση τής έρωτικής ευτυχίας πρέπει νά γίνεται μέσα άπό τήν οικογένεια, μέσα άπό τόν (τήν) σύντροφό σου πού τόν (τήν) «ξέρεις». Γιατί όμως γίνεται αυτή ή προσπάθεια για τή διάσωση ενός θεσμού πού καταστρεφόταν; Ποιός είναι λοιπόν ό ρόλος τών γυναικών σήμερα; Στίς προηγούμενες δεκαετίες επικρατούσε τό σύνθημα «δουλειά για όλους» καί οι γυναίκες μπαίνανε μαζικά στην αγορά εργασίας. Σήμερα όμως τί γίνεται;

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σήμερα βρισκόμαστε σέ μία καινούρια φάση τού καπιταλισμού. Η όμοιογενής κοινωνία καί ή πλήρη άπασχόληση για όλους παρουσιάζουν ρωγμές. Ο αριθμός τών «περιθωριακών» συνεχώς αύξάνει. Βαδίζουμε για κοινωνία τών 2/3. Ο ρόλος τού κράτους άποσκοπει στην άναπαραγωγή τού συστήματος κρατώντας σέ ισορροπία τίς δύο έν δυνάμει διαφορετικές τάσεις τής κοινωνίας: τήν τάση τών ανθρώπων πού περιθωριοποιούνται καί βγαίνουν έξω άπό τήν κοινωνία καί τήν τάση τών ένταγμένων μέσα στην κοινωνία. Η κίνηση είναι κυρίως μονόδρομη: άπό τήν κοινωνία στό περιθώριο. Η σημερινή κρίση τής κοινωνίας έντάσσεται άκριβώς στό πρόβλημα τής άναπαραγωγής αυτής τής κοινωνίας, τής άναπαραγωγής ενός συνόλου πού άποτελείται άπό δύο αντίθετες δυνάμεις. Έπειδή όμως πρέπει νά φύγουν καί άλλα άτομα άπό τήν παραγωγική διαδικασία καί επειδή τό νά εισαι συνέχεια στό περιθώριο καί όχι μέσα στην κοινωνία δυσκολεύει άκόμη παραπάνω τήν άναπαραγωγή τής ίδιας τής κοινωνίας, προωθείται άπό τό σύστημα ό θεσμός τής μερικής άπασχόλησης. Ποιός όμως θά μπορεί νά ζήσει μέσα άπό τήν μερική άπασχόληση όταν τό ισχύον καταναλωτικό πρότυπο δέν επιτρέπει πολλές φορές νά τό άποκτήσεις ούτε μέσα άπό τήν πλήρη άπασχόληση; Η «λύση» βρέθηκε. Σπρώχνουν τίς γυναίκες στην μερική άπασχόληση, ένδυναμώνεται ό ρόλος τού άνδρα στην άναπαραγωγή τόσο τού ίδιου όσο καί τής οικογένειάς του καί μία σειρά λειτουργίες τής οικιακής εργασίας, πού είχε κοινωνικοποιησει τό κράτος, επιστρέφουν στό χερί τής οικογένειας. Η πυρηνική οικογένεια δέν ξανασυγκροτείται, γιατί έχει όριστικά χαθεί, αλλά γίνεται προσπάθεια νά συγκροτηθεί ένας νέος τύπος οικογένειας πού θά έχει σαν σκοπό νά μήν σ' αφήσει νά περάσεις στό περιθώριο, θά κρατάει τήν ένότητα άνάμεσα σ' αυτούς πού είναι πλήρως ένταγμένοι στην κοινωνία (πλήρης άπασχόληση, ύψηλοί μισθοί κ.λπ.) καί σ' αυτούς πού είναι μερικώς ένταγμένοι στην κοινωνία (μερική άπασχόληση, χαμηλοί μισθοί κ.λπ.). Αδτός είναι ό νέος τύπος κοινωνίας καί ό νέος ρόλος τών γυναικών πού προωθείται άπό τό σύστημα. Τό αν πράγματι συμβεί αυτό ή όχι, είναι μία άπάντηση πού μόνο τό κίνημα μπορεί νά δώσει.

8: Δέξ Edward Shorter, *Naissance de la famille moderne*, Ed. Seuil 1977.

Ευρωπαϊκή στρατιωτική βιομηχανία

ΟΥΤΟΠΙΑ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

τά δεδομένα τής νέας έκρηξης τών εξοπλισμῶν

μετά τήν «ύφεση»

του Νίκου Μ. Λιούση

Θά περάσει πολύς καιρός έως δτου κοπάσει ὁ ἀπόηχος ἀπό τίς συζητήσεις καί διαπιστώσεις πάνω στήν πρόσφατη ἀμερικανο-σοβιετική συμφωνία. Ἐτσι, καθημερινά γινόμαστε μάρτυρες ἐκείνων τῶν προσπαθειῶν πού ἀποβλέπουν ἄλλοτε στήν ὑπέριμετρη δραματοποίηση κι ἄλλοτε στήν ὑπέριμετρη ὠραιοποίηση τοῦ συγκεκριμένου γεγονότος.

Συνήθως, οἱ δύο αὐτές ἀκραίες ἀπόψεις δέν ἐκφράζουν παρά τό πολιτικό ἄλλοθι τοῦ ἐκάστοτε ὑπογράφοντος.

Ἐμεῖς θά προσπαθήσουμε, στή συνέχεια, νά διερευνήσουμε τήν ἀποψη πού λέει πῶς ἡ πιό ἀμεση συνέπεια ἀπ' αὐτή τή συμφωνία πρέπει νά εἶναι ἡ κοινή εὐρωπαϊκή δράση στόν στρατιωτικό-οικονομικό τομέα. Μέσα ἀπό τή συγκεκριμένη δραστηριότητα τοῦ γαλλικοῦ στρατιωτικοῦ συμπλέγματος θά μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά βγάλουμε τά δικά μας συμπεράσματα γύρω ἀπό τήν τελευταία αὐτή ἐκστρατεία γιά συνεργασία. Ἀπό πού προέρχεται, πού ἀποβλέπει, πού μπορεῖ νά καταλήξει. Στήν ἀπόπειρα αὐτή θά χρειαστοῦμε μιά σειρά ἀπό μεταβλητές καθοριστικές, ὅπως: κράτος, τεχνολογία, οικονομική κρίση κ.ἄ.

Μέσα ἀπό τό παράδειγμα τής γαλλικῆς στρατιωτικῆς μηχανῆς θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε κατά πόσο εἶναι βάσιμη ἡ πρόταση - ἐκκλήση τῶν πολιτικῶν παρατηρητῶν γιά μιά εὐρωπαϊκή στρατιωτική συνεργασία. Πρόκειται γιά μιά πρόταση πού προήλθε κυρίως ἀπό τήν πρόσφατη ἀμερικανο-σοβιετική συμφωνία καί τίς «παγίδες» πού περιέχει γιά τήν Εὐρώπη.

Α. ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΕΙΚΟΝΑ ΠΟΥ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΙ ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟ Σ.Σ.;¹

Οἱ πολιτικοί ἐκείνοι σχολιαστές, πού τάσσουνται ἐνάντια στήν πρόσφατη συμφωνία, ἐλπίζουν κι εἰδχονται (μεταξύ τῶν ἄλλων) ὅτι ἡ Γαλλία θά παίξει

τόν ἀπαιτούμενο γιά τίς περιστάσεις ρόλο. Δηλαδή τόν ρόλο τοῦ καθοδηγητῆ καί συσπειρωτῆ τῶν εὐρωπαϊῶν στίς «παγίδες» πού κρύβει ἡ συμφωνία.

Ποιά ὁμως εἶναι τά χαρακτηριστικά (ποιοτικά ἢ καί ποσοτικά) πού προσδίδουν στή Γαλλία τήν «ἡγεμονική» θέση;

Θά πρέπει εὐθύς ἐξαρχῆς νά τονίσουμε ὅτι ἡ Γαλλία κι ὁ στρατιωτικός μηχανισμός της μπορεῖ νά μὴν βρίσκεται κοντά στοὺς δύο μεγάλους, ἀναπτύσσει ὁμως μιά τέτοια δράση στήν παγκόσμια σκακιέρα ὥστε ν' ἀπέχει ἀρκετά ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους «φιλόδοξους μνηστήρες».

Διακρίνουμε τοὺς τρεῖς τομεῖς δράσης τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ:

ι) Πρόκειται γιά μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες χώρες παραγωγούς κι ἐξαγωγεῖς συμβατικῶν ἐξοπλισμῶν.

Τά πιό κάτω στοιχεῖα διαφωτίζουν κάπως αὐτή τή διάσταση.

1. Σ.Σ.: Ἐννοοῦμε τό στρατιωτικό σύμπλεγμα. Δηλαδή δέν πρόκειται ἀπλά γιά μιά βιομηχανία, ἀλλά γιά ἓναν ὁλόκληρο μηχανισμό.

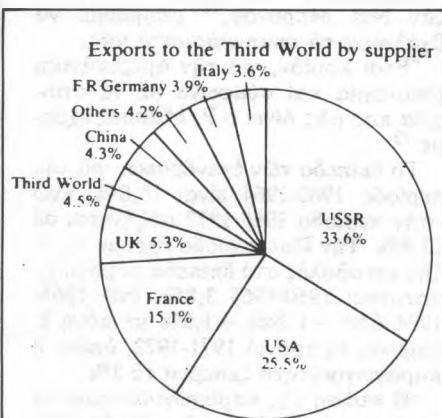
ΠΙΝΑΚΑΣ Α

Γαλλικές στρατιωτικές δαπάνες '77-'86

	Α	Β	Γ	Δ	Ε
1977	73.779	23.984	3,9	—	—
1978	85.175	25.387	4,0	—	—
1979	96.439	25.964	3,9	—	—
1980	111.672	26.427	4,0	—	—
1981	129.708	27.069	4,2	—	—
1982	148.021	27.626	4,1	3.472	10,3
1983	165.029	28.097	4,2	3.380	10,5
1984	176.038	27.999	4,1	4.170	12,7
1985	186.715	27.984	4,1	4.170	13,8
1986	196.465	28.798	4,0	4.190	13,3

Πηγή: Sipi 1987, σ. 163, 168, 173, 183 όπου Α, Β, Γ είναι οι δαπάνες σε τρέχουσες τιμές εκατ. φράγκα, σταθερές τιμές (βάση 1980) εκατ. δολ. και % επί του ΑΕΠ αντίστοιχα, και Δ, Ε εξαγωγές: άξια των εξαγ. σταθερές τιμές (1985) εκατ. δολ. και % διεθνώς.

Για να κατανοήσουμε τη θέση της Γαλλίας στο διεθνές πλαίσιο, ως εξετάσουμε το πιο κάτω σχέδιο που μας δίνει τα ποσοστά των εξαγωγών των κυριότερων χωρών προς τον λεγόμενο τρίτο κόσμο.

Πηγή: Sipi yearbook 1987, ύπολογισμός Sipi σε στ. τιμές (1985) εκ. δολ., σ. 184.

ii) Η ανάπτυξη της πυρηνικής ενέργειας για στρατιωτικούς (και «ειρηνικούς») σκοπούς είναι το δεύτερο χαρακτηριστικό του Σ.Μ. Για τις στρατηγικές και προσταγικές πυρηνικές δυνάμεις απορροφάται, grosso modo, το 20% του προϋπολογισμού άμυνας.² Όπως μας θυμίζει το Sipi (1987), για τα επόμενα πέντε χρόνια έχουν προγραμματιστεί να αναπτυχθούν μία σειρά νέων πυρηνικών όπλων, όρισμένα από τα οποία θα εμφανισθούν στην επόμενη δεκαετία.

Ένα ακόμα στατιστικό στοιχείο είναι ότι (πάντα σύμφωνα με το Sipi '87)

ή Γαλλία στην χρονιά 1986 πραγματοποίησε 8 πυρηνικές δοκιμές στις νήσους Μουρουρά εναντί 14 των ΗΠΑ (Νεβάδα) και 1 της Βρετανίας (Νεβάδα).³

iii) Πέρα όμως από την παραγωγή κι εξαγωγή εξοπλισμών, έντονη είναι η δραστηριότητα της χώρας και στις ανά την ύψηλιο άμεσες στρατιωτικές επεμβάσεις.

Όπως τονίζει κι ο Σ. Έρνυ όντας ύπουργός άμυνας της σοσιαλιστικής κυβέρνησης, «ο όρισμός της εθνικής ανεξαρτησίας κι άποτροπής είναι συνολικός και συμπαγής κι εφαρμόζεται στη Γαλλία, στο Τσάντ, στον Λίβανο, ποιός θά τό άμφισβητήσει;»⁴

Άκολουθώντας την ίδια, προφανώς, πολιτική, τό ύπουργείο Άμυνας της σημερινής συντηρητικής κυβέρνησης ζήτησε να εγκρίνει ή Βουλή τό κονδύλι των 2 δισ. 153 εκ. φράγκων που άφορούν ΜΟΝΟ τις έξωτερικές επεμβάσεις του γαλλικού στρατού. Πιο συγκεκριμένα, ή Τσαντο-Λιβυκή διαμάχη στοίχισε στη Γαλλία 1.695 εκ. φράγκα, ενώ ή παρουσία του ναυτικού στον Περσικό κόλπο 620 εκ.⁵

Δέν δώσαμε παρά μία μικρή εικόνα από την σημαντικότετη «γαλλική πυριτιδαποθήκη».

Β. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΠΑΝΑΚΕΙΑ

Οι πολιτικοί παρατηρητές λαμβάνοντας όψη τους δλους τούς πιο πάνω συντελεστές, έφτασαν στα συμπεράσματα που πιο κάτω συνοπτικά αναφέρουμε, μερικές μόλις εβδομάδες μετά τη σύναψη της συμφωνίας.⁶

i) Η συμβατική ύπεροχή των Σοβιετικών είναι αισθητή, άρα πρέπει να αυξηθούν οι στρατιωτικές δυνάμεις του «ελεύθερου» κόσμου, οι δαπάνες του κ.λπ. Είναι όμως άπ' όλους παραδεκτό ότι ή Σοβιετική συμβατική ύπεροπλία προέρχεται κυρίως από τη συσσώρευση όπλικών συστημάτων με χρονολογική προέλευση τό 1947. Άντίθετα, στα πιο σύγχρονα όπλα (που χρονολογούνται στη δεκαετία του '80) τη σχετική ύπεροπλία την έχει ο «ελεύθερος κόσμος». Αυτός ό τελευταίος διαθέτει και τό πιο σύγχρονο και καλά οργανωμένο δίκτυο επικοινωνίας.

ii) Η Εύρώπη πρέπει να πάψει να στηρίζεται στις στρατιωτικές δυνάμεις των ΗΠΑ, που μοιάζουν να ακολουθούν την παρακμή του προέδρου τους.

iii) Οι δύο πιο πάνω θέσεις βρίσκουν τό νόημά τους στο περιεχόμενο της «μαγικής λέξης»: Εύρωπαϊκή στρατιωτική ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ.

Η εθνική ασφάλεια, τώρα πιά, περνά από την Εύρωπαϊκή, κι αυτή από την κοινή δράση.

Χαρακτηριστικά δείγματα μιας κοινής στρατιωτικής δραστηριότητας, σ' ένα πρώτο επίπεδο, δίνουμε άμέσως.

α) Η Γαλλία, ή Δυτική Γερμανία, ή Ίταλία κι οι Κ. Χώρες (ή Βρετανία άπεχώρησε) σχεδιάζουν τη δημιουργία του έλικοπτέρου NH-90.

β) Η Δυτική Γερμανία, ή Ίταλία, ή Βρετανία, ή Ίσπανία σχεδιάζουν να προχωρήσουν στην κατασκευή ενός πολεμικού άεροσκάφους. (Η Γαλλία, που άποχώρησε, προτίθεται να κατασκευάσει τό Rafale της Dassault - Breguet).

γ) Γαλλία-Ίταλία-Ίσπανία συμφώνησαν να συνεργαστούν για την ασφάλεια της Μεσογείου.

δ) Τέλος, Γαλλία - Βρετανία προτίθενται να συνεργαστούν στην κατασκευή πυρηνικού πυραύλου άεροσχηράς μεγάλης έμβέλειας. Βέβαια ό κατάλογος δέν κλείνει εδώ. Αυτό όμως που αξίζει να επισημάνουμε είναι ότι οι περισσότερες από τις πιο πάνω συμφωνίες δέν έχουν σημείο εκκίνησης.

2. Ch. Hernu: *Défendre la paix*, J. C. Lattés, 1985.

3. Στις 24.11.87, τό βρετανικό τηλεοπτικό δίκτυο κατήγγειλε την άδηση που εμφανίζει ό καρκίνος στα Νησιά Μουρουρά. Μάλιστα, πάντα κατά την ίδια έκπομπή, ή άδηση είναι γνωστή στη γαλλική κυβέρνηση που σιωπά, ενώ οι προσβεβλημένοι μεταφέρονται στα παρισινά νοσοκομεία.

4. Ch. Hernu: *οπ.π.*

5. *Le Monde*, 8.12.87.

6. Έχουμε όψη μας τα άρθρα της *Monde Diplomatique*, Ίανουάριος '88, *L'Usine Nouvelle* No 50 12-87, *Defense et argument* No 67 11-87, No 68 12-87, No 69 1-88.

σής τους τους δύο τελευταίους μήνες, αλλά κάποια χρόνια.

"Αρα η εφαρμογή της σημερινής πρότασης-εγκλήσης για κοινή δραστηριότητα έχει κιόλας ξεκινήσει, έστω και σ' αυτόν τον «περιορισμένο» βαθμό.

Θά πρέπει λοιπόν νά ψάξουμε, πέρα από την πρόσφατη αμερικανο-σοβιετική προσέγγιση, για νά βρούμε κάποιες αιτίες. Μιά απάντηση είναι αυτή που δίνει ο πρόεδρος της γνωστής κατασκευάστριας αεροσκαφών εταιρείας Dassault. Σέ πρόσφατη συνέντευξή του ο Σέρζ Ντασσώ μεταξύ των άλλων θά εντοπίσει ένα διπλό πρόβλημα.⁷

i) Τό ύψηλό κόστος (κυρίως για μισθούς).

ii) Τήν κρίση που έδω και τρία χρόνια πλήττει τή στρατιωτική βιομηχανία.

"Η ζήτηση στρατιωτικών συστημάτων έχει μειωθεί αισθητά. "Αν θέλουμε νά αναφέρουμε κάποιους λόγους, θά λέγαμε πώς αυτό συμβαίνει εξαιτίας της εμφάνισης νέων παραγωγών, της μείωσης των αγορών των χωρών του ΟΠΕΚ, της υπερσυσσώρευσης όπλων στό διεθνές όπλοστάσιο κ.λπ.

Στήν περίπτωση της Γαλλίας, μπορούμε νά διαπιστώσουμε (ένμέρει) τήν κρίση στον πίο κάτω πίνακα. "Ας σημειώσουμε ακόμα πώς η πτώση της ζήτησης των ιδιόμορφων αυτών αγαθών θά στοιχίσει τήν απόλυση 3.000 εργαζομένων μέχρι τό 1990, από τίσ 17.000 που βρίσκονται στή διεύθυνση στρατιωτικού εξοπλισμού ξηράς του Γαλλικού στρατού.

Νά λοιπόν, σέ μία πρώτη φάση, τί καθορίζει τό νόημα της ευρωπαϊκής συνεργασίας. "Η κρίση διαπερνά τόν συγκεκριμένο τομέα τόσο μέ τή μορφή μειωμένης ζήτησης όσο και μέ τήν αύξηση του κόστους (τεχνολογία, μισθοί).⁸

"Ας προχωρήσουμε όμως πίο πέρα. "Η φιλοσοφία της συνεργασίας μας είναι ήδη γνωστή: "Ας γυρίσουμε κάποια χρόνια πίσω. "Όταν, τόν Μάιο του '81, ο Φ. Μιττεράν παίρνει τό χρίσμα του προέδρου, η μαγική αυτή λέξη φορτίζεται μέ καινούριες έννοιες, όπως πρόδος - ανάπτυξη - ανεξαρτησία κ.λπ.

"Η συνεργασία άλά Μιττεράν έχει δύο στόχους. "Ο πρώτος είναι οι έξι εταίροι που συναποτελούν τίσ έπτά πλουσιότερες χώρες. "Ετσι, στίς 17.4.82, στήν ιαπωνική πρωτεύουσα που βρίσκεται για έπίσκεψη, ο πρόεδρος θά κάνει λόγο για μία παγκόσμια πρόοδο προερχόμενη από τό ξεπέρασμα του έθνικου έγωισμού.⁹

Στίς 4 - 5 - 6.6.82, στή διάσκεψη των έπτά στίς Βερσαλλίες, ο πρόεδρος Μιττεράν, εκτός από τά προβλήματα που τό δολάριο του δημιουργεί μέ τή συνεχή του άνοδο και θά 'θελε νά τά ξετάσει από κοινού, ξαναβάζει τό

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

ΚΑΠΟΙΑ ΜΕΓΑΛΑ ΣΥΜΒΟΛΑΙΑ... ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΑΝ

ΥΛΙΚΟ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΧΩΡΑ	ΗΜΕΡ.	ΕΚΤΙΜ. ΑΞΙΑ
• Μιράζ 2000	Dassault	Σ. 'Αραβία	1985	35 δισ. φρ.
• 'Οβιδοβόλο των 155 m	GIAT	'Ινδία	1986	9 δισ. φρ.
• 'Αντιαεροπορικό σύστημα Liberty	Tomson-CSF	ΗΠΑ	1987	10 δισ. φρ.
• Σούπερ Πούμα	Aerospatide	Καναδάς	1987	13 δισ. φρ.
• 'Αλφα τζέτ	Dassault	'Ελβετία	1987	1,7 δισ. φρ.

Πηγή: L' Usine Nouvelle, No 50 10.12.87, σ. 10.

πρόβλημα της συνεργασίας υπό τόν τίτλο «Τεχνολογία — ανάπτυξη κι άπασχόληση».¹⁰ 'Υπάρχει όμως κι ο δεύτερος στόχος. Είναι αυτός των ευρωπαϊκών χωρών.

Τόν Σεπτέμβριο του 1983, η γαλλική κυβέρνηση καταθέτει στό Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων τήν πρότασή της: «Μιά καινούρια περίοδος για τήν Εύρώπη. "Ενα κοινό πρόγραμμα για τή βιομηχανία και τήν έρευνα». "Η αίτια για τήν όποια η πρόταση κατατίθεται είναι «η σοβαρή άπειλή που παραμονεύει τήν Εύρωπη εξαιτίας της βιομηχανικής και τεχνολογικής της καθυστέρησης». Καί βέβαια ο σκοπός ήρως: «η άπασχόληση... ή κοινωνική πρόοδος... ή ανεξαρτησία».¹¹

'Υπάρχει ακόμα η πρόταση του προέδρου ('Ιούλιος '85) για τήν ευρωπαϊκή απάντηση στον πόλεμο των άστρων, μέ τήν όνομασία «Εύρηκα».

"Η πολιτική αυτή του γάλλου προέδρου δείχνει νά 'χει κάποιους τακτικούς και κάποιους στρατηγικούς στόχους. Οι πρώτοι είναι συνδεδεμένοι μέ τίσ πιέσεις που άσκούν τόσο τό άμερικόνο νόμισμα όσο κι η τεχνολογική κατάκτηση από τούς 'Ιάπωνες (Διασκεύεις των 7).

"Ο στρατηγικός στόχος μοιάζει νά 'ναι τό ξεμπλοκάρισμα από τήν οικονομικο-κοινωνική κρίση, που ξεκινά τή δεκαετία του '70 και που μοιάζει νά 'ναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν «άπόλυτη» κατάκτηση της τεχνολογίας, τή νέα όργάνωση εργασίας κ.λπ. Νά λοιπόν κάτω από ποιές συνθήκες τό δράμα της ένοποιημένης ευρωπαϊκής δράσης δείχνεται έπιτακτικό. "Η ένοποίηση μοιάζει νά γίνεται συνώνυμη της επιβίωσης.

Γ. ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

"Ας γυρίσουμε λοιπόν στή δεκαετία του '70, κι άς προσπαθήσουμε νά δοϋ-

με τί χαρακτηρίζει τή διαφαινόμενη κρίση.

Κατ' άρχάς μπορούμε νά πούμε πώς δέν είναι ούτε κρίση ύπερπαραγωγής (όπως αυτή του '30) ούτε βέβαια κρίση που άπλως προκαλείται από τίσ τιμές του πετρελαίου.

Θά λέγαμε ότι η κρίση όφείλεται πριν άπ' όλα στήν πτώση του ποσοστού του κέρδους. Χρησιμοποιώντας τούς δείκτες α) πτώσης παραγωγικότητας του κεφαλαίου, β) έπιδείνωσης της χρηματοδοτικής ικανότητας των έπιχειρήσεων, που μάς προτείνει η Σουζάν Ντέ Μπρυνόφ,¹² μπορούμε νά βγάλουμε τά συμπεράσματά μας.

"Ετσι λοιπόν, για τήν άμερικόνοικονομία και σύμφωνα μέ τά στοιχεία που μάς δίνει ο Ρ. Messine, έχουμε:¹³

Τό έπίπεδο των επενδύσεων για τήν περίοδο 1960-1964 είναι 10,8%, ενώ στήν περίοδο 1965-1972 αύξάνεται σέ 13,6%. Τήν ίδια περίοδο έχουμε τίσ έξής μεταβολές στα έπίπεδα παραγωγικότητας: 1950-1965 3,8%, ενώ 1965-1974 από -1 έως +1,5% μέ μόνη έξαιρέση τή χρονιά 1971-1972, όποτε η παραγωγικότητα ξεπερνά τό 3%.

"Η πτώση της παραγωγικότητας σέ συνδυασμό μέ τήν άνοδο των επενδύσεων (λόγω της έλπίδας που τρέφουν οι έπιχειρήσεις για ξεπέρασμα των δυσκολιών) οδηγεί σέ αύξηση των δαβείων. Αυτός ο φαύλος κύκλος θά λάβει τέλος τό '74, όποτε η παραγωγικότητα βρίσκεται στό μηδέν κι οι επενδύσεις έλαχιστοποιούνται.

Τό έρώτημα που τίθεται όμως είναι που όφείλεται η πτώση της παραγωγι-

7. L' Usine Nouvelle No 50 12-87.

8. Π.χ. η κατασκευή 100 αεροπλάνων στοιχίζει γύρω στα 100 δισ. φράγκα.

9. Philippe Messine: *Liberté, égalité, modernité*, Ed. La decouverte.

10. Στο ίδιο.

11. Στο ίδιο.

12. Σουζάν ντέ Μπρυνόφ: *Κράτος και κεφάλαιο*, έλληνική έκδοση Θεμέλιο 1983.

13. Ρ. Messine, *οπ.π.*

κότητας. Για ν' απαντήσουμε, πρέπει να εξετάσουμε τον κοινωνικό τομέα. Η κρίση εδώ είναι, πριν απ' όλα, κρίση της φορντίστικης οργάνωσης εργασίας.

Σύμφωνα με μία άποψη,¹⁴ στα τέλη της δεκαετίας του '60 η εργατική τάξη μη υποφέροντας την απάνθρωπη φορντίστικη οργάνωση εργασίας αντιδρά μέσα από τις συνεχείς εναλλαγές στα πόστα εργασίας (turn-over), τις συνεχείς απουσίες, τό σαμποτάζ.

Μιά δεύτερη άποψη πάνω σ' αυτό τό ζήτημα, χωρίς ν' απορρίπτει την πρώτη, προχωρά σε μία άλλη κατεύθυνση.

«Η συστηματική απομάκρυνση της πρακτικής γνώσης από τον άνθρωπο παράγοντα σε όφελος της συμπυκνωμένης γνώσης της μηχανής όπως είναι προφανές ελαχιστοποιεί τό κόστος. Η υποκατάσταση κεφαλαίου-εργασίας επιταχύνεται...».¹⁵ Αυτό έχει σαν άμεσο αποτέλεσμα τή σταθερή άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (δηλαδή τήν αύξηση των μηχανών ανά εργαζόμενο).

Τό ποσοστό αυτό, στήν περίπτωση της Γαλλίας μεταβάλλεται ως εξής: 1951-1957: 2,5%, 1958-1963: 4%, 1963-1969: 5%, 1969-1973: 5,8%.¹⁶

Αυτή είναι, σε πολύ γενικές γραμμές, ή κατάσταση πού επικρατεί στό παγκόσμιο στερέωμα και πού, όπως είδαμε, βρίσκεται πίσω από τις εκκλήσεις για οικονομική συνεργασία. Η αντιμετώπισή της επιβάλλει ραγδαίες αλλαγές στό χώρο πού κεφάλαιο κι εργασία συναντώνται. Δηλαδή στό χώρο παραγωγής. Οι αλλαγές μεταφράζονται σαν μία ακόμα ταχύτερη ανάπτυξη της τεχνολογίας αλλά και ριζική μεταβολή της οργάνωσης εργασίας. Κάτι δηλαδή πού, στήν Ίαπωνία, έδωσε τούς πρώτους του καρπούς (σε συνδυασμό βέβαια και μέ μία σειρά από κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες πού ίσχούν στή χώρα).

Θά μπορούσαμε λοιπόν νά συνδυάσουμε αυτό πού ο Φ. Μιττεράν κι ή γαλλική σοσιαλιστική κυβέρνηση όνόμαζαν «βιομηχανική και τεχνολογική καθυστέρηση», μ' όλο τό πίο πάνω πλαίσιο.

Έπειδή όμως αυτό πού όνομάστηκε οικονομική συνεργασία, κι απέβλεπε στή χρηματοδότηση κοινών έρευνητικών προγραμμάτων (βλέπε «Εύρηκα»), απέτυχε, ή τελευταία ευκαιρία για μία ανάλογη δράση έμφανίζεται τώρα μέ τή μορφή της στρατιωτικής συνεργασίας, για τήν άποτροπή της άπειλής.

Δ. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ: ΟΥΤΟΠΙΑ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ;

Νομίζουμε ότι έχουμε σκιαγραφήσει

άρκετά τό πλαίσιο. Καιρός είναι νά δούμε τό πρόβλημα στή ρίζα του. Είναι δυνατόν νά πετύχει ή στρατιωτική συνεργασία;

Μέχρι ποιο σημείο μπορεί νά φτάσει; Κατά πόσο μπορεί, αυτό πού όνομάζουμε στρατιωτική συνεργασία, νά διαδραματίσει ένα ρόλο ανάλογο μ' αυτόν του ΚΡΑΤΟΥΣ στή διαχείριση του στρατιωτικού μηχανισμού;

Μιά σειρά από καινούρια έρωτήματα, πού δέν μπορούν ν' απαντηθούν άν δέν δούμε τό συγκεκριμένο ρόλο πού διαδραματίζει σήμερα τό κράτος μέσα από τον συγκεκριμένο τομέα.

Άς δούμε, για παράδειγμα, τί γίνεται στήν περίπτωση του γαλλικού στρατιωτικού συμπλέγματος.

Η εξέταση του άμυντικού προϋπολογισμού δείχνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τον προϋπολογισμό, τό σύνολο των δαπανών για τήν άμυνα διαμοιράζεται μεταξύ δύο τομέων: της λειτουργίας και του εξοπλισμού. Τίτλος III και τίτλος V, σύμφωνα μέ τήν επίσημη όρολογία. Οι δύο αυτοί τομείς απορρόφησαν τά πίο κάτω ποσά, στις δύο τελευταίες δεκαετίες:

Τό ενδιαφέρον όμως βρίσκεται στό νά δούμε πώς διαχέονται τά διάφορα ποσά στον κάθε τομέα.

Έτσι, για παράδειγμα, τό σύνολο των δαπανών εξοπλισμού μās δείχνει πώς μοιράζεται τό συνολικό ποσό πού διατίθεται ανά στρατιωτικό σώμα. Δηλαδή στον στρατό ξηράς, άέρα, θάλασσας, στήν άστυνομία —κι ένα κονδύλι κοινό.

Αυτό πού μās ενδιαφέρει, και θά δούμε αναλυτικά στους πίο κάτω πίνακες, είναι ποιές ούσιαστικές λειτουργίες επιτελούν τά ποσά αυτά κι από ποιούς συγκεκριμένους τομείς άπορροφώνται.

Για νά γίνουμε πίο συγκεκριμένοι: Ο πίνακας 4 μās δείχνει τή χρηματοδότηση των πυρηνικών δυνάμεων, των συμβατικών και αυτών πού αναφέρονται στό διάστημα.

14. Πάνω στο θέμα αυτό, A. Negri: 'Από τον Έργάτη, Μάζα στον κοινωνικό έργάτη, Κομμούνια, Ph. Messine, όπ.π.

15. Ph. Messine, όπ.π.

16. Στο ίδιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ

Σύνολο δαπανών για τήν άμυνα (Σε εκ. φραγκ., 1986)

	Τίτλος III	Τίτλος V	Σύνολο δαπ.	% ΑΕΠ
1970	55.323	51.262	106.585	3,89
1976	69.041	49.798	118.839	3,39
1981	82.735	69.509	152.244	3,87
1983	86.001	72.451	158.452	3,91
1986	82.670	75.680	158.350	3,72
1987	81.733	84.104	165.837	3,79

Πηγή: *Revue française de finances publiques* No 19, 1987, σ. 5. Σε γενικές γραμμές μπορούμε νά πούμε ότι ό τομέας της λειτουργίας (τίτλος III) ξεπερνάει τό ποσοστό του 50% στό σύνολο των δαπανών, μέ μόνο εξαίρεση τό 1987, όποτε ό τομέας του εξοπλισμού ξεπερνάει αυτό τό φράγμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστά στον τίτλο V (Μέσοι όροι)

	Π.Σ.Δ./Π.Π.Ο. (Α)	Διάστημα	Κλασικές δυνάμεις
1970-75	35,57	—	64,43
1976-82	31,64	—	68,36
1983-86	32,59	—	67,41
1987	32,40	0,88	66,72
1987-91	32,00	2,02	65,98

(Α) Πυρηνικές Στρατηγικές Δυνάμεις / Πυρηνικά Προστρατηγικά Όπλα.

Πηγή: *Revue française de finances publiques* No 19, 1987, σ. 9.

Τό πίο σημαντικό στοιχείο στόν πίο πάνω πίνακα ίσως είναι τό ποσό πού πρόκειται νά δαπανηθεί, τήν τρέχουσα πενταετία, γιά τό διάστημα.

Άς συνεχίσουμε όμως τή μελέτη μας μέ τόν πίνακα πού δείχνει τίς διάφορες λειτουργίες (πάντα στόν τομέα έξοπλισμού) πού διενεργούνται.

Ό Πίνακας 5 ίσως είναι μιά από τίς πίο πολύτιμες πηγές πληροφοριών. Μας δίνει μιά σειρά στοιχείων γιά τήν παραγωγική ικανότητα του στρατιωτικού τομέα, σέ δ,τι άφορά τόσο τά υλικά αγαθά (κατασκευές + ύποδομή) όσο και τήν παραγωγή γνώσης (έρευνα - τεχνολογία - ανάπτυξη).

Τό κράτος, μέσα από τό πεδίο πού τό στρατιωτικό σύμπλεγμα του προσφέρει, φαίνεται πώς ξεπερνώντας τίς «διαμάχες» κενύσιανών - νεοφιλελεύθερων (βλέπε τό παράδειγμα τών ΗΠΑ επί Ρήγκαν) παρεμβαίνει άμεσα και έμεσα στήν παραγωγή.

Άλλά ή δράση του κράτους δέν σταματά έδώ. Άς δούμε τί έπιτελεί ό τομέας τής λειτουργίας (τίτλος ΙΙΙ):

Μέσα σ' αυτόν τόν τομέα περιέχονται όλες οι τρέχουσες δαπάνες γιά τρόφιμα, καύσιμα κ.λπ. Κυρίως όμως είναι οι δαπάνες γιά τούς μισθούς και τήν κοινωνική ασφάλιση στρατευμένων και εργαζόμενων στόν πολιτικό τομέα (έργοστάσια, διοίκηση...). Άς τονίσουμε ότι τό σύνολο τών στρατευσίμων μαζί μέ τήν αστυνομία άνέρχεται σέ 625 χιλ., ενώ οι εργαζόμενοι στή βιομηχανία άνέρχονται στίς 310 χιλ.¹⁷

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Διανομή του τίτλου ΙΙΙ μεταξύ τών διαφόρων κατηγοριών 1987

Άμοιβές + κοινωνική ασφάλιση	69%
Τρόφιμα	3,4%
Καύσιμα	4,3%
Προγραμματισμένη διαχ. υλικών	6,9%
Τρέχουσα λειτουργία	16,4%

Πηγή: δπ.π., σ. 12.

Άπό τά 83,39 δισ. φράγκα πού άπορροφά ό τομέας λειτουργίας, τά 57,43 δισ. δίνονται ΜΟΝΟ γιά μισθούς και κοινωνικές ασφαλίσσεις. Νά λοιπόν πού ό χώρος του στρατού δίνει στό κράτος τή δυνατότητα νά παρεμβαίνει άμεσα στή διαχείριση κι άναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ή δομή του κόστους % του τίτλου V

	1977-82	1983-86	1987	1987-91
Έρευνα-Τεχν. Άνάπτ.	27,22	25,03	25,1	26,78
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	40,95	44,61	45,0	43,30
ΠΡΟΜΗΘΕΙΕΣ	8,25	7,58	7,6	8,35
Προγραμματισμένη διατήρηση υλικών	10,30	11,28	10,7	10,24
Προγρ. διατ. προσωπικού	3,12	2,32	2,2	1,93
Ύποδομή	10,16	9,18	9,4	9,40

Πηγή: δπ.π., σ. 11.

Οί θεμελιακές αυτές ενέργειες-δραστηριότητες του κράτους μέσα από τόν στρατιωτικό μηχανισμό (δηλαδή ή παρέμβαση στήν παραγωγή υλικών αγαθών και γνώσεων όπως κι ή διαχείριση τής εργατικής δύναμης) έχουν μιά σειρά από άμεσες έπιπτώσεις στό κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο.

Ή άδιάκοπη παραγωγή όπλων άποβλέπει, όπως έδστοχα παρατηρεί ό Χ. Πασαδέος,¹⁸ και στήν ανάγκη ν' άποφευχθεί ή συσσώρευση μιάς πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας.

Όσο γιά τίς συνέπειες από τή διαχείριση τής εργατικής δύναμης, τό πίο κάτω άπόσπασμα τής όμιλίας του πρώην ύπουργού άμυνας Σ. Έρνύ είναι χαρακτηριστικό.

«Ή άνεργία κτυπά δυστυχώς ένα τμήμα τών νέων πού βρίσκονται στό στρατό: ή στρατιωτική θητεία όφείλει μέσα από τήν κοινωνική προαγωγή και τήν επαγγελματική μόρφωση νά έπιτρέψει σ' αυτούς νά ξαναβρούν τήν άξιοπρέπεια τους ως άνθρωποι και ως εργαζόμενοι».¹⁹

Τό κράτος είναι ό «παραγωγός κι άναπαραγωγός τών ύπαρχουσών σχέσεων παραγωγής».²⁰ Ό χώρος του

στρατιωτικού μηχανισμού έμφανίζεται σαν ένας από τούς πίο ευνόικους χώρους γι' αυτήν τή δραστηριότητα του κράτους. Μήν ξεχνάμε ότι συγκεντρώνει πριν άπ' όλα τή λαϊκή νομιμοποίηση.

Πόσο λοιπόν μπορεί νά προχωρήσει ή συνεργασία τών ευρωπαϊκών χωρών σ' αυτόν τόν τομέα; Σέ ποίο βαθμό είναι δυνατόν νά ύπάρξει «συνδιαχείριση» αυτού του «ευάισθητου», γιά τήν άναπαραγωγή του συστήματος, τομέα;

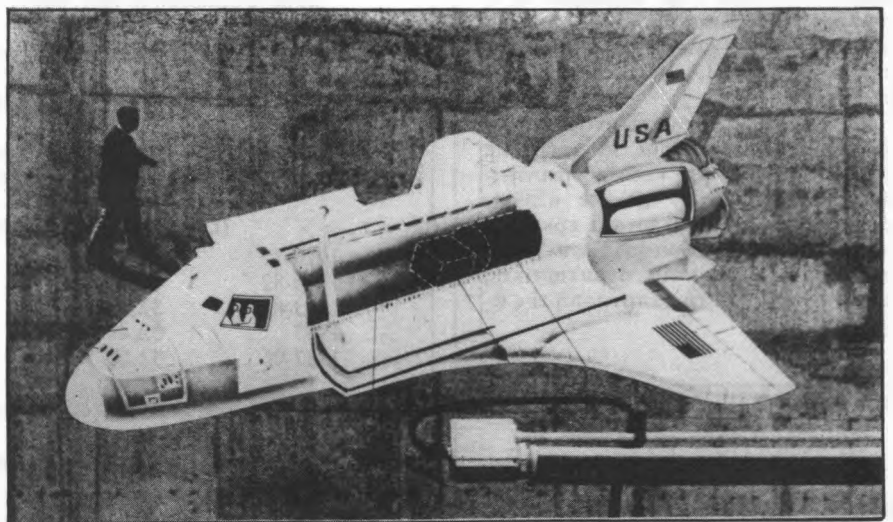
Ή περιορισμένη του ανάπτυξη δείχνει τόν περιορισμένο του χαρακτήρα. Άς θυμηθούμε ότι μιά άνάλογη κίνηση γιά μιά ευρωπαϊκή άμυντική συνεργασία (ύπογραφή 27.5.52) γρήγορα άποκλείστηκε σαν ουτοπιστική.

17. Ch. Hernu, δπ.π.

18. Ch. Passadeos: *Science, armement, industrie: pour une approche systématique*, στο *Un point critique*, Ed. IDEES 1981.

19. Ch. Hernu, όπως πριν.

20. P. Salama-G. Mathias: *L'Etat Surdeve-loppe*, Ed. Decouverte.

ΕΣΣΔ:

Γκλάσνοστ και 'Αριστεροί

του Μπόρις Καγκαρλίτσκι

Τόν προηγούμενο μήνα πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα η πρώτη συνδιάσκεψη της 'Ομοσπονδίας Σοσιαλιστικών 'Ομίλων, που ιδρύθηκε τό περασμένο καλοκαίρι (βλ. *Πολίτης*, τεύχος 87, 'Ιανουάριος '88, τό κείμενο του Α. Σεβερούχιν). Λίγο πρίν τή συνδιάσκεψη, μίλησε γι' αὐτήν τό ηγετικό στέλεχος τής 'Ομοσπονδίας Μπόρις Καγκαρλίτσκι, στό περιοδικό *New Statesman* (29 'Ιανουαρίου '88). 'Ο Μπόρις Καγκαρλίτσκι είναι 29 χρονῶν, κοινωνιολόγος. Φυλακίστηκε τό 1982 λόγω εὐρωκομμουνιστικῶν ἀπόψεων καί ἀποφυλακίστηκε μετά ἀπό 13 μήνες, ἐπί 'Αντρόπωφ.

New Statesman: Πάνε τώρα περίπου τρεῖς μήνες πού ὁ Γιέλτσιν ἐξαναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ. Τί ἀλλαγές ἔφερε ἡ πτώση του;

Μπόρις Καγκαρλίτσκι: Ὑπάρχουν ἀντιφατικά σημεῖα. Ἀπό μιά ἀποψη, ἡ κατάσταση δέν εἶναι καλή. Δέν ἔχουμε ἐκεῖνο τό ἐπίπεδο γκλασνόστ (διαφάνειας) πού ἐπικρατοῦσε πρίν ἀπό τόν Νοέμβριο. Ὅχι ὅτι οἱ συντηρητικοί παίρνουν τό ἐπάνω χέρι, ἀλλά εἶναι πιά ἀποτελεσματικοί καί ἐνεργητικοί ἀπό ὅ,τι ἦταν τρεῖς μήνες πρίν. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ κατάσταση εἶναι καλύτερη, ὅπως ἀποδεικνύει καί ἡ δυνατότητα πραγματοποίησης τής συνδιάσκεψης αὐτῆς.

N. S.: Τί ἐλπίζετε ἀπό τή συνδιάσκεψή σας;

Μπ. Κ.: Θέλουμε νά θεσμοθετήσουμε μιά δημοκρατική δομή στήν 'Ομοσπονδία Σοσιαλιστικῶν 'Ομίλων καί νά παρουσιάσουμε ἕνα κείμενο πού θά χρησιμοποιηθεῖ γιά τή νομιμοποίησή της. Αὐτό εἶναι πολύ σημαντικό. Αὐτή τή στιγμή τό καθεστῶς ἐτοιμάζει ἕνα νόμο σχετικά μέ τίς «ἐλεύθερες ὀργανώσεις» πού εἶναι στήν πραγματικό-

τητα χειρότερος ἀπό τόν Ἰσχύοντα, ὁ ὁποῖος δημοσιεύθηκε ἐπί Στάλιν, τό 1932, ὅποτε μπορεῖτε νά φανταστεῖτε πόσο κακός εἶναι. Ζητᾶμε τήν ἐπιστροφή στόν ἐπαναστατικό νόμο τοῦ 1926 καί ἡ συνδιάσκεψη θά ἔχει σάν θέμα τήν κινητοποίηση γιά τόν σκοπό αὐτό. Ἀκόμα, θέλουμε νά σχεδιάσουμε τήν πρακτική δράση μας σχετικά μέ τήν ἐκπαίδευση, τίς τιμές κ.τ.λ. Ὅπως καί νά 'ναι, ἐπίσημα ἤ ὄχι, προχωρᾶμε.

N. S.: Θά ἤθελα τώρα νά γυρίσεις πίσω, στόν λόγο τοῦ Γκορμπατσόφ πρίν δύο μήνες.

Μπ. Κ.: Ἦταν ἀπογοητευτικός. Ὁ κόσμος περίμενε περισσότερα σχετικά μέ τόν Μπουχάριν καί κάτι θετικό γιά τόν Τρότσκι. Χωρίς νά λές τίποτε γιά τή συμβολή τοῦ Τρότσκι στή δημιουργία τής Σοβιετικῆς ἐξουσίας καί τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ, δέν μπορεῖς νά ἔχεις πραγματική ἱστορία, ὑπόθεση πολύ σημαντική σέ μιά χώρα ὅπου οἱ ἀνθρώποι ἔχουν πάθος μέ τήν ἱστορία καί ζητᾶνε νά γεμίσουν τά κενά σημεῖα τοῦ παρελθόντος. Ὁ Τρότσκι θεωρεῖται ἐγκληματίας ἐπειδή εἶπε κάτι γιά τήν ἀγροτιά πού ἦταν πράγματι

λάθος, ἐνῶ ὁ Στάλιν δέν θεωρεῖται τέτοιος τή στιγμή πού ἔθεσε τήν ἴδια ἀποψη σέ ἐφαρμογή. Ἡ λύση θά ἦταν νά λέγαμε ὅτι ὁ Τρότσκι ἔκανε πολλά λάθη, ὅμως ὁ Στάλιν ἦταν ἕνας ἐγκληματίας. Ὅμως ἔχουμε τήν ἀνάποδη κατάσταση. Ἐνα ἄλλο θέμα εἶναι ὅτι ὑπάρχει μιά ἀντισημιτική ἐκστρατεία πού λέει ὅτι ὁ Τρότσκι ἦταν υπεύθυνος γιά ὅλα τά δεινά τής Σοβιετικῆς ἱστορίας. Θά ἦταν σημαντικό ἂν ὁ Γκορμπατσόφ εἶχε πεί κάτι ἐναντίον αὐτῶν τῶν ἀντισημιτικῶν ἐπιχειρημάτων τῶν φασιστικῶν ὁμάδων. Ὑπῆρξε μιά εὐνοϊκή ἀναφορά στόν Μπουχάριν, ὅμως ὅλες οἱ βασικές κριτικές ἐναντίον τοῦ ξαναβγήκαν στήν ἐπιφάνεια στήν ὁμιλία. Ἐν πάση περιπτώσει δέν μπορεῖς νά πεις ὅτι ἦταν μιά ὁμιλία τοῦ Γκορμπατσόφ. Ἦταν μιά ὁμιλία τής Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς πού ἐκφωνήθηκε ἀπό τόν Γκορμπατσόφ. Ὑπῆρξαν πολλές ἐκδοχές της, ἀλλά στήν τελική κυριάρχησε ὁ συντηρητισμός.

N. S.: Μπορεῖς νά μᾶς σκιαγραφήσεις τήν κατάσταση πού ὑπάρχει στήν πολιτική καί τή διανόηση;

Μπ. Κ.: Ένα ρεύμα πού κερδίζει έδαφος είναι τό νεοσταλινικό. Είναι ένας πολύ πραγματικός κίνδυνος πού μέ τήν περεστρόικα γίνεται πió δημοφιλής από ό,τι ήταν επί Μπρέζνιεφ. Οι σταλινικοί προσπαθούν νά γίνουν λαϊκιστές. Ό παραδοσιακός σταλινισμός ήταν άπλώς χειραγώγηση του λαού μέσω γραφειοκρατικών όδών και ή προπαγάνδα ήταν άπλώς γιά νά εξηγήσει τίς διαταγές στον λαό. Τώρα ό σκληροπυρηνικός σταλινισμός, γιά πρώτη φορά στην ιστορία του, προσπαθεί νά κατακτήσει τίς καρδιές και τά μυαλά του λαού.

Ν. Σ.: Ποιό είναι τό σημερινό πολιτικό σχέδιο του σκληροπυρηνικού σταλινισμού;

Μπ. Κ.: Τό σταλινικό σχέδιο διακηρύσσει, πρώτον, ότι πρέπει νά επαναφέρουμε τίς αρχικές αξίες του συστήματος, νά μήν τό φιλελευθεροποιήσουμε ούτε νά τό αλλάξουμε, αλλά νά αναγνωρίσουμε ότι ό μόνος τρόπος νά λύσουμε τά προβλήματά μας είναι νά γυρίσουμε πίσω στό αρχικό στάδιο του συστήματος, εκείνο τής δεκαετίας του '30, νά ξαναφτιάξουμε τίς ίδιες δομές και τον ίδιο τρόπο λειτουργίας μέσα στις δομές. Δεύτερον, όπως έγραψε ένας σταλινικός συγγραφέας, χρειαζόμαστε ένα μαστίγιο. Πού σημαίνει ότι, γιά νά κάνουμε τους υπαλλήλους και τους εργάτες παραγωγικούς, θά πρέπει νά μην υιοθετήσουμε δημοκρατικά στοιχεία στό σύστημα· αντίθετα, ένα είδος ήθικου τρόμου θά πρέπει νά εγκαθιδρυθεί. Τό οικονομικό τους σχέδιο είναι άπλώς νά περιοριστεί ή κατανάλωση, νά καταστραφούν τά δυτικά πρότυπα κατανάλωσης και νά άπελευθερωθούν έτσι πηγές γιά τή δεύτερη έκβιομηχάνιση, πού σημαίνει έπιστημονικές τομές μέ κομπιούτερ κ.λπ. Αυτό πού είναι ενδιαφέρον είναι ότι, ψυχολογικά και ιδεολογικά, αυτοί οι σταλινικοί έχουν πολλά κοινά σημεία μέ τους νεοσυντηρητικούς του Ρήγκαν. Μιλάνε διαρκώς γιά έθνική υπεροχάνεια, παραδοσιακές αξίες, ήθικό κλίμα, ενώ τήν ίδια στιγμή προτρέπουν στην πάλη εναντίον των άνατρεπτικών έξωτερικών έπιρροών και των, άντιπαραγωγικού όποτίθεται χαρακτήρα, φιλελευθερων τάσεων. Όστε, ψυχολογικά, ό νεοσυντηρητισμός μοιάζει περισσότερο μέ τον Ρηγκανικό νεοσυντηρητισμό παρά μέ τον παραδοσιακό σταλινισμό. Τώρα αυτή ή προπαγάνδα είναι πολύ άποτελεσματική — όχι στις γραμμές τής νεολαίας, αλλά στις μεγαλύτερες ηλικίες.

Ν. Σ.: Τό ρεύμα αυτό είναι ισχυρό στις γραμμές των διανοουμένων;

Μπ. Κ.: Δέν βρίσκεις και πολλούς διανοούμενους πού νά σέβονται τον έαυτό τους σ' αυτό τό στρατόπεδο, αλλά αυτές οι ίδέες πράγματι κυκλοφο-

ρουν στα λαϊκά στρώματα. Έπειτα, υπάρχει ένα φιλελεύθερο, έπηρεασμένο από τή Δύση ρεύμα πού, φυσικά, είναι καλύτερο από τον νεοσταλινισμό, αλλά είναι μάλλον εκτός πραγματικότητας. Οι όπαδοί του θέλουν νά αντιγράψουν τους δυτικούς τρόπους διαχείρισης, σκέψης, συμπεριφοράς, χωρίς νά παίρνουν όποψη τους τήν αντίδραση των κοινών ανθρώπων. Δέν σκέφτονται τήν παραδοσιακή ρωσική ή σοβιετική κουλτούρα. Όχι ιδεολογία, κουλτούρα. Η ρωσική κουλτούρα δέν είναι προσανατολισμένη προς τήν κατανάλωση ή τό κέρδος. Άκόμα και ό ρωσικός καπιταλισμός ήταν άναποτελεσματικός γιατί οι καπιταλιστές ενδιαφέρονταν πάντα πió πολύ γιά τήν ήθική έπιρροή πού θά είχαν πάνω στους εργάτες παρά γιά τήν άπλή έπιχείρηση του κέρδους.

Άκόμα υπάρχει ένα ρεύμα πού όνομάζεται πολιτιστική δημοκρατία. Οι όπαδοί αυτής τής άποψης λένε ότι δέν ενδιαφέρονται γιά τον καπιταλισμό ή τον σοσιαλισμό. Λένε ότι δέν είναι αυτό τό πρόβλημά μας. Λένε ότι ζητάνε έλεύθερη κουλτούρα· δέν έχει σημασία κάτω από ποιό σύστημα.

Ν. Σ.: Δέν τους άπασχολούν οι παραγωγικές σχέσεις;

Μπ. Κ.: Καθόλου. Είναι ένα είδος ιστορικού φιλελευθερισμού. Υπάρχει επίσης ένα ρεύμα — πού άδυνατεί— φιλελεύθερο κομμουνισμού τής μορφής του 20ου συνεδρίου, πού άπλώς προσπαθεί νά πεί ξανά ό,τι ειπώθηκε κατά τήν περίοδο Κρουτσεφ. Έχει έπιρροή στους έξηντάρηδες γιά τους όποιους ή περίοδος Κρουτσεφ ήταν πολύ σημαντική, ή στιγμή τής λάμψης τους. Δέν έχει άπολύτως καμία έπιρροή στη νεολαία. Άκόμα, υπάρχει μία άναπτυσσόμενη έθνικιστική τάση. Δέν είναι 100% σταλινική, αλλά υπάρχει μία εκ των πραγμάτων συμμαχία μεταξύ των δύο.

Ν. Σ.: Άναφέρεσαι στην Πάμνατ (τήν άκροδεξιά, έθνικιστική, άντισημιτική ομάδα);

Μπ. Κ.: Είναι άντισημιτική και λέει ότι οι Έβραίοι είναι όπεύθυνοι γιά όλα τά στραβά, νά τους όποχρεώσουμε νά πληρώσουν κ.λπ. όμως τό πió σημαντικό είναι ότι βασίζεται σε ένα άισθημα άγανάκτησης ειδικά στις γραμμές τής μικρογραφειοκρατίας — μηχανικούς, γραφειοκράτες πού όποπληρώνονται αλλά δέν έχουν τίς προϋποθέσεις γιά αύξήσεις. Δέν θέλουν άνταγωνισμό και μάλιστα μέ Έβραίους.

Ν. Σ.: Είσαι 29 χρονών. Τί όπήρξε καθοριστικό γιά τή γενιά σου;

Μπ. Κ.: Αυτό πού όπήρξε πολύ σημαντικό γιά τήν γενιά μου ήταν ή άποτυχία τής «έπίσημης διαφωνίας», δηλαδή τό κίνημα των άντιφρονούντων του '60 και του '70. Άπέτυχε όχι μόνο νά αλλάξει ότιδήποτε, αλλά και νά φτιάξει ένα είδος ιδεολογικής έναλλακτικής λύσης. Ό κόσμος κατέληξε νά λέει ότι σε γενικές γραμμές δέν μπορείς νά κάνεις τίποτε σ' αυτή τή χώρα, άρα τό μόνο πού σου μένει νά κάνεις είναι νά τήν κριτικάρεις χάριν κριτικής — πού σημαίνει νά αναγνωρίζεις ότι πολιτικά είσαι μία παταγώδης άποτυχία. Ήταν τό ίδιο αδιάλλακτοι όσο και οι σταλινικοί. Έγινε φανερό ότι αυτός δέν ήταν ό δρόμος προς τά μπροστά. Άν διαβάσεις όλικό των άντιφρονούντων, θά βρείς πολλούς σταλινικούς από τήν άνάποδη. Γιά παράδειγμα, οι σταλινικοί λένε ότι σοσιαλισμός είναι αυτό πού υπάρχει σήμερα στην ΕΣΣΔ· οι άντιφρονούντες λένε τό ίδιο. Δέν μπορεί νά υπάρξει δημοκρατικός σοσιαλισμός, λένε οι σταλινικοί. Συμφωνούμε άπολύτως, είναι οι άντιφρονούντες. Έτσι, στό θεωρητικό έπίπεδο, οι διαφωνούντες συμφωνούσαν 100% μέ τους σταλινικούς. Άπλως άλλαξαν τά σύν σέ πλην, τά «καλά» μέ τά «κακά». Ό-

ποτε ο Σολτζενίτσιν ήθελε να κριτικάρει τους δυτικούς άριστερους, πάντα επικαλούνταν τον Στάλιν.

Έπρεπε λοιπόν να βρεθεί μία εναλλακτική λύση. Αρχίσαμε να μελετάμε τον Μάρξ και τον Λένιν, και άλλους διανοητές όπως τον Μπουχάριν. Μερικοί ενδιαφέρθηκαν για τον ρόλο του Τρότσκι. Ο κόσμος συνάντησε ξαφνικά την Γκραμισιανή παράδοση και ανακάλυψε ότι υπάρχει μία δλόκληρη κουλτούρα στη δυτική Άριστερά όπως επίσης και ένας ανατολικοευρωπαϊκός μεταρρυθμισμός. Αυτό ήταν το πρώτο στάδιο, που ήρθε πριν από δέκα περίπου χρόνια. Τώρα το πρόβλημα είναι όχι να αντιγράψουμε δυτικά μοντέλα σκέψης και πράξης αλλά να βρούμε τον ρωσικό τρόπο του να είμαστε άριστεροι.

N. S.: *Πώς θα περιγράψετε την κρίση που οδήγησε σε τέτοιους είδους εξελίξεις όπως την γκλάσνοστ, την περестρόικα κ.λπ.;*

Μπ. Κ.: Κυρίως σαν την άποτυχία του Μπρεζνιεφικού Ιστορικού συμβιβασμού. Η σοβιετική κοινωνία ποτέ δεν ήταν μονολιθική, έτσι όπως την εννοούν οι θεωρίες του δλοκληρωτισμού που αναπτύχθηκαν από δυτικούς σοβιετολόγους. Τό σοβιετικό σύστημα πάντα έμπεριείχε διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές τάσεις. Τό πρόβλημα ήταν πώς να εξισορροπηθούν οι διαφορετικές δυνάμεις μέσα στο σύστημα. Ο Μπρεζνιεφικός συμβιβασμός βασίστηκε κατά μία έννοια στην υπερεκμετάλλευση των πηγών της χώρας. Κάθε μερίδα πήρε τό κομμάτι της. Η Ρωσία, βλέπετε, είναι πλούσια σε φυσικά διαθέσιμα. Άλλά υπάρχουν και όρια. Τό Μπρεζνιεφικό σύστημα έφτασε στα όριά του, πράγμα που εξηγεί την αναγκαιότητα της περестρόικα ακόμα πριν από τον θάνατο του Μπρέζνιεφ. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 τά όρια έγιναν πλέον φανερά.

N. S.: *Σε τί είδους όρια αναφέρεσαι;*

Μπ. Κ.: Τό χρήμα, για παράδειγμα. Δεν μπορείς απλώς να τά τυπώνεις. Δεν μιλάω μόνο για τους μισθούς αλλά και για τό κόστος του μηχανισμού και των επιχειρήσεων. Άν οι επιχειρήσεις —βιομηχανίες κ.λπ.— χάνουν χρήματα, τότε πρέπει να τίς επιχορηγείς περισσότερο. Και άν κάθε επιχείρηση ή τομέας θέλει να άπλωθεί και να άποκτήσει έτσι μεγαλύτερη γραφειοκρατική έπιρροή, πρέπει να βρείς ακόμα περισσότερα χρήματα. Έτσι δημιουργήθηκε οικονομική κρίση.

N. S.: *Η οικονομική μεταρρύθμιση τί σημαίνει πραγματικά;*

Μπ. Κ.: Υπάρχουν δύο αντίληψεις για την οικονομική μεταρρύθμιση. Η μία είναι ένα είδος τεχνοκρατικής έπιβολής καπιταλιστικών στοιχείων μέσα στο υπάρχον καθεστώς.

N. S.: *Υλικά κίνητρα;*

Μπ. Κ.: Τά υλικά κίνητρα δεν σημαίνουν άπαραίτητα καπιταλισμό. Όταν όμως θεωρείς ότι οι άνθρωποι ενεργούν με βάση μόνο τά υλικά κίνητρα, αυτό είναι καπιταλισμός. Σ' αυτό τό θέμα μπορεί κανείς να ρωτήσει, ποιά είναι ή εναλλακτική άποψη στα υλικά κίνητρα των όπαδών της δυτικοποίησης; Τό βασικό κίνητρο για τους Ρώσους εργάτες θα έπρεπε να είναι ο περισσότερο ελεύθερος χρόνος.

Οι άνθρωποι πρέπει να έχουν και οι ίδιοι λόγο στην άπόφαση σχετικά με τό πόσο θα δουλεύουν. Όταν έχουν τό δικαίωμα έπιλογής, ίσως να μην δουλεύουν περισσότερο, θα δουλεύουν όμως καλύτερα. Η ποιότητα της δουλειάς τους θα βελτιωθεί τρομακτικά. Ο ελεύθερος χρόνος, επί τη εύκαιρία, σημαίνει μία καλύτερη ποιότητα ζωής, πράγμα που είναι καθεαυτό κάτι πολύ περισσότερο από ένα θέμα άπλως βιοτικού επιπέδου.

N. S.: *Τί ζητούν οι τεχνοκράτες μεταρρυθμιστές;*

Μπ. Κ.: Περισσότερη έξουσία στους διευθυντές, περισσότερη δύναμη στις δυνάμεις της άγοράς, χωρίς όμως να καταργηθεί τό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού από τη γραφειοκρατική έξουσία, της διανομής των πηγών από αυτήν. Θέλουν απλώς να δώσουν στους διευθυντές περισσότερη έξουσία στη διαμόρφωση των τιμών του τελικού προϊόντος. Αυτό είναι ένα άνακάτεμα γραφειοκρατίας και καπιταλισμού. Η τεχνοκρατική συντηρητική κάστα λέει, άς κάνουμε ό,τι κάναμε πριν, όμως καλύτερα — καλύτεροι διαχειριστές, καλύτερα κομμάδια. Ένας δικός μας είπε ότι αυτοί οι μεταρρυθμιστές είναι «φεουδάρχες φιλελεύθερου», όπως τον 19ο αιώνα. Θέλουν ένα είδος φεουδαρχικού καπιταλισμού· δηλαδή μία έλίτ διαχειριστών. Πράγμα που σημαίνει να έξαναγκαστούν οι άπλοι άνθρωποι να πληρώσουν την κρίση που δημιούργησε ή γραφειοκρατική διαχείριση. Άν δεν καταργηθούν τά κεντρικά στοιχεία της γραφειοκρατικής διαχείρισης, ή κρίση θα άναπαράγεται διαρκώς.

N. S.: *Και τά άλλα ρεύματα;*

Μπ. Κ.: Ένα άναπτυσσόμενο άριστερό ρεύμα εκφράζει την αναγκαιότητα του εκδημοκρατισμού όχι μόνο του πολιτικού συστήματος αλλά και των σχέσεων παραγωγής, δίνοντας στον λαό μεγαλύτερη συμμετοχή στη λήψη άποφάσεων· μεγαλύτερη δυνατότητα στους εργάτες να εκλέγουν τους διευθυντές τους και επίσης άμηση δημοκρατία στο έπίπεδο της επιχείρησης. Υπάχουν λίγοι άνθρωποι στις κρατικές σφαίρες που ύποστηρίζουν αυτές τις άπόψεις.

Είναι περίεργο ότι οι πιο ριζοσπαστικοί μέσα στις κρατικές σφαίρες άναφέρονται στην κουλτούρα. Δεν τους άπασχολούν οι επιχειρήσεις και οι οι-

κονομικές μεταρρυθμίσεις. Έμεις παρουσιάσαμε πολλά κείμενα σχετικά με την οικονομία, όμως ή διάνοηση ενδιαφέρεται σε γενικές γραμμές περισσότερο για τό κοινωνικά και πολιτιστικά προβλήματα, αφήνοντας έτσι την οικονομική σφαίρα στους συντηρητικούς. Είναι ένα σημαντικό σημείο για κάθε πολιτιστικό ριζοσπαστισμό ή φιλελευθερισμό. Προσπαθείς να ήδραιώσεις μία πολιτιστική ήγεμονία, όμως εκεί που νομίζεις ότι κάπου έφθασες, ανακαλύπτεις τελικά ότι τά κέντρα άποφάσεων βρίσκονται μέσα στην οικονομία και έσύ δεν μπορείς να τά άγγίξεις. Νά γιατί τό κίνημα των σοσιαλιστικών όμίλων είναι σημαντικό· προσπαθούμε να γεφυρώσουμε αυτό τό χάσμα μεταξύ των κοινωνικών πολιτιστικών και των οικονομικών σφαιρών.

N. S.: *Στό οικονομικό πεδίο, ποιοί διανοητές σας έπηρεασαν;*

Μπ. Κ.: Διεθνώς, κάποιοι Ούγγροι οικονομολόγοι, όπως ο Γιάνος Κορνάι, άν και τώρα θεωρούμε ότι κινείται προς τά δεξιά. Πολλοί άπογοητεύθηκαν από την πρόσφατη δουλειά του, αλλά ή παλαιότερη δουλειά του, του '50, πάνω στον ύπερσυγκεντρωτισμό έπηρεασε πολύ κόσμο. Άκόμα, ο Βλαδιμήρς Μπρούς, ένας Πολωνός καθηγητής της Όξφόρδης. Κάποιοι ενδιαφέρονται για την Σκανδιναβική σοσιαλδημοκρατία, παρ' όλο που, άν αυτό σημαίνει κάτι, θα ήθελα να τονίσω ότι αυτοί που στρέφονται προς την Σουηδία δεν είναι σοσιαλδημοκράτες. Πιο γενικά, ο κόσμος έχει έπηρεαστεί πολύ από τον Μαρκούζε και τον Γκράμσι. Στις γραμμές της Όμπσσίνα (της φοιτητικής όργάνωσης που είναι ένταγμένη στην Όμοσπονδία Σοσιαλιστικών Όμίλων) ο Μπακούιν παίζει σπουδαίο ρόλο. Ο κόσμος δινάει για πληροφορίες και καταβροχθίζει κάθε είδος άριστερης σκέψης.

N. S.: *Πώς λοιπόν διατυπώνετε τίς ιδέες σας στην οικονομική σφαίρα;*

Μπ. Κ.: Για παράδειγμα, φτιάξαμε μία όμάδα που όνομάζεται Έκστρατεία για Δίκαιες Τιμές, που προσπαθεί να δείξει ότι οι αύξήσεις των τιμών δεν είναι απλώς μη άναγκαίες και άδικες αλλά επίσης άντιμεταρρυθμιστικές. Γι' αυτό, πρώτον, να δοθεί περισσότερο έξουσία λήψης άποφάσεων σχετικών με τίς τιμές στις τοπικές άρχές —δεδομένου ότι είναι πιο εύαισθητες στις πιέσεις της άγοράς και επίσης στις τοπικές άνάγκες, και θα άναγκαστούν να βρουν μία ίσορροπία άνάμεσα στις δύο δυνάμεις—, ταυτόχρονα όμως να εκδημοκρατιστούν αυτές οι τοπικές άρχές. Δεύτερον, πρέπει να ύπάρχουν διαφοροποιημένες τιμές που θα λειτουργούν ως παράγοντας άναδιανομής, κάνοντάς τους πιο πλούσιους να στηρίξουν οικονομικά την κατανάλωση γι' αυτούς που είναι πιο

φτωχοί. Αυτό θά σήμαινε ψηλότερες τιμές για τὰ είδη πολυτελείας, γεύματα έστιατορίων κ.λπ.

"Όσον άφορᾷ τή διανομή, πρέπει νά στραφοῦμε πρὸς τήν αγορά, πού είναι τό φυσικό πλαίσιο άφου είναι ὁ μόνος τρόπος νά έδραιωθεῖ ἡ κυριαρχία τοῦ καταναλωτῆ πάνω στόν παραγωγό στή σοβιετική οίκονομία πού κυριαρχεῖται άπό τόν παραγωγό. "Όστε, μ' αὐτήν τήν έννοια, κάποια στροφή πρὸς τήν αγορά χρειάζεται. "Όμως τό πρόβλημα είναι νά συνοδευτεῖ αὐτή μέ μία κίνηση πρὸς τή δημοκρατία τῶν παραγωγῶν, πρὸς τή μεγαλύτερη συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή λήψη αποφάσεων καί μέ έναν άναδιανεμητικό μηχανισμό πού θά πρέπει νά είναι δημοκρατικός.

N. S.: *Υπάρχει μιά τάση στήν Δύση νά θεωροῦνται ὅλες οἱ πρόσφατες σοβιετικές εξελίξεις σάν πρωτοβουλίες τοῦ Γκορπατσόφ. Κάτι τέτοιο δέν είναι άφελές;*

Μπ. Κ.: *Ἐπί Μπρέζνιεφ ὑπῆρχε ἤδη ἕνα είδος γραφειοκρατικού πλουραλισμοῦ καί σήμερα ἡ πάλη γιά τή έξουσία δέν είναι πιό έντονη άπ' ὅ,τι τότε, εἶναι ὁμως πιό ὁρατή λόγω τῆς γκλάσνοστ.*

Υπάρχουν γραφειοκρατικοί θεσμοί καί ὁμάδες πού ἔχουν διαφορετικές πολιτικές άντιλήψεις. Πρόκειται γιά ἕνα τύπο πλουραλισμοῦ πού μοιάζει περισσότερο μέ τόν άμερικάνικο παρά μέ τόν δυτικοευρωπαϊκό. Ἐχουμε ἕνα μονοκομματικό σύστημα καί οἱ Ἄμερικάνοι ἕνα δικομματικό, ὁμως

μέ τήν έννοια ὅτι οἱ ὁμάδες συμφερότων είναι σημαντικότερες άπό τόν επίσημο πολιτικό μηχανισμό, μιά ὀρισμένη ὁμοιότητα γίνεται φανερή. Ἐτσι τό σοβιετικό σύστημα εξελίσσεται σέ ἕνα σύστημα άμερικάνικου τύπου, μέ περισσότερο βάρος στά λόμπυ, στίς πολιτικές ὁμάδες μέσα στό σύστημα, πού επιβάλλουν πολιτικούς περιορισμούς στήν ἔλιτ. Αυτό πού είναι πράγματι νέο είναι ὅτι ἄριστερές καί δεξιές τάσεις πού ξεκινᾶνε άπό τή βάση προσπαθοῦν νά ἐπηρεάσουν τίς ὁμές.

N. S.: *Ἐπειδή τό τωρινό πρόγραμμα τῶν ὁμίλων είναι νά αναπτύξουν άναζωγονημένες σοσιαλιστικές άντιλήψεις καί νά τίς κυκλοφορήσουν;*

Μπ. Κ.: *Ναί, καί νά γίνουν ἕνας πραγματικός παράγοντας, μία ὁμάδα πίεσης, στή διαδικασία λήψης αποφάσεων. Σέ θέματα τοπικά οἱ ὁμάδες μποροῦν νά πετύχουν σπουδαία άποτελέσματα. Μέ τά συνολικά προβλήματα τὰ πράγματα δέν είναι τόσο εδκόλα. Καταφέραμε νά πείσουμε πολλούς σέ κυβερνητικά επίπεδα νά δεχτοῦν τόν ρόλο μας ὡς ὁμάδας πίεσης καί νά άναγνωρίσουν ὅτι κάτω άπό τήν περεστρόικα είναι φυσικό νά ὑπάρχουν τέτοιου είδους ὁμάδες. Ἄκόμα καί αὐτοί πού δέν είναι μαζί μας βλέπουν ὅτι είναι άναγκαῖο νά ὑπάρχουν ἄριστερές δυνάμεις πού θά είναι τό αντίβαρο τῆς δεξιᾶς.*

N. S.: *Ποιές είναι οἱ ἐλπίδες σου γιά τό μέλλον; Εἶσαι αισιόδοξος ἢ άπαισιόδοξος;*

Μπ. Κ. (γελώντας): *Θά ἔλεγα ὅτι δέν εἶμαι τελείως άπαισιόδοξος. Ὁ συσχετισμός δυνάμεων κινεῖται άνεπαίσθητα πρὸς τήν πιό συντηρητική μεριά. Ὅταν προσπαθεῖς νά αλλάξεις τὰ πράγματα πάντα δημιουργεῖται ἕνα είδος πώλωσης. Ἐτσι ἡ ἄριστερά δυναμώνει, τό ἴδιο καί ἡ ἄκρα δεξιά καί οἱ συντηρητικοί, ἔνῳ οἱ φιλελεύθερο-μετριοπαθεῖς τάσεις θά ἄδυνατιζοῦν.*

N. S.: *Κάποιος διάλογος μεταξύ τῆς ὁμάδας σας καί ἀνθρώπων άπό τὰ Δυτικοευρωπαϊκά καί Ἄμερικανικά Ἄριστερά κινήματα θά ἦταν προφανῶς σημαντικός;*

Μπ. Κ.: *Συχνά άπογοητεύομαστε άπό τήν δυτική Ἄριστερά. Εἶναι πραγματιστική καί άποϊδεολογικοποιημένη, ἔνῳ άπό τήν ἄλλη ἡ Ρώσικη κουλτούρα είναι στραμμένη πρὸς τήν ἰδεολογία καί τίς ἀξίες. Ἐνδιαφερόμαστε γιά τήν ἱστορία τῆς Νέας Ἄριστερᾶς. Ἐπίσης γιά τὰ τωρινά εἰρηνιστικά κινήματα καί τό κίνημα τῶν Πράσινων πού ἔπίσης είναι στραμμένα πρὸς ἀξίες. Φυσικά γιά αὐτά τὰ Δυτικά κινήματα, οἱ Σοβιετικές ἄριστερές ὁμάδες θά φαίνονται μάλλον πραγματιστικές, άφου πρέπει άναγκαστικά νά άποφύγουμε τή δημαγωγία καί νά σχηματίσουμε άντιλήψεις πού θά άσχολοῦνται σοβαρά μέ τίς οικονομικές άποτυχίες καί άντιφάσεις. Οἱ Δυτικές αὐτές ὁμάδες συχνά ξεχνοῦν τίς πρακτικές ἀντιφάσεις. Πάντως σάν θέμα ἀρχῆς εἶμαστε άνοιχτοί στόν διάλογο μέ τήν Δυτική Ἄριστερά.*

Μετάφραση: Γιώργος Κοπακάκης

Γκαλίνα, ἡ χρυσή ζωή τῆς δεσποινίδας Μπρέζνιεφ *

Τό τέλος τῆς χρυσῆς ζωῆς γιά τήν Γκαλίνα Μπρέζνιεβα. Μιά γυναίκα μέ δύο πάθη: τούς άντρες καί τὰ διαμάντια.

Ἡ Γκαλίνα είναι τώρα 58 χρονῶν, ἄλλά μοιάζει 70. Ὅλοι οἱ παλιοί της φίλοι τήν ἔχουν ἔγκαταλείψει. Ζεῖ κοντά στή Μόσχα, στό χωριό Τσουκούκα, στή μεγάλη ντάτσια πού τῆς ἔχτισε ὁ πατέρας της, ἡ ὁποία τοῦ στοίχισε ἕνα ὑπέρογκο ποσό. Παραμορφωμένη, ἀτημέλητη, βγαίνει σπάνια ἀ-

πό τό σπίτι της. Ὁ σύζυγός της, στρατηγός μέ μεγάλη ἰσχύ, βασίλευε μέχρι πρὶν λίγο καιρό ἄκόμα στήν ἄστυνομία τῆς Σ. Ἐνωσης. Σήμερα, άφου τοῦ ἀφαιρέσανε κατ' ἀρχήν κάθε κυβερνητική καί κομματική ἀρμοδιότητα, τόν συνέλαβαν. Στή φυλακή, στό Λεμπόρτοβο, στή διάρκεια τῶν ἀνακρίσεων, ἔκανε ἕνα ὀρισμένο ἀριθμό καταθέσεων πού μποροῦν νά ἐκθέσουν περισσότερο άπό ἕνα πρόσωπα. Κυριολεκτικά ἄλκοολική, ἡ Γκαλίνα

ἀναγκάστηκε ἤδη δύο φορές νά κάνει θεραπεία άποτοξίνωσης. Σήμερα, ἔξακολουθεῖ νά είναι μεθυσμένη μόνιμα ἢ σχεδόν μόνιμα. Ἡ ὁμάδα τῆς Ἄσφάλειας — πού φροντίζει γιά τήν ἔξασφάλιση τῆς τάξης σ' αὐτή τή γειτονιά μέ τίς οἰκογενειακές ντάτσια, πού οἱ

* Δημοσιεύθηκε στό ἡμιπαράνομο σοβιετικό περιοδικό Γκλασνόστ, ἀριθ. 11, Δεκ. 1987

ντόπιοι την αποκαλούν με σαρκασμό το «χωριό των τσάρων»— σταματά συστηματικά κάθε διατακτική της προσπάθεια να γυρίσει στη Μόσχα. Στη Μόσχα λένε ότι αυτή η γυναίκα βγαίνει κάθε νύχτα από το μεγάλο σπίτι της, με ένα φτυάρι στα χέρια, για να σιγουρευτεί πως οι θησαυροί που έκρυψε σε διάφορες στιγμές της ζωής της είναι ακόμα εκεί. Διαβάζει πολύ λίγο εφημερίδα, κατανοεί ελάχιστα αυτά που συμβαίνουν αυτή τη στιγμή στη χώρα της που βρίσκεται στην περίοδο της «περεστρόικα», αυτή τη χώρα στην οποία έζησε με πλήρη άνεση και ξενοιασιά, μία ζωή γεμάτη περιπέτειες και ίντριγκες.

Πρόκειται για την Γκαλίνα Μπρέζνιεβα, την κόρη του μακαρίτη Λεονίντ Μπρέζνιεφ, στον οποίο προξένησε πολλές σκοτούρες. Στο σχολείο, η Γκαλίνα ξεχώριζε ήδη για τον χαρακτήρα της, ήταν αθάδη και ιδιότροπη. Ή πολιτική και η καριέρα του πατέρα της δεν την ενδιέφεραν καθόλου. Παρακολούθησε για λίγο καιρό τη σχολή λογοτεχνίας του Παιδαγωγικού Ίνστιτούτου του Ντιεπρόπετοβσκ, κι έπειτα τη σχολή φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Κίτσινεφ. Άλλα οι επισημίες και η παιδαγωγική δεν την ενθουσίαζαν καθόλου. Μία από τις συμφοιτήτριές της θυμάται ότι ο πρώτος γραμματέας του κεντρικού συμβουλίου της Μολδαβίας, Λεονίντ Μπρέζνιεφ, μία μέρα έκανε εισβολή στο πανεπιστήμιο και ζήτησε από τους φοιτητές να πείσουν την κόρη του να μπει στην Κομμουνιστική. «Είναι τελικά άδιανοητο», ομολόγησε ο Μπρέζνιεφ, «διευθύνω το κόμμα όλης της Δημοκρατίας, και η ίδια μου η κόρη αρνείται να συμμετάσχει στην Κομμουνιστική». Άλλα η Γκαλίνα δεν ένωσε ποτέ την παραμικρή έλξη για τους Κομμουνιστές. Στά 1951, ένα τσίρκο πρωτοποριακό σταμάτησε στο Κίτσινεφ, στη διάρκεια μιας περιοδείας. Ή Γκαλίνα παρακολούθησε όλες τις παραστάσεις. Είχε παθιαστεί με τον Εύγκενυ Μιλάεβ, ένα νέο αθλητή και ακροβάτη, ικανό να κρατήσει στους ώμους του μία πυραμίδα από δέκα ανθρώπους. Τό τσίρκο έφυγε σύντομα από τό Κίτσινεφ και η Γκαλίνα, εγκαταλείποντας τό πανεπιστήμιο, τό ακολούθησε. Παντρεύτηκε τον Μιλάεβ και μόνο μετά από ένα χρόνο επέστρεψε στην οικογένειά της· είχε αποκτήσει ήδη μία κόρη, τή Βικτώρια, τήν οποία ανέλαβε η γυναίκα του Μπρέζνιεφ. Ή Γκαλίνα έζησε οκτώ χρόνια με τον Μιλάεβ. Ύστερα από άμετρητους καβγάδες στους οποίους οι γονείς της Γκαλίνα πάντα υποστήριζαν τον σύζυγό της, τελικά χώρισαν. Ο Μπρέζνιεφ κι η γυναίκα του αφοσιώθηκαν στην έγγονή τους και διατήρησαν καλές σχέσεις με τον Μιλάεβ, ό οποίος σταματώντας τις εμφανίσεις στην άρένα, πήρε τον τίτλο του διακεκριμένου

καλλιτέχνη της δημοκρατίας της Ρωσίας, κι έπειτα τον τίτλο του λαϊκού καλλιτέχνη της Σοβιετικής Ένωσης. Ο παλιός ακροβάτης έγινε, τελικά, ήρωας της σοσιαλιστικής εργασίας και διευθυντής του καινούριου τσίρκου στη Μόσχα, που εγκαταστάθηκε στη λεωφόρο Βερνάντσκι. Πέθανε τό 1983.

Ή Γκαλίνα εγκατέλειψε τον Μιλάεβ αλλά όχι και τον κόσμο του τσίρκου, όπου διατηρούσε ακόμα πολλούς φίλους κι εραστές. Μία φορά μόνο ό Μπρέζνιεφ τήν πήρε μαζί του σε επίσημο ταξίδι του στη Γιουγκοσλαβία. Ήταν τότε 33 χρονών, κι ό Μπρέζνιεφ μόλις είχε αναλάβει τήν προεδρεία του Άνωτατου Σοβιέτ της Σοβιετικής Ένωσης. Ή παράξενη συμπεριφορά και οι ακρότητες στο ντύσιμο της Γκαλίνα πήραν τέτοια έκταση από τά μέσα ενημέρωσης που ό Μπρέζνιεφ δεν ξαναπήρε ποτέ τήν κόρη του στις επίσημες επισκέψεις του στο έξωτερικό. Ή Γκαλίνα όμως δεν σταμάτησε για άρκετό καιρό να ταξιδεύει. Χάρη στην προστασία του Μεγάλου Διευθυντή όλων των τσίρκων της χώρας, του Άνατόλ Κολεβάτοφ, η Γκαλίνα πήγε ινκόγκνιτο στο έξωτερικό με διάφορους θιάσους. Γενικά, περνούσε σαν μακιγιέζ, κανείς δεν ήξερε ότι πίσω από αυτό τό κοινό πρόσωπο μιας ύπαλληλου του τσίρκου κρυβόταν η κόρη του Μπρέζνιεφ. Και ανταπέδιδε τις υπηρεσίες του Κολεβάτοφ εξασφαλίζοντας τήν προστασία της οικογένειάς του.

Ή Γκαλίνα, στά 35 της χρόνια, έρωτεύτηκε τον Ίγκόρ Κίζου, γιό του διάσημου ταχυδακτυλουργού Έμιλ Ρενάρ. Μετά τό θάνατο του πατέρα του, ό Ίγκόρ και ό αδερφός του κληρονόμησαν τό τσίρκο. Τό είδύλλιο της Γκαλίνα με τον Ίγκόρ εξελίχθηκε γρήγορα και σύντομα άποφασισαν να παντρευτούν. Παρουσιάστηκαν στο ληξιαρχείο, σε μία μικρή λουτρόπολη του Νότου. Άλλα στη Σοβιετική Ένωση άπαγορεύεται να έπισημοποιήσεις τόσο γρήγορα μία σχέση. Οι άραβωνιασμένοι πρέπει πρώτα να κάνουν μία δήλωση και να περάσουν μία δοκιμαστική προθεσμία. Έντούτοις, η διευθύντρια του ληξιαρχείου δεν ήθελε να φέρει αντίρρηση στην κόρη του Μπρέζνιεφ και όνόμασε συζύγους τήν Γκαλίνα και τον Ίγκόρ. Όταν έφτασε τό νέο στον Μπρέζνιεφ, κοκκίνισε από όργη. Πολύ γρήγορα, στην πιο κοντινή πίστα άεροπλάνου, προσγειωνόταν ένα άεροπλάνο. Ή Γκαλίνα ύποχρεώθηκε να γυρίσει στη Μόσχα. Όσο για τον Ίγκόρ, τον κάλεσαν στην τοπική μιλίτσια όπου του έδωσαν καινούριο διαβατήριο στο όποιο δεν άναφερόταν πουθενά ό πρόσφατος γάμος του. Αύτός ό γάμος θεωρήθηκε παράνομος και άκυρος, και η διευθύντρια του ληξιαρχείου καθαιρέθηκε από τή θέση της και κατηγο-

ρήθηκε για παραβίαση του νόμου.

Ο Μπρέζνιεφ προσπάθησε από κει και πέρα να χαλιναγωγήσει τήν κόρη του. Στη Μόσχα έπρεπε να ζήσει με τον πατέρα και τή μητέρα της κι ό Λεονίντ Ίλιτς άρνήθηκε σταθερά να της παραχωρήσει ένα διαμέρισμα. Τήν ύποχρέωσε να δουλέψει στο πρακτορείο τύπου Νόβοσι και να άσχοληθεί με μία έπιστημονική μελέτη. Άνάμεσα σε διάφορους έρωτες η Γκαλίνα κατάφερε να ύποστηρίξει μία φιλολογική διατριβή. Κανένας δεν παραξενεύτηκε. Άκόμα κι ό Μπρέζνιεφ πήρε, μετά από πολλά χρόνια, τό βραβείο Λένιν για τις «άξιοσημειώτες έπιδόσεις του στη λογοτεχνία».

Ή Γκαλίνα δεν λυπήθηκε για πολύ καιρό για τό χωρισμό της από τον Ίγκόρ Κίζου. Γνώρισε σε λίγο έναν νεαρό άντισυνταγματάρχη της μιλίτσας, 32 χρονών, που, είναι άλήθεια, δεν ήταν παρά μόνο έπτά χρόνια νεώτερός της, αλλά ήταν παντρεμένος με δύο παιδιά. Όστόσο, η έπιθυμία του να γίνει γαμπρός του Μπρέζνιεφ ήταν δυνατότερη άπ' τήν αγάπη του για τήν οικογένειά του και σε λίγο καιρό ό άντισυνταγματάρχης Τσουρμπάνωφ έγινε ό τρίτος άνδρας της Γκαλίνα. Αύτη τή φορά ό πατέρας της ήταν εύτυχής. Ο άνδρας της κόρης του δεν ήταν ούτε άθλητής ούτε άκροβάτης ούτε κλόουν ούτε δραματιστής, αλλά άξιωματικός της άστυνομίας. Ο Μπρέζνιεφ έλπριζε ότι ό Τσουρμπάνωφ θα μπορούσε να συγκρατήσει αυτή τήν καριτσιόδα γυναίκα. Ο Λεονίνδης Μπρέζνιεφ άποδείχθηκε πολύ γενναϊόδωρος. Παραχώρησε ένα διαμέρισμα στους νιόπαντρους στη Μόσχα και τούς έχτισε μία ντάτσια όχι μακριά από τή δική του. Ο Τσουρμπάνωφ όμως προσέβλεπε μόνο στην καριέρα του, που όντως ήταν άλματώδης. Τό 1970 έγινε ένας εκ των ήγετων της πολιτικής ύπηρεσίας του ύπουργείου Έσωτερικών της ΕΣΣΔ. Τό 1977 κατείχε τή θέση άναπληρωτή ύπουργού και τό 1980 έγινε πρώτος άναπληρωτής του ύπουργού Έσωτερικών Στκολόκοφ, προσωπικού φίλου από τά πανεπιστημιακά χρόνια του ίδιου του Μπρέζνιεφ. Σε λιγότερο από δέκα χρόνια ό Τσουρμπάνωφ πέρασε από άντισυνταγματάρχη σε άντιστράτηγο. Ή έξουσία του ήταν άξιοσημειώτη, αλλά καθόλου δεν τήν μοιραζόταν με τήν γυναίκα του που, σε λίγο, σταμάτησε να δείχνει τήν όποιαδήποτε σημασία για τον άνδρα της για να άφαιρωθεί σε νέες κατακτήσεις.

Ένας νέος τσιγγάνος και καλλιτέχνης, ό Μπόρις Μπουρζάκ, συγκλόνησε σε λίγο τήν καρδιά της. Ένας φίλος καλλιτέχνης μου διηγήθηκε τά έξής: «Είδα για πρώτη φορά τήν Γκαλίνα Μπρέζνιεβα τό καλοκαίρι του 1977, στο Σπίτι του Θεάτρου στο Μίσκορ της Κριμαίας. Έφευγε από τό

σπίτι του πατέρα της για να συναντήσει τον έραστή της Μπόρις Μπουρζάκ, τον τσιγγάνο. Ήταν τότε 29 χρονών και τελείωνε το τμήμα μουσικής του Ινστιτούτου των Θεατρικών Τεχνών. Είχε ωραία φωνή τενόρου, αλλά ήταν πολύ μέτριος ήθοσιός. Είχε ωραία καστανά μαλλιά, μάτια γκριζοπράσινα, μάλλον χοντρός για τό μπόι του. Είχε τρόπους αρκετά εξεζητημένους και πολύ φίνες προτιμήσεις για την κουζίνα, τά καλά ρούχα, τή μουσική. Φορούσε μπλου τζήν, πουκάμισο έπισης τζήν, ψηλοτάκουνες μπερές μπότες και, μερικές φορές, πλατύγυρο καπέλο. Στο δάκτυλό του έλαμπε ένα δακτυλίδι μ' ένα τεράστιο διαμάντι και μιά χρυσή καδένα ήταν κρεμασμένη στο λαιμό του. Δέν τήν έβγαζε ούτε όταν έμπαινε στή θάλασσα. Έμφανίζοταν στήν πλάζ μ' ένα κοντό πενιούαρ. Μερικές φορές διάβαζε, αλλά πίο συχνά έπαιζε χαρτιά μέ φίλους του και τόν μικρότερο, είκοσιπεντάχρονο άδερφό του. Ό Μπόρις ζούσε σέ ένα πολυτελές στούντιο δύο δωματίων μέ μπάνιο άτομικό, ψυγείο και τηλεόραση. Δέν έτρωγε στήν καντίνα, αλλά σπίτι μέ τούς φίλους του. Στο τραπέζι του έβρισκε κανείς μαύρο χαβιάρι, κρέας, σερβίρονταν φρεσκοψημένο ψωμί, σαμπάνια, βότκα. Όλα τούτα τά σπάνια έδέσματα του τά έβρισκε ή Γκαλίνα. Έρχόταν νά τόν δει άπό καιρό σέ καιρό σέ ένα άσπρο «Βόλγα» και μέ δικό της σωφιερί. Ήταν μιά δοκιμασία γι' αυτήν, γιατί ύποχρεωνόταν νά κάνει πονηριές μιά και ό Μπρέζνιεφ έπαγρυνπούσε για τήν τιμή τής κόρης του — ήδη γιαγιάς τήν έποχή εκείνη. Η Γκαλίνα ήταν μιά μεγαλόσωμη γυναίκα, καθόλου ωραία. Είχε χαρακτηριστικά άχαρα, ίδια μέ τόν πατέρα της, σκούρα μαλλιά, μέγάλα φρύδια.

Έβγαине για μπάνιο, μέ ένα μεταξωτό πενιούαρ. Χρησιμοποιούσε συχνά μιά γλώσσα μητρική. Οι σχέσεις τής Γκαλίνα μέ τόν Μπόρις ήταν παράξενες. Σύμφωνα μέ τά λόγια του, ή περιπέτειά τους άρχισε όταν άκόμη ήταν μόλις είκοσι χρονών. Άγαπούσε αυτή τή γυναίκα πραγματικά; Φαίνεται ότι ή Γκαλίνα ήταν έρωτευμένη μέ τόν τσιγγάνο της. Ξεσπούσε σέ κρίσεις ζήλειας γιατί έβγαине χωρίς νά τήν προειδοποιεί. Άλλά γι' αυτόν δέν ύπήρχε πρόβλημα νά τήν παντρευτεί. Ήταν έξαναγκασμένος στο ρόλο του αιώνιου έραστή τής γηράσκουσας "κυρίας". Κυρία τήν άποκαλούσε ό άδερφός του Μπόρις, ό Μιχαήλ. Στή Μόσχα, ό Μπόρις Μπουρζάκ ζούσε σέ ένα μέγαλο διαμέρισμα στήν όδό Τσέχωφ, όχι μακριά άπό τό θέατρο Κούκολ - Όμπρατζόφ. Τά δωμάτια ήταν διακοσμημένα μέ πολυτέλεια, μέ εικόνες και άρχαιότητες σπανιότατες. Ό Μπόρις κατείχε πολλά πολύτιμα διαμάντια και οι φίλοι του τόν όνόμαζαν

"ό Μπόρις μέ τά διαμάντια". Η φίλια του μέ τή Γκαλίνα τόν έκανε ένα πρόσωπο ιδιαίτερα σημαντικό. Οι φίλοι τής Γκαλίνα και του Μπόρις άνταμώνόνταν συχνά σ' αυτό τό διαμέρισμα και ή τροφοδοσία ήταν έδώ άκόμη πίο εξεζητημένη άπ' όσο στήν Κριμαία. Είναι κατανοητό γιατί. Ό Σοκόλοφ, διευθυντής του "γαστρονόμου" άριθ. 1, ήταν άπό τούς πίο κοντινούς φίλους τής Γκαλίνα. Και ή Γκαλίνα έμενε συχνά για νά κοιμηθεί στού Μπόρις. Είναι φανερό ότι ό Τσουρμπάνοφ γνώριζε τήν ύπαρξη του Μπόρις Μπουρζάκ, τόν τρόπο ζωής της και τούς φίλους της, αλλά ήταν άναγκασμένος νά κλείνει τά μάτια, διότι άν έχανε τή γυναίκα του κινδύνευε νά χάσει τήν εύμείνεια του πατέρα της.

Η Γκαλίνα εκτός άπό τούς νεαρούς είχε ένα άλλο πάθος στή ζωή της: τά διαμάντια. Μιά μέρα κάποιος πλούσιος Καυκάσιος σταμάτησε μπροστά σέ μιά βιτρίνα για ν' άγοράσει ένα διαμαντένιο περιδέριο. «Αυτό τό κολιέ δέν πουλιέται, είναι για διακόσμηση» του άπάντησαν. Άλλά λίγες μέρες άργότερα ό Καυκάσιος διαπίστωσε ότι τό περιδέριο είχε εξαφανιστεί. «Τι νά κάνω;» του είπε ό ύπεύθυνος, «τό ήθελε ή Γκαλίνα Μπρέζνιεβα».

Είχε πολλά χρήματα πού δέν τά έπαιρνε ούτε άπό τόν πατέρα της ούτε άπό τόν σύζυγό της. Δούλευε στο ύπουργείο Έξωτερικών όπου όργάνωνε τίς διακοπές των διπλωματών, κυρίως των συζύγων των διπλωματών πού έπλητταν στή Μόσχα. Για νά τήν ευχαριστήσουν οι ιθύνοντες των διαφόρων Δημοκρατιών — όπου έστελνε τούς άργόσχολούς της — τής κατέβαλλαν σημαντικά ποσά. Επίσης ή Γκαλίνα πρόσφερε στους επισκέπτες της μικροεκδουλεύσεις χωρίς νά περνά άπό τόν πατέρα της ή τόν σύζυγό της: είτε τόν διόριζε σέ κάποιο πόστο είτε τόν άπήλλασσε άπό κάποιο ποινική διαδικασία. Κυρίως όμως ήταν ή σπέκουλα διαμαντιών πού άπέφερε πολλά χρήματα στή γυναίκα του ύπουργού Έσωτερικών και τόν έραστή της. Μεταξύ του τέλους τής δεκαετίας του '60 και των άρχων τής δεκαετίας του '80 ή τιμή των διαμαντιών και των χρυσαφικών τριπλασιάστηκε. Στή δεκαετία του '70, σέ παγκόσμια κλίμακα, οι τιμές του χρυσού και των κοσμημάτων αύξήθηκαν πολύ γρήγορα. Μερικές μέρες πριν άπ' αυτή τή θεαματική αύξηση τά κοσμηματοπωλεία σταμάτησαν τό εμπόριο. Άλλά πριν σταματήσουν οι άγοραπωλησίες διαμαντιών για νά γίνει ή άπογραφή, ή Γκαλίνα Μπρέζνιεβα και ή φιλενάδα της άγόρασαν έναντι ενός έκατομμυρίου ρουβλιών διαμάντια κι άλλα κοσμήματα. Λίγο καιρό μετά άλλαξαν τήν έτικέτα και τά ξανάβαλαν στήν άγορά για πώληση. Μετά τήν κατασκευή, στή

Μόσχα, ενός μέγαλο εργοστασίου κοσμημάτων στήν όδό Λοβόκινα, ή Γκαλίνα παρήγγειλε διαμαντικά ειδί- κως γι' αυτήν.

Άλλά τό πάθος τής Γκαλίνα για τά διαμάντια και τήν έξουσία όδήγησαν σέ λίγο τούς φίλους της στήν άπώλεια. Η πολυτελής ζωή, τά άκριβά κρασιά, τά δώρα, οι κομπίνες, όλα αυτά δέν άποτελούσαν χοντρά άνομήματα στήν έποχή του Μπρέζνιεφ. Στήν πραγματικότητα ήταν τρόπος ζωής όχι μόνον του Μπρέζνιεφ αλλά και όλων εκείνων πού ζούσαν στον περίγυρο του Τσερνιένκο. Όστόσο τά γεγονότα γύρισαν άσχημα γι' αυτόν τόν κύκλο τής «έλιτ μέ τά διαμάντια».

Στά τέλη του 1981, τό σοβιετικό τσίρκο όργάνωσε μιά γιορτή. Στή διάρκεια μιάς παράστασης ζετανάμωσαν όλα τ' άστέρια και οι θαυμαστές του τσίρκου. Η γυναίκα του Κολεβάτοφ, ή καλλιτέχνις Λάρισσα Πάσκοβα, ή γυναίκα του Τσκολόκοφ και ή Γκαλίνα Μπρέζνιεβα ήταν ντυμένες μέ τά πολυτιμότερα είδη τους. Άλλά ήταν ή περιφημη θηριοδαμάστρια λιονταριών και τίγρων, ή Ίρινα Μπουγκρίμοβα, πού είχε τά ωραιότερα διαμάντια. Διέθετε τήν πίο αξιόλογη ιδιωτική συλλογή μπριγιαντιών όλόκληρης τής χώρας. Η ποινική Ιστορία τής Δύσης είναι πλούσια σέ ύποθέσεις διαμαντιών. Έχουν μάλιστα γίνει ένα κοινότοπο θέμα άστυνομικών μυθιστορημάτων. Στήν Άνατολή, ύπάρχει ένας όρισμένος άριθμός τέτοιων περιπτώσεων στα άρχεία στα όποια έχουν πρόσβαση μόνο μερικοί φίλοι τής πολιτικής άστυνομίας. Άς διηγηθούμε λοιπόν τήν ύπόθεση διαμαντιών τής Μπουγκρίμοβα.

Στίς 30 Δεκεμβρίου του 1987, τό βράδυ άργά, ένα αυτοκίνητο σταμάτησε μπροστά στον ούρανοξύστη όπου ζούσε ή καλλιτέχνις. Τρεις άνδρες βγήκαν άπό τό άμάξι και κουβάλησαν στήν είσοδο του κτιρίου ένα τεράστιο σάκκο. Η Μπουγκρίμοβα δέν ήταν σπίτι της, αλλά ό θυρωρός δέν ύποψιάστηκε διότι τόν βεβαίωσαν ότι έρχονταν μόνο και μόνο νά αφήσουν τό δώρο μπροστά στήν πόρτα του διαμερίσματος. Όστόσο οι τρεις άνδρες δέν ξεναφάνηκαν και ό θυρωρός, άνήσυχος, άνέβηκε στο διαμέρισμα τής θηριοδαμάστριας. Τό «δώρο» ήταν μπροστά στήν πόρτα, αλλά οι μάγκες είχαν εξαφανιστεί. Άναμφίβολα είχαν πάρει κάποια μυστική πόρτα. Ό θυρωρός κάλεσε τήν άστυνομία πού ειδοποίησε τήν Μπουγκρίμοβα. Όλα τά πράγματα της ήταν στή θέση τους, αλλά ή περιφημη συλλογή διαμαντιών είχε κάνει φτερά. Η ύπόθεση ήταν πράγματι ύπόθεση έπαγγελματιών. Άλλά νά πουληθούν τά διαμάντια τής Μπουγκρίμοβα στή ΕΕΣΔ δέν ήταν πράγμα εδκόλο. Οι άνακριτικές άρχές

καί ή ΚGB έδωσαν διαταγή άμέσως νά έρευνηθούν όλα τά διεθνή αεροδρόμια. Τρείς μέρες μετά τήν κλοπή πίστηκε ένα άτομο στό αεροδρόμιο Τσερμέτοβο. Είχε ράψει τρία διαμάντια στή φόδρα του παλτού του. Λίγο άργότερα οί επαγγελματίες πού καθάρισαν τό διαμέρισμα τής θηριοδαμάστριας βρέθηκαν στή φυλακή.

Οί σοβιετικοί ιθύνοντες καί οί γυναίκες τους παθιάστηκαν γι' αυτή τήν ιστορία διαμαντιών γιατί φοβήθηκαν ότι καί οί δικές τους συλλογές θά έπεφταν στό χέρι λαηστών. Η έρευνα συνεχίστηκε καί τίς ύποψίες συγκέντρωσε ό περίγυρος του Μπόρις Μπουρζάκ, πού δέχθηκε έξονυχιστική έρευνα στό διαμέρισμά του, μέ άποτέλεσμα νά ένισχυθούν οί ύποψίες. Ο Μπουρζάκ κλήθηκε σέ άπολογία, πράγμα πού έπιβεβαίωσε τίς ύποψίες. Άλλά δέν άνησύχησε ιδιαίτερα, διότι ή Γκαλίνα τόν είχε βγάλει κι άλλες φορές από δύσκολες καταστάσεις. Ο πατέρας της ήταν άκόμη στήν έξουσία. Ο Μπουρζάκ, ντυμένος μέ βιζόν, μπότες από βιζόν, μαζί μέ τό σκυλάκι του έφτασε μέ μιά Μερσεντές του μέχρι τή φυλακή του Λεφόρτοβο, γιά νά άνακριθεί από τήν ΚGB. Στο τέλος τής άνάκρισης άνήγγειλαν στόν Μπόρις ότι συλλαμβάνεται κι ότι είχε τό δικαίωμα νά έπικοινωνήσει μέ τήν οικογένειά του πρίν όδηγηθεί στό κελί του. Ο Μπόρις δέν είδοποίησε τόν άδερφό του Μιχαήλ αλλά τήν Γκαλίνα Μπρέζνιαβα. Κι αυτή δέν ήξερε τί νά τού άπαντήσει —τόσο μεγάλη ήταν ή ταραχή της καί ή όργή της.

Φυσικά, ή Γκαλίνα Μπρέζνιαβα, όπως καί οί φίλοι της Καλιεβάτοφ καί Σοκόλοφ, ή γυναίκα του Τσκολόκοφ καί μερικά άλλα άτομα δέν ήταν δυνατό νά άνακριθούν χωρίς τήν έγκριση του Πολιτικού Γραφείου. Στή Μόσχα, οί ξένοι άνταποκριτές Τύπου ήταν ιδιαίτερα έρεθισμένοι μέ τίς φήμες πού κυκλοφορούσαν. Βεβαίως, δέν μπορούσαν νά συγκεντρώσουν καμιά πληροφορία γιά τήν ύπόθεση Μπόρις Μπουρζάκ — δέν τούς άφηναν ούτε καν νά πλησιάσουν στήν πόρτα του διαμερίσματός του. Ο Γκρομύκο αυτή τή στιγμή άπέσπασε τήν Γκαλίνα στό ύπουργείο Έξωτερικών, στήν ύπηρεσία άρχείων, κι έτσι βρέθηκε μακριά από τό έρευνητικό βλέμμα των άνταποκριτών.

Μερικούς μήνες άργότερα, κι ενώ ζούσε άκόμη ό Μπρέζνιαβα, συνελήφθησαν κι άλλοι φίλοι των Μπρέζνιαβα. Όλα αυτά τά γεγονότα, καθιστώντας τους άφερέγγυους, διευκόλυναν τήν άνοδο του Άντρόποφ. Στή μικρή δθόνη θά μπορούσε νά διακρίνει κανείς δύο σωματοφύλακες πού δέν έγκατέλειπαν τήν Γκαλίνα ούτε βήμα. Ήταν φανερό ότι κάποιοι φοβούνταν μιά νέα έκκεντρικότητα τής κόρης του τεθνεώτος. Σέ έντεκα μήνες διακυβέρνησης

του Άντρόποφ οί περισσότερες άπ' αυτές τίς ποινικές ύποθέσεις είχαν ρυθμιστεί. Ο Γιούρι Σοκόλοφ καταδικάστηκε σέ θάνατο, ό Άνατόλ Καλεβάτοφ σέ 15 χρόνια φυλακή κι ό Μπόρις Μπουρζάκ σέ πέντε.

Σύμφωνα μέ φήμες, ό Μπουρζάκ είχε δηλητηριασθεί από κάποια τροφή ή είχε πεθάνει στή διάρκεια έγχείρισης σκωληκοειδίτιδος... Ωστόσο ό Μπόρις θεάθηκε καί πάλι στό έστιατόριο του θεάτρου τής όδοϋ Γκόρκι. Θα μπορούσε νά ξαναβρεί τό διαμέρισμά του καί τό διαβατήριό του; Ο ύπουργός των Έσωτερικών Τσκολόκοφ καθαιρέθηκε από τό πόστο του ύστερα από αίτηση του Άντρόποφ, διαγράφηκε από τήν Κ.Ε. γιά «παράλειψη καθήκοντος» καί άνοιξαν δικη είς βάρος του. Η γυναίκα του Τσκολόκοφ, περιμένοντας τό χειρότερο αυτοκτόνησε πέφτοντας από τό παράθυρο. Μετά τό θάνατο όμως του Άντρόποφ, ό Τσερνιένκο προσπάθησε νά βοηθήσει τούς φίλους του. Η έρευνα ένάντια στόν Τσκολόκοφ διακόπηκε καί διορίστηκε σέ κάποιο διακεκριμένο πόστο στό ύπουργείο Έθνικής Άμύνης.

Η Γκαλίνα Μπρέζνιαβα ξαναεμφανίστηκε στήν κοινωνία, σέ μιά μεγάλη δεξίωση μάλιστα μέ τήν ευκαιρία τής ημέρας τής γυναίκας, στίς 8 Μαρτίου 1984. Μέ είδική αίτηση του Άντρέι Γκρομύκο τής παραχώρησαν μιά σύνταξη διότι δέν μπορούσε πιά νά εργασθεί.

Οί έξουσίες του Τσερνιένκο άρχισαν ήδη νά μειώνονται ενώ τά όργανα τής ΚGB συνέχιζαν νά άνακαλύπτουν νέα έγκλήματα, στό όποια ήταν άναμειγμένα άτομα μέ βαρύνοντα ρόλο στόν περίγυρο του Μπρέζνιαβα. Όσο γιά τόν παλιό ύπουργό Έσωτερικών Τσκολόκοφ, όταν έμαθε ότι θά τόν άναμείγνυαν σέ μιά νέα ύπόθεση, άφού ντύθηκε τή μεγάλη στολή του στρατηγού, μέ όλα τά παράσημά του, όπλισε τό κυνηγητικό του όπλο καί τουφεκίστηκε στό λαϊμό του.

Μερικούς μήνες άργότερα, ό Τσερνιένκο πέθανε καί ή Γκαλίνα έχασε κάθε έλπίδα νά βελτιώσει τίς ύποθέσεις της. Ο άδερφός της, Γιούρι Μπρέζνιαβα, —άλκοολικός— πού ώστόσο ήταν μέλος τής ΚΕ καί άναπληρωτής ύπουργός Έξωτερικού Έμπορίου, άπαλλάχθηκε από όλα τά αξιώματά του καί πήρε σύνταξη, ενώ δέν ήταν άκόμη 60 έτών.

Ο Γιούρι Τσουρμπάνοφ άπαλλάχθηκε έπίσης καί στή συνέχεια συνελήφθη. Όλα τά αγαθά του κατασχέθηκαν. Άφησαν στήν Γκαλίνα τά ρούχα της καί τίς γούνες πού πουλούσε γιά νά ζήσει. Παρ' όλο πού ό άγώνας ένάντιον του άλκοολισμού έχει πάρει μεγάλη έκταση, τή συναντά κανείς μ' ένα σάκκο γεμάτο μπουκάλες βότκα πού μέ δυσκολία κουβαλά ως τό σπίτι της. Γιά τήν Γκαλίνα Μπρέζνιαβα ώστόσο ή χρυσή ζωή έχει τελειώσει γιά πάντα.

28

ΧΡΟΝΙΑ ΚΟΝΙΑ ΣΑΣ

Ο Μανώλης

Μπαρμπούνάκης

και οι συνεργάτες του

σας περιμένουν στα 4 μεγάλα βιβλιοπωλεία

1 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 4, ΤΗΛ. 228 682

2 ΕΓΝΑΤΙΑ 150, ΤΗΛ. 235 916

3 ΤΟ ΚΑΤΩ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 6, ΤΗΛ. 271 853

4 ΤΟ ΣΠΙΤΑΚΙ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ΝΤΗΛ 3, ΤΗΛ. 239 746 το μοναδικό παιδικό βιβλιοπωλείο

ΤΩΡΑ

ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

ΒΟΗΘΗΤΙΚΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ

(Αγγλικά - Γερμανικά - Ιταλικά - Γαλλικά)

Βιβλία, χιλιάδες βιβλία για σας και τα παιδιά σας από 30 δρχ. Εγκυκλοπαίδειες, παιδικές και μεγάλες με τις καλύτερες τιμές.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

ὡς συνήγορος τοῦ ἀναπτυξιακοῦ μύθου

τοῦ Γιώργου Ριτζούλη

«Γιὰ τὸ οἰκολογικὸ κίνημα, εἶναι αὐτονόητη ἀλήθεια ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι οἰκοσυστήμα». Κατηγορηματικά τὸ εἶχε διατυπώσει ὁ Ἀριστείδης Μπαλτάς (*Πολίτης* 63, Ὀκτώβριος 1983), καί μὲ τὴν ἴδια ἐκτίμηση ὡς ἀφετηρία (ἂν καὶ λιγότερο γενικευτικά), κρίνει τοὺς οἰκολόγους ὁ Βασίλης Ζουναλῆς στὸ πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ ἐρεθιστικὸ γιὰ συζήτηση ἀρθρο του (*Πολίτης* 87, Ἰανουάριος 1988).

Θὰ ἦταν ἐλάχιστα χρήσιμο νὰ ἀνοίξουμε συζήτηση, διαφωνώντας ἂν εἶναι ἡ πλειοψηφία ἢ ἡ μειοψηφία τῶν οἰκολόγων, πού ἐκλαμβάνουν τὴν κοινωνία ὡς οἰκοσυστήμα. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, μὲ κατάλληλες ἐπιλογές μπορεῖ νὰ «δικαιώσει» καὶ τίς δύο ἀπόψεις. Τὸ σημαντικό εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι τὰ ὑπάρχοντα οἰκολογικά καὶ πράσινα κινήματα ἢ κόμματα (τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ χώρου τουλάχιστον) δέν παρεμβαίνουν στὴν κοινωνικὴ σύγκρουση μὲ *ένα καὶ μοναδικὸ ἐξοπλισμό*, τὴν προβληματικὴ τῶν οἰκοσυστημάτων, ἀλλὰ συμπυκνώνουν (μὲ τὸν ἐπιτυχέστερο συγκριτικὰ τρόπο) τίς *πιὸ ριζοσπαστικὲς ὠθήσεις κοινωνικῆς κριτικῆς*: τὴν Οἰκολογία, τὸ γυναικεῖο κίνημα, τὸν κριτικὸ ἀντισυντεχνιακὸ συνδικαλισμὸ, τὴν ἀντίσταση στὴν αὐταρχικὴ μετεξέλιξη τοῦ κράτους, τὴν προστασία τῶν κάθε λογῆς μειωσιμῶν, τὴν «ἐλευθερία νὰ σκέφτεσαι διαφορετικά». Ἄλλωστε, ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, ἡ *Πολιτικὴ Οἰκολογία* μελετᾷ τὴ *θέση τῆς κοινωνίας*

τῶν ἀνθρώπων μέσα στὸ οἰκοσυστήμα καὶ ἐξάγει συμπεράσματα γιὰ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία ὡς τέτοια· ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, μέχρι νὰ φιλοδοξεῖ νὰ ὀργανώσει τὴν κοινωνία μὲ ἀποκλειστικὴ βάση τοὺς *νόμους τῶν οἰκοσυστημάτων*, ἢ νὰ ἀναλύει τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα ὡς τρόπο ἐκδήλωσης αὐτῶν τῶν νόμων, μεσολαβεῖ ἀρκετὸς δρόμος. Καὶ βέβαια, συμφωνοῦμε ὅλοι: Μιά ἀνθρώπινη κοινωνία συγκροτημένη ἀπὸ ἱεραρχίες τοῦ τύπου «σαρκοφάγα - φυτοφάγα - φυτά», ἀπὸ τροφικὲς ἀλυσίδες καὶ ἀπὸ «οἰκολογικοὺς θῶκους» πού ἀνήκουν σὲ ἰδιαίτερα «εἶδη» ἀνθρώπων, μπορεῖ νὰ θυμίζει κάπως τὴν σημερινὴ ὑπάρχουσα, ἀλλὰ σίγουρα δέν φταίνει γι' αὐτὸ οἱ νόμοι τῶν οἰκοσυστημάτων καὶ ἀκόμα λιγότερο φταίνει οἱ οἰκολόγοι.

ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΕΠΗΡΡΕΠΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ;

Ἐπὶ τὴν ἀπάντησίν σου, ἔχω ἕνα ἐπισημασμένο ἐρώτημα. Ὑπάρχει ὁμοίως μιά βαθύτερη δυσκολία συνεννόησης. Ὅχι τόσο θεωρητικῆς, ὅσο πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς φύσης.

Τὸ αἶτημα γιὰ *αὐτοπεριορισμὸ* κατὰ τίς συναλλαγές κοινωνίας-φύσης (δηλαδή κατὰ τίς διαδικασίες κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης) καὶ ἡ *πρακτικὴ-θεωρητικὴ ἀναζήτηση* ἄλλων μορφῶν κοινωνικῆς ὀργάνω-

σης, μὲ *συνειδητὸ στόχο* λιγότερο καταστροφικὲς σχέσεις μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο (ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων), εἶναι κοινὸς τόπος γιὰ τίς διάφορες ἐκδοχές τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος. Ὅστόσο, ἕνα *πλειοψηφικὸ* τμήμα τῆς μαρξιστικῆς Ἀριστερᾶς κατανοεῖ τὸ αἶτημα τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ ὡς *ἀντιαναπτυξιακὸ μῦθο τῶν οἰκολόγων* (γι' αὐτὸ θὰ μιλήσουμε παρακάτω). Καὶ *ἀφορίζει τὴν συσχέτιση τῶν πολιτικῶν, ἰδεολογικῶν καὶ οικονομικῶν ζητούμενων τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς σύγχρονης κοινωνίας μὲ συμπεράσματα τῶν φυσικῶν-βιολογικῶν ἐπιστημῶν*, ὡς ρητὴ ἢ ὑπονοούμενη ἐξίσωση τῆς κοινωνίας μὲ οἰκοσυστήμα.

Ἐδῶ, μὲ πρωτοφανὴ διαλεκτικὴ πανουργία, ὀρθώνεται μπροστά μας ὁ παλιὸς καλὸς δυϊσμός ἀνθρώπος-φύση (καὶ πίσω του ὁ ἄλλος, πνευματικὸς) γιὰ νὰ ἀπαγορεύσει τέτοιες ἱερόσυλες ἐπιμετρίαι: Δουλειὰ τῆς φύσης εἶναι νὰ μᾶς προσφέρεται ἀφιλοκερδῶς ὡς «ὄρυχειο πρὸς ἐκμετάλλευση» καὶ ὄχι νὰ ἀνακατεῦται μὲ δόλιο τρόπο στὶς ἐσωτερικὲς διαδικασίες τῆς κοινωνίας μας. Ἐμεῖς, ὡς «κορωνίδα τῆς Δημοκρατίας», θὰ πρέπει ἴσως νὰ λάβουμε ὑπόψη τοὺς βιολογικοὺς νόμους, ἀλλὰ τὴν συνάρτησή μεταξὺ τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς ἀπ' ἐνός καὶ τῆς φύσης ἀπ' ἑτέρου, συνεχίζουμε νὰ διεκδικοῦμε τὸ ρόλο τῆς *ἀνεξάρτητης μεταβλητῆς*. Τὸ κόστος ὁμοίως αὐτῆς τῆς διεκδίκησης

—πού μόλις τὰ τελευταία χρόνια τὸ ἀντιλαμβάνομαστε— ποιοὶ εἶναι ἔτοιμοι νὰ τὸ ἀποδεχθοῦν καὶ νὰ τὸ πληρῶσουν;

Ἄς μὴν ἀσχοληθοῦμε —πρὸς τὸ παρόν— μὲ τὴν δυσκολία τῆς πλειοψηφικῆς μαρξιστικῆς παράδοσης νὰ συλλάβει τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο ὡς σχετικὰ αὐτόνομη διαδικασία πού ἐδράζεται σὲ οἰκολογικά καὶ φυσικά βάρη, γιὰ νὰ ἀναρωτηθοῦμε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μιλάμε ἐμεῖς οἱ ἀριστεροὶ γιὰ ἀντιαναπτυξιακὸ μῦθο τῶν οἰκολόγων. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐξαγοράσουμε τὸν παραγωγικὸ μῦθο τῆς ὑπαρκτῆς πλειοψηφικῆς Ἀριστερᾶς, τὴν ὑποταγὴ τῆς στοῦ μῦθο τῆς ἀνάπτυξης (ὑποταγὴ τελείως ὑλικῆς χαρακτῆρα), ἐπικαλούμενοι ἕναν ἀντίστροφον, ὑποτιθέμενον μῦθο; Ἄς εἴμαστε καθηγηματικοί: Δὲν φτάνει νὰ ἀπορρίψουμε τὸ δόγμα τῆς προτεραιότητας τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὴν ἐπιστημοτεχνικὴ ἐπανάσταση τῶν ἐπαγγελματιῶν κομμουνιστῶν, γιὰ νὰ ἐξαγιστοῦμε ἀπ' ὅσα ἔγιναν — μὲ προμετωπίδα τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν πρόοδο. Ἔχουμε βαρὺ παρελθὸν καὶ τεμπέλικον παρόν· ἄς μὴν προσπαθοῦμε νὰ ἐξισοροπήσουμε στὴ ζυγαριὰ ἐντελῶς ἄνισα βάρη.

Παίει πολὺ γιὰ τὴν κριτικὴ καὶ ριζοσπαστικὴ Ἀριστερὰ νὰ προσπαθεῖ νὰ σώσει τὴν τιμὴ κάποιου ἐνὸς καὶ ἐνταῖον παρελθόντος. Καὶ ἀδικεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ὅταν ἐμπλέκεται σὲ διαδικασίες ἐπιστροφῆς τῶν ἀποθνημόνων, ἰδεολογικοῦ ἀταβισμού ἢ καθόδων στοῦ «συλλογικὸ ἀριστερὸ ὑποσυνειδητό»: Ὁ μῦθος τῆς ἀνάπτυξης ἀλλοστρεφῶς δὲν εἶναι ἔργο τῆς Ἀριστερᾶς. Τὸν υἱοθέτησε ἕνα τμήμα τῆς —πλειοψηφικὸ ὁποσδήποτε— καὶ μὲ τὸν καιρὸ ταυτίσθηκε μαζί του. Ἀπὸ τίς ἀμφιλεγόμενες διατυπώσεις τοῦ Μάρξ καὶ τίς κάπως δογματικότερες θέσεις τοῦ Ἐνγκελς μέχρι τοὺς «μαρξιστὰς» πού ὑποστηρίζουν τὴν «εἰρηνικὴ» χρῆση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας, μεσολάβησαν πάρα πολλὰ μέσα στὴν Ἀριστερά: Ρήγματα, χάσματα, ἀγῶνες, νικητές, ἡττημένοι, εὐγένεια, βαρβαρότητα. Ὁ παραγωγισμὸς καὶ ἡ μανία τῆς συσσώρευσης ἦταν ἀπὸ τοὺς καιροὺς μοχλοὺς σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τίς συγκρούσεις. Καὶ ξέρουμε ποιὲς πλευρὲς τοὺς χειρίζονταν.

Δὲν εἶναι ἀνώφελο νὰ στοχάζεται ἡ Ἀριστερὰ πάνω στὴν ἱστορία τῆς. Μερικὲς φορές ἐξελίσσεται ἀνάποδα: «Κάθε πρόοδος τῆς καπιταλιστικῆς ἀγροκαλλέργειας δὲν εἶναι μόνον ἕνα βῆμα βελτίωσης γιὰ τὸ γεωργό, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἕνα βῆμα ἐντατικοποίησης τῆς ληστρικῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐδάφους». Ὅσο πλησιάζουμε τὸ ἀνώτατο ὄριο τῆς παραγωγικότητάς του, τόσο πλησιάζουμε καὶ πρὸς τὸ τελικὸ στέρεμα τῶν πηγῶν αὐτῆς τῆς παραγωγικότητάς. Ὅσο περισσότερο βα-

σίζεται μιὰ χώρα στὴν ἐντατικοποίησή τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπως π.χ. ἡ Βόρεια Ἀμερικὴ, τόσο πῖο γρήγορη θὰ εἶναι ἡ καταστροφὴ τῆς. Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγή ἀναπτύσσει τὴν τεχνικὴ καὶ τὸ συνδυασμὸ τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας παραγωγῆς, ληστεύοντας καὶ καταστρέφοντας τίς πηγὲς κάθε πλούτου: τὴ γῆ καὶ τὸν ἐργάτη».

Πόσοι ἀραγε ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς μαρξιστὰς ἢ μαρξίζοντες οἰκονομολόγους (καὶ ἰδιαίτερα ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργικὴ οἰκονομία) θὰ τολμοῦσαν νὰ προσπογράψουν τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα; Τοὺς μισοὺς θὰ τοὺς ἐμπόδιζε ἡ «ἀριστερὴ ἐκσυγχρονιστικὴ» τους συνείδηση, τοὺς ἄλλους μισοὺς ὁ φόβος μήπως τυχόν προκύψουν ἐπικίνδυνες προεκτάσεις καὶ νοθευτεῖ ἡ ταξικὴ τους καθαρὴ ἀπὸ «ὀλιστικὲς» προβληματικὲς περὶ ἀνθρώπινου εἶδους. Πάντως, ὁ ἀντιαναπτυξιακὸς καὶ μυθομανῆς καταστροφολόγος πού ἔγραψε τὰ παραπάνω, 100 χρόνια πρὶν, λεγόταν Κάρλ Μάρξ (Τὸ Κεφάλαιο, τόμος 1, τέλος τῆς ἐνόητας «Μηχανές καὶ βαριὰ Βιομηχανία»).

Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΠΙΓΕΙΩΝ ΘΕΩΝ;

Ἄς μποῦμε λοιπὸν στὰ νεώτερα χωράφια τοῦ μαρξισμού, ἐλπίζοντας νὰ συγχωρήσουν τὸ πότε-πότε δῆξ ὕψος μου ὁ Βασίλης Ζουναλῆς καὶ ὁ Ἀριστείδης Μπαλτᾶς. Δὲν πρόκειται γιὰ πολεμικὴ πρὸς τὴν προσωπικὴ τους ἀποψη, ἀλλὰ πρὸς τὴν καθιερωμένη, «πλειοψηφικὴ» στάση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς ἀπέναντι στὰ σημερινὰ ἐρωτήματα περὶ ἀνάπτυξης. Τυχαίνει ἡ ἀποψη τῶν δύο ἀρθρογράφων —κατὰ τὴ γνώμη μου βέβαια— νὰ ἐφάπτεται μὲ ὀρισμένους πλευρὰς αὐτῆς τῆς παραδοσιακῆς στάσης, ἐνῶ συγκρούεται μὲ πολὺ περισσότερες.

Ἔγερται μιὰ δευδερκὴς παρατήρηση τοῦ Μάξ Χορκχάμερ καὶ τοῦ Τέοντορ Ἀντόρνο στὴν εἰσαγωγὴ τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ: «Ἡ "πτώση" τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ διαχωριστῆ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο. Ἡ ἀύξηση τῆς οἰκονομικῆς παραγωγικότητος δημιουργεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τίς συνθήκες γιὰ ἕνα καλύτερο κόσμον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προσφέρει στὸν τεχνικὸ μηχανισμό καὶ στίς κοινωνικὲς ομάδες πού τὴν ἔχουν ὑπὸ τὴν κυριότητά τους μιὰ φοβερὴ ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὸν ὑπόλοιπον πληθυσμὸ» (σελ. 14 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης, ἐκδ. «Ἰψίλον»).

Πόσοι ἀπὸ τοὺς μείζονες μαρξιστὰς τῆς μετασοκωβριανῆς περιόδου συμμερίζονται —ἐμμεσα ἔστω— ἀνάλο-

γες ἀνησυχίες; Ἐκτός ἀπὸ τοὺς Φραγκφουρτιανούς ὑπάρχουν μερικοὶ τοῦ «Χεγκελιανοῦ μαρξισμού» (Λούκατς, Κόρς κ.ἄ.): ὁ ἰδιόμορφος αἰρετικὸς Ἔρνστ Μπλόχ· συνηγοροῦν πολλές ἀπὸ τίς βαθύτερες πλευρὲς τῆς Γκραμισιανῆς σκέψης, καὶ ὀλιγὸς παραδόξως μερικές προεκτάσεις τοῦ ἄνισου ἀλτουσεριανοῦ ἔργου («περὶ Ἰδεολογίας καὶ Ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ Κράτους», π.χ.). Τελεία καὶ παῦλα.

Ἄς μὴν ψάχνουμε ὁμῶς γιὰ εὐθεῖες καὶ σαφεῖς διαχωριστικὲς γραμμές. Πρόκειται ἀπλᾶ γιὰ μειοψηφικὲς προβληματικὲς (ἢ θραύσματα προβληματικῶν), ἀντιθετὲς στοῦ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς τους, οἱ ὁποῖες σὲ πλήρη συνέπεια μὲ τίς ἀφειτηρίες τους, ἔθεσαν στό στόχαστρό τους τὴν σταθερότητα, τίς ἱκανότητες κοινωνικῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ ἀνεπτυγμένου βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ: «ὄχι τίς κρίσεις, ἀλλὰ τὴν ἀνυπαρξία κρίσεων μὲ ἐπαναστατικὴ κατάληξη» (Γόργκεν Χάμπερμας, «Τὸ πῶμα τοῦ μπουκαλιού», Πολίτης 81-82).

Ἀπέναντι σ' αὐτὰ, τὸ κυρίαρχον «ψυχρὸ ρεῦμα» τοῦ μαρξισμού: Ὁ θετικισμὸς στὴν ὑπηρεσία τοῦ προλεταριάτου (ἢ μήπως ἀνάποδα;), οἱ σιδερένιοι νόμοι τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἡ νομοτελειακὴ κατάρρευση τοῦ συστήματος πού θὰ ἀνοίξει τὸ δρόμον στὴν ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Καὶ ἡ σοσιαλδημοκρατικὴ ἐκδοχὴ: ὁ ἀνευνοστῆτος ἐξελικτικισμὸς τῆς κοινωνικῆς προόδου, νοούμενης ὡς τὸ ἐξῆς ἕνα: ὁ Καταναλωτισμὸς. Θὰ μπορούσαμε ὁμῶς νὰ προσθέσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἕνα μίση δρους ὀπισθοχώρηση πρὸς ἕνα μαρξοφανὴ ντετερμινισμό τοῦ οἰκονομίας καὶ μερικές νεώτερες, πῖο ἐκλεπτυσμένες καὶ ἀμφίρροπες θεωρήσεις: ὅπως τῆς Ἰστορίας ὡς «διαδικασίας χωρὶς ὕποκειμενον», τοῦ ἄνισου καὶ ἀμφισημοῦ ἀλτουσερισμοῦ.

Ἡ θεωρία ὁμῶς ἔχει δραστηριότητα ὡς δημιουργὸς κοινωνικῶν γεγονότων μόνον ὅταν ἔρχεται νὰ συναντηθεῖ μὲ ὑπαρκτὲς κοινωνικὲς δυνάμεις καὶ διαθέσιμότητες. Ἡ ἐπαγγελία τοῦ μαρξοφανοῦς ἀναπτυξιακοῦ μῦθου εἶχε αὐτὴ τὴ δυνατότητα. Βρισκόμαστε, βλέπετε, στὴν ἐποχὴ τῆς ἱστορικῆς αἰσιοδοξίας καὶ τότε ἀκριβῶς ἕνας ὀλόκληρος κυριαρχούμενος κόσμος τῆς ἐργασίας ὄρθωνε τὸ ἀνάστημά του γιὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ δεσμά τῆς ἐξαθλίωσης. Ἐπιτέλους, εἶχε κάπου νὰ ἐπενδύσει τὰ ὄνειρά του. Δίπλα του ὁμῶς (ἀλλὰ καὶ μέσα στὰ σπλάχνα του) πολλοὶ ἐτοιμάζονταν νὰ κάνουν τὸ μῦθο ἐφαλτήριο τῆς ἐξουσίας τους. Τὸ ἔργο ἦταν παλιὸ καὶ χλιποπαιγμένο· ἀλλὰ ἡ νέα παραλλαγὴ του ἀντὶ γιὰ Θεοῦς, Δαίμονες καὶ ἐπί γῆς ἐκπροσώπους των, εἶχε τὴν παντοδυναμίαν τῆς τεχνικῆς, τὸ ἱερατεῖον τῶν «στελεχῶν», τὸ συγκεντρωτισμὸ

του Κρατικού Λεβιάθαν. Ή ύποταγή της φύσης προϋπέθετε την ύποταγή της κοινωνίας.

Τώρα, αυτά μας φαίνονται πολύ τετριμμένα. Έρχονται όμως στο φως οι πιο έκλεπτυσμένες όψεις της πρόσδεσής μας στο μύθο. Αυτές που και σήμερα τόν μετατρέπουν σε *ισχυρό σταθεροποιητικό στοιχείο του ανεπτυγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού και βιομηχανικού κρατισμού «ανατολικού τύπου»*: Ή έσωτερικευση της ανταλλακτικής αξίας· ο συντονισμός τρόπου ζωής, βραχυπρόθεσμων συμφερόντων και θετικιστικών ιδεολογιών· ή μετατροπή της πολιτικής σε συνδικαλισμό· ή εντύπωση του «μοιραίου», ή «ιστορική νομοτέλεια» που είμαστε οι τηλεθεατές της. Στόν θαυμαστό κόσμο του βιομηχανισμού ή αίσθηση της ζωής είναι παραφωνία, τά άλλα ζωντανά είδη πάνω στη γη δέν τά βιώνουμε ως αδέρφια μας, ίσως ούτε τό αίμα μέσα στις φλέβες μας αισθανόμαστε. Καί τό χειρότερο, όλα αυτά προσπαθούμε νά τά έρμηνεύσουμε ως προοδευτική εξέλιξη. Οι μαρξιστές; Μερικοί άκόμα νεκρόφιλοι μέσα σε τόσους άλλους;

Στή χώρα μας, ο θετικιστικός «άσυνεπής ύλισμός» (Carl Amery, *Naturals Politik*, 1976), βρήκε πολύ άσθενικές αντίστάσεις. Κυρίως επειδή ή αυτόχθονη θεωρητική παραγωγή τών μαρξιστών γινόταν όλο και πενιχρότερη (μέ κορυφαία εξαίρεση τόν διάττοντα Νίκο Πουλαντζά — μισός Γάλλος ήταν κι αυτός άλλωστε). Άλλά και για κάτι άλλο: Όσοι δέν «έγκαταστάθηκαν» μόνιμα στή Μόσχα, «ταξίδεψαν» ευτυχώς συχνά στή Ρώμη και στό Παρίσι, αλλά απέφευγαν δυστυχώς τό δρόμο για τή Βουδαπέστη, τή Φραγκφούρτη, τό Βερολίνο ή τό Τύμπικεν. Οι άνήσυχτοι κεντροευρωπαίοι γέροντες, αλλά και πολλοί νεώτεροι μέ άδυναμία στήν ένότητα της Θεωρίας και της Πράξης (δπως π.χ. ο άδικοχαμέ-

νος Κόκκινος και Πράσιнос Ρούντυ Ντούτσκε), ήταν πολύ σκληροί για τά δόντια τών έγχώριων άριστερών της ανάπτυξης και του έκσυγχρονισμού. Καί πολύ δύσπεπτοι για τά στομάχια άρκετων ντούρων, όρθόδοξων «λενινιστών».

Ή πολιτική πρόταση για *ανάδομηση της βιομηχανικής κοινωνίας*, φιλοδοξεί νά διαψεύσει στήν πράξη τις «νομοτέλειες», νά ένώσει μέ σύγχρονο τρόπο τις παλιές ήττημένες προβληματικές μέ τά νέα κινήματα. Αυτή ή συνάντηση του κριτικού μαρξισμού μέ τό οικολογικό κίνημα είναι ο μόνος τρόπος ώστε νά έγερθούν «κοινωνικά και πολιτικά όρια, πριν τό μέτωπο της κεφαλαιοκρατικής επέκτασης προσκρούσει πάνω στα τελευταία — και μοιραία για τήν επιβίωση της ανθρωπότητας — όρια, τά οικολογικά» (Elmar Altvater, «Ökologie und Ökonomie», RROKLA 67, Juni 1987, Berlin).

Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ

Άς μου επιτραπεί νά μεταφέρω εδώ μία άλλη προβληματική περί *μερικότητας και όλικότητας*.¹

Συνήθως ή Άριστερά θεωρεί τήν Οικολογία και τό οικολογικό κίνημα *μερική θεωρία* ή κοινωνικό κίνημα. Φυσικά, ύπονοείται κάποια *ολικότητα* που είναι ο μαρξισμός, τό κίνημα της Άριστερας ή τό ταξικό κίνημα, άρα και μία *ιεράρχηση μερους προς όλο*. Μάλιστα, τό έντονο ύποκειμενικό στοιχείο και ο άποσπασματικός Λόγος που διακρίνουν σήμερα τό οικολογικό κίνημα, άποδίδονται σ' αυτό άκριβώς τό χαρακτηριστικό του: στή μερικότητα.

Στήν πραγματικότητα, ή *Οικολογία δυσκολεύεται νά συναρθρωθεί σταθερά μέ τήν κοινωνική περιπλοκή όχι λόγω*

μερικότητας αλλά για άκριβώς αντίθετο λόγο: επειδή «περικλείει» *μακροσκοπικά τό κοινωνικό φαινόμενο, όρίζοντας τά τοπικά και χρονικά όρια μέσα στα όποια διαδραματίζεται*. Έφ'όσον όμως τό περικλείει μακροσκοπικά, ο έγκλεισμός αυτός γίνεται αντίληπτός μόνο κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες «όρατότητας».

Ή εξέλιξη τών κοινωνιών, ή έπιστημονική τους μελέτη αλλά και ή ίδια ή έπιστήμη της Ιστορίας, έχουν νόημα μόνον μέσα σε κάποιο συγκεκριμένο οικολογικό πλαίσιο — στό *οικοσύστημα γη*. Άλλά και ο Ιστορικός χρόνος, ή διαδοχή τών κοινωνικών σχηματισμών και ή διαδικασία της πάλης τών τάξεων, ύπάρχει ως μέρος μιας ευρύτερης φυσικής χρονικής διάρκειας, *του χρόνου τών οικοσυστημάτων*. Έκτός άν άσπασθούμε θεωρίες έπιστημονικής φαντασίας. Στο βαθμό που είμαστε ύποχρεωμένοι νά προσαρτήσουμε στα πλαίσια της προβληματικής μας τις *φυσικές προϋποθέσεις* του κοινωνικού και Ιστορικού φαινομένου, ή Ιστορία και ή κοινωνιολογία, ο μαρξισμός και ή πάλη τών τάξεων προϋποθέτουν τό βιολογικό και οικολογικό υπόβαθρο. Οτιδήποτε άλλο είναι άφαιρέση — άλλοτε θεμιτή, άλλοτε χονδροειδής και άθαιρέτη.

Χρειάζεται βέβαια μία διευκρίνιση: Αυτή ή *τοπολογικά άνεστραμμένη σχέση, δέν συνεπάγεται μία νέα, άνεστραμμένη σχέση μερους προς όλο*: Παρά τήν σχέση «έγκλεισμού», ύπάρχουν μέσα στον έγκλεισμένο χώρο του Κοινωνικού «*τρύπες έλευθερίας*», έδάφη που δέν διέπονται από τους βιολογικούς και οικολογικούς νόμους. Άν και ή οικολογία όρίζει σε τελευταία άνάλυση τό σύνολο τών *έξωτερικών προϋποθέσεων* της κοινωνίας, δέν καθορίζει μέ άποκλειστικό τρόπο τό *έσωτερικό* της, τή δομή και τή λειτουργία της. Όπως είπα στήν αρχή, συμφωνώντας μέ τόν Βασίλη Ζουναλή, ή κοινωνία δέν είναι οικοσύστημα.

Είναι φανερό ότι ή *οικολογική οπτική συγκρούεται μέ τις θετικιστικές παραδόσεις και μέ εκείνο τόν (καρτεσιανό) ρασιοναλισμό που διαχωρίζει μέ στεγανά τά πεδία της γνώσης*, εξαφανίζει από τό αναλυτικό πεδίο τις φυσικές προϋποθέσεις της Ιστορικής εξέλιξης, και τελικά έχοντας άγνοια του πραγματικού κόσμου επιδιώκει «*τήν άπόλυτη κυριαρχία πάνω στή φύση*».

1. Επίσης, πραγματεύομαι τό θέμα αυτό στα κείμενα: «Ή πυρηνική απειλή και ή οικολογική κρίση αναστατώνουν τήν Έδρωπαϊκή πολιτική σκηνή» — *ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ* No 26, Ίούλιος-Ίούλιος 1987 και, «Ένα χρόνο μετά τό Τσερνομπίλ», *ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ* No 2/Περίοδος ΙΙΙ, Ίούλιος 1987, Θεσσαλονίκη.

Ἡ «ἀδιάκοπη ἀνάπτυξη» εἶναι ἡ πρόταση ἐκείνου πού εἶναι ἀδύνατο νά διακρίνει ὄρια, ἐπειδή διαθέτει μυωπική ἀκτίνα ὁρατότητας.

Μιλήσαμε ἤδη γιά τήν ἐπιρροή θετικιστικῶν καί καρτεσιανῶν παραδόσεων στή μαρξιστική σκέψη (ιδίως τῶν «ἐπιγόνων» τοῦ Μάρξ). Ἀπό ἐκεῖ, καί μέ τή βοήθεια *κοινωνικῶν ἐπιλεκτικῶν βαλβίδων*, οἱ παραδόσεις αὐτές γέμισαν ἀσφυκτικά τίς κωδικοποιημένες ἰδεολογικές ἀποσκευές τῆς Ἀριστερᾶς, ἐνῶ ἄλλα, ἀντιλέγοντα στοιχεῖα τῆς μαρξιστικῆς σκέψης «φιλτραρίσθηκαν» καί δέν ἔγιναν κτῆμα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ παραδοσιακή Ἀριστερά (κομμουνιστική, σοσιαλδημοκρατική ἢ καί οἱ ποικίλοι τύποι τοῦ ἀριστερισμοῦ), ὄχι μόνον ἔγινε ἀπολογητής τοῦ παραγωγισμοῦ καί τῆς χωρῆς ὄρια ἀνάπτυξης τήν ἐποχή τῆς *ἱστορικῆς αἰσιοδοξίας*, ἀλλά καί πολύ ἀργότερα δέν μπόρεσε νά ἀντιληφθεῖ ἐγκαιρά τήν ἐπέλαση τῶν *κοινωνικῶν παραγωγικῶν δομῶν πρὸς τά οικολογικά ὄρια πού τίς περικλείουν*. *Εἶναι ἀκόμα καί σήμερα, πολύ ἀσχημα ἐξοπλισμένη ἰδεολογικά γιά μιά τέτοια συνειδητοποίηση*.

Ἀλλά ἡ ἐπέλαση αὐτή ἔκανε ὁρατή —γιά ὄσους ἔχουν καλή ὄραση— τή «σχέση ἐγκλεισμοῦ» τῆς κοινωνίας ἀπό τό οἰκοσύστημα. Στό τέλος μόλις τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ἡ συνειδητοποίηση τῆς σχέσης αὐτῆς γίνεται κοινωνικό φαινόμενο, μειοψηφικό ἔστω, καί γρήγορα ἐξελισσεται σέ *κίνημα*. Γιά μιά ἀκόμα φορά τό εἶναι καθορίζει τή συνείδηση: Τό σύστημα παραγωγῆς καί ἡ κοινωνική δομή μέ τήν ἐξέλιξή τους ἔγιναν ἡ ὕλική ἀφετηρία τοῦ *οικολογικοῦ κινήματος*, ὄχι οἱ ἀντιαναπτυξιακές καί ἀντιβιομηχανικές ἰδεολογίες, ὅπως γράφει ὁ Βασίλης Ζουναλῆς. *Μόνο χάρις στό ὑπερανπτυγμένο βιομηχανικό κεφαλαιοκρατικό σύστημα προσεγγίσαμε τά οικολογικά ὄρια, ὥστε κάποιοι μπόρεσαν νά τά διακρίνουν*. Γιά τό λόγο αὐτό ὁ Μάρξ, στήν ἐποχή του, δέν ἦταν σέ θέση νά γίνει θεωρητικός ὑποστηρικτής ἢ πολέμιος τῆς Πολιτικῆς Οἰκολογίας, ὥστε νά ἐπικαλεστοῦμε τή στάση του μέ σκοπό τήν ἐνδοξη ἐπαλήθευση ἢ τήν πανηγυρική ἀπόρριψη.

Εἶναι, τέλος, προφανές ὅτι οἱ *οικολογικοί περιορισμοί* εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπό τή δομή τῆς κοινωνίας καί δέν μποροῦν νά ἀλλάξουν ἢ νά καταργηθοῦν μέ κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά γίνει εἶναι νά *ἀλλάξει ἡ κοινωνία*, μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά συνυπάρχει ἀρμονικότερα μέ τή φύση.

Ἡ ΧΑΜΕΝΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ἄς συνοψίσουμε λοιπόν: Στό τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μπορεῖ νά ὑπάρξει μιά

Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας (ὁ σύγχρονος μαρξισμός δηλαδή) μόνον ἂν ἔχει ὡς ὀρίζοντα τήν *Οικολογία*. Χωρίς αὐτό τόν ὀρίζοντα, μποροῦμε νά συγκροτήσουμε τήν μιά ἢ τήν ἄλλη ἐκδοχή στό *ἐσωτερικό* τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ὄχι ὁμως τήν *Κριτική τῆς*. Ἡ ἰκανότητα τοῦ κεφαλαίου νά ἐνσωματώνει τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις καί ἡ δυναμική τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας (μέ τίς ἐπιπτώσεις τῆς στό ἰδεολογικό καί στό πολιτικό πεδίο) ἔχουν ἀποκλείσει τήν σύντομη, «βασιλική» ὁδὸ τῆς δξυνσης τῶν *οικονομικῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων* (οὕτως ὥστε νά *προκύψει δομικά*, χωρίς πολλές-πολλές *ἐνσυνείδητες* διαδικασίες ἀφύπνισης, ἢ *πολιτική ἀνατροπή*). Ἄλλωστε ἡ συσσώρευση καί ἡ ἐπεκτατική τάση (ιδιότητες χαρακτηριστικές γιά τοὺς τρόπους παραγωγῆς ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀνταλλακτική ἀξία) ἔχουν συνεισφέρει πολλά καί γιά τήν οἰκοδόμηση τῶν χωρῶν τοῦ «ὕπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». *Ὅμως, αὐτά ἀκριβῶς τά ἀβαντάζ τοῦ κεφαλαίου γίνονται ἢ ἀχίλλειος πτέρνα του, δταν ἔλθουμε στίς σχέσεις ἀνταλλαγῆς κοινωνίας καί φύσης*: Ἡ χωρῆς ὄρια ἐπέκταση, «Τό μεγάλο ἄλμα πρὸς τόν οὐρανόν», ἢ Ἡ «ὕβρις τοῦ Homo oeconomicus, ἢ «ἐκλειψη τοῦ Λόγου», ὁδηγοῦν στήν κατάρρευση. Ἄν τό Νταχάου καί τό Γκούλαγκ, τό Μάι-Λάι καί ὁ Πόλ-Πότ δέν ἦταν ἀσήκωτα γιά τήν ἀνθρώπινη κοινότητα, τά πιθανά μελλοντικά Τσέρνομπιλ, ἢ τρύπα στό στρῶμα τοῦ ὄζοντος, ἢ ἐρημοποίηση ὀλόκληρων χωρῶν τῆς Ἀφρικῆς τρομοκρατοῦν ἤδη ἀκόμα καί ψυχρούς ἰδεολόγους τοῦ συστήματος. Ἡ ἀναδίπλωσή τους; *Ἔνας καπιταλισμός (ἢ «ὕπαρκτος σοσιαλισμός») χωρῆς συσσώρευση, χωρῆς ἐπέκταση, χωρῆς ἐντατικοποίηση —ἢ διατήρηση τοῦ συστήματος μέ μηδενικό βαθμό ἀνάπτυξης— θυμίζει λογοτεχνία κοινωνιολογικῆς φαντασίας*.

Στό μεταίχμιό τῶν ἐποχῶν, δταν ἡ

βιομηχανική κοινωνία ξεκινοῦσε ἀπό τό ἀνθρακωρυχεῖο καί τίς ἀποικίες γιά νά φθάσει στό ἀτομικό ἐργοστάσιο καί στό διπολικό παγκόσμιο σύστημα, *τά ὄπλα τῆς κριτικῆς στράφηκαν πρὸς αὐτούς πού τά κρατοῦσαν*: Ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τοῦ μαρξισμοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα (*μιάς μειοψηφίας τοῦ ἐξαιρουμένης*), δέν μπόρεσε νά ἀνταποκριθεῖ στόν κόσμο πού ἀλλάζε. Ἐξέπεσε σέ μιά ἀπλή ἐκδοχή τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἔγινε *ἐργαλειακός Λόγος*, προσάραξε σέ δύσκολες ξέρες τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ. Γι' αὐτό καί ἐκφυλίστηκε σέ ἕναν ἀπό τοὺς σταθεροὺς συνήγορους τοῦ ἀναπτυξιακοῦ μύθου.

Τώρα, δέν εἶμαστε πιά στό μεταίχμιο, ὑπάρχει ἀρκετὴ ὁρατότητα καί λιγότερη ὀμίχλη ἱστορικῆς αἰσιοδοξίας. Ἄν συλλέξουμε μέ προσοχή τὰ θραύσματα τῶν διορατικῶν παλιῶν μειοψηφῶν (εἶναι πολῦτιμα), ἂν δεχθοῦμε μέ *ἀνακούφιση* τίς ἀντιφατικότητες τῆς ἰδεολογικῆς μας κληρονομιάς, ἴσως παύσουμε νά εἶμαστε ἀνεπαρκεῖς γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας. Γιατί θά γνωρίζουμε, ἔστω ἐν μέρει, τί εἶδος ἀλλαγῆ θέλουμε καί τί εἶδος ὄχι.

Ἐδῶ εἶναι πού διαφωνῶ ριζικά μέ τόν Βασίλη Ζουναλῆ: Ἡ περιπέτεια τῆς Ἀριστερᾶς δείχνει πιά καθαρά, ὅτι ἡ *ἀπάντηση* πού δίνουμε ὅταν μᾶς ρωτοῦν «πῶς θέλετε τήν μελλοντική κοινωνία» *εἶναι μιά ἀπό τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἀνατροπὴ τοῦ καπιταλισμοῦ*. Χωρῆς αὐτὴ τὴν ἀπάντηση, τώρα πού τόσες ἐπαγγελίες κατέληξαν κατάρρες καί μετὰ ἀπὸ τόσες κωθρές ὑπεκφυγές (πού συνεχίζονται!), γιατί ἄραγε νά ἀγωνίζεται κανεῖς; «Γιά ἕνα πουκάμισο ἀδειανό...»;

Οικολογική προβληματική

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

του Elmar Altvater

Αν μπορούσαμε να περιορίσουμε στο μηδέν τη χρονική διάρκεια του πράττειν, τότε ο φυσικός χώρος θα έχανε κάθε σημασία. Έφόσον αυτό δεν είναι δυνατόν, οι συντεταγμένες του χώρου θα συνεχίσουν να είναι πλαίσια αναφοράς για τό κάθε τί, άρα και για τό κοινωνικό και οικονομικό πράττειν τών ανθρώπων. 'Η άχωρη και άχρονη οικονομία ύπάρχει μόνον στά νεοκλασικά μοντέλα τής καθαρής οικονομίας («ό νεοκλασικός τρόπος άναπαράστασης τής παραγωγικής διαδικασίας άγνοεί τόν παράγοντα "χρόνος"»), Γκεοργκέσκου Ραίγκεν, 1971, σ. 245), τών όποιών ή θεωρητική ποιότητα είναι περιορισμένη, άκριβώς έξαιτίας αύτής τής ήρωικής Ικανότητας πρός άφαίρεση. 'Αν και είναι άδύνατο να έκμηδενίσουμε τόν χρόνο του πράττειν, έδω και πολύ καιρό γίνονται προσπάθειες μέ αυτό άκριβώς τό στόχο. 'Η *συντόμηση του χρόνου* κυκλοφορίας είναι μία σύμφυτη άρχή τής οικονομικής ανάπτυξης. Μέ τήν βοήθεια τής σύγχρονης μεταφορικής και τηλεπικοινωνιακής τεχνολογίας, έχει περιορισθεί ή σημασία του χώρου από ποσοτική (άποστάσεις) και από ποιοτική άποψη (τό γεωγραφικό ανάγλυφο), αλλά και από τήν όψη τών συγκε-

κριμένων κοινωνικών δομών οι όποιες τόν χαρακτηρίζουν: Σήμερα είναι δυνατό να καλύψουμε τήν άπόσταση Βερολίνου-Νέας 'Υόρκης μέσα σε λιγότερες από 10 ώρες, ενώ 100 χρόνια πριν χρειαζόμασταν 20 ήμέρες. «Μέ Ένα πάτημα κουμπιού μπορούν σήμερα να διαβιβαστούν μέ ήλεκτρονικό τρόπο 500 έκατομμύρια δολάρια από τή Σιγκαπούρη στις Μπαχάμας μέσω Λονδίνου, σάν να μην υπήρχε καμιά φυσική άπόσταση μεταξύ αύτών τών τόπων» (Smith, 1984). Μέ τήν άποδέσμευση του χρήματος από τό ύλικό του (μέταλλο, χαρτί) και τή μετατροπή του σε ενεργειακό (ήλεκτρονικό) χρήμα, ή χωρική διάσταση τής χρηματικής κυκλοφορίας έξαφανίζεται, έφόσον αυτό διακινείται στό χώρο μέ τήν ταχύτητα του φωτός.

'Ο χρόνος λοιπόν συντομεύεται, ώστε να χάσει ό χώρος τή σημασία του. Καί αντίστροφα, ό φυσικός χώρος διαμορφώνεται μέ τέτοιο τρόπο, ώστε ή χρονική διάρκεια του πράττειν να μπορεί να συμπιεσθεί. 'Ως πρός τήν επιτάχυνση τών μεταφορών, ό χώρος δεν είναι τίποτε άλλο από ένα σύνολο έμποδίων' συνεπώς, ό στόχος είναι ή υπερνίκηση τών φυσικών, πολιτιστικών, κοινωνικών έμποδίων. 'Η «κατακυρίευση του χώρου», (Moraes

/Costa, 1984· Santos, 1978, Lefevre, 1974· Soja, 1985), μέ στόχο να υπερνικηθούν τά έμπόδια, δηλαδή να επιταχυνθούν οι διαδικασίες παραγωγής και μεταφοράς, είναι συγχρόνως «παραγωγή χώρου», οικοδόμηση μιάς «δεύτερης φύσης».

1. Η «ΑΝΤΙΘΕΣΗ» ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

'Ο φυσικός χώρος λοιπόν πρέπει να διαμορφωθεί μέ ειδικό τρόπο, προκειμένου να συντομευθούν οι *χρονικές διάρκειες* τής οικονομικής πρακτικής. 'Η λογική τής σύντμησης τών χρονικών διαστημάτων και τής υπερνίκησης τών ποσοτικών και ποιοτικών έμποδίων του χώρου είναι εκείνη ή καπιταλιστική προστακτική έντολή (ή, όπως έχει καταγραφεί στις κατηγορίες του Μάξ Βέμπερ, «ό δυτικός όρθολογισμός τής κατακυριάρχησης του κόσμου») ή όποια άποβλέπει στη διαμόρφωση τών χωρικών και χρονικών συντεταγμένων του πράττειν σύμφωνα μέ τήν λογική του άριστου συνδυασμού σκοπών και μέσων. Σε όποιο βαθμό είναι αυτό δυνατό, ή πράξη άποστερείται από τίς παραδεδομένες, πρωταρχικές, φυσικές ίσως, χωρικές

καί χρονικές συντεταγμένες της ανθρώπινης ζωής οδώς ώστε να δημιουργηθεί ένα νέο *ειδικής μορφής* κοινωνικό σύστημα συντεταγμένων (χρονικό και χωρικό) μέσω της παραγωγής νέων υλικών δομών και αυτών κανόνων. Πρόκειται για την εγκαθίδρυση της κοινωνικότητας: «Μιά ενιαία αντίληψη του χρόνου, του χώρου, της αιτιότητας, των αριθμών κ.τ.λ.... Η κοινωνία δεν μπορεί να παραχωρήσει τις κατηγορίες στην ελεύθερη βούληση των ανθρώπων χωρίς να αυτοδιαλυθεί. Για να μπορέσει να επιβιώσει δεν χρειάζεται μόνον αρκετή ήθικη συμφωνία αλλά και ένα ελάχιστο λογικής συμφωνίας» (Durkheim, σ.38). Παρόμοια διατύπωση χρησιμοποιεί και ο Νόμπερ Έλιας: «Ο χρόνος έχει «τό χαρακτήρα ενός κοινωνικής διευθέτησης, ενός ρυθμιστή των κοινωνικών συμβαινόντων, ενός τρόπου ανθρώπινης διαβίωσης· τα ρολόγια είναι το ολοκληρώνον στοιχείο μιας κοινωνικής τάξης ή όποια θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει χωρίς αυτά» (Elias, 1984, σ.93) — εδώ βέβαια θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι τα ρολόγια, δηλαδή οι συσκευές που μετρούν το χρόνο, εφευρέθηκαν αργότερα· όταν ο χρόνος όχι μόνον καθορίστηκε ως μέτρο της ζωής, της διαβίωσης και της εμπειρίας, αλλά και έπρεπε να μετρηθεί και ο ίδιος: «Ο χρόνος είναι το μέτρο, το ρολόι με τις κλίμακες των λεπτών και των ωρών είναι η κλίμακα της μέτρησης. Ο χρόνος και ο χώρος είναι λοιπόν κοινωνικές κατηγορίες. Και ακόμα περισσότερο: με τη βοήθεια της κανονιστικής σταθερότητάς τους αυτοκαθορίζεται ή κάθε συγκεκριμένη κοινωνία. Έτσι εξηγείται η αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τη σύνδεση «κοινωνικών σχέσεων και χωρικών δομών» (Gregory/Urgy, 1985), η οποία συνεπάγεται μία στενή συνεργασία κοινωνιολόγων και ανθρωπογεωγράφων. Άλλα, αν παραβλέψουμε λίγες εξαιρέσεις (Lefevre, Πουλαντζάς), ούτε στους μέν ούτε στους δε ο χώρος συλλαμβάνεται θεωρητικά ως κοινωνική όριζουσα.

Όστόσο, αυτό δεν είναι το αποφασιστικό και βαρύνον ζήτημα που θα μάς απασχολήσει εδώ. Δεν θα αναφερθούμε στην έν γένει κοινωνικότητα του χώρου και του χρόνου, αλλά σε ένα ειδικό κοινωνικό αξίωμα το οποίο τείνει να μειώνει τα χρονικά διαστήματα, ενώ οι ποσότητες και οι ποιότητες του χώρου υποτάσσονται στην αρχή της επιτάχυνσης. Φυσικά, δεν υπάρχει ολοκληρωτική αποδέσμευση από τον χώρο ή το χρόνο· για τον λόγο ότι οποιαδήποτε πρακτική, και ειδικότερα οποιαδήποτε παραγωγή ή κατανάλωση, συνεπάγεται το μετασχηματισμό ύλης και ενέργειας από μία μορφή (που υπάρχει διαθέσιμη) σε μία άλλη μορφή την οποία χρειαζόμα-

στε εμείς (οι άνθρωποι, και για το λόγο αυτό το πρότυπο είναι έντονα *άνθρωποκεντρικό*). Συνεπώς είναι αδύνατο να αγνοήσουμε τις ποσοτικές και ποιοτικές ιδιότητες του χώρου (χωρικότητα) και του χρόνου (χρονικότητα), όπως και την πλευρά της αξίας χρήσης (υλικότητα) των προϊόντων και διαδικασιών, είτε στην παραγωγή είτε στην κατανάλωση. Άκόμα και η αναγωγή της οικονομικής διαδικασίας (από συστηματική - θεωρητική σκοπιά) σε μία μέτρηση μέσω του χρήματος, μπορεί να υπάρξει μόνον πληρώνοντας το αντίτιμο της καταστροφικής αυτοκατάργησης των ιδιαίτερων προϋποθέσεων της: Διότι, σε τελευταία ανάλυση, ακόμα και οι επικοινωνιακές πληροφορίες έχουν επίσης ένα υλικό υπόστρωμα — π.χ. το χαρτονόμισμα — το οποίο πρέπει να παραχθεί και άρα είναι αποτέλεσμα σκόπιμων και κατάλληλων μετασχηματισμών ύλης και ενέργειας: τις συνεισφέρει αυτόν των μετασχηματισμών στο σύστημα της οικονομικής επικοινωνίας μπορεί κανείς να τις αποφύγει μόνον αν καταφέρει να διαμορφώσει ένα επικοινωνιακό σύστημα χωρίς πληροφορία — μία προφανής άνοησία.

Παράγειν, από μία πλευρά, σημαίνει παραγωγή χώρου, παραγωγή της Φύσης. Τα αποτελέσματα της παραγωγής (και της κατανάλωσης) παρουσιάζονται στο χώρο ως ανθρωπογενή τοπία, κτίρια, πόλεις, έρειπια ατομικών εκρήξεων, διώρυγες, μολυσμένα νέφη, όχθοι, έρημοι και βουνά σκουπιδιών. Αυτό που μετατρέπει μία περιοχή σε πεδίο κυνηγιού, είτε ο Μάρξ, είναι το γεγονός ότι συγκεκριμένες φυλές κυνηγούν στην περιοχή αυτή. Αυτό που μετατρέπει μία επαρχία σε ζώνη δρυχείων είναι η κατάσταση πραγμάτων κατά την οποία γίνεται έξορξη μεταλλεύματος από μεταλλευτικές εταιρείες. Αυτό που κάνει μία περιοχή βιομηχανική ζώνη είναι η υλοποίηση, στο χώρο, των επιχειρηματικών αποφάσεων ή του κρατικού σχεδιασμού ή όποιος έχει ως στόχο την εγκατάσταση βιομηχανικών επιχειρήσεων. Αυτό που κάνει μία περιοχή ζώνη αναψυχής είναι η καταστροφή άλλων περιοχών και η μετατόπιση των δυνατοτήτων ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών για αναψυχή σε μία έκταση ή όποια όριζεται ως ζώνη αναψυχής. Συνολικά, αυτό που διαμορφώνει το περιβάλλον των ανθρώπων σ' ένα τόπο είναι η κοινωνικά οργανωμένη και διακανονισμένη και πολιτικά επηρεαζόμενη διαδικασία παραγωγής και κατανάλωσης. Αυτό όμως έχει ένα διπλό χαρακτήρα: Η παραγωγή του χώρου είναι ταυτόχρονα ή *αξιοποίηση του* (Verwertung). Η παραγωγή (και η κατανάλωση) έχουν μία *υλική* και μία *αξιακή* πλευρά. Κατά συνέπεια οι χω-

ρικές και οι χρονικές συντεταγμένες τους έχουν *οικολογικές* και *οικονομικές* διαστάσεις. Στην ίδια γεωγραφική έκταση λοιπόν, επενεργούν οι λογικές διαφορετικών «χώρων λειτουργίας» (Funktionsräume). Αυτό είναι φανερό, έφ' όσον η εκδαπάνηση πρώτης ύλης και ενέργειας στις διαδικασίες παραγωγής και κατανάλωσης είναι σε μεγάλο βαθμό *έξειδικευμένη*, δηλαδή προσδιορισμένη τοπικά και χρονικά.

Όμως η διαδικασία της κυκλοφορίας με τη δική της λογική της συμπίεσης του χρόνου και της κατάργησης των ποσοτικών και ποιοτικών εμποδίων του χώρου, την μετατρέπει σε απλή στιγμή της παγκόσμιας διαδικασίας αναπαραγωγής, δηλαδή της παγκόσμιας αγοράς. Έδώ δεν έχει πια σημασία μόνον ο μετασχηματισμός των πρώτων ύλων σε μία εμπορεύσιμη αξία χρήσης (από σιδηρομετάλλευμα να παραχθεί χυτοσίδηρος). Το βασικό εμπόρευμα χυτοσίδηρος, παραγόμενο και επεξεργαζόμενο κάτω από τις εκάστοτε ιδιαίτερες συνθήκες του χώρου (δηλαδή φυσικές, κοινωνικές, οικονομικές), γίνεται ένα στοιχείο της συνολικής ποσότητας χυτοσίδηρου που προσφέρεται στην παγκόσμια αγορά, παραλληλίζεται δηλαδή με το ίδιο εμπόρευμα που έχει εξορυχθεί και παραχθεί κάτω από έντελως διαφορετικές συνθήκες του χώρου.

Μέσω του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά λοιπόν, προκύπτει η αναγκαστική *αναγωγή* στο μέσο όρο· οι ιδιομορφίες, οι μοναδικότητες, οι τοπικότητες της παραγωγής και της κατανάλωσης (οι όποιες συνδέονται με τον χώρο) μ' αυτή την έννοια «ισοπεδώνονται». Χώρες και τοπία χάνουν τα διακριτικά τους χαρακτηριστικά και μετατρέπονται σε γήπεδα της παγκόσμιας κυκλοφορίας, και ταυτόχρονα της παγκόσμιας επικοινωνίας. Οι τοπικές, περιφερειακές ή εθνικές ιδιομορφίες της επικοινωνίας (από συνήθεις διατροφής και τύπους δικαίου των κοινωνικών σχέσεων — στις όποιες ανήκουν και οι πολύ συνηθισμένοι κανόνες οδικής κυκλοφορίας — μέχρι το *medium* μιας τοπικής ή περιφερειακής γλώσσας) είναι κατά κάποιο τρόπο εμπόδια. Τα πρότυπα κατανάλωσης, που μεταφέρονται με τη βοήθεια της κυκλοφοριακής διαδικασίας και του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, βάζουν τη σφραγίδα τους στις ιδιαίτερες πραγματικότητες του χώρου. Ός προς την παραγωγή ισχύουν τα ανάλογα. Οι δροι παραγωγής εμπορευμάτων και οι δροι της αξιοποίησης του κεφαλαίου που επικρατούν στην παγκόσμια αγορά πρέπει, για λόγους «ικανότητας προς ανταγωνισμό», να επικρατήσουν. Η παγκόσμια αγορά εμφανίζεται ως «βία των πραγμάτων» (Sochzwang). Σ' αυτή τη διαδικασία μεταβάλλεται τό-

σο ὁ φυσικός περίγυρος ὅσο καί οἱ κοινωνικές συνθήκες. Καί μάλιστα, σύμφωνα μέ ἓνα σχέδιο τό ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἀπό τούς ὄρους τῆς παγκόσμιας ἀγοράς, ἔξω ἀπό τή συγκεκριμένη περιοχή, καί ὄχι ὀπωσδήποτε ἀπό τούς φυσικούς, πολιτιστικούς, κοινωνικούς ὄρους ἀναπαραγωγῆς τῆς ἴδιας τῆς περιοχῆς.

Ἄνταγωνισμός δέν θά ὑπῆρχε, ἂν ἡ παραγωγή καί ἡ εἰσαγωγή τῶν προϊόντων στήν ἀγορά δέν εἶχε ὡς στόχο τό κέρδος. Ἄλλά τό κέρδος εἶναι ἓνα πλεόνασμα, πάνω ἀπό τούς παράγοντες πού εἰσάγονται γιά τήν παραγωγή ἑνός ὀρισμένου ἐμπορεύματος μετρημένου σέ χρήμα. Ἡ οικονομική πράξη, καί ἰδιαίτερα ἡ παραγωγική διαδικασία, καθορίζεται μέ διπλό τρόπο: Ἀπό τήν μιά πλευρά, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μετασχηματισμοί ὕλης καί ἐνέργειας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, εἶναι ἡ παραγωγή ἑνός πλεονάσματος πού μπορεῖ νά μετρηθεῖ μέ μονάδες χρήματος (δηλαδή στερημένου ἀπό τήν ποιότητα τῶν ἀξιών χρήσης). Οἱ μετασχηματισμοί τῆς ὕλης καί τῆς ἐνέργειας ἀκολουθοῦν ποιοτικά συγκεκριμένους φυσικούς νόμους, τῶν ὁποίων συντεταγμένες εἶναι ὁ φυσικός χῶρος καί ὁ φυσικός χρόνος. Ὁ Ραϊγκεν (1971) ἔχει κάνει τή σημαντική διάκριση μεταξύ δύο χρόνων (ὡς πρός τό χῶρο συμβαίνουν ἀνάλογα): Ὑπάρχει ὁ χρόνος «Τ», πού θά μπορούσε νά περιγραφῆ ὡς «ρεῦμα συνειδητότητας» (stream of consciousness) ἢ ὡς μιά «συνεχῆς ἀκολουθία στιγμῶν» καί ὁ χρόνος «t», ὁ ὁποῖος ὀρίζει τό μέτρο τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα σέ δύο συμβάντα, ὅπως μετρᾶται ἀπό ἓνα μηχανικό ρολόι. Εἶναι ἀδιάφορο πότε ἀκριβῶς μέσα στό stream of consciousness συμβαίνει μιά ὀρισμένη φυσική διαδικασία, π.χ. ἡ αἰώρηση ἑνός ἐκκρεμοῦς: μπορούμε νά μετρήσουμε τά διαστήματα ὅμως ἓνας συσχετισμός μέ τόν «ἱστορικό χρόνο» (T) γιά τόν ὁποῖο μιλά ὁ Σουμπέτερ, δέν εἶναι δυνατός γιά τόν «δυναμικό χρόνο» (t). «Μέ ἄλλα λόγια, τά μηχανικά φαινόμενα εἶναι ἄχρονα, ὄχι ὅμως ἄχρονα» (Georgescu Roegen 1971, σ.136). Μ' αὐτή τήν μηχανική ἔννοια τοῦ χρόνου, ἡ ἐκβαση τῶν διαδικασιῶν εἶναι λεπτομερῶς προγνώσιμη γιά τόν σκοπό αὐτό ὅμως πρέπει νά ἀπομακρυνθοῦν ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ χρόνου «Τ». Ἐπίσης, ἡ χρονομέτρηση μέ τά ὄλο καί τελειότερα ρολόγια συμβάλλει στήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κατάστασης στήν ὁποία ὁ χρόνος θεωρεῖται μόνον διάστημα ἀνάμεσα σέ δύο συμβάντα, ἀδιάφορα ἀπό τόν ἱστορικό ἐντοπισμό τῶν συμβάντων.

Ἄλλά καί στήν κοινωνική ζωῆ ὑπάρχουν τάσεις ἀποϊστορικοποίησης τοῦ χρόνου (οἱ ὁποῖες βέβαια δέν εἶναι ποτέ δυνατόν νά ὑλοποιηθοῦν στήν ἐντέλεια). Π.χ. κατά τήν μέτρηση τοῦ

χρόνου ἑνός ἀγῶνα δρόμου 100 μέτρων ἢ μιᾶς διαδρομῆς σκί: ἀδιάφορο πού καί πότε συμβαίνουν αὐτά τά γεγονότα, ἐνδιαφέρει μόνον τό διάστημα (ἀπόσταση καί χρονική διάρκεια) ἀνάμεσα στήν ἐκκίνηση καί στό τέλος. Ὁ χρόνος «t» εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό ἀνθρώπινες δραστηριότητες, δέν ἔχει καμιά επίπτωση στή συνείδηση καί γιά τό λόγο αὐτό δέν εἶναι κατάλληλος ὡς συντεταγμένη γιά τόν ἐντοπισμό τοῦ πράττειν. Ὅμως ἡ ἐκβαση τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν ἔχει ἓνα ἐπακόλουθο στό χῶρο καί στό χρόνο τό ὁποῖο εἶναι ὀπωσδήποτε πολύ σημαντικό γιά τήν ἀνθρώπινη συνείδηση καί τό ἀνθρώπινο πράττειν: Στό διάστημα μεταξύ δύο συμβάντων, ἔρα κατά τή διάρκεια μιᾶς διαδικασίας, αὐξάνει ἡ ἐντροπία, συμβαίνει κάτι πού εἶναι ἀδύνατο νά ἀντιστραφεῖ. Ὁ κόσμος τοῦ χρονικά ἐπομένου συμβάντος εἶναι διαφορετικός ἀπό τόν κόσμο τοῦ προηγούμενου. Στό ζήτημα αὐτό ὅμως, θά ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικά παρακάτω. Ἐμπεριέχεται λοιπόν στίς φυσικές συντεταγμένες τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου μιά ἰδιαίτερη λογική, ἀκριβῶς ὅπως συμβαίνει στίς κοινωνικές καί οικονομικές: Ἐκεῖ ἡ παραγωγή οικονομικοῦ πλεονάσματος συνεπάγεται τήν ποσοτική προστακτική ἐντολή τῆς ἐντατικοποίησης μέ τήν βοήθεια τῆς μείωσης τῶν χρονι-

κῶν διαρκειῶν τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν (ἰδιαίτερα τοῦ παράγειν καί τοῦ καταναλώνειν), δηλαδή μέσω τῆς ἐπιτάχυνσης καί τῆς ὑπέρβασης τῶν ποσοτικῶν καί ποιοτικῶν ἐμποδίων τοῦ χῶρου μέ σκοπό τή συμπίεση τοῦ χρόνου (οὕτως ὥστε νά συμπέσει ὁ χρόνος T μέ τόν t, κατά τό δυνατό). Πρόκειται γιά δύο συστήματα συντεταγμένων τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου, τά ὁποῖα εἶναι τοποθετημένα πάνω ἀπό κάθε γεωγραφική - κοινωνική πραγματικότητα ὡς διαφορετικά καλούπια ἢ ὡς διαφορετικοί χῶροι λειτουργίας (Funktionsräume). Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ὁ,τι ἔχει περιγραφῆ μέ τόν ὄρο «ἀντίθεση μεταξύ τῆς οικονομίας καί τῆς οικολογίας». Γιά τόν λόγο αὐτό, ὁ Ντυρκέμ, μέ τοῦ ὁποῖου τίς ἐπεξεργασίες γιά τήν ἀντίληψη τοῦ χῶρου καί τοῦ χρόνου συμφωνῶ, δέν ἔχει δίκιο, ὅταν κατανοεῖ τήν κοινωνία ὡς τμήμα τῆς φύσης, ὡς κορυφαία τῆς ἐκδήλωσης, καί ἀποφαίνεται γιά τήν κατηγορία τοῦ χρόνου ὅτι ἀπλά καί μόνον ἐκφράζει τόν ρυθμό τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Στήν πραγματικότητα ὁ χρόνος καί ὁ χῶρος μιᾶς κοινωνίας, καί μάλιστα τῆς καπιταλιστικῆς, δέν ταυτίζονται κατά κανένα τρόπο μέ τόν φυσικό χρόνο καί τόν φυσικό χῶρο. Οἱ λογικές τῶν δύο χῶρων λειτουργίας συγκρούονται, ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια.

2. ΧΩΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ

Ο χώρος και ο χρόνος, οι συντεταγμένες που έντοπιζουν κοινωνικά την ανθρώπινη ζωή, μετασηματίστηκαν κατά τη διάρκεια της αξιοποίησης, (πρόκειται για την ενσωμάτωση, στον παγκόσμιο λειτουργικό χώρο της κεφαλαϊκής συσσώρευσης, περιοχών οι οποίες δεν είχαν μέχρι τώρα «υποταγεί στο κεφάλαιο»). Οι συντεταγμένες δεν καθορίζονται τώρα πιά από τη φυσική απόσταση ή από τον ημερήσιο-ετήσιο ρυθμό, αλλά από μία κατάταξη των τόπων ανάλογα με τους διαφορετικούς βαθμούς αξιοποίησης και από τον χρόνο που χρειάζεται για την κυκλοφορία του κεφαλαίου (έπικοινωνία και μεταφορές), και ο οποίος, όπως εξηγήθηκε ήδη, περιορίζεται όσο είναι δυνατόν. Η κίνηση μέσα στο χώρο και στο χρόνο ακολουθεί λοιπόν δλο και λιγότερο υποκειμενικούς κανόνες και (περιφερειακές) κοινωνικές προδιαγραφές ή τους όριζοντες συγκεκριμένων ανθρώπων σε συγκεκριμένους τόπους, δλο και περισσότερο τη «δρομολογική» τάση για επιταχυνόμενη αξιοποίηση και συσσώρευση του κεφαλαίου. Αλλάζει λοιπόν ο χρονοδότης ο οποίος καθορίζει τους ρυθμούς της κοινωνικής και προσωπικής ζωής αλλά και των φυσικών κύκλων (ειδικά για το θέμα αυτό θα μιλήσουμε παρακάτω), συγχρόνως όμως διαμορφώνεται η δομή του χώρου σύμφωνα με αρχές οι οποίες δεν αντιστοιχούν δπωσδήποτε με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του και με τις προϋποθέσεις της αναπαραγωγής αυτής της φυσιογνωμίας. Σημείο αναφοράς για τό πράττειν μέσα στο χώρο (παραγωγή σε ένα συγκεκριμένο τόπο) είναι λιγότερο η χωρική ποιότητα μιάς συγκεκριμένης περιοχής και πολύ περισσότερο η αντιπαραβολή με άλλες περιοχές και με τα κεφάλαια που δρουν εκεί, μέσα σε έντελως διαφορετικό περίγυρο. Η αναζήτηση ενός κατάλληλου «τόπου» (Lokos) για την επιτήδεια μεταλλαγή δλης και ενέργειας, με σκοπό την παραγωγή ενός ζητούμενου εμπορεύματος, διεκπεραιώνεται παίρνοντας πλανητικές διαστάσεις. Ο φυσικός πλοῦτος μιάς περιοχής δεν υπολογίζεται πιά ως φυσική ύπόσταση που ανήκει σ' ένα περιβάλλον αυτοτελές, αλλά ως απόθεμα που αξιολογείται με μιά τιμή της παγκόσμιας αγοράς (για τόν σίδηρο, χαλκό, χρυσό, ξύλο, σιτάρι, ζάχαρη κ.τ.λ.), και τό όποιο αντιπαραβάλλεται ως εμπόρευμα με ιδιαίτερη ποιότητα και τιμή στην παγκόσμια αγορά, με άλλα εμπορεύματα της ίδιας αξίας χρήσης.

2.1. ΧΩΡΙΚΟΤΗΤΑ

Η μετατροπή πρώτων ύλων σε εμπορεύματα είναι λοιπόν δπωσδήποτε μιά πράξη απομόνωσης από άλλα συστατικά στοιχεία χώρου, τά όποια δεν είναι μετατρέψιμα σε εμπορεύματα. Η πράξη της απομόνωσης είναι πάντοτε πράξη καταστροφής της δλότητας του συγκεκριμένου χώρου. Η εκμετάλλευση ενός μεταλλευτικού κοιτάσματος είναι συνώνυμη με τόν αφανισμό ενός τοπίου. Η χρήση των τροπικών παρθένων δασών ως βοσκότοπων για έκτροφή βοοειδών, με σκοπό να παράγουν κρέας για χάμπουργκερ, άρα ή απομόνωση της «πρώτης ύλης» - «βοσκότοπος» από μιά δλοκληρωμένη άλληλουχία ενός συγκεκριμένου φυσικού τοπίου, προκαλεί τήν καταστροφή του οικοσυστήματος "τροπικό δάσος". Η λειτουργία ενός εργοστασίου βωξίτη και άλουμινίου προϋποθέτει μεγάλες εκτάσεις για τήν έναπόθεση των αποβλήτων (της κόκκινης λάσπης), τά όποια είναι πάρα πολύ καυστικά και για τόν λόγο αυτό πρέπει να απομονωθούν με άσφαλή τρόπο, ώστε να περιορισθούν οι περιβαλλοντικές βλάβες. Η ειδική ιστορική μορφή της εκβιομηχάνισης τόν 19ο αιώνα δημιούργησε τήν περιοχή του Ρούρ της όποιας ή δψη χαρακτηρίζεται ήδη από τήν αποβιομηχάνιση.

Πρίν καταστεί δυνατή ή εκμετάλλευση των πρώτων ύλων μιάς περιοχής, πρέπει ο χώρος να διερευνηθεί και να γίνει προσιτός. Ήδη κατά τήν διερεύνηση του χώρου είναι σαφές ότι τίθεται σε ισχύ μιά νέα αρχή, εφόσον ή διερεύνηση διεξάγεται από τήν σκοπιά της αξιοποίησης. Μπορούμε να περιγράψουμε αυτό τόν τρόπο διερεύνησης ως χωρογνωσία, ως γνώση της αξιοποίησης (Inwertsetzung), σε αντίθεση με τήν τοπογνωσία. Αυτό τό είδος γνώσης δεν είναι δυνατόν τό συσχετίσουμε με τις συντεταγμένες χώρου και χρόνου, τις σύμφωνες με τήν αντίληψη των παλαιών κατοίκων της περιοχής. Μιά παρατήρηση του Έρνστ Κάσσιερ αποσαφηνίζει τό παραπάνω: Η αντίληψη του χώρου και του χρόνου μπορεί να είναι τελείως διαφοροποιημένη· είτε να ταυτίζεται ο τόπος με τήν συγκεκριμένη θέση (place), είτε να ταυτίζεται με τόν αφηρημένο χώρο (space). «Όποιος γνωρίζει μόνον τό χώρο δράσης... δεν έχει ακόμα κάποια ελεύθερη έποπτεία των προσδιορισμών και σχέσεων του χώρου· ούτε τή "σύνουψη" που επιτρέπει να συμπεριλάβουμε τό τοπικά διαχωρισμένο μέσα στην ένότητα μιάς ταυτόχρονης ματιάς... Οι πληροφορίες για τούς φυσικούς λαούς μās δείχνουν σε πόσο μεγάλο βαθμό ο "προσανατολισμός" τους μέσα στο χώρο, κινείται δλοκληρωτικά επάνω στην

τροχιά μιάς "συγκεκριμένης" αίσθησης του χώρου. Φαίνεται μάλιστα να ξεπερνά σε ακρίβεια και δξύτητα τόν προσανατολισμό των πολιτισμένων λαών. Κάθε σημείο της γύρω περιοχής, κάθε μεμονωμένη θέση και κάθε στροφή ενός ποταμού π.χ., μπορεί να είναι γι' αυτούς τελείως οικεία, παρ' δλο που δεν είναι σε θέση να σχεδιάσουν ένα χάρτη του ποταμού, δηλαδή να τόν αποτυπώσουν σε ένα σχήμα του χώρου...» (Cassirer 1977, τόμος 3, σ.178 f.). Θά μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι δεν είναι καν σε θέση να καταλάβουν τήν έρώτηση, αν απαιτούμε από αυτούς κάτι τέτοιο.

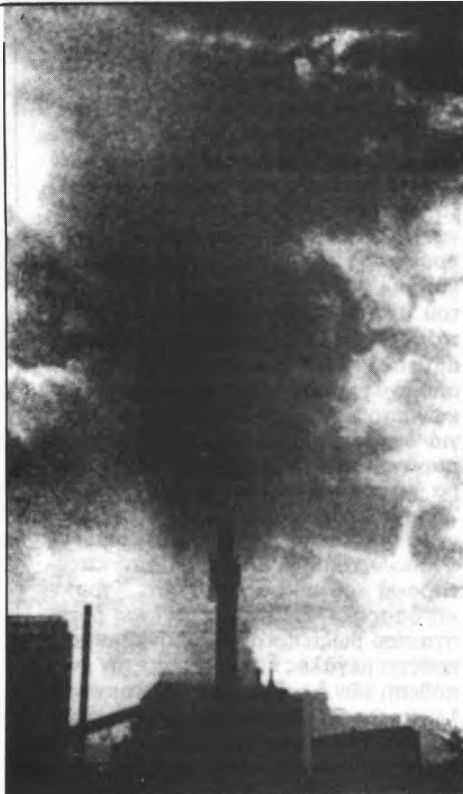
Η διάκριση μεταξύ «place» και «space», μεταξύ συγκεκριμένου τόπου ζωής ή εργασίας και χώρου συντεταγμένου σύμφωνα με άφηρημένες αρχές και σχήματα, είναι φανερό ότι γίνεται πραγματικότητα μόνον όταν οι διαδικασίες του πολιτισμού πάρουν τήν κατεύθυνση της άφαιρέσης και του εξορθολογισμού. Η ίδια διάκριση είναι ουσιώδες στοιχείο του εξορθολογισμού, της δργάνωσης και αναπάρστασης του κόσμου και του περιβάλλοντος, σύμφωνα με αρχές άφηρημένες, δηλαδή αρχές που δεν προκύπτουν άμεσα από τόν συγκεκριμένο τόπο μέσω της αίσθητηριακής αντίληψης και της εμπειρίας. Η αναγνώριση των τόπων είναι ή προϋπόθεση για τήν αναγνώριση του περιεχομένου, του "εγώ", του "έ-σύ", του "αυτός" και του "αυτή", από τή μία πλευρά, ενώ, από τήν άλλη πλευρά, βοηθά να διακρίνουμε τά φυσικά αντικείμενα, να αποδώσουμε σ' αυτά ένα συγκεκριμένο νόημα, δηλαδή να προσαρμόσουμε τόν αντικειμενικό κόσμο στην προσωπική και κοινωνική ζωή, να τόν επικαλύψουμε με σύμβολα. Τό είδος και ο τρόπος της αναγνώρισης του χώρου είναι άποφασιστικό στοιχείο της κοινωνικής συγκρότησης, άρα και του «έντοπισμού» του άτομου μέσα στην κοινωνία, και —θά έπρεπε να προσθέσουμε— τής δυνατότητας να ιδιοποιηθούμε τό χώρο σύμφωνα με αρχές που δεν προκύπτουν δπωσδήποτε από τό χώρο αυτό (με τήν έννοια του συγκεκριμένου τόπου).

Για τήν εξερεύνηση του χώρου με στόχο τήν καπιταλιστική αξιοποίηση, χρειάζεται ή απόσπαση από τόν παραδεδομένο συγκεκριμένο χαρακτήρα του «place», ώστε αρχικά να ενσωματωθεί ο χώρος στον «space» της παγκόσμιας αγοράς, και μ' αυτό τόν τρόπο, στη συνέχεια, να μεταμορφωθεί ριζικά, καταλήγοντας άγνωριστος ως συγκεκριμένος τόπος, αλλά ευδιάκριτος ως τμήμα του παγκόσμιου χώρου. Διαφορετικά από τήν γνώση των ίθαγενών πληθυσμών, π.χ., για τόν τόπο στον όποιο ζουν, και ή όποια είναι δπως και ο τόπος συγκεκριμένη και για τό λόγο αυτό περιορισμένη, ή γνώση

γύρω από τον χώρο είναι προσανατολισμένη σ' ένα γενικό σκοπό ο οποίος δεν σχετίζεται πρωταρχικά με την ιδιαίτερη περιοχή. Για το λόγο αυτό ο συγκεκριμένος τόπος είναι μόνον το υλικό υπόστρωμα, τίποτε περισσότερο. Ο συγκεκριμένος τόπος δεν ενδιαφέρει τη γνώση αυτού του είδους, αφού οι ιδιότητες του φαίνονται χωρίς σημασία για την επιτυχία του σκοπού. Έκδηλώνεται επίσης η τάση της ολοκαί εξαντλητικότερης εξερεύνησης μιας ορισμένης περιοχής, με την έλπίδα να ευρεθούν νέες πηγές πλούτου άγνωστες μέχρι τώρα.

Σύμφωνα με τον Γκούντερ Άντερς, «ο κόσμος εκλαμβάνεται ως δρυχείο προς εκμετάλλευση. Όχι μόνον προκύπτει η υποχρέωση να εκμεταλλευτούμε κάθε τί το εκμεταλλεύσιμο, αλλά επίσης να ανακαλύψουμε όσα εκμεταλλεύσιμα υποτίθεται ότι βρίσκονται κρυμμένα μέσα στο κάθε πράγμα (επίσης και στους ανθρώπους). Το αντικείμενο της σημερινής επιστήμης δεν συνίσταται λοιπόν πια στην ανίχνευση του κρυφού, δηλαδή άγνωστου Όντος ή των άγνωστων νομοτελειών του κόσμου και των πραγμάτων, αλλά στην αποκάλυψη κρυμμένων δυνατοτήτων εκμετάλλευσης» (Anders, 1980, σ. 32).

Δυνατότητα εκμετάλλευσης όμως σημαίνει όπωσδήποτε μετατροπή των πραγμάτων σε εμπορεύματα, δηλαδή «άγορα και πώληση» των συστατικών μερών του χώρου—δων τον συναποτελούν ως φυσική και κοινωνική *ένότητα*— και άρα όπωσδήποτε την διάλυση της ενότητας σε απλά μέρη. Προϋπόθεση για την άγορα και πώληση απλών μερών ενός συγκεκριμένου χώρου είναι να έχουν κάποια αξία χρήσης, ή—σύμφωνα με τις έννοιες της θερμοδυναμικής— να παρουσιάζουν χαμηλή έντροπία (Georgescu-Roegen, 1971, σ. 278). Όπως και η πρακτική αξιοποίηση που συνδέεται με τη χωρογνωσία είναι και αυτή επιλεκτική, δηλαδή ακολουθεί μία συμπερονοτολογική γνώση, για την οποία όλες οι ιδιότητες της ενότητας “τόπος” ή “περιοχή” είναι αδιάφορες αν δεν «ανακαλυφθούν» από το ενλόγω συμφέρον. Όποιος ψάχνει για μεταλλεύματα δεν ενδιαφέρεται για την αισθητική ενός φυσικού τοπίου. Τά βουνά και οι ποταμοί είναι για τον κρατικό προγραμματιστή εμπόδια και όχι συστατικά μέρη ενός συνολικού περιβάλλοντος. Όποιος πουλά τροπική ξυλεία, δεν σκοτίζεται για τά δάση. Όποιος καλλιεργεί σιτηρά δεν ενδιαφέρεται για την άγρια χλωρίδα. Όποιος κατασκευάζει ένα φράγμα για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, δεν σκέφτεται το πλημμύρισμα και την εξαφάνιση αρχαιολογικών μνημείων. Όποιος θέλει να ξεφορτωθεί ύγρα απόβλητα θεωρεί τον «πατέρα Ρήνο» απλό κανάλι αποχέτευσης. Όταν οι

πρώτες ύλες ενός τόπου μετατρέπονται σε εμπορεύματα, τά όποια ανταγωνίζονται στην παγκόσμια αγορά με παρόμοια εμπορεύματα από άλλες περιοχές, τότε οι πρώτες ύλες πρέπει να απομονωθούν ακριβώς, από τις συγκεκριμένες τοπικές τους συνάψεις: συνάψεις οι όποιες αποτελούν σύστημα αναφοράς για την περιφερειακή ταυτότητα των ανθρώπων του τόπου. Η απομόνωση δεν μπορεί να συμβεί χωρίς καμιά συνέπεια για τον βιοτικό κόσμο των ανθρώπων. Συνεπώς, η αξιοποίηση (με την έννοια της κατακυρίευσης του χώρου, σύμφωνα με τά άφηρημένα σχήματα των ύπολογισμών για κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση), είναι ταυτόχρονα απαξίωση του συγκεκριμένου, τοπικά προσδιορισμένου και δυνάμενου να αναπαραχθεί βιοτικού κόσμου (Lebenswelt): Η «καταστροφή της γενέθλιας γής».

Όχι με χρονολογική, αλλά με λογική έννοια, τό προσιτό του χώρου ακολουθεί την εξερεύνηση και την αναγνώρισή του. Ο χώρος γίνεται προσιτός, και μάλιστα σύμφωνα με μία μέτρα της όποιας τά isoquantia έχουν καθοριστεί έξω από την ενλόγω περιοχή, από οικονομικά συμφέροντα. Προσιτό σημαίνει παραγκωνισμό ή τουλάχιστον περιορισμό του παράγοντα “απόσταση”, κατάργηση κατά τό δυνατό όλων των χωρικών εμποδίων, ταυτόχρονα με την επικράτηση της καπιταλιστικής παραγωγής στην περιοχή. Όσο πιά γρήγορη είναι η μεταφορά των εμπορευμάτων, τόσο τό καλύτερο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου που είναι ενσωματωμένο σ' αυτά. Για τό

λόγο αυτό, άφ' ενός γίνεται χρήση σε μεγάλη κλίμακα των φυσικών δεδομένων μιας περιοχής (π.χ. των ποταμών), άφ' έτέρου απομακρύνονται τά εμπόδια προκειμένου να γίνει προσιτή για τις μεταφορές ή περιοχή (τό ανάγλυφο της μετατρέπεται με τη βοήθεια γεφυρών και τούνελ σε άμελητέο παράγοντα για τά σύγχρονα τρένα μεγάλης ταχύτητας π.χ., και τό πολύ πολύ είναι ενδιαφέρον για τις φωτογραφίες των τουριστών).

Τό προσιτό του χώρου με την βοήθεια του σιδηρόδρομου, των οδών, των αεροπλάνων κ.τλ. έχει πολλές συνέπειες. Πρώτον, διευρύνεται ό όρίζοντας της έθνικης και της διεθνούς κυκλοφορίας του κεφαλαίου χάρις στην μεταφορά των εμπορευμάτων μέχρι και σε περιοχές του κόσμου άλλοτε δυσκολοπρόσιτες ή έντελώς άπρόσιτες. Οι δρόμοι, σε συνδυασμό με άλλα ανάλογα συστήματα έπικοινωνίας (π.χ. τηλέφωνο, τηλεόραση), είναι φλέβες κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Δεύτερο, μαζί με τά εμπορεύματα μεταφέρονται πρότυπα καταναλώσης και τρόποι παραγωγής, που επιβάλλουν μία «κουλουρά της αξιοποίησης, δηλαδή του τρόπου παραγωγής που στηρίζεται στην αξία», έκτοπίζοντας παραδοσιακές πολιτιστικές αξίες· προκαλούν λοιπόν άφ' ενός έναν «άπο-πολιτισμό» (Santos 1985, σ.46) και άφ' έτέρου έναν «αναπολιτισμό». Τό προσιτό του χώρου συνδέεται πάντοτε με τη διόγκωση των πόλεων (Urbanisierung), και άρα με την διάλυση των άγροτικών ή δασικών πολιτισμών και τη δημιουργία άστικών (Urbaner). Τρίτον, οι δρόμοι του προσιτού, και προπάντων οι οδικόί άξονες (με δεδομένα τά κυρίαρχα μέσα μεταφοράς του 20ού αιώνα), είναι δρόμοι διείσδυσης έποικιστών που εγκαθίστανται στην περιοχή. Τά «δρια» μετατοπίζονται προς ζώνες που δεν είναι ακόμα προσιτές, και αυτό είναι ταυτόσημο με την άπώθηση κοινωνικών και φυσικών χαρακτηριστικών, τά όποια προηγουμένως καθόριζαν την ποιότητα του χώρου.

Ο χώρος χάνει κάθε ενδιαφέρον όταν εξαντληθούν οι πρώτες ύλες ή και αν παύσουν να είναι κερδοφόρες ως εμπορεύματα εξαιτίας μιας πτώσης των τιμών τους στην παγκόσμια αγορά. Επιπλέον, είναι δυνατό να πάρει τόσο μεγάλη έκταση ή καταστροφή του χώρου που συνοδεύει την απόκτηση του φυσικού πλούτου, ώστε τελικά να άπομείνει μία έρημος. Η ανθρώπινη ιστορία έχει να παρουσιάσει πολλά παραδείγματα τέλειης έρήμωσης εύφορων κάποτε τόπων, ήδη πριν από την εγκαθίδρυση του κεφαλαιοκρατικού παγκόσμιου συστήματος. Η άποδάσωση των μεσογειακών άκτών από τους Ρωμαίους, με σκοπό την κατασκευή στόλων, ή καταστροφή του πολιτισμού σιά νησιά του Πάσχα (Είρη-

νικός Ώκεανός) λόγω υπερβολικής ξύλευσης, ή αποδάσωση της Αϊτής κατά τη δικτατορία των Ντυβαλιέ (μέ την καταστροφή των προϋποθέσεων της ζωής μεγάλου μέρους των κατοίκων) ή μετατροπή της ζώνης του Σαχέλ σε στέππα κ.τ.λ.

Η στρατηγική της εξερεύνησης και του προσιτού του χώρου για την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου, έχει λοιπόν μία χρονική διάσταση. Οι οικολογικοί αναπαραγωγικοί κύκλοι μιας συγκεκριμένης περιοχής υπέστησαν διατάραξη κατά την απόκτηση συγκεκριμένων αγαθών, έπαυσε να ισχύει το ισοζύγιο εισροών-εκροών, και έπικράτησε μία διαδικασία με κατεύθυνση ένα νέο «ισοζύγιο «ισοζύγιο». Η έρμος είναι ένα οικοσύστημα που λειτουργεί, αλλά είναι ανθρωπόφοβο.

2.2. ΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ

Όλες οι διαδικασίες της φύσης είναι *μη αντιστρεπτές* μέσα στο συνεχές του χρόνου· και το οικονομικό πράττειν, όταν προκαλεί μετασηματισμούς ύλης και ενέργειας, έχει πάντοτε μη αντιστρεπτές συνέπειες. Η διαπίστωση αυτή είναι ταυτόσημη με μία άλλη, μέ την οποία θα άσχοληθούμε στη συνέχεια: η έντροπία αυξάνει. Το πετρέλαιο που καταναλώνεται σήμερα δεν θα υπάρξει δεύτερη φορά στο μέλλον για να χρησιμοποιηθεί και πάλι. Το δάσος που μετατρέπεται σε χαρτί, ώστε να μπορούν να τυπώνουν την κυριακάτικη έκδοση των *New York Times* που ζυγίζει μισό κιλό, χρειάζεται δεκαετίες για να μπορέσει να αναδημιουργηθεί και τότε δεν θα είναι πιά το ίδιο δάσος όπως πριν. Σ' αυτό τον φυσικό *modus* του χρόνου, δεν αντιστοιχεί με κανένα τρόπο ο οικονομικός. Στην οικονομία των τρόπων παραγωγής που στηρίζονται στην άξια, υπάρχουν μέν διαδικασίες μη αντιστρεπτές μέσα στο χρόνο (π.χ. ο σχηματισμός και η καταστροφή της θεσμικής τάξης), οι οποίες βέβαια, διαφορετικά από όσα συμβαίνουν μέσα στο φυσικό χώρο, δεν συνοδεύονται από αύξηση της έντροπίας. Υπάρχουν όμως και διαδικασίες με έντελως αντίθετο χαρακτήρα, διαδικασίες *αντιστρεπτές*. Αυτό καταμαρτυρείται από την έννοια της κυκλοφορίας και της κυκλικότητας των οικονομικών ροών. Το χρήμα που δίνεται από τον δανειστή στον δανειζόμενο με την μορφή μιας πίστωσης, πρέπει να επιστρέψει στον δανειστή. Το κεφάλαιο που επενδύει ένας επιχειρηματίας, προκειμένου να αγοράσει εμπορεύματα που στη συνέχεια θα πωληθούν, πρέπει να αποδώσει κέρδη μέσω των εισπράξεων της πώλησης. Από μακροοικονομική άποψη, οι επενδύσεις των επιχειρηματιών (χρηματικές δαπάνες) χρηματοδο-

τούνται από τα κέρδη τους (χρηματικές εισπράξεις). Πολύ εμφανής είναι η κυκλικότητα των οικονομικών διαδικασιών, σε αντίθεση με την μονογραμμικότητα των φυσικών, στά μοντέλα του δημόσιου προϋπολογισμού μιας χώρας. Η οικονομία θεωρείται εδώ ως κλειστό σύστημα που λειτουργεί με μηχανικό τρόπο, οι κυκλικές διαδικασίες του οποίου —θεωρητικά τουλάχιστον— ρέουν μέσα στο χρόνο «t» και όχι στον ιστορικό χρόνο «T». Δεν πρόκειται για την συνηθισμένη και αναπόφευκτη αφαίρεση που παρατηρούμε σε κάθε κατασκευή μοντέλου· πρόκειται για την άπλη μετατόπιση ενός μοντέλου ιστορικής-κοινωνικής διαδικασίας προς ένα μοντέλο μη ιστορικού, μη κοινωνικού, μηχανικού συστήματος. Αυτό όμως δεν είναι αποτέλεσμα μόνον ανεπαρκούς τρόπου σκέψης, αλλά αντανάκλαση των πραγματικών μηχανισμών λειτουργίας του οικονομικού συστήματος. Το κεφάλαιο πρέπει να αξιοποιηθεί και αυτό δεν σημαίνει τίποτε άλλο, παρά μόνον ότι το αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας είναι άυτοσκοπός.

Τό ποσοστό κέρδους (κέρδος/επενδυμένο κεφάλαιο) είναι εδώ τό μέτρο, για τό οποίο έχουν αναπτυχθεί ποικίλοι τρόποι μέτρησης στην οικονομική θεωρία και πράξη (αποδόσεις του ίδιου κεφαλαίου, αποδόσεις του κυκλοφορούντος κ.λπ.). Τό αντιστρεπτό στις οικονομικές διαδικασίες είναι λοιπόν εκ των ών ούκ άνευ για τόν χώρο λειτουργίας της οικονομίας, ενώ στον ιστορικό χρόνο εξελίσσονται διαδικασίες μη αντιστρεπτές.

Εκτός από τίς φυσικές και οικονομικές, υπάρχουν επίσης και οι κοινωνικές όψεις του χρόνου. Όπως τονίζει ο Κάσιρερ (1977), η συνείδηση του χρόνου δεν είναι ανεξάρτητη από τή συνείδηση του χώρου, όπως άλλωστε μαρτυρούν γλωσσικά οι όμοιες εκφράσεις «άπώτερα» και «έγγυτερα», «πρό» και «μετά», που αποδίδουν τόσο χρονικές όσο και χωρικές διαφορές. «Ο χρόνος —αυτή ή μέ ύπαρξιακό νόημα θεμελιώδης κατηγορία— δεν είναι τίποτε άλλο παρά μόνον ένα φορέας (vector) των άξιών μας και των πρακτικών μας» (Sachs, 1983, σ. 46), είναι δηλαδή όπως εκθέτει ο Ντυρκέμ, κοινωνικά προσδιορισμένος. Κατά συνέπεια, ο χρόνος για όσους εισβάλλουν μέ οικονομικά συμφέροντα μέσα σε κάποιο χώρο και προσπαθούν να τόν αξιοποιήσουν, και ο χρόνος για τίς τοίκοις που όρμωάνουν τή ζωή τους σύμφωνα μέ τούς ιδιαίτερους ρυθμούς της περιοχής, δεν είναι μετρήσιμος ούτε συγκρίσιμος μέ μία άφηρημένη κλίμακα ώρων, λεπτών, δευτερολέπτων ή ναυδοτερολέπτων. Φυσικά φαινόμενα, άστρονομικοί παράγοντες, κύκλοι

συγκομιδών κ.τ.λ. είναι οι «χρονοδότες» για τούς ρυθμούς ζωής και εργασίας, όρα και για τήν κοινωνική συναναστροφή, για τίς θρησκευτικές έορτές για τίς εκάστοτε προκύπτουσες εργασίες κ.τ.λ. Η Townsend (1985) τονίζει τίς αντιφάσεις ανάμεσα στην έποχιακότητα (π.χ. περίοδοι συγκομιδής ή κλιματικές μεταλλαγές) άφ' ενός και στον χρόνο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και τού χρήματος κατά τήν κεφαλαιοκρατική έπικράτηση στο χώρο, άφ' έτέρου τίθενται σε ισχύ «χρονοδότες» οι όποιοι κατάγονται από διαφορετικούς χώρους λειτουργίας. Αυτό συνεπάγεται εκτός των άλλων «άντιεποχιακές» στρατηγικές, οι όποιες σκοπεύουν να μειώσουν τήν έποχιακή πίεση· μετακινήσεις πληθυσμών όταν μετατοπίζονται οι κλιματικές ζώνες· ανάπτυξη δραστηριοτήτων σε διαφορετικά πεδία εργασίας· πιστώσεις μέ τίς όποιες γεφυρώνεται ο χρόνος ανάμεσα στην σπορά και στον θερισμό (για παράδειγμα) — ενώ προκύπτουν αντίστοιχες έξαρτήσεις. Η συνάρθρωση διαφορετικών τρόπων παραγωγής μπορεί επίσης να έρμηνευθεί ως ζευξή και αντιπαράθεση διαφορετικών χρονοδοτών μέσα στην κοινωνική ζωή και εργασία.

Κάθε περιοχή έχει τή δική της ιδιαίτερη κοινωνική μορφή εκδήλωσης του χρόνου, καθορισμένη από τούς κοινωνικούς ρυθμούς εργασίας και ζωής. Οι ρυθμοί αυτοί είναι έπακόλουθα της συνείδησης διαφορετικών χρονοδοτών. Οι τελευταίοι προκύπτουν κατά πρώτο λόγο από τό περιβάλλον της περιοχής (κοινωνικό και οικολογικό). Όμως κατά τήν ένσωμάτωση μιας περιοχής στο λειτουργικό χώρο της παγκόσμιας αγοράς, εισάγεται ένα νέο καθεστώς του χρόνου, σφραγισμένο από τούς ρυθμούς της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Αυτό δεν λαμβάνει υπόψη τά κλιματικά δεδομένα, τούς ρυθμούς ανάπτυξης των φυτών, τίς διακυμάνσεις των έποχών του έτους κ.τ.λ.· για τόν λόγο αυτό είναι δυνατόν να παροξύνει τίς ήδη ύπαρχουσες έποχιακές καταστάσεις έντασης (Townsend 1985, σ. 143). Για παράδειγμα, οι κύκλοι των συγκομιδών μπορεί να συγκροούνται μέ τίς προθεσμίες έξόφλησης των πιστώσεων. Η ανάγκη για περιορισμό του παγίου κεφαλαίου, ώστε να μειωθεί τό κόστος ανά τεμάχιο προϊόντος, διασπā τόν ήμερήσιο ρυθμό των ανθρώπων (εισάγεται ή νυχτερινή βάρδια) και παράγει τήν αντίθεση μεταξύ εργασιακού και κοινωνικού (δηλαδή προσωπικού) χρόνου· κλιματικές περίοδοι έντασης (π.χ. ή περίοδος των βροχών ή ο χειμώνας) άγνοούνται όσο αυτό είναι δυνατόν στην παραγωγή και στην κυκλοφορία. Σε πείσμα των κακών συνθηκών, οι μεταφορές δεν σταματούν, οι κατασκευαστικές εργασίες συνεχί-

ζονται, τά φρούτα καλλιεργούνται στά θερμοκήπια. Τά πάντα δουλεύουν.

Ό Ι. Σάξ τονίζει ότι υπάρχουν, άνεξάρτητα από πολιτιστικές διαφορές, τέσσερις (κοινωνικοί) μοδι του χρόνου, στους οποίους μοιράζεται τό 24ωρο: Πρώτον, ό άμβειβόμενος τυπικός χρόνος έργασίας. Δεύτερον, ό οικονομικός χρόνος πού διατίθεται σέ έργασίες, τό άποτέλεσμα τών όποιών δέν προορίζεται γιά τήν έπίσημη άγορά (π.χ. άτυπη έργασία, άυτοπαραγωγή άγαθών διαβίωσης). Τρίτο, ό χρόνος γιά πολιτιστικές δραστηριότητες και γιά τή διατήρηση ή τή διαμόρφωση τών κοινωνικών σχέσεων. Τέταρτο, ό χρόνος άνάπαυσης, συμπεριλαμβανόμενου και του ύπνου (Sachs 1983, σ. 46). Ό έπιμερισμός του ήμερήσιου χρόνου και του χρόνου τής ζωής στά τέσσερα αυτά τμήματα, είναι βέβαια τελείως διαφορετικός άνάλογα μέ τήν κουλτούρα. Άλλά ή άφηρημένη άρχή τής κεφαλαιοκρατικής άξιοποίησης άπαιτεί μία έξομείωση τών διαφορετικών καθεστώτων χρόνου. Ίδιαίτερα, άξιώνει μέ έντονο τρόπο τήν ποσοτική επέκταση και τήν ποιοτική *επικυριαρχία του χρόνου τοπικής έργασίας* επί τών άλλων τμημάτων χρόνου. Τό βιομηχανικό προλεταριάτο τής Εύρώπης γνώρισε αυτή τήν έμπειρία κατά τήν διάρκεια τής κεφαλαιοκρατικής εκβιομηχάνισης, όταν όχι μόνο έπεκτάθηκε ή έργάσιμη ήμέρα και μ' αυτό τόν τρόπο συμπιέστηκαν τά ύπόλοιπα τμήματα του χρόνου χωρίς έπιείκεια (μέχρι και έξασθένηση τής ύγείας), αλλά έπίσης ό χρόνος χρησιμοποιήθηκε μέ έντατικότερο τρόπο — γεμίζοντας όλους τούς «πόρους τής έργάσιμης ήμέρας» μέ τυπική έργασία (Μάρξ).

Πέρασε μία δλόκληρη εποχή, μέχρι νά προσαρμοστούν οι έργάτες σ' αυτό τό καθεστώς χρόνου («time is money»). Ό χρόνος έγινε τότε άντικείμενο κοινωνικών άντιπαράθεσεων: Έπρόκειτο γιά τόν έπιμερισμό του χρόνου στά διάφορα τμήματα κοινωνικής χρήσης του, και στή συνέχεια γιά τήν χρήση τών τμημάτων αυτών γιά ποιόν, μέ ποιό κόστος και μέ ποιά τιμή. Τό περιεχόμενο αλλά και οι μορφές τών άντιπαράθεσεων όμως είναι μεταβλητά. Στην πρώτη φάση άφορούν τά διαφορετικά καθεστώτα χρόνου, τά όποια συγκρούονται μεταξύ τους. Άντιμάχεται τό καθεστώς χρόνου του κεφαλαίου μέ τήν έργοστασιακή του πειθαρχία και μονοτονία, μέ τό καθεστώς χρόνου του πολιτιστικά παραδοσιακού εργάτη, ό χρονοδότης του όποιού, εκείνη τήν άρχική εποχή άξιοποίησης, προέρχεται από συνθήκες μή κεφαλαιοκρατικές. Αυτή ή άντιπαράθεση έπαιξε μεγάλο ρόλο κατά τήν εκβιομηχάνιση τής Εύρώπης και είναι άκόμα παρούσα σέ κάθε περι-

πτωση πού μία περιοχή, μή καπιταλιστικοποιημένη άκόμα, «άξιοποιείται». Όταν όμως οι έργάτες άποδέχθηκαν τό κεφαλαϊκό καθεστώς χρόνου, άρχισαν στή συνέχεια νά διεκδικούν τήν *ποσότητα* του χρόνου πού προσφέρουν στό κεφάλαιο ως έργασία. Τό κεφάλαιο, μέ τήν έπιστημονική όργάνωση τής έργασίας και μέ τά διάφορα συστήματα χρονομέτρησης, προσπαθεί νά ίδιοποιηθεί κατά τό δυνατό περισσότερο χρόνο και άπόδοση, ένώ οι έργάτες και οι όργανώσεις τους επιδιώκουν τόν περιορισμό του έργάσιμου χρόνου μέ τούς πίο διαφορετικούς τρόπους.

Άπό τήν μία πλευρά, οι συνέπειες τής τεχνολογικής άνάπτυξης κάνουν τό τμήμα του χρόνου τυπικής έργασίας δλο και λιγότερο σημαντικό· αυτό εκδηλώνεται μέ άνεργία, ύποαπασχόληση και τμηματική έργασία στις βιομηχανικές χώρες αλλά και στις χώρες του «τρίτου κόσμου». Άντίθετα, ή άνεπίσημη οικονομική δραστηριότητα (άυτοπαραγωγή ειδών διαβίωσης, άτυπη έργασία) γίνεται δλο και σημαντικότερη, πράγμα πού εκδηλώνεται μέ τήν ποσοτική αύξηση του άτυπου τομέα. Η οικονομία γίνεται «δυναδική» και μαζί τής ό μοδus του έπιμερισμού του χρόνου. Όμως, ή μεταβολή στήν συνάρθρωση τών τεσσάρων τμημάτων χρόνου δέν άντιστοιχεί μέ τήν κοινωνική όργάνωση ούτε μέ τήν κουλτούρα τής κοινωνίας. Ό χρόνος του κεφαλαίου, ό όποιος έχει «άνατρέψει» τήν κατάσταση του χώρου και του χρόνου (Monaes/da Costa, 1984, σ. 170), παραμένει κοινωνικά κυρίαρχος, άν και ήδη έμφανίζονται νέες μορφές καθεστώτων του χρόνου. Τό καθεστώς του χρόνου είναι άδρανές. Μέ τόν ποσοτικό έπιμερισμό σέ τμήματα χρόνο έχει υποβαθμιστεί ή *ποιότητα* τής καθημερινής ζωής. Και ή άδράνεια τής καθημερινής ζωής καθορίζει, όπως έδειξε ό Φ. Μπρωντέλ, τics κοσμοϊστορικές περιόδους «μακράς διάρκειας».

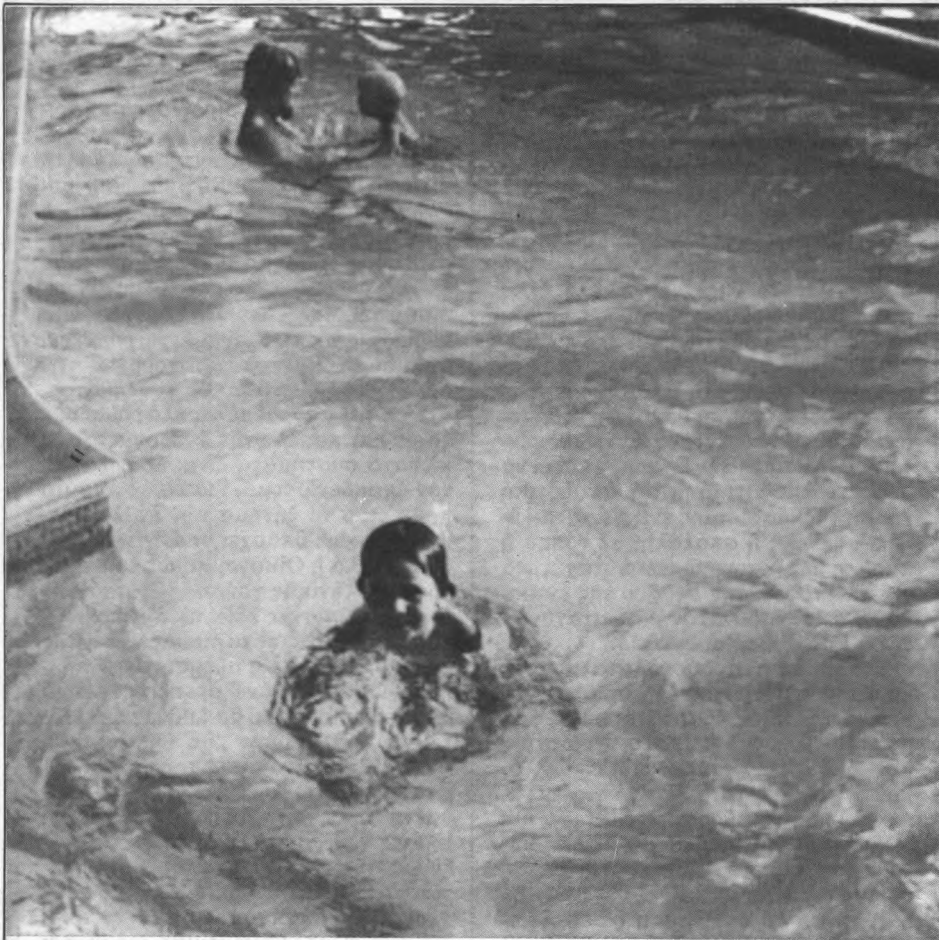
3. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΕΣ

Ό οικονομικός χρόνος διαφέρει από τόν χρόνο τών φυσικών πόρων όσο διαφέρει ή χωρική διάσταση τών μετασχηματισμών ύλης και ένέργειας από τόν όρίζοντα τής κυκλοφορίας άξιών. Πώς μπορούν νά συνυπάρξουν αυτές οι διαφορετικότητες; Αυτό δέν ήταν προβληματικό, γιά όσο χρόνο οι οικολογικές συνέπειες τής οικονομικής δραστηριότητας ήταν δυνατό νά άνακυκλώνονται μέσα στό σύστημα τών φυσικών πόρων· δηλαδή νά «άποκρύπτονται».

Τό περιορισμένο και έξαντλήσιμο τών φυσικών άγαθών είναι μία άντίφα-

ση μή προβληματική στό βαθμό πού ή εκμετάλλευση τών πρώτων ύλών, ή χρησιμοποίηση ένός φυσικού χώρου, ή κατανάλωση ένέργειας και ύλης, δέν προσκρούουν στά όρια χωρητικότητας του οικολογικού συστήματος, στά όρια τής ικανότητάς του νά έξουδετερώνει και νά άντισταθμίζει τics άρνητικές συνέπειες του οικονομικού πράττειν. Στην οικονομική όρολογία, αυτή ή κατάσταση πραγμάτων μπορεί έπίσης νά περιγραφεί ως μή υπαρξη *σπάνεως* τών περιβαλλοντικών άγαθών (χαμηλή έντροπία). Όμως, από τή στιγμή πού έπικρατήσει ή σπάνις, τίθεται σέ ίσχύ ή Οικονομία τών φυσικών πόρων, ή όποία άναλαμβάνει τήν προσπάθεια νά έπεκτείνει τήν ίσχύ τών οικονομικών άρχών στον κόσμο τών φυσικών άγαθών, στό φυσικό περιβάλλον.

Οι εισροές (input) και εκροές (output), πού έχουν άξιολογηθεί μέ οικονομικό τρόπο, δέν είναι όπωσδήποτε ταυτόσημες μέ τics εισροές και εκροές ύλης-ένέργειας τής παραγωγής και κατανάλωσης· και άκόμα περισσότερο, προκύπτει μία «διαρροή» («throughput», Daly, 1977) μέσα στό φυσικό σύστημα, ή όποία είναι αισθητή γιά άλλους και όχι γιά τούς προξένους τής. Αυτά είναι *έξωτερικά άποτελέσματα* τής βραχυπρόθεσμα όρθολογικής οικονομικής συμπεριφοράς. Η έμφάνισή τους είναι δυνατή χάρις στό διπλό χαρακτήρα τής διαδικασίας μετασχηματισμού ύλης και ένέργειας από τή μία πλευρά, και χάρις στή διαδικασία άξιοποίησης του Κεφαλαίου από τήν άλλη. Γιά τήν οικονομική θεωρία αυτά έχουν άνακύψει ως πρόβλημα έπειδή ή *άπόκλιση* μεταξύ τών οικονομικά άξιολογημένων και τών ύλικής ή ενεργειακής φύσης input και output έχει μία *πληροφοριακή* πλευρά. Π.χ. οι τιμές τών εισροών και εκροών δέν άνταποδίδουν έξ όλοκλήρου τό κόστος από τό όποιο συνάγονται. Μέ αυτό τόν τρόπο, έπηρεάζεται ή οικονομική διαδικασία τών παροχών και τής διανομής, περίπου όπως έχει περιγράψει ό Ρίγου (1960): Τά ιδιωτικά και τά κοινωνικά καθαρά έξοδα μπορούν νά μήν είναι άκριβώς ίσα, όταν υπάρχουν έξωτερικά άποτελέσματα, διαφορές μεταξύ ιδιωτικού και κοινωνικού κόστους (Κ.Υ. Kapp, 1958). Η στρατηγική τής έξωτερίκευσης τών έξωτερικών άποτελεσμάτων, πού προτείνεται συχνά στήν οικονομική θεωρία, έχει λοιπόν τόν έξής στόχο: Νά βάλε και πάλι σέ τάξη τόν ύπολογισμό του κόστους, πού άποτελεί τό θεμέλιο τής οικονομικής όρθολογικότητας, μέ τέτοιο τρόπο ώστε οι στρατηγικές τών παροχών και τής άριστοποίησης νά φαίνονται σωστές άπό μικροοικονομική και μακροοικονομική άποψη. Αυτό όμως σημαίνει έπίσης, ότι ή άνάλυση έμμένει στό σύστημα τών οικονομικών Κατηγοριών και τής έπιτρέπεται νά μεταχειρίζεται

τούς φυσικούς πόρους αλλά και τούς μετασχηματισμούς τους μέσω του οικονομικού πράττειν, σάν «μαύρα κουτιά». Αυτή η οικονομικοποίηση της Οικολογίας στην οικονομία των φυσικών πόρων και στη θεωρία των εξωτερικών αποτελεσμάτων δέν είναι όμως πολύ ικανοποιητική· ακόμα και όταν μ' αυτό τον τρόπο παρέχεται στην οικονομική επιστήμη ή διευκόλυνση να εφαρμόζει σ' αυτό τον τομέα έναν εννοιολογικό εξοπλισμό που έχει αναπτυχθεί σέ τελείως διαφορετικά πεδία οικονομικής συμπεριφοράς. Μέ άλλα λόγια: Μέ την εσωτερικευση των εξωτερικών αποτελεσμάτων, η οικονομία μπορεί και πάλι να έχει ως στόχο από θεωρητική και πρακτική (ως πρόθεση) άποψη, δ,τι ήταν αντικείμενο διαμάχης στό παρελθόν: στριφογυρίζει γύρω από την αναγνώριση του ιστορικού χρόνου, μέσα στον οποίο εξελίσσονται οι ανεπίστρεπτες διαδικασίες που προκαλούνται από την οικονομική πρακτική. Για να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο εννοιολογικός εξοπλισμός, πρέπει βεβαίως να εφοδιασθούν τά φυσικά αγαθά μέ τιμές. 'Η οικονομική αποτίμηση των φυσικών αγαθών — από τον άερα που αναπνέουμε, μέχρι τίς επιφανείες των ώκεανών, τά δάση, τούς ποταμούς, τά όρυκτά άποθέματα και τά καταγραμμένα τμήματα της χλωρίδας και της πανίδας— είναι προϋπόθεση ώστε να μπορεί να

διαμελισθεί ή φύση σέ άπλά μέρη που μπορούν να είναι αντικείμενα χειρισμού· είτε να μπορούν να πουληθούν στην παγκόσμια αγορά, είτε να γίνονται άντιληπτά ως έμπορεύματα που θά μπορούσαν να πουληθούν στην αγορά. Στην τελευταία περίπτωση, τά φυσικά αγαθά εφοδιάζονται μέ «σκιώδεις τιμές». 'Η προϋπόθεση για τήν οικονομική αποτίμηση μεριδίων της φύσης είναι βέβαια να δημιουργηθούν «νά δικαιώματα ιδιοκτησίας» (Lepage, 1981 σ. 170). Καί άντιστρόφως, χάρις στην τάση οικονομικής αποτίμησης, προκύπτει ιδιοκτησία και κατοχή. "Όπου δέν υπάρχει αγορά (που έχει προκύψει αϋθόρμητα), ώστε να προσδώσει στό έμπορεύματα τιμές, πρέπει ή αγορά να δημιουργηθεί τεχνητά, και είτε τά φυσικά αγαθά εφοδιάζονται μέ σκιώδεις τιμές είτε δίνεται επίσημη έγκριση για τήν χρησιμοποίησή τους (π.χ. διοχέτευση άέριων αποβλήτων στην άτμόσφαιρα ή ύγρων σέ λίμνες, ποταμούς και θάλασσες) (Bopus 1979, σ. 197). Αυτό τό είδος οικονομικοποίησης της φύσης έχει μερικές αξιοσημείωτες προϋποθέσεις και συνέπειες. *Πρώτον*, οι τιμές της αγοράς, στις όποιες αποτυπώνεται τό κόστος άποσπασης των πρώτων ύλων, της εισαγωγής τους στην παραγωγική διαδικασία και της εισαγωγής τους στην αγορά, πρέπει να είναι «σωστές» και όχι «αϋθαίρετες». 'Αλλά επίσης πρέπει να

συνυπολογίσουμε ότι ούτε οι σκιώδεις τιμές ούτε οι τόκοι είναι «όρθολογικοί», θεωρούνται όμως ως τέτοιοι «άπό τό σύνολο της δημόσιας οικονομίας» (Solow, 1979, σ. 322): έδω υπονοούνται οι μηχανισμοί διαμόρφωσης των τιμών και των έπιτοκίων μέσα στό χώρο λειτουργίας της παγκόσμιας αγοράς, τούς όποιους δέν υπερασπίζονται πλέον μέ αϋτοπεποίθηση ως όρθολογικούς ούτε καν οι πιστότεροι οικονομολόγοι της Νεοκλασικής Σχολής. *Δεύτερον*, πρέπει να άποτιμηθούν, μέ τή βοήθεια των μηχανισμών της αγοράς και σέ χρηματικές τιμές, όλες οι εισροές και έκροές στη διαδικασία των μετασχηματισμών ύλης και ένέργειας, πράγμα που δέν είναι δυνατό να γίνει ποτέ, λόγω της «διαρροής» και των εξωτερικών άποτελεσμάτων. *Τρίτον*, θά έπρεπε να υποθέσουμε, ότι ο οικονομικός χρόνος, που καθορίζεται από τούς μηχανισμούς αξιοποίησης του κεφαλαίου, και ο οικολογικός χρόνος, που καθορίζεται από φυσικές νομοτέλειες, βρίσκονται σέ συμφωνία. Αυτό όμως είναι έντελώς άνυπόστατο. 'Αναζητείται τρόπος οικονομικής άντιμετώπισης της άσυμφωνίας μεταξύ οικονομικού και οικολογικού χρόνου, μέ τή βοήθεια των *έπιτοκίων*: Μέ τά έπιτόκια ανάγονται τά μελλοντικά εισοδήματα σέ άξίες σημερινές και μ' αυτό τον τρόπο τό μακρό χρονικό διάστημα μεταξύ μέλλοντος και παρόντος ανάγεται στό βραχέα διαστήματα του παρόντος. 'Η δυνατότητα οικονομικού ύπολογισμού γίνεται μέ αυτό τον τρόπο μεγαλύτερη· όμως δέν αίρεται ο μη άντιστρεπτός χαρακτήρας των μετασχηματισμών ύλης και ένέργειας που συμβαίνουν σ' αυτό τό χρονικό διάστημα μεταξύ παρόντος και μέλλοντος· από τό άποτέλεσμα των μετασχηματισμών αυτών (παραγόμενα έμπορεύματα) πρέπει να πληρωθούν οι τόκοι. 'Η σύγκρουση μεταξύ Οικονομίας και Οικολογίας παραμένει, ακόμα και άν οικονομικοποιηθεί ή Οικολογία.

'Η προσπάθεια της Οικονομίας να εσωτερικεύσει τά εξωτερικά αποτελέσματα εϋδοκιμεί λοιπόν μόνον όταν άποδεσμευτεί ή Οικολογία από τά φυσικά αγαθά: 'Η Οικονομία των φυσικών πόρων είναι ο έχθρος της Οικολογίας των φυσικών πόρων. 'Η οικονομική αποτίμηση των φυσικών αγαθών σημαίνει κομμάτιασμα της φύσης, δηλαδή άπομόνωση των άπλων στοιχείων που τήν αποτελούν και, από τήν άποψη αϋτή, προεικάζει μέσα στό σύστημα της οικονομικής όρθολογικότητας τήν καταστροφή της όλόκληρης που άποτελεί τό σύστημα των φυσικών αγαθών. 'Η οικολογική ύποβάθμιση λοιπόν, όχι μόνον δέν αίρεται μέ τή βοήθεια της Οικονομίας των φυσικών αγαθών και τήν προσπάθεια για εσωτερικευση των εξωτερικών αποτελεσμάτων, αλλά σέ τελευταία άνάλυση έπι-

ταχύνεται. Γιά τόν λόγο αυτό, όλες εκείνες οι προσπάθειες πού φιλοδοξούν νά αντιμετώπισουν τή φύση, δηλαδή τά φυσικά αγαθά, μέ προστατευτικό τρόπο, ενώ ταυτόχρονα αποδίδουν στή φύση μιά (οικονομική) «άξια», φαίνονται άφελείς (Immler 1984, Bunker 1985).

4. ΕΝΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΣΠΑΝΙΣ

Ή ενέργεια δέν μπορεί νά παραχθεί, αλλά μόνον νά μετατραπεί από μιά μορφή της σε κάποια άλλη. Τά δύο αξιώματα τής Θερμοδυναμικής, διατυπωμένα από τόν Clausius τό 1865, τονίζουν: Ή ενέργεια του Σύμπαντος είναι σταθερή· οι εισροές ύλης και ενέργειας είναι πάντοτε ίσες μέ τίς εκροές. Καί: Ή έντροπία του Σύμπαντος τείνει πρός τό μέγιστο (Faber/Niemas/Stephan 1983· Prigogine/Stengers 1986, σ. 128). Ή ενέργεια και ή ύλη πού δαπανώνται, φέρονται από τήν τάξη τής άνοκατανομής στην άταξία τής ίσοκατανομής και γιά τόν λόγο αυτό γίνονται λιγότερο χρησιμοποιήσιμες ή έντελώς άχρηστες. «Άπό ένα καθορισμένο μέγεθος χαμηλής έντροπίας μπορούμε νά έπωφεληθούμε μόνον μιά φορά» (Georgescu-Roegen 1971, σ. 278). Κανένας μετασχηματισμός ύλης και ενέργειας δέν είναι εκατό τοις εκατό αξιοποιήσιμος από τήν σκοπιά τής χρησιμότητας γιά τούς ανθρώπους. Πάντοτε ένα μέρος χάνεται χωρίς επιστροφή ως θερμότητα. Καί όταν φθάσουμε στην ίσοκατανομή τής θερμότητας, θά σταματήσει όλοκληρωτικά ή θερμική ροή, από τήν όποια μπορούμε νά άντλήσουμε ενέργεια. Ό Georgescu-Roegen (1971) δίνει ένα πειστικό παράδειγμα: Σέ σύγκριση μέ τήν ποσότητα θερμότητας πού περικλείει ό ώκεανός, ή ποσότητα θερμότητας μέσα στον άτμοσφαιρικό άνόμο πλοίου είναι άπελπιστικά άσήμαντη. Καί παρ' όλα αυτά, δέν μπορούμε νά έπωφεληθούμε καθόλου από τήν πρώτη ή μπορούμε νά έπωφεληθούμε μόνον μέ πολύ μεγάλη δαπάνη, ενώ ή δεύτερη μετατρέπεται σε κίνηση του πλοίου. Ός διαδικασίες μετατροπών ύλης και ενέργειας, ή παραγωγή και ή κατανάλωση υπάγονται και αυτές στο νόμο τής αυξανόμενης έντροπίας. Τό οικονομικό σύστημα και οι τάσεις του λοιπόν δέν νοούνται χωρίς τίς εξαρτήσεις τους από τήν επίδραση των φυσικών νόμων οπτε μπορούμε νά τά κατανοήσουμε χωρίς αυτές.

Ή αύξηση τής έντροπίας μέσα στα κλειστά συστήματα είναι αναπόφευκτη. Άντίθετα, στα άνοικτά συστήματα είναι δυνατόν νά παραμείνει σταθερή ή και νά μειώνεται, χάρις στην «μετανάστευση έντροπίας» («entropy migration», Georgescu-Roegen 1971, σ.

278). Μέ αυτό τόν τρόπο εξηγείται ή όρμητική ανάπτυξη όρισμένων βιοσυστημάτων, τά όποια είναι σε θέση νά ισοπούνται θρεπτικές ουσίες και ενέργεια από άλλα συστήματα. Άλλά και στα κλειστά συστήματα επίσης, ό βαθμός άπόδοσης κατά τίς μετατροπές ενέργειας και ύλης ποικίλλει. Ό βαθμός αυτός μετρά τήν ποσοτική σχέση μεταξύ τής ενέργειας ή ύλης πού εισρέει (input) και εκείνου του τμήματος τής εκροής (output) πού είναι έπωφελές γιά τούς άνθρώπους (ας σημειώσουμε όμως ότι, μ' αυτό τόν τρόπο διατυπωμένοι, οι νόμοι τής Θερμοδυναμικής είναι έντονα άνθρωποκεντρικοί). Μ' αυτή τήν έννοια, μπορεί νά υπάρξει άποδοτική ή μη άποδοτική χρήση τής διαθέσιμης ενέργειας και ύλης, φειδωλή ή σπάταλη, μέ νόημα ή παράλογη, οπτως ώστε ή ταχύτητα τής αναπόφευκτης άνόδου τής έντροπίας νά είναι δυνατόν νά έπιταχυνθεί αλλά και νά έπιβραδυνθεί.

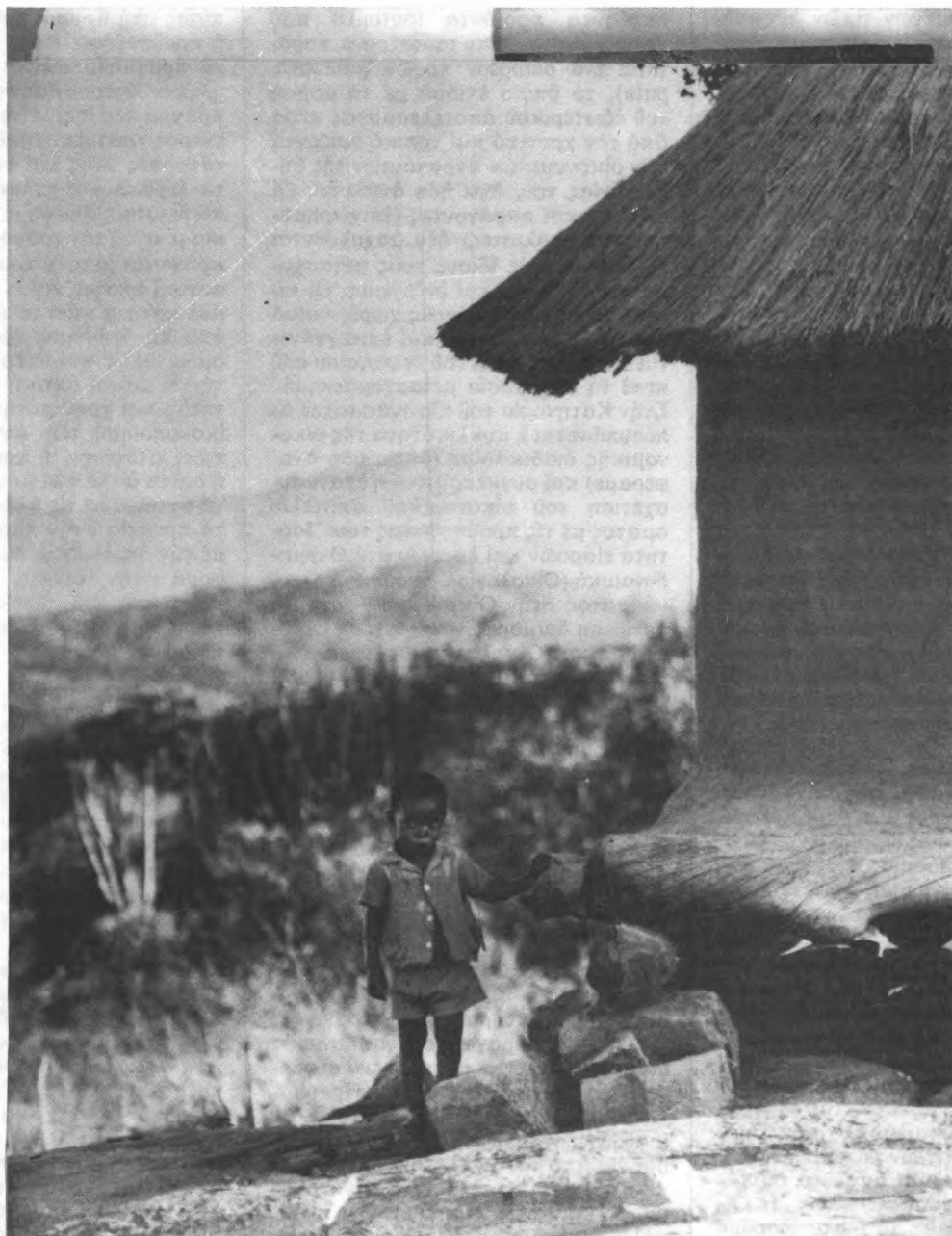
Στά βιολογικά συστήματα π.χ., ό «ρυθμός παραγωγής έντροπίας» (von Weizsäcker, 1974) εξαρτάται φανερά από τόν βαθμό τής πολυπλοκότητας και διαφοροποίησης, μέσω των όποιων καθορίζεται ή ικανότητα γιά άνακύκλωση των θρεπτικών ουσιών και οι άνάγκες γιά έφοδιασμό σε ύλη και ενέργεια από τό έξωτερικό του συστήματος· εξαρτάται επίσης από τήν ικανότητα γιά αντίδραση σε έξωτερικά έρεθίσματα και τήν ευαισθησία σ' αυτά. Στο παράδειγμα των τροπικών παρθένων δασών φαίνεται ότι ή μετάβαση σε μορφές μονοκαλλιέργειας αυξάνει τήν ευαισθησία στις έξωτερικές πιέσεις μέχρι και τό σημείο τής πιθανής κατάρρευσης (Weisheit 1980, Sioli 1983). Άντίθετα, στα συστήματα του κοινωνιολογικού πεδίου, ό «ρυθμός παραγωγής έντροπίας» εξαρτάται από ό,τι θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «συστημική ευφύια» («systemische Intelligenz»).

Άπό αυτήν εξαρτάται πόσο ύψηλός είναι ό βαθμός εκμετάλλευσης των μη ανανεώσιμων φυσικών πόρων, άν υπάρχει μετάβαση πρός διαδικασίες ύποκατάστασης των εξαντλούμενων πρώτων ύλών (και μέ ποιο τρόπο), σε ποιο βαθμό έπιτυγχάνεται ή ανάπτυξη συστημάτων χρήσης του χώρου και του χρόνου, τέτοιων ώστε νά ανταποκρίνονται στις ιδιότητες και στους κύκλους αναπαραγωγής των φυσικών άγαθών. Οι κοινωνικές συνθήκες και οι ρυθμιστικοί μηχανισμοί είναι άυλες, και γιά τό λόγο αυτό εξ όρισμού ανανεώσιμες πηγές άγαθών, οι όποιες παίρνουν άποφασιστικό ρόλο γιά τό ύψος του ρυθμού παραγωγής τής έντροπίας. Πράγματι, ή βλάστηση «οικονομικών διαδικασιών πού είναι συμβατές μέ τήν Οικολογία» (άπό τήν άνακύκλωση των σκουπιδιών μέχρι και τήν ηλεκτρονικά καθοδηγούμενη έξοικονόμη-

ση τής χημικής ενέργειας πού είναι άποθηκευμένη στα καύσιμα όρυκτά), στηρίζεται εξ όλοκλήρου στην κοινωνική και πολιτική έπιλογή νά έπιβραδυνθεί ή αύξηση τής έντροπίας μέ τή βοήθεια τής συστημικής ευφύιας, δηλαδή νά περιορισθεί ό ρυθμός και ή επέκταση-στό-χώρο, των μη άντιστρέψιμων διαδικασιών. Βεβαίως, τό έρώτημα είναι, άν τό μέτρο τής συστημικής ευφύιας είναι άνεξάρτητο από περιορισμούς πού είναι έγγεγραμμένοι στη δομή και στη λειτουργία του κοινωνικού-οικονομικού συστήματος.

Άν και μπορούμε νά έλαττώσουμε τό ρυθμό παραγωγής έντροπίας, στα κλειστά συστήματα είναι άδύνατο νά τόν εκμηδενίσουμε. Γιά τό λόγο αυτό προκύπτει τό ζήτημα των έναλλακτικών λύσεων: υπάρχει σπάνις των άγαθών. Άλλά ή Οικονομία, ως έπιστήμη τής όρθολογικής χρήσης των σπάνιων άγαθών, βρίσκει έδώ τό άντικείμενό της. Ή σπάνις είναι προϋπόθεση τής Οικονομίας. Άν ή αύξηση τής έντροπίας γινόταν μηδέν ή άρνητική, δέν θά ύπήρχε σπάνις και θά έπαυε νά υπάρχει τό άντικείμενο τής Οικονομίας. Στην «Βιοοικονομική» του Georgescu-Roegen (1971), πού είναι προανατολισμένη πρός τήν Θερμοδυναμική, ή σπάνις θεμελιώνεται μέ τό δεύτερο αξίωμα τής Θερμοδυναμικής. Πρόκειται γιά μιά Οικονομική των μη άντιστρέψιμων διαδικασιών, ενώ τό «κύριο ρεύμα» τής Οικονομίας στηρίζεται στον άντιστροφή χαρακτήρα τής οικονομικής κυκλοφορίας. Έπακόλουθο είναι ότι τό τελευταίο ρεύμα δέν ύποπτεύεται τό θερμοδυναμικό ύπόβαθρο τής κεντρικής προϋπόθεσης τής Οικονομίας.

Σ' αυτό τό σημείο έχουμε και πάλι μπροστά μας τόν τρόπο εκδήλωσης του χρόνου, τήν γεμάτη συνέπειες άλληλουχία παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Όπως ήδη αναλύσαμε, μέ τήν εισαγωγή τής Κατηγορίας του τόκου, έχουν άποβληθεί σε μεγάλο βαθμό αυτές οι συνέπειες, γιά ό,τι άφορτά τήν οικονομία. Ή «Βιοοικονομική» άντιπαράθετε: «πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ότι κάθε Κάντιλακ και κάθε πολεμικό μηχάνημα σημαίνει λιγότερα άροτρα γιά κάποιες μελλοντικές γενεές και γιά κάποια μελλοντικά άνθρώπινα όντα επίσης» (Georgescu-Roegen 1976, σ. 26). Τό κοίτασμα του μεγαλύτερου όρυχειού σιδήρου στον κόσμο (βρίσκεται στο Carajás τής άνατολικής Άμαζονίας και περιέχει 18 δισεκατομμύρια τόνους σιδηρομεταλλεύματος μέ περιεκτικότητα μετάλλου 66%) θά εξαντληθεί, σύμφωνα μέ σημερινούς ύπολογισμούς και μέ έτήσια έξόρυξη 35 έκατομμυρίων τόνων, μέσα σε 500 χρόνια περίπου. Πεντακόσια χρόνια είναι πολλά, αλλά πεπερασμένο διάστημα· σε σύγκριση μέ τά έκατομμύρια έτών πού πέρασαν από τότε πού σχηματίσθηκε τό κοίτασμα,

είναι μία ελάχιστη διάρκεια χρόνου. Ο γεωλογικός χρόνος, ο χρόνος των πρώτων ύλων και ο χρόνος των ανθρώπων μεταχειρίζονται διαφορετικές κλίμακες για να μετρήσουν τα διαστήματα μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Μ' αυτή την έννοια, ακόμα και οι υπολογισμοί του «Κλάμπ της Ρώμης» (Meadows 1973) ή της «Παγκόσμιας Κατάστασης 2000» (Global 2000, 1980) για τα αποθέματα πρώτων ύλων και την κατανάλωσή τους είναι νόμιμοι και λογικοί. Διότι σ' αυτούς τους υπολογισμούς αποτυπώνεται με έμμεσο τρόπο το πεπερασμένο των αποθεμάτων και η εξάντλησή τους με τό πέρασμα του χρόνου, αν και μέχρι την εξάντληση υπάρχει ακόμα αρκετό διάστημα χρό-

νου — για τον χρονικό ορίζοντα της σημερινής γενεάς. Μέσω της οικονομικής διαδικασίας γίνεται εκμετάλλευση των πρώτων ύλων σε χρόνο σχετικά βραχύ (ως προς τό χρόνο των πρώτων ύλων)· τό υπόλοιπο που απομένει στη διάθεσή μας είναι ποσοτικά μειωμένο και ποιοτικά υποβαθμισμένο, έως ότου οι πρώτες ύλες χαθούν ολοκληρωτικά· και αυτό σημαίνει: ανενπίστρεπτα. Βεβαίως, μās τίς θυμίζουν έπειτα τά έχθρικά πρós τή ζωή κατάλοιπά τους: από τά ραδιενεργά απόβλητα τής πυρηνικής βιομηχανίας μέχρι τίς θάλασσες έρυθρού πηλού τής παραγωγής άλουμινίου.

Αυτή η θερμοδυναμική διάσταση τής σπάνεως εντέίνεται από τό «καλούπι» τής οικονομίας. Διότι οι πρώτες ύλες

μπορεί νά είναι ήδη σπάνιες, αν ή ανάκαλύψή τους, ή απόκτησή τους και ή εκμετάλλευσή τους δέν «συμφέρει» εξαιτίας των δαπανών (οί όποιες συγκρίνονται με τίς τιμές πού σχηματίζονται στην παγκόσμια αγορά — Faber/Niemes/Stephan 1983). 'Η σπάνις λοιπόν δέν καθορίζεται μόνο από τό πεπερασμένο των αποθεμάτων και τό μή αντιστρεπτό τής χρησιμοποίησής τους, αλλά επίσης και οικονομικά, από τίς άρχές τής όρθολογικότητας πού συγκροτεί τόν χώρο λειτουργίας τής οικονομίας (δηλαδή τήν παγκόσμια αγορά). Παραδόξως, ή σπάνις μπορεί νά προξενήσει ακόμα και υπερβολική άφθονία μέσα στον χώρο λειτουργίας τής οικονομίας: όταν οι «σπάνιες πρώτες ύλες» γίνουν ακριβές και λό-

γω των άνεβασμένων τιμών άποκτήσουν την έλκυστική οικονομικά ύπόσταση ενός μέσου πλουτισμού. Παραδείγματα των τελευταίων έτών είναι ή εκμετάλλευση των κοιτασμάτων πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας, ή αξιοποίηση νέων πετρελαϊκών πεδίων στό Τέξας και ή άνάπτυξη ύποκατάστατων πετρελαίου (παράδειγμα τό πρόγραμμα παραγωγής άλκοόλης από τό ζαχαροκάλαμο στη Βραζιλία). Άντίστροφα, ένα άπόθεμα πρώτων ύλών ή ένα πρόγραμμα παραγωγής ύποκατάστατων μπορεί νά μετατραπεί σέ μή κερδοφόρο, σέ περίπτωση πτώσης των τιμών της πρώτης ύλης (π.χ. τό πετρέλαιο). Οί τιμές σηματοδοτούν στόν οικονομικό χώρο λειτουργίας τίς μεταβολές της σπάνεως, δηλώνει μέ άπλοϊκό τρόπο ή Οικονομία, εξηγώντας έτσι τό έντονο ενδιαφέρον γιά τά άποθέματα πρώτων ύλών ή την έλλειψη ενδιαφέροντος, ανάλογα μέ τίς δυνατότητες κερδοφορίας. Η Οικονομία λοιπόν, μέ αυτή την αντίληψη περί σπάνεως και μέ τη λογική πού προκύπτει από την αντίληψη αυτή, φιλοδοξεί νά λύσει όλα τά προβλήματα άλλες φορές, φιλοδοξεί νά τά ξεπεράσει μέ ταχυδακτυλουργικό τρόπο.

Όμως τά προβλήματα είναι περισσότερο σύνθετα. Και μάλιστα όχι μόνον επειδή οι τιμές (και οι τόκοι) καθορίζονται από κάποιες εικαζόμενες αντιδράσεις της παγκόσμιας αγοράς, πράγμα πού ήδη αναφέραμε. Σημαντικότερο είναι τό γεγονός, ότι οι χρονικότητες του οικονομικού λογισμού, άρα και οι μεταβολές των τιμών πού προκύπτουν μέσα στά πλαίσιά τους, και ό χρόνος των πρώτων ύλών, άποκλίνουν μέ κραυγαλέο τρόπο. Ό όρίζοντας του προγραμματισμού εταιριών παραγωγής ενέργειας από άτομικά εργοστάσια, π.χ., περιορίζεται σέ μερικές δεκαετίες τό πολύ. Ό χρόνος ήμιζωής των ραδιενεργών καταλοίπων πού παράγουν εκτείνεται αντίθετα σέ κάποιες δεκάδες χιλιάδες έτών. Η Οικονομία είναι — άς τό διατυπώσουμε μέ άκραίο τρόπο — ή επιστήμη «πριν τόν κατακλυσμό» («avant le déluge»). Και θά μπορούσε νά γράψει στίς σημείες της: «μετά από έμένα ό κατακλυσμός» («après moi le déluge»).

5. ΘΕΡΜΟΔΥΝΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα μέ τούς νόμους της Θερμοδυναμικής, ή παραγωγή δέν είναι τίποτε άλλο παρά μετασχηματισμοί ύλης και ενέργειας, κατά τούς όποιους κάποιες εισροές (inputs) πού βρίσκονται στη διάθεσή μας μετατρέπονται σέ

έκρέοντα προϊόντα (outputs) πού χρειαζόμαστε. Ότι ταυτόχρονα παράγεται ένα διαρρέον προϊόν («throughput»), τό όποιο επιδρά μέ τη μορφή του έξωτερικού άποτελέσματος πέρα από τόν χρονικό και τοπικό όρίζοντα των οικονομικών παραγόντων της δημιουργίας του, έχει ήδη αναλυθεί. Οί οικονομικοί παράγοντες (έπιχειρηματίες, καπιταλιστές) δέν άσχολούνται βέβαια μέ τούς ίδιους τούς μετασχηματισμούς ύλης και ενέργειας. Οί τελευταίοι είναι γιά αυτούς χωρίς καμιά σημασία, όσο μπορεί και έπιτυγχάνεται ένα πλεόνασμα του κεφαλαίου πού κινεί τη διαδικασία μετασχηματισμού. Στη Κατηγορία του πλεονάσματος άποτυπώνεται ή κυκλικότητα της οικονομικής διαδικασίας (όπως ήδη αναφέραμε) και συγκεκριμένα ή επανασυσχέτιση του οικονομικού άποτελέσματος μέ τίς προϋποθέσεις του: Ίσότητα εισροών και έκροών στη Θερμοδυναμική (Οικολογία), παραγωγή πλεονάσματος στην Οικονομία — αυτή ή αντίθεση διαμορφώνει τη σχέση Οικονομίας και Οικολογίας στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Αυτή ή αντίθεση έχει μία κοινωνική δυναμική. Η παραγωγική διαδικασία, όπως είχε ήδη ανακαλύψει ό Μάρξ, είναι ταυτόχρονα *εργασιακή διαδικασία*, κατά την όποία συμβαίνουν μετασχηματισμοί ύλης και ενέργειας σύμφωνα μέ τούς νόμους της φύσης — ό άνθρωπος μπορεί νά εκτελεί διεργασίες μόνον όπως ή ίδια ή φύση — αλλά και *διαδικασία αξιοποίησης* (Wertungsprozess), κατά την διάρκεια της όποιας έπιπροστίθεται στό προϋπάρχον κεφάλαιο μία προσαύξηση. Αυτός ό διπλός χαρακτήρας της παραγωγής και της άναπαραγωγής είναι δυνατός επειδή συντελείται μέσα σέ ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Προϋπoτίθεται ή μετατροπή της εργασίας σέ μισθωτή εργασία και ή παραγωγή ύπεραξίας από τόν μισθωτό, δηλαδή ή εκμετάλλευση. Χωρίς αυτή την ειδική μορφή κοινωνίας δέν θά ύπήρχε ή διαφορά μεταξύ των οικολογικών μετασχηματισμών ύλης-ενέργειας και της οικονομικής παραγωγής πλεονάσματος. Μόνον μέσα στά πλαίσια της κοινωνίας είναι δυνατή ή μεταμόρφωση της ύλης και της ενέργειας σύμφωνα μέ ένα έλλογο σχέδιο, από τη μία πλευρά, και ή ποιοτικά διαφοροποιημένη διανομή των ενεργειακών και ύλικών ροών ανάμεσα στίς κοινωνικές τάξεις (άπό την εργατική μέχρι τό κεφάλαιο), από την άλλη. Οί διαδικασίες μέσα στό χώρο λειτουργίας της Οικονομίας έχουν λοιπόν ως άποτέλεσμα μία μεταλλαγμένη μορφή του μέτρου μέ τό όποιο *άξιολογούνται* οι μονάδες ύλης και ενέργειας. Τά ύλικά πού έχουν μετασχηματισθεί σέ άξια χρήσης είναι ταυτόχρονα ανταλλακτικές άξίες. Είναι ύποταγμένα στη μορφή της άξίας και γιά τόν λόγο αυτό έ-

πίσης στη μορφή 'χρήμα'. Αυτό είναι ή προϋπόθεση, ώστε νά είναι σέ θέση νά πραγματοποιείται ή «λογική» του χώρου λειτουργίας της Οικονομίας, πράγμα πού συμβαίνει μέ δύο πρωταρχικούς τρόπους: *Πρώτον*, όλες οι μετατροπές ύλης και ενέργειας άναγονται ως ρεύματα χρήματος στίς ίδιες άπό ποιοτική άποψη μονάδες μέτρησης, και μ' αυτό τόν τρόπο μπορούν νά διακρίνονται μεταξύ τους μόνον από ποσοτική άποψη. Αυτό είναι στην πραγματικότητα κάτι τελείως διαφορετικό από τη θεώρηση των μετασχηματισμών ύλης και ενέργειας μέσα από την ποιοτική όπτική της καταλληλότητας και χρησιμότητάς τους γιά την ικανοποίηση των ανθρώπινων άναγκών. *Δεύτερον*, ή ποιοτική διάκριση, ή όποια άπλά και μόνον είναι σέ θέση νά αντίληφθεί τίς άλλαγές, παραχωρεί τά πρωτεία στην ποσοτική διάκριση, μέ την όποια έγινε δυνατός γιά πρώτη φορά στην ιστορία ό προσανατολισμός πρoς την επέκταση μέσα στό χώρο και ή συσσώρευση σέ μεγάλη κλίμακα.

Στίς περισσότερες αναλύσεις, παραμελείται εκείνη άκριβώς ή πλευρά των οικονομικών διαδικασιών πού σχετίζεται μέ τη χωρικότητα και τη χρονικότητα (και γιά τόν λόγο αυτό θά μπορούσε νά κάνει κατανοητή τη «σύγκρουση» Οικονομίας και Οικολογίας). Η πλευρά αυτή τίθεται εκτός συζήτησης μέ άπλοϊκό τρόπο, όταν άποδίδεται στη φύση άξια (Immler 1984, Bunker 1985), χωρίς νά στρέφεται ή προσοχή πρoς την *μορφή* της άξίας πού άποδόθηκε στη φύση. Η εργασία παράγει άξια μόνον όταν είναι μισθωτή εργασία· ποιά μορφή θά έπρεπε λοιπόν νά έχει ή φύση ώστε νά μπορεί νά κατασκευάσει άξίες; Ό Georgescu-Roegen, στόν όποιο χρωστά τόσα πολλά ή οικολογική αντίληψη της Οικονομίας, ρίχνει τό γάντι του σέ τέτοιες αναλύσεις. Κατά την γνώμη του, ή γένεση της άξίας χάνεται στη γένεση «της ίδιας της άπόλαυσης της ζωής» (Georgescu-Roegen 1971, σ. 289), όπου βέβαια δέν τίθεται θέμα ιδιαίτερης μορφής της άξίας και ή τελευταία συρρικνώνεται σέ μία ύποκειμενική κατηγορία. Στη συλλογική έκδοση περί «Κοινωνικών σχέσεων και δομών του χώρου» (Gregory/ Urry 1985), κανένας από τούς συγγραφείς θέτει επί τάπητος τό πρόβλημα· και έπιπλέον ό χώρος άντιμετωπίζεται ως άπλό φυσικό ύπόστρωμα της κοινωνικοποίησης και όχι ως φυσική άλληλουχία μέσα στην όποία τό κοινωνικό πράττειν θέτει σέ λειτουργία διαδικασίες πού ύπάγονται στούς νόμους της Θερμοδυναμικής. Μετά τό Τσέρνομπιλ, αυτή ή άναγωγή είναι πιά άδύνατο νά νομιμοποιηθεί. Είναι όλοφάνερο ότι οι κοινωνικές έπιστήμες πρέπει νά διευρύνουν τόν όρίζοντα της προβληματικής τους.

Ἡ μορφή τῆς κοινωνίας λοιπόν καθιστᾶ δυνατὰ δύο πράγματα: Πρῶτον, ἀποδεσμεύεται ἡ ποσοτική λογική τῆς ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀνάπτυξης, ἀπὸ τοὺς ποιοτικούς περιορισμοὺς τῆς ἀξίας χρήσης. Ἡ πρώτη ἐκπληρώνεται ἐξ ὀλοκλήρου ὅταν κατανικᾷ μὲ τεχνολογικό τρόπο ὄσες δυνάμεις παρεμποδίζουν τὴν ποσοτική ἀνοδο τῆς ἀξίας (παραγωγή κέρδους καὶ συσσώρευση), ὅταν τὶς ἐξωτερικοποιεῖ οἰκονομικά, ὅταν τὶς περιθωριοποιεῖ κοινωνικά, ὅταν τὶς καταπιέζει πολιτικά. Ἡ δυνατότητα παραγωγῆς πλεονάσματος καὶ ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου παράγει μιά κοινωνική τάση ἀπελευθέρωσης τῆς οἰκονομικῆς διαδικασίας ἀπὸ κάθε ποιοτικό περιορισμό. Ἡ λογική πού

ἀνάγει ὄσες τὶς ποιοτικές ιδιομορφίες σὲ ἓνα κοινὸ παρονομαστή ὃ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ χρήμα, κατέστησε, ἀπὸ τὴ μία πλευρά, δυνατὴ τὴν τεράστια πρόοδο τοῦ εὐρωκεντρικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ τελευταῖα 500 χρόνια, ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀφανίζει κοινωνικούς σχηματισμούς, καταδικάζει σὲ καταστροφὴ τρόπους παραγωγῆς. Τό φυσικό περιβάλλον ἐπίσης μεταβάλλεται σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία διὰ τῆς βίας καὶ μὲ ὀρμητικό τρόπο καὶ κατὰ κανόνα ὑποβαθμίζεται. Ὀλόκληρα βουνὰ ἰσοπεδώνονται, ὀλόκληρες θάλασσες μένουν χωρὶς ψάρια, ζωντανὰ εἶδη ἀφανίζονται, παρθένα δάση ἀποψιλώνονται, τεράστιες περιοχές μετατρέπονται σὲ σκουπιδότοπους ἢ σὲ δηλητηριώδεις λίμνες: Ὅλα στὴν ὕ-

πηρεσία τῆς ἀξιοποίησης (Inwertsetzung) καὶ τῆς ποσοτικῆς αὐξησης.

Δεύτερον, ἡ ὀρμή τῆς ἐπέκτασης πού ἐμπεριέχεται στὴν οἰκονομική λογική τῆς παραγωγῆς πλεονάσματος ἔχει μιά γεωγραφική διάσταση, ὅπως ὥστε ἡ παραγωγή συνδέεται πάντοτε καὶ κατ' ἀνάγκη μὲ τὸ χῶρο («χωρικότητα»). Κατὰ συνέπεια, ἡ παραγωγή πλεονάσματος εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν οἰκονομική κατακυριεύση, δηλαδή τὴ διερεύνηση καὶ τὸ προσιτό τοῦ χῶρου, τὴν βίαιη διεξόδου στὸ ἐσωτερικό του, τὴν ἐκμετάλλευσή του. Ἄρα, μὲ τὴν «παραγωγή τοῦ χῶρου». Κατὰρχῆν ὃ χῶρος κατακυριεύεται ἐκτατικά, ὥστε στὴ συνέχεια νὰ καπιταλιστικοποιηθεῖ ἐντατικά. Ἡ «ἐκτατική τάση τῆς παγκόσμιας ἀγο-

ράς», για την οποία έγραψε ο Μάρξ (*Grundrisse*, σ. 353), προκύπτει από την λογική της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Συνέπεια είναι να γίνει παγκόσμια άρχη ή υπαρξη δύο αντιθετικών χώρων λειτουργίας, της Οικονομίας και της Οικολογίας: Δέν υπάρχει πιά καμιά λευκή κηλίδα πάνω στο χάρτη.

6. ΜΕΤΩΠΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΑ

‘Η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής ποσοτικής αύξησης και ή επέκταση μέσα στο χώρο δέν γνωρίζει έγγενή όρια, προσκρούει όμως σε όρια έξωτερικά. ‘Όταν «τό τελευταίο δένδρο πεθάνει, τότε θά καταλάβουμε ότι δέν μπορούμε νά τραφούμε μέ χρήματα». Οικολογικά όρια για την επέκτατική κίνηση του *μετώπου* του κεφαλαίου υπάρχουν, αλλά βρίσκονται σε απόσταση. Μπορούμε ακόμα νά υποκαθιστούμε τά κατεστραμμένα τοπία των βιομηχανικών περιοχών μέ τεχνητά πάρκα της θλιβερής βιομηχανίας άναψυχής ή νά ξεφεύγουμε στον «ιερό κόσμο» της ανέγγιχτης φύσης μέ μακρινά έξωτικά ταξίδια. Προϋπόθεση είναι ό εκχρηματισμός των περιβαλλοντικών βλαβών, ένας μηχανισμός ό οποίος λειτουργεί ακόμα, τουλάχιστον στις πλούσιες βιομηχανικές κοινωνίες του Βορρά.

Κάποτε βέβαια θά καταστραφούν τά τελευταία καταφύγια, και τί θά κάνουμε τότε; Πρίν συμβεί αυτό, πρέπει νά έγερθούν όρια, όχι οικολογικά αλλά κοινωνικά. ‘Έχει δειχθεί ότι είναι ή μορφή της κοινωνίας που όχι μόνον προκαλεί τή σύγκρουση Οικονομίας και Οικολογίας και την συγκαλύπτει, αλλά την παροξύνει σε άφορητο βαθμό. Για τόν λόγο αυτό, θά μπορούσαν νά θεσπισθούν έγγενή όρια μόνον αν μεταβαλλόταν ή μορφή της κοινωνικής άναπαραγωγής. ‘Η αντίθεση μεταξύ των φυσικών και των κοινωνικών εκδηλώσεων του ιστορικού χρόνου και του ιστορικού χώρου μπορεί νά μειωθεί (έπειδή ή εξαιτίας των νόμων της έντροπίας δέν θά άρθεί ποτέ ολοκληρωτικά), όταν αύξηθεί ή συστηματική εδύφια και παραμερισθούν όσα εμπόδια (έγγεγραμμένα μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας) παρεμποδίζουν την εξέλιξη της προς μιά ένσυνείδητη και ήπια συνύπαρξη μέ τή φύση: ή άρχη της παραγωγής πλεονάσματος (κέρδος) και ή άρχη της επέκτασης (συσσώρευση). Πρέπει νά έγερθούν κοινωνικά και πολιτικά όρια, πρίν τό μέτωπο της κεφαλαιοκρατικής επέκτασης προσκρούσει επάνω στα τελευταία —και μοιραία για την επιβίωση της άνθρωπότητας— όρια, τά οικολογικά. Σ’ αυτό τό σημείο θά μπορούσε νά άρχισει ή συζήτηση για τίς οικολογι-

κές μεταρρυθμίσεις, ή όποια θά μās έπανέφερε στα περισσότερα οικεία πεδία των κοινωνικών έπιστημών και της άντιπαράθεσης για τόν μεταρρυθμισμό.

Μετάφραση από τά γερμανικά Γ. Ριζούλης

Τό κείμενο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *PROKLA (Probleme des Klassenkampfes)*, τεύχος 67 (‘Ιούνιος 1987), Rotbuch Verlag, Βερολίνο.

Λεπτομερέστερη πραγμάτευση υπάρχει στο βιβλίο: Elmar Altvater: *Sachzwang Weltmarkt — Verschuldungs-Krise, gescheiterte Industrialisierung, Ökologische Gefährdung — Der Fall Brasiliens*, VSA Verlag, Νοέμβριος 1987, Άμβούργο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anders, Günter (1980): *Die Antiquiertheit des Menschen*, München.
- Bauer, Otto (1931): *Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg, Bd. 1: Rationalisierung und Fehlrationalisierung*, Wien.
- Bonus, Holger (1979): “Über Schattenpreise und Umweltressourcen”, in Siebert, Horst (Hrsg): *Umwelt und Wirtschaftliche Entwicklung*, Darmstadt 1979, σ. 189-206.
- Bunker, Stephen B. (1985): *Underdeveloping the Amazon*, Urbana and Chicago.
- Cassirer, Ernst (1977): *Philosophie der Symbolischen Formen*, Darmstadt (Reprint).
- Daly, H.E. (1977): *Steady-State Economics*, San Francisco.
- Durkheim, E. (1981): *Die elementaren Formen des religiösen Lebens*, Frankfurt/Main.
- Elias, Norbert (1984): *Über die Zeit*, Frankfurt/Main.
- Faber, M./Niemes, H./Stephan, C. (1983): *Entropie, Umweltschutz und Rohstoffbranch*, Berlin/Heidelberg/N. York.
- Georgescu-Roegen, Nicholas (1971): *The Entropy Law and the economic Process*, Cambridge/Mass. und London.
- (1976): *Energy and the economic Myth*, N. York/Toronto.
- *Global 2000: Der Bericht an der Präsidenten (der USA)*, Frankfurt.
- Harvey, David (1982): *The Limits of Capital*, Oxford.
- Immler, Hans/Schmied-Kowarzik, Wolfdietrich (1984): *Marx und die Naturfrage-Ein Wissenschaftsstreit*, Hamburg.
- Immler, Hans (1984): *Damit die Erde Heimat werde. Gegen ökologischen Selbstmord und atomaren Holocaust*, Köln.

- Kapp, K. William (1958): *Volkswirtschaftliche Kosten der Privatwirtschaft*, Tübingen/Zürich.
- Lefebvre, Henri (1974): *La production de l' Espace*, Paris.
- Lepage, Henri (1979): *Der Kapitalismus von morgen*, Frankfurt/N. York.
- Marx, Karl (1953): *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin.
- Marx, Karl (MEW Bd. 23) (1970): *Das Kapital*, Band 1, *Marx-Engels Werke*, Bd. 23.
- Meadows, Dennis κ.τ.λ. (1973): *Die Grenzen des Wachstums*. (Club of Rome), Reinbeck bei Hamburg.
- Moraes Antonio Carlos Robert/da Costa, Messias (1984): *A valorização do Espaço*, Sao Paolo.
- Pigou, Arthur C. (1920, reprint 1960): *The Economics of Welfare*, London/N. York.
- Prigogine, Ilya/Stengers, Isabella (1986): *Dialog mit der Natur*, München/Zürich.
- Sachs, Ignacy (1983): “Os tempos-espacos do desenvolvimento”, in: *Espaco e Debates*, No. 8, Jan./April 1983, p. 42-53.
- Santos, Milton (1978): *Por una geografia nova*, Sao Paolo.
- Sioli, Harald (1983): *Amazonien. Guindlagen der Ökologie des größten tropischen Waldlandes*, Stuttgart.
- Smith, Neil (1984): *Uneven Development*, Oxford/N. York.
- Soja, Edward W. (1985): “The spatiality of social life: Towards a transformative retheorisation”, in: Gregory, Derek/Urry, John (ed.): *Social Relations and spatial structure*, N. York.
- Solow, Robert M. (1979): “Die Ökonomie der Ressourcen oder die Ressourcen der Ökonomie”, in: Siebert, Horst (Hrsg): *Umwelt und wirtschaftliche Entwicklung*, Darmstadt 1979, pp. 311-336.
- Townsend, Janet (1985): “Seasonality and Capitalist Penetration in the Amazon Basin”, in: John Hemming (Ed): *Change in the Amazon Basin - Vol II, The frontier after a decade of colonization*, Manchester 1985, pp. 140-157.
- Weisheit, W. (1980): *Die Ökologische Benahtung der Tropen*, Stuttgart.
- Von Weizsäcker, Ernst (1974): “Erstmaligkeit und Bestätigung als Komponenten der pragmatischen Information”, in: Ernst von Weizsäcker (ed): *Offene Systeme I — Beiträge zur Zeitstruktur von Information. Entropie und Evolution*, Stuttgart.

Ρατσισμός καί ἔθνικισμός

του Ἴτιέν Μπαλιμπάρ

Οἱ ρατσιστές ἰδεολόγοι καί οἱ ρατσιστικές ὀργανώσεις παραπονοῦνται συχνά ὅτι τίς χαρακτηρίζουν ἔτσι ἐπειδή ἀγωνίζονται στό ὄνομα τοῦ ἔθνικισμοῦ (ἢ τοῦ δλοκληρωτικοῦ ἔθνικισμοῦ, σύμφωνα μέ τή φόρμουλα τοῦ Μωρράς) καί διακηρύσσουν τή διαφορά αὐτῶν τῶν δύο ἐννοιῶν. Πρόκειται γιά συγκάλυψη; Εἶναι τό σύμπτωμα τῆς ντροπῆς τους (καί κατά συνέπεια τοῦ φόβου τῶν λέξεων) συναφές μέ τή ρατσιστική στάση, μέ ἐξαίρεση κάποιες ἀκραίες περιπτώσεις; Θά μπορούσε νά εἶναι ὁ δείκτης τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὀργάνωση τοῦ ἔθνικισμοῦ σέ ἰδιαίτερα πολιτικά κινήματα ἀποκρύπτει ἀναπόφευκτα ἕνα ρατσιστικό προσανατολισμό, τουλάχιστον σ' ἕνα ἔθνικό κράτος τό ὁποῖο ἔχει πλέον συγκροτηθεῖ ἢ δέν ἔχει πλέον πρόβλημα ἔθνικῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό κάποια ξένη κυριαρχία.

Ἄπό τήν πλευρά τους, ἕνα μέρος τουλάχιστον τῶν ἱστορικῶν τοῦ ρατσισμοῦ προσπαθοῦν ἐδῶ καί καιρό νά δείξουν ὅτι ἐμφανίζεται καί ζωογονεῖται «στό πεδίο τοῦ ἔθνικισμοῦ»: μέ αὐτό θέλουν νά πουν ὅτι στή σύγχρονη ἐποχή ὁ ρατσισμός ἐμφανίζεται στό πεδίο ἑνός πανταχοῦ παρόντος ἔθνικισμοῦ καί ὅταν ὁ τελευταῖος λάβει ἐκρηκτικές διαστάσεις.¹ Ἔτσι ὁ ἔθνικισμός θά ἦταν, ἂν ὄχι ἡ μοναδική αἰτία τοῦ ρατσισμοῦ, σέ κάθε περίπτωση μία ἀπό τίς καθορισμένες συνθηκες παραγωγῆς του. Αὐτή ἡ θέση μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ ρατσισμός δέν συμβαδίζει μέ τήν ὑπαρξη τῶν ἀντικειμενικῶν βιολογικῶν «φυλῶν»². Ἐπίσης αὐτή ἡ θέση ἔχει τό πλεονέκτημα ὅτι ξεκαθαρίζει λογικότητα τραγικά ἐπείσοδα τῆς ἱστορίας σπάζοντας μεμιάς τόν κύκλο πού παραπέμπει τά ψυχολογικά κίνητρα τοῦ ρατσισμοῦ σέ ἐξηγήσεις κι αὐτές καθαρά ψυχολογικές. Τέλος, αὐτή ἡ θέση συμπληρώνει μία κριτική λειτουργία σέ σχέση μέ τίς στρατηγικές ἄλλων ἱστορικῶν οἱ ὁποῖοι πασχίζουν νά θέσουν τό ρατσισμό ἔξω ἀπό τό πεδίο

τοῦ ἔθνικισμοῦ, σάν νά ἦταν δυνατό νά τόν ὀρίσουν καί νά περιγράψουν τό πεδίο τῶν ἱστορικῶν μορφῶν του, χωρίς νά περικλείουν σ' αὐτό τό πεδίο τίς ρατσιστικές τάσεις καί τά ρατσιστικά κινήματα, χωρίς νά παραπέμπουν στίς κοινωνικές σχέσεις πού παράγουν τό ρατσισμό καί μέ τόν ὁποῖο ὁ σύγχρονος ἔθνικισμός εἶναι ἀξεχώριστος (εἰδικότερα ὁ ἱμπεριαλισμός). Παρ' ὅλα αὐτά, αὐτή ἡ θέση δέν σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι ὁ ρατσισμός εἶναι μιά ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ ἔθνικισμοῦ, ὅτε, a fortiori, ὅτι χωρίς τήν ὑπαρξη ἑνός ρατσισμοῦ ἀνοιχτοῦ ἢ λανθάνοντος ὁ ἔθνικισμός θά ἦταν ἱστορικά ἀδύνατος.³

Τό πεδίο τοῦ ἔθνικισμοῦ

Μελετώντας ἄλλοῦ τήν ἀλλόκοτη ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου ρατσισμοῦ εἶχα ὑποβάλει μιά τέτοια ὑπόθεση. Ὁφείλα ἐπίσης νά διαπιστώσω ὅτι παρ' ὅλη τή στενή σχέση μεταξύ ρατσισμοῦ καί ἔθνικισμοῦ, ὡστόσο δέν εἶναι δυνατόν νά στοχαστοῦμε αὐτή τή σχέση μέ ἄπλό τρόπο. Ἡ ἱστορία τοῦ ρατσισμοῦ (οἱ ἀλλαγές τοῦ λόγου του καί τῶν σκοπῶν του, οἱ μεταβάσεις του ἀπό μιά λανθάνουσα κατάσταση στήν ἀνοικτή ἐκφρασή του, ἀπό τό «αὐθόρμητο» στήν ὀργάνωση) καθορίστηκε μέσα ἀπό ρήξεις στήν ἱστορία κάθε ἔθνους. Οἱ «τυπικές» μορφές (ἀντισημιτισμός, ἀποικιακός ρατσισμός, φυλετικές διακρίσεις, ἀπαρτχάνιτ), τῶν ὁποῖων τά ἴχνη ἐπιβιώνουν στό σύγχρονο ρατσισμό, σχηματίζουν συνδυασμούς ἐσωτερικότητας καί ἐξωτερικότητας, ἀποκλεισμοῦ καί κυριαρχίας πληθυσμῶν οἱ ὁποῖοι θεωρεῖται ὅτι «ἀπειλοῦν» τήν ἔθνικῆ ταυτότητα — ἀκόμη κι ὅταν ἔχουν βίαια ἐνσωματωθεῖ.

Σήμερα, ἡ ἐπικέντρωση τοῦ ρατσισμοῦ στή «μετανάστευση» παρατείνει αὐτή τήν παράσταση, ἀντανακλών-

τας τόν κλονισμό τοῦ ἔθνικισμοῦ στήν ἐποχή τῆς ἀποαποικιοποίησης καί τῆς διεθνοποίησης τῶν ἐπικοινωνιῶν. Ἐπίσης ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ρατσισμοῦ στίς λαϊκές τάξεις, καί εἰδικότερα στήν ἐργατική τάξη, φαίνεται ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τήν παρακμή τῶν μαζικῶν ὀργανώσεων καί τῶν διεθνιστικῶν ἰδεολογιῶν (ἕνας διεθνισμός ὡστόσο εἰ-

1. Βλ. René Gallissot, *Misère de l'antiracisme*, Paris 1985.

2. Αὐτός ἦταν ὁ στόχος τῆς Ruth Benedict, βλ. *Race and Racism*, 1942. Ὡστόσο ἡ Ρουθ Βένεντικτ δέν κάνει τή διάκριση μεταξύ ἔθνους, ἔθνικισμοῦ, κουλτούρας, ἢ μᾶλλον τείνει νά θεωρήσει τόν ρατσισμό ὡς στοιχεῖο τῆς «κουλτούρας» καί μέσα ἀπό τήν «ἱστοριοποίησή» του νά τόν παρουσιάσει ὡς στοιχεῖο τοῦ ἔθνικισμοῦ.

3. Βλ. Raoul Girardet, "Nation · Nationalisme" στήν *Encyclopaedia Universalis*.

θραυστος, αντιφατικός).⁴ Όσον αφορά τό σύγχρονο «νεορατσισμό», αναπτύσσοντας τήν ιδεολογία τής πολιτιστικής ταυτότητας και τής διάκρισης τών πληθυσμών όχι στή βάση μιās βιολογικής κληρονομικότητας αλλά στή βάση ενός παραδοσιακού «τρόπου ζωής», πιστοποιεί ανοιχτά τόν εθνικιστικό προσανατολισμό του, αν και ταυτόχρονα μπορούμε νά αποκαλύψουμε στίς θεωρητικές του ταλαντεύσεις τήν έκβαση τών σημερινών άβεβαιοτήτων τής μορφής "έθνος".

Αυτά τά φαινόμενα, περισσότερο ή λιγότερο καθαρά και παρόντα στό πνεύμα τών συγχρόνων μας, εξηγούν τήν επαναφορά στήν επικαιρότητα τών συζητήσεων γιά τό κράτος - έθνος, τόν εθνικισμό, τόν «κοσμοπολιτισμό», τήν «ιδιαιτερότητα».

Έμπειρικά, φαίνεται ότι ή χρησιμοποίηση τής έννοιας του έθνικισμού είναι διττή. Αυτό οφείλεται στίς ιστορικές συνθήκες στίς όποιες εμφανίζονται οι εθνικιστικές ιδεολογίες και τά εθνικιστικά κινήματα. Δέν τίθεται ζήτημα νά ταυτίσουμε τόν εθνικισμό τών κυριαρχούμενων μέ τόν εθνικισμό τών κυριαρχών, τόν άπελευθερωτικό μέ τόν κατακτητικό εθνικισμό.

Τό Έθνικό Άπελευθερωτικό Μέτωπο τής Άλγερίας (FLN) και ό γαλλικός άποικιακός στρατός ήταν και οι δύο υπέρμαχοι του «έθνικισμού», όπως είναι σήμερα τό νοτιοαφρικανικό A.N.C. και τό καθεστώς του άπαρτχάιντ. Έδώ δέν υπάρχει συμμετρία. Έντούτοις μιá οδονηρή έμπειρία μάς έμαθε (ή μάς ξαναέμαθε) ότι οι έθνικοαπελευθερωτικοί έθνικισμοί μετασηματίζονται σε κατακτητικούς εθνικισμούς και μάς ανάγκασε νά αναρωτηθούμε γιά τή δυναμική που περιέχεται σε κάθε έθνικισμό. Είναι αυτό που μάς επαναφέρει στίς άβεβαιότητες τής έννοιας, στήν ποικιλία τών σημασιών που επικαλύπτει. Είναι άξεχώριστες εξαιτίας του γεγονότος ότι ό έθνικισμός δέν λειτουργεί ποτέ μόνος, αλλά εμφανίζεται πάντα μέσα σε μιá άλυσίδα έννοιών τών όποιων αποτελεί συγχρόνως τόν κεντρικό και τόν άδύνατο κρίκο. Άπό τό ένα μέρος, ό έθνικισμός συναρτάται μέ τήν έννοια του έθνους και, μέσω αυτού, μέ τήν έννοια του λαού, αλλά επίσης και του κράτους. Άπό τό άλλο μέρος, τείνει προς τήν ξενοφοβία, τό ρατσισμό και, από άλλη άποψη, προς τόν ιμπεριαλισμό.

Αυτή ή άλυσίδα εμπλουτίζεται σταθερά (σύμφωνα μέ μεθοδεύσεις που ποικιλούν από γλώσσα σε γλώσσα) μέ νέους κρίκους, ενδιάμεσους ή άκραιοί. Άπό τήν άλλη πλευρά, ή ίδια ή έννοια του έθνικισμού δέν σταματά νά επιδέχεται ισοδύναμα ή υποκατάστατα, αλλά άσπύ ή επιχείρηση έξαρτάται από τό νόημα που θά τούς αποδώσουμε, τό όποιο μέ τή σειρά του έξαρτάται από τόν τρόπο μέ τόν όποιο ερμηνεύεται όλη ή άλυσίδα. Προκαλώ

όποιονδήποτε νά προσδιορίσει μεμιάς, μέ μονοσήμαντο τρόπο, αυτές τίς διαφοροποιήσεις τών σημασιοδοτήσεων. Άλλά μου φαίνεται ότι ή συνολική εικόνα τους μπορεί νά γίνει τό αντικείμενο μιās άρκετά άπλης ερμηνείας.

Άπό τήν πλευρά τής σχέσης έθνικισμού - έθνους, στον πυρήνα του νοήματος αντιπαρατίθενται μιá «πραγματικότητα», τό έθνος, και μιá «ιδεολογία», ό έθνικισμός (ώς αίσθημα, ως σύστημα ιδεών, ως καθορισμένη πολιτική). Αυτή ή σχέση έντούτοις γίνεται αντίληπτή από τούς μέν και τούς δε πολύ διαφορετικά γιατί έμπεριέχει πολλά σκοτεινά έρωτήματα: ή έθνική ιδεολογία αποτελεί τήν άντανάκλαση (άναγκαστική ή περιστασιακή) τής ύπαρξης τών έθνών; "Η μήπως τά έθνη συγκροτούνται εκκινώντας από έθνικιστικές ιδεολογίες (έστω κι αν οι τελευταίες έχοντας επιτύχει τό «στόχο» τους μετασηματίζονται στή συνέχεια); Τό ίδιο τό «έθνος» — και αυτό τό ζήτημα φυσικά δέν είναι ανεξάρτητο από τά προηγούμενα — πρέπει πριν άπ' όλα νά θεωρείται ως «κράτος» ή ως κοινωνία (κοινωνικός σχηματισμός); "Η αντιπροσωπεύει μιá συγχώνευση, περισσότερο ή λιγότερο θεμελιώδη, αυτών τών δύο συνιστωσών; "Ας αφήσουμε γιά τήν ώρα αυτά τά έρωτήματα, καθώς και τίς παραλλαγές στίς όποιες μπορεί νά οδηγήσουν, μέσω τής εισαγωγής όρων όπως "πόλη", "λαός", "έθνικότητα"...

Τώρα, από τήν πλευρά τής σχέσης έθνικισμού και ρατσισμού, στον πυρήνα του νοήματος αντιπαραβάλλεται μιá «όμαλή» πολιτική και μιá «όμαλή» ιδεολογία (ό έθνικισμός) προς μιá ιδεολογία «ύπερβολική» (τό ρατσισμό), είτε προς αντίδιαστολή είτε ό ένας ως ή άλήθεια του άλλου. Έδώ εμφανίζονται άμέσως προβλήματα και άλλες έννοιολογικές διακρίσεις. "Ωστόσο, αντί νά επικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στό ρατσισμό, δέν θά ήταν προτιμότερο νά ευνόησουμε τό διάζευγμα έθνικισμός / ιμπεριαλισμός; Είναι άλήθεια επίσης ότι μπορούμε νά θεωρήσουμε τό ρατσισμό ως συνέπεια μερικών μορφών του ιμπεριαλισμού.⁵ Άλλά αυτή ή αντιπαράθεση συμβάλλει στήν άνάδυση άλλων δυνατοτήτων: γιά παράδειγμα, ότι ό έθνικισμός αυτός καθ' έαυτόν είναι τό ιδεολογικοπολιτικό αποτέλεσμα του ιμπεριαλιστικού χαρακτήρα τών έθνών ή τής επιβιώσής τους τήν εποχή του ιμπεριαλισμού και μέσα σε ένα κλίμα επικράτησης του ιμπεριαλισμού. Επιπλέον μπορούμε νά συμπληρώσουμε τήν άλυσίδα μέ έννοιες όπως "φασισμός" και "ναζισμός" μέ τό δίκτυο τών άνάλογων έρωτημάτων: και οι δύο (ό ένας ή ό άλλος) είναι έθνικισμοί; ιμπεριαλισμοί; "Ο ναζισμός είναι ένα είδος του γένους «φασισμός»

ή αντίθετα διακρίνεται ουσιαστικά, ιδιαίτερα μέσω του ρόλου που παίζει ό ρατσισμός (άντισημιτισμός) κ.λπ.;...

Πράγματι, και είναι αυτό που σηματοδοτεί όλα τά σχετικά έρωτήματα, όλόκληρη ή άλυσίδα είναι προσδιορισμένη από ένα άλλο θεμελιώδες ζήτημα, τό όποιο δέν είναι ζήτημα άπλης περιστασιολογίας αλλά ζήτημα αξιολόγησης. Άπό τή στιγμή που, «κάπου» σε αυτή τήν ιστορικο-πολιτική άλυσίδα, εισάγεται επί σκηνής μιá άνυπόφορη βία, που πρέπει νά υποθετηθεί αυτή ή εμφάνιση στό προσκήνιο, σε ποίο σημείο τής τροχιάς που φαίνεται νά διαγράφεται; Πρέπει νά επιμερισθεί σε επιμέρους συχνότητες, όπου παρεμβάλλονται «πραγματικότητες», ή νά έξετασθεί από τήν πλευρά τών «ιδεολογικών» συγκρούσεων;

Άπό τήν άλλη πλευρά, πρέπει νά θεωρείται αυτή ή επί σκηνής εμφάνιση τής βίας ως διαστροφή μιās όμαλής κατάστασης πραγμάτων, μιá παρέκκλιση σε σχέση μέ τήν ύποθετική «εύθεια γραμμή» τής ανθρώπινης ιστορίας, ή πρέπει νά γίνει δεκτό ότι αντιπροσωπεύει τήν άλήθεια προηγούμενων στιγμών και ότι, άπ' αυτή τήν άποψη, ταυτόχρονα μέ τήν εμφάνιση του έθνικισμού και μάλιστα ταυτόχρονα μέ τήν ύπαρξη τών έθνών (ή τών κρατών-έθνών) τό σπέρμα του ρατσισμού βρίσκεται στήν καρδιά τής πολιτικής συλλογικότητας;

Φυσικά, σε όλα αυτά τά έρωτήματα άνταποκρίνεται μιá άκραιοί ποικιλία άπαντήσεων, που σχετίζονται μέ τήν όπτική τών παρατηρητών και τίς καταστάσεις που αυτοί στοχάζονται. Έντούτοις έκτιμώ ότι στήν ίδια τους τή διάθλαση αυτές οι άπαντήσεις δέν κάνουν τίποτε άλλο από τό νά περιτρέφονται γύρω από ένα θεμελιώδες δίλημμα, από τό όποιο έξαρτώνται στήν πράξη όλες οι δικές μας «πολιτικές κοσμοαντιλήψεις»: ό έθνικισμός συνεπάγεται άναγκαστικά τίς καθεαυτό ύπερβολές του (και ιδιαίτερα τό ρατσισμό); Και αν πρόκειται περί αυτού, μπορούμε νά φαντασθούμε ένα έθνος χωρίς έθνικισμό, όχι μόνο ως μιá ιδεολογία μεταξύ άλλων, αλλά ως οργανική συνθήκη τής ύπαρξής του;

4. Βλ. René Gallissot, "Commentaire et idéologie nationale: tournant stratégique et mutation idéologique dans le PCF", *Pluriel*, άρ. 27, σ. 198. Και τό άρθρο μου "De charonne á Vitry", *Le Nouvelle Observateur*, 9 Μαρτίου 1981.

5. Η ιδέα τής σύνδεσης του ρατσισμού όχι μέ τόν έθνικισμό αλλά μέ τόν ιμπεριαλισμό ως μεταμορφωμένου έθνικισμού κλασικού τύπου δέν ανήκει μόνο στους μαρξιστές (Λένιν, Λούξεμπουργκ) αλλά και σε άλλους έντελώς ενάντιους (Hannah Arendt, *L' imperialism*, 2ο μέρος "The Origins of Totalitarianism", Fayard, 1982).

Ἀπό τήν πλευρά μου θά ὑποστήριζα ὅτι αὐτό τό ἀξεπέραστο δίλημμα εἶναι ἄλυτο ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται τόσο στό λόγο τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ ἐθνικισμοῦ ὅσο καί στό λόγο τῶν ἀντιπάλων τους. Ἐπειδή δέν μπορεῖ παρά νά ἐπαναλαμβάνεται χωρίς τελειωμό ἢ νά μετατοπίζεται ἀόριστα στό πεδίο τοῦ λόγου. Ἐτσι ἐξηγεῖται, ἀπό τή μιά πλευρά, ἡ πολλαπλότητα τῶν «συγγενῶν» ἐθνισμῶν, συνδυασμῶν ἢ ἀντίθετων, πού τείνουν νά προσδιορίσουν μέ τελειότερο τρόπο τό σημεῖο τῆς διαφορᾶς καί πού τελικά συμμετέχουν στή δημιουργία τῆς διττῆς ὑπόστασης τῆς ἔννοιας τοῦ ἐθνικισμοῦ (φιλοπατρία, πατριωτισμός, ἐθνοκεντρισμός, ξενοφοβία, ἐθνισμός, σοβινισμός), καί, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τό γεγονός ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἐθνικισμοῦ δέν παύει νά ὑποδιαιρεῖται. Ὑπάρχει πάντα ἕνας «καλός» καί ἕνας «κακός» ἐθνικισμός: αὐτός πού τείνει στή συγκρότηση ἑνός κράτους ἢ μίας κοινότητας καί αὐτός πού ἀναφέρεται στήν ἰσχύ-αὐτός πού ἀνέχεται τούς ἄλλους ἐθνικισμούς καί μάλιστα τούς περικλείει σέ μιά καί τήν αὐτή ἱστορική προοπτική (ἡ «ἀνοιξη τῶν λαῶν») καί αὐτός πού τούς ἀποκλείει ριζικά, σέ μιά ἱμπεριαλιστική καί ρατσιστική προοπτική. Αὐτός πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀγάπη (ἔστω ὑπερβολική) καί αὐτός πού ἀπορρέει ἀπό τό μίσος. Τελικά, ἡ ἐσωτερική διαίρεση τοῦ ἐθνικισμοῦ φαίνεται περισσότερο οὐσιαστική καί δύσκολο νά προσδιορισθεῖ σέ σχέση μέ τή μετάβαση ἀπό τό «πεθαίνω γιά τήν πατρίδα» στό «σκοτώνω γιά τή χώρα μου». Κανένας, νομίζω, δέν ἀπέφυγε τυπικά αὐτή τήν ἐπιπελογραφία τοῦ διλήμματος στήν ἴδια τήν ἔννοια τοῦ ἐθνικισμοῦ (καί ὅταν αὐτή ἀπέβαλε τή θεωρητική τῆς πλευρά, ἐπέστρεψε ἀπό τήν πόρτα τῆς πρακτικῆς) ἀλλά αὐτή εἶναι ἰδιαίτερα ὀρατή στή φιλελευθερή παράδοση, πράγμα πού ἐξηγεῖται ἀπό τό διαφοροῦμενο τῶν πολύ βαθιά θεμελιωμένων σχέσεων μεταξύ τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ ἐθνικισμοῦ ἐδῶ καί δύο αἰῶνες τό λιγότερο.⁶ Πρέπει ἐπίσης νά διαπιστώσουμε ὅτι οἱ ρατσιστικές ἰδεολογίες μετατοπίζονται λίγο περισσότερο τήν ἐνλόγω ἐπιπελογραφία μποροῦν νά καμώνονται ὅτι διευρύνουν τή συζήτηση. Μήπως δέν εἶναι αὐτή ἡ λειτουργία ὅρων ὅπως «ζωτικός χώρος», τό νά ἀναδεικνύουν δηλαδή τό ζήτημα τῆς «καλῆς πλευρᾶς» τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ; Καί μήπως ὁ νεορατσισμός, τοῦ ὁποῦ ἐμεῖς σήμερα παρατηροῦμε τήν ἐξάπλωση μέ τή μορφή τῆς «διαφοριστικῆς» ἀνθρωπολογίας ὡς τήν κοινωνιοβιολογία, δέν πασχίζει σταθερά νά διακρίνει μεταξύ ἐκείνου πού θά ἦταν ἀναπόφευκτο καί κατά βάθος χρήσιμο (μιά κάποια «ξενοφοβία» πού ὠθεῖ τίς ὁμάδες νά ὑπερασπίσουν «τό χώρο» τους, τήν «πολιτιστική τους ταυτότητα» παίρνοντας τήν

«κατάλληλη ἀπόσταση») ἀπό αὐτό πού θά ἦταν ἀχρηστο καί ἐπιβλαβές (ἡ ἄμεση βία, τό πέρασμα στή δράση), ἄν καί ἀναπόφευκτο ὅταν παραγνωρίζεται τίς στοιχειώδεις ἀπαιτήσεις τῆς ἐθνότητας;

Πῶς θά βγοῦμε ἀπό αὐτό τόν κύκλο;

Δέν ἀρκεῖ, ὅπως τόσοι σύγχρονοι ἀναλυτές, νά ἀποδοκιμάζουμε τίς ἀξιοκρατικές κρίσεις, δηλαδή νά ἐπιδιώκουμε τήν ἀναίρεση κρίσεων γιά τίς συνέπειες τοῦ ἐθνικισμοῦ σέ διαφορετικές συγκυρίες⁷ ἢ ἀκόμα νά θεωροῦμε τόν ἐθνικισμό αὐτόν καθ' ἑαυτόν αὐστηρά ὡς ἰδεολογικό ἀποτέλεσμα τῆς «ἀντικειμενικῆς» διαδικασίας συγκρότησης τῶν ἐθνῶν (καί τῶν κρατῶν - ἐθνῶν).⁸ Γιατί ἡ ἀμφισβία τῶν ἀποτελεσμάτων ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἱστορίας ὄλων τῶν ἐθνικισμῶν, στή συγχρονικότητα ἢ τή διαδοχή τους. Καί ἀκριβῶς αὐτό πρέπει νά ἐξηγηθεῖ.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ἡ ἀνάλυση τῆς θέσης τοῦ ρατσισμοῦ μέσα στόν ἐθνικισμό εἶναι ἐξίσου σημαντική μέ τήν ἀνάλυση τῶν ἐθνικιστικῶν συνιστωσῶν τοῦ ἴδιου τοῦ ρατσισμοῦ. Μόνη αὐτή μᾶς ἐπιτρέπει νά σπᾶσουμε τόν κύκλο: ἄν ὁ ρατσισμός δέν εἶναι ἐξίσου παρών σέ ὄλους τούς ἐθνικισμούς (ὁ Γκάντι δέν εἶναι Χίτλερ), ἐντούτοις ἀντιπροσωπεύει μίαν ἀναγκαῖα τάση στόν ὄρισμό τους, ὅπου καί ἄν εἶναι τό ἐπίπεδο τοῦ ἰδεαλισμοῦ ἢ τοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ ὑπό μελέτην ἐθνικισμοῦ.

Στό σημεῖο αὐτό ὁμως ὑπάρχει μιά ἐνσταση πού σχετίζεται μέ αὐτές καθ' ἑαυτές τίς ἔννοιες γιά τίς ὁποῖες μιλάμε.

Πρόκειται γιά τήν ἐνσταση τοῦ Μαξιμ Ροντενσόν κυρίως, πού ἀπευθύνεται σ' ὄλους αὐτούς, ὅπως στήν Κολέτ Γκιγιωμέν, πού τείνουν νά δεχθοῦν ἕναν «εὐρύ ὄρισμό» τοῦ ρατσισμοῦ.⁹ Ἐνας τέτοιος ὄρισμός ἀποβλέπει στό νά περικλείσει ὄλες τίς διαδοχικές ἱστορικές μορφές, μέ ἢ χωρίς βιολογική θεωρητικοποίηση τῶν «φυλῶν». Θέλει νά ἀναχθεῖ, πέρα ἀπό τόν «ἐθνοτικό» ρατσισμό, σέ ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού βρίσκονται στήν καταγωγή τοῦ «μύθου τῆς φυλῆς» καί τοῦ γενεαλογικοῦ του λόγου: ὁ «ταξικός ρατσισμός» ἢ ἡ κάστα τῆς μεταφουδαϊκῆς ἀριστοκρατίας. Καί ἰδιαίτερα, γιά νά μπορέσει νά ἀναλύσει τόν κοινῶν μηχανισμό «πολιτογράφησης τῶν διαφορῶν» καί «ἀρνήσεως τῆς ἄλλης πραγματικότητας», θέλει νά συμπεριλάβει στόν ὄρο «ρατσισμός» ὄλους τούς καταναγκασμούς πού ἀσκοῦνται στίς μειονότητες πού, μέσα σέ μιά κοινωνία τυπικά ἐξισωτική, ὀδηγοῦν σέ διάφορα φαινόμενα «φυλετισμοῦ» ἀπέναντι σέ διάφορες κοινωνικές ὁμάδες: ἐθνικές ὁμάδες, γυναῖκες, ὁμοφυλόφιλοι, διανοητικά «ἀσθενεῖς», ὑποπρολετάριοι¹⁰ κ.λπ.

Κατά τόν Ροντενσόν, θά πρέπει νά διαλέξουμε: ἢ νά θεωρήσουμε τόν ἐσωτερικό ἢ ἐξωτερικό ρατσισμό (ἐκεῖνον πού ἀφομοιώνει μέ τή δύναμη καί ἐκείνον πού σκοτώνει) ὡς τάση τοῦ ἐθνικισμοῦ καί ἐπομένως τοῦ ἐθνοκεντρισμοῦ τοῦ ὁποῦ ὁ ἐθνικισμός εἶναι ἡ σύγχρονη μορφή: ἢ νά διευρύνουμε τόν ὄρισμό τοῦ ρατσισμοῦ γιά νά συμπεριλάβουμε τούς ψυχολογικούς μηχανισμούς (φοβικές προβολές, ἀρνήση τοῦ πραγματικοῦ ἢ ἄλλου, καλυμμένη ἀπό φαντασιωτικά σημαίνοντα ἄλλοτριότητας) ἀλλά μέ τόν κίνδυνο νά διαλυθεῖ ἡ ἱστορική ἰδιαίτεροτητα καί νά εἰσαχθοῦν ἀθάλαρες διαφοροποιήσεις (ἰδίως μεταξύ ἀντισημιτισμοῦ καί «λευκοῦ», ἀποικιοκρατικοῦ τύπου, ρατσισμοῦ).

Ἡ ἐνσταση αὐτή μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά ἀρθεῖ. Καί μάλιστα μπορεῖ νά ἀρθεῖ κατά τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ ἱστορική συμπλοκή ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ νά ἀναφανεῖ καλύτερα: Αὐτό βέβαια ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι θά τεθοῦν ὁρισμένες θέσεις πού ἐπανορθώνουν τήν ἰδέα τοῦ «διευρυμένου ὄρισμοῦ» τοῦ ρατσισμοῦ ἢ ἔστω τήν συγκεκριμένο-ποιούν:

1. Κανένα ἔθνος —δηλαδή κανένα ἐθνικό κράτος— δέν διαθέτει στήν πραγματικότητα μιά ἐθνοτική βάση πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ ἐθνικισμός δέν μπορεῖ νά ὀρισθεῖ ὡς ἐθνοκεντρικός παρά μόνο ὅταν ὑπάρχει παρα-

6. Τό κρίσιμο ἐρώτημα γιά τούς φιλελευθέρους ἱστορικούς τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι τό ἀκόλουθο: πού καί πότε περνᾶμε ἀπό τόν «φιλελευθερο ἐθνικισμό» στόν «ἱμπεριαλιστικό ἐθνικισμό»; Βλ. H. Arendt ὀπ. π., καί Hans Kohn, *The idea of Nationalism, A Study of its Origins and Background*, Νέα Ὑ-ὀρκη 1944. Κοινῶν ἀπάντηση εἶναι: ἀνάμεσα στίς οἰκουμενικές ἐπαναστάσεις τοῦ 18ου αἰ. καί τό ρομαντισμό τοῦ 19ου, γερμανικό ἀρχικά, ὀλόκληρης τῆς Εὐρώπης στή συνέχεια, κι ὀλόκληρου τοῦ κόσμου τόν 20ό αἰῶνα. Ἄλλά ἄν παρατηρήσει κανεῖς τά πράγματα ἀπό πῶς κοντά, ἐπαληθεύεται ὅτι ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση περιέχει ἤδη τήν ἀντίφαση τῶν δύο ἀπόψεων.

7. Βλ. τίς ἐπιφυλάξεις τοῦ Tom Nairn, *The Modern Janus*, *New Left Review*, No 94, 1975, καθώς καί τήν κριτική τοῦ Eric Hobsbawm, *Some Reflections on the break-up of Britain*, *New Left Review* 105, 1977.

8. Ἄποψη πού δέν ἀνήκει σέ μαρξιστές ἀλλά σέ διανοούμενους φιλελευθερῆς παράδοσης. Βλ. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983.

9. C. Guillaumin, *Ideologie raciste, Genese et langage actuel*, Mouton, La Haye 1972. Maxime Rodinson, *Quelques theses critiques sur la demarche poliakovienne*, *Le Racisme, mythe et sciences*, Bruxelles 1981· ἐπίσης τοῦ ἴδιου *Nation et ideologie* στήν *Encyclopaedia Universalis*.

10. Erving Goffman, *Stigma, Notes of the Management of Spoiled Identity*, Penguin, 1968.

γωγή και έπιβολή μιās πλασματικής εθνότητας. Τό σημαίνον «φυλή» συμβάλλει πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση μαζί με τή γλώσσα.

2. Τό φαινόμενο τοῦ «μειονοτισμοῦ» καί τοῦ «φυλετισμοῦ», πού ἐπιλέγει ὡς στόχο ταυτόχρονα διάφορες κοινωνικές «ὀμάδες» ἐντελῶς διαφορετικῆς «φύσης», ἰδίως τοὺς Ἑβραίους, τίς «ξένες» κοινότητες καί τίς «κατώτερες ράτσες», τίς γυναίκες, τοὺς «ἀπροσάρμοστους», δέν ἀντιπροσωπεύει μιὰ παράθεση συμπεριφορῶν καί γλωσσῶν ἀπλῶς ἀνάλογων, ἀλλά ἕνα σύστημα ἀποκλεισμοῦ καί συμπληρωματικῆς κυριαρχίας συνδεδεμένων μεταξὺ τους. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ «ἐθνικός ρατσισμός» δέν πηγαίνει παράλληλα μὲ κάποιον «σεξουαλικό ρατσισμό» (ἢ σεξισμό) τοῦ ὁποῖου ὁ μηχανισμός εἶναι πανομοιότυπος, ἀλλά ρατσισμός καί σεξισμός λειτουργοῦν μαζί, καί ἰδίως ὁ ρατσισμός προϋποθέτει πάντοτε ἕναν σεξισμό. Σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ γενική κατηγορία «ρατσισμός» δέν εἶναι μιὰ ἀφαίρεση, πού ἀπειλεῖται νά χάσει σέ ἱστορική ἐγκυρότητα καί ἀκρίβεια ὁ,τι κερδίζει σέ οἰκουμηνικότητα· ἀλλά εἶναι μιὰ ἔννοια πῶς συγκεκριμένη πού παίρνει ὑπόψη τὸν ἀναγκαῖο πολυμορφισμό τοῦ ρατσισμού, τῆς λειτουργίας του, τίς διασυνδέσεις του μὲ τὸ σύνολο τῶν πρακτικῶν ἐξομάλυνσης καί βίαιου ἀποκλεισμοῦ. Κι αὐτό μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ νεορατσισμού τοῦ ὁποῖου τὸ προνομιακὸ ἀντικείμενο δέν εἶναι ὁ «Ἀραβας» ἀλλὰ ὁ «ναρκομανῆς Ἀραβας», ὁ «ἐγκληματίας», ὁ «βιαστής» κ.λπ. ἢ ἀκόμη ὁ βιαστής καί ἐγκληματίας προσωποποιημένος στὸν Ἀραβία.

3. Αὐτὴ ἡ εὐρεία δομὴ τοῦ ρατσισμού, ἐτερόκλητη κι ὡστόσο συνεκτική, χάρη σέ ἕνα δίκτυο φαντασιώσεων κατ' ἀρχὴν ἀλλὰ καί χάρη σέ μιὰ σειρά συμπεριφορῶν καί ἰδεολογικῶν ἐκφορῶν, διατηρεῖ τὴν ἀναγκαῖα σχέση μὲ τὸν ἐθνικισμό καί συμβάλλει στὴ διαμόρφωσή του παράγοντας τὴν πλασματικὴ εθνότητα γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὀργανώνεται ἡ βίωση τοῦ ἰδανικοῦ ἔθνους. Ἄν στοχαζόμαστε διαφορετικά, θά ξεχνούσαμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ εθνότητα εἶναι πλασματική, ὅτι δέν προϋπάρχει ὅτε ὡς φυλὴ ὅτε ὡς καταγωγὴ ἢ πραγματικὴ παράδοση κι ὅτι, ἐπομένως, σφυρηλατεῖται καί ἀναπαράγεται μὲ βάση ἄλλα στοιχεία κι ὄχι τὴν «ἐθνοτικο-εθνικὴ» κοινότητα.¹¹

4. Τέλος, ἂν θά ἴπρεπε, μεταξύ τῶν δομικῶν συνθηκῶν τοῦ σύγχρονου ρατσισμού, συμβολικῶν καί θεσμικῶν ταυτόχρονα, νά εἰσαχθεῖ καί τὸ γεγονός ὅτι οἱ «ρατσιστικές» κοινωνίες εἶναι ταυτόχρονα κοινωνίες «ἐξισωτικές», δηλαδή κοινωνίες πού ἀγνοοῦν τίς διαφορὲς μεταξύ τῶν ἀτόμων, αὐτὴ ἡ κοινωνιολογικὴ θέση δέν εἶναι ἀ-

νεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐθνικὸ περιγύρο. Μὲ ἄλλα λόγια, δέν εἶναι τὸ «σύγχρονο κράτος» ἐξισωτικό, ἀλλὰ τὸ σύγχρονο ἐθνικὸ (καί ἐθνικιστικό) κράτος, καθὼς ἡ ἰσότητα ἔχει ὡς ὄρια ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά τὴν ἐθνικὴ κοινότητα καί οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τίς πράξεις πού τὴ σηματοδοτοῦν ἄμεσα. Πρὶν ἀπ' ὅλα εἶναι μιὰ ἰσότητα ὑποκειμένη στὴν ἐθνικότητα.

Ἡ συζήτηση αὐτῆς τῆς διάστασης (καί ἄλλων παρόμοιων στὶς ὁποῖες θά μπορούσαμε νά ἀναφερθοῦμε¹²) θά εἶχε ἤδη ἕνα πλεονέκτημα: ἀρχίζουμε νά κατανοοῦμε ὅτι ὁ δεσμός ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ δέν εἶναι ὅτε ζήτημα διαστροφῆς (γιατί δέν ὑπάρχει οὐσία «καθαρῆ» ἢ μετριοπαθῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ) ὅτε ζήτημα ὁμοιότητας: εἶναι ζήτημα συνάρθρωσης. Ὅφειλουμε νά κατανοήσουμε τὴν εἰδοποιὸ διαφορά τοῦ ρατσισμοῦ καί τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο, ἀρθρωμένος μὲ τὸν ἐθνικισμό μέσα ἀπὸ τὴ διαφορά του, τοῦ εἶναι ἀναγκαῖος. Ἐτσι θά ξεφύγουμε κι ἀπ' τὰ ἀναδρομικὰ διλήμματα: ὁ ἱστορικὸς ἐθνικισμὸς ἐκκρίνει, «παράγει» τὸν ρατσισμό ἢ δίνει ἀπλῶς μιὰ μορφή, μιὰ γλώσσα καί τὰ νέα μέσα σέ ἕνα ὁλόκληρο ἐπάρατο τμῆμα τῆς ἱστορίας, τόσο ἀρχαῖο ὅσο καί ἡ ἀνθρωπότητα, πλασμένο ἀπὸ ἀποκλεισμούς καί βία, καί πού κάποτε εἶχε πάρει τίς μορφές τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας ἢ καί τῆς δουλείας; Ὁ ἐθνικισμὸς γεννᾷ τὸν καθαυτὸ ρατσισμό ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ λίγο-πολύ ἀρχαῖκὴ καταγωγὴ τοῦ δρου «φυλῆ» ἢ ἰδιοποιεῖται καί ἰδίως ἀποκρύπτει τὴν ρατσιστικὴ ἰδεολογία ὡστε νά τὴν θέσει στὴν ὑπηρεσία τῶν αὐτόνομων πολιτικῶν τῶν σκοπῶν (κρατικὸς λόγος, ἀντεπανάσταση, ἱμπεριαλισμός);

Ὅλα αὐτὰ τὰ διλήμματα ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητα τὸ σύμπτωμα τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἄρθρωση τοῦ ἐθνικισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ δέν μπορεῖ νά ἀνιχνευθεῖ σύμφωνα μὲ τὰ σχήματα τῆς κλασικῆς αἰτιότητας εἶτε εἶναι μηχανιστικά (ὁ ἕνας αἰτία τοῦ ἄλλου, παράγει τὸν ἄλλο, σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τῆς ἀναλογικότητας τῶν ἀποτελεσμάτων πρὸς τὴν αἰτία) εἶτε εἶναι σπιριτουαλιστικά (ὁ ἕνας ἐκφράζει τὸν ἄλλο ἢ τοῦ δίνει νόημα ἢ τοῦ ἀποκαλύπτει τὴν κρυμμένη του οὐσία). Αὐτὴ ἡ συνάρθρωση ἀποδίδει τὴ διαλεκτικὴ τῆς ἐνότητας τῶν ἀντιθέτων.

Πουθενά ἄλλοῦ αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα δέν εἶναι τόσο φανερὴ ὅσο στὴν ἀένα ἐπανερχόμενη διαμάχη γιὰ τὸ ναζισμό, πραγματικὸ δοκιμαστήριο γιὰ ὅλες τίς θεωρίες, ὅλες τίς ἐρμηνεῖες τῆς κοινωνικῆς σχέσης στὴν ὁποία ἀποδόθηκαν οἱ πολιτικὲς ἀβεβαιότητες τοῦ παρόντος.¹³

Γιὰ τοὺς μὲν, ὁ χιτλερικός ρατσισμὸς εἶναι ἡ κατάληξη τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἐρχεται ἀπὸ τὸν Μπίσμαρκ ἢ

ἀκόμη ἀπὸ τὸ ρομαντισμὸ ἢ τὸν Λουθηρο, ἀπὸ τὴν ἤττα τοῦ 1918, τὴν ταπείνωση τῶν Βερσαλλῶν, καί παρέχει τὴν ἰδεολογία τοῦ στὸν ἀπόλυτο ἱμπεριαλισμοῦ τοῦ «ζωτικῶν χώρου» καί τοῦ «λαοῦ τῶν ἐπιλέκτων». Πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδεολογία τῆς ὁποίας ἡ συνεκτικότητα (ὁμολογουμένως παρανοικῆ) ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὴ βραχυβία ἀλλὰ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ κυριαρχία τοῦ στὶς μάζες κάθε κοινωνικῆς καταγωγῆς καί τὴν τύφλωση τῶν ἀρχηγῶν πού ἐξώθησαν ἀπὸ ἔθνος στὴν καταστροφή μὲσα ἀπὸ μιὰ ἐπιχείρηση γιὰ τὴν παγκόσμια κυριαρχία: ἀκριβῶς, μάζες καί ἀρχηγοί, εἶχαν ὡς κοινὸ σημεῖο τὸν ἐθνικισμό.

Γιὰ ἄλλους ὅμως, ἀπὸ τέτοιες ἐξηγήσεις λείπει τὸ κύριο, ὅσο πλήρεις κι εὐέλκτες κι ἂν ἐμφανίζονται ὡς πρὸς τὴν ἀνάλυση τῆς διαμάχης τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καί τῶν πνευματικῶν παραδόσεων, τῶν γεγονότων καί τῶν στρατηγικῶν, ὅσο ἐπιδέξει καί ἂν συσχετίζουν τὴν κτηνωδία τοῦ ναζισμοῦ μὲ τίς ἀνωμαλίες τῆς ἐθνικῆς γερμανικῆς ἱστορίας. Βλέπουν, ἀκριβῶς, στὸ ναζισμό ἕναν ἀκράϊο ἐθνικισμό (κι ἔναν, μὴν τὸ ξεχνᾶμε, ἀντικομμουνισμὸ) γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ ὁποῖου οἱ ἡγέτες καί ἡ κοινὴ γνώμη τῶν «δημοκρατικῶν» ἔθνων ἔτρεφαν αὐταπάτες, νόμισαν ὅτι μπορούσαν νά συνδιαλλαγῶν μαζί του ἢ νά ξεπεράσουν τίς καταστροφές του. Ὁ ναζισμὸς εἶναι ἰδιαίτερη περίπτωση γιὰτί σ' αὐτόν ἡ λογικὴ τοῦ ρατσισμοῦ ξεπερνᾷ κάθε ὄριο, ἐπιβάλλεται σέ βάρος τῆς λογικῆς τοῦ «καθαροῦ» ἐθνικισμοῦ: ἀκρι-

11. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά διαπιστωθοῦν ἄλλη μιὰ φορά τὰ ἀμφίσημα ἀποτελέσματα τοῦ δρου «ἐθνικισμός»: R. Benedict καί C. Guillaumin ὑποστηρίζουν ἀπόψεις ἀπὸ πολλές πλευρὲς συγγενικές γιὰ τὴ σχέση «ράτσας» καί ρατσισμοῦ. Ὅχι μόνο ὑπενθυμίζουν καί οἱ δύο ὅτι, ἱστορικά, ἡ πρώτη σημασία τῆς ράτσας συνδέεται μὲ τὴν τάξη (ἐλιτιστικὴ ἀριστοκρατία, φόβος καί περιφρόνηση γιὰ τὸ προλεταριάτο) καί ὅτι ὁ συνεπῆς θεωρητικὸς ρατσισμὸς εἶναι ἕνας «ρατσισμὸς χωρὶς ράτσα», ἀλλὰ ἐπίσης ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ πλευρὰ τοῦ ρατσισμοῦ εἶναι ἡ σύγκρουση τῶν κυριαρχούμενων μειονοτήτων (R.B.) ἢ ἡ ὑπαγωγή τῶν μειονοτήτων στὴν κατηγορία τῆς φυλῆς (C.G.). Πράγμα πού ὁδηγεῖ τὴν πρώτη στό νά συνδέσει τὸν σύγχρονο ρατσισμό μὲ τὸν ἐθνικισμό, καί τὴ δεύτερη νά τὸν ἀποσυνδέσει (γιὰ νά τὸν δεῖ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ψυχολογικῶν καί κοινωνιολογικῶν δεδομένων).

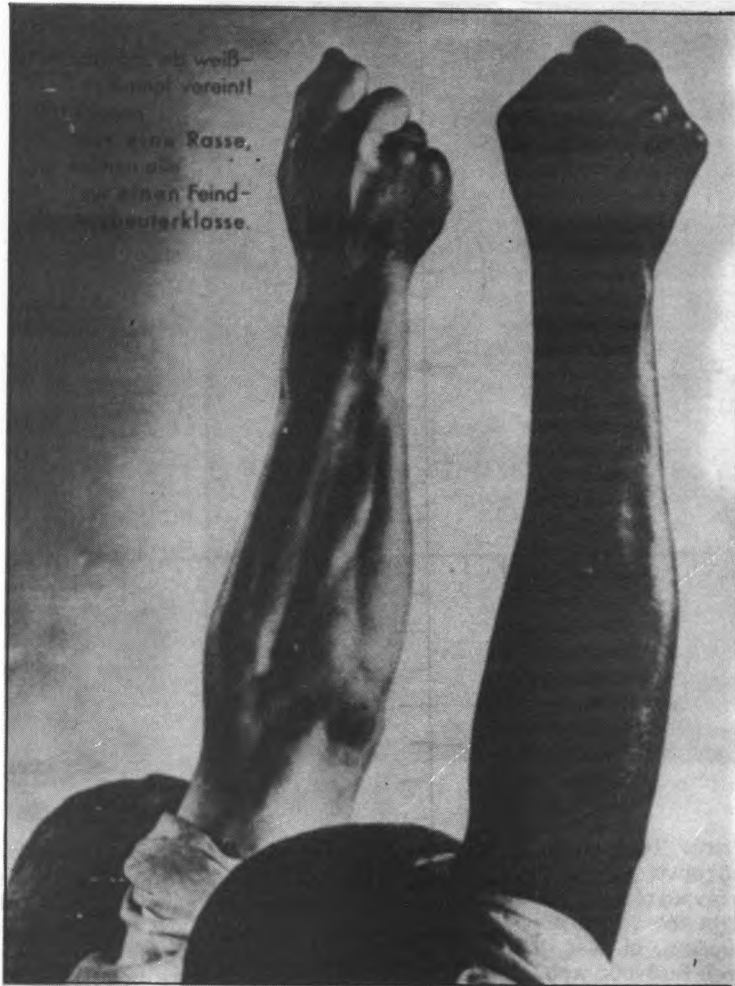
12. Βλ. τὴ διαμάχη τῶν Tom Nairn, "The break-up of Britain", ὁπ.π. καί Benedict Anderson, *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983, ἀναφορικὰ μὲ τίς σχέσεις «ἐθνικισμοῦ», «πατριωτισμοῦ» καί «ρατσισμοῦ».

13. Βλ. τὴν ἐξοχη ἐκθεση τοῦ B. Aycoberry, *La question nazie. Essai sur les interprétations du nationalisme, 1922-1975*, Paris 1979.

βώς γιατί ὁ «ρατσιστικός πόλεμος», ἑσωτερικός καί ἐξωτερικός, ἐκκενώνει ἀπό κάθε συνεκτική λογική τόν «ἐθνικό πόλεμο» (τοῦ ὁποῖου οἱ σκοποὶ κυριαρχίας, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀπαράδεκτοι, παραμένουν ὡστόσο θετικοί, λογικοί). Ὁ ναζισμός πραγματώνει ἔτσι τὸ δράμα τοῦ «μηδενισμοῦ» στό ὁποῖο ἀνταμώνονται ἡ ἐξολόθρευση τοῦ φανταστικοῦ Ἐχθροῦ, ἐνσαρκωμένη στήν εἰκόνα τοῦ κακοῦ (ὁ Ἑβραῖος, ὁ Σλάβος, ὁ Κομμουνιστής) καί τήν αὐτοκαταστροφή (καλύτερα ἢ ἐκμηδένιση τῆς Γερμανίας παρά ἡ ὁμολογία γιά τήν ἀποτυχία τῆς «φυλετικῆς τῆς ἑλίτ», τῆς κλάσας τῶν SS καί τοῦ ναζιστικοῦ κόμματος).¹⁴

Ἐξιδανίκευση τῶν σκοπῶν

Ὡστόσο ὁ ρατσισμός, ὡς σύνθετο φαινόμενο πού συνδέει τή ρουτίνα τῆς καθημερινῆς βίας μέ τήν «ιστορική» μέθη τῶν μαζῶν, τή γραφειοκρατία τῶν στρατοπέδων ἐργασίας καί ἐξολόθρευσης μέ τὸ ντελίριο τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας, δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ ἀπλῶς ὡς πλευρά τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἔχουμε τήν ἀντιφατική ἐντύπωση ὅτι μέ τὸ ναζιστικό ρατσισμό ὁ ἐθνικισμός ἀγκυρώνεται στίς πύθωνες τῶν λανθάνουσες τάσεις του, τραγικά «κοινές», καί βγαίνει ἐντούτοις ἀπ' τόν ἑαυτὸ του, ἀπ' τόν μέσο ὁρο τῆς εἰκόνας τοῦ στήν ὁποία αὐτοπραγματώνεται, δηλαδή θεσμοποιεῖται καί μέ διάρκεια διεισδύει ὡς «κοινή παραδοχή» στίς μάζες. Ἀντιλαμβανόμαστε (εἶναι ἀλήθεια, ἐκ τῶν ὑστέρων) τήν ἀνορθολογικότητα μιᾶς ρατσιστικῆς μυθολογίας πού καταλήγει νά ἀποδιαρθρώσει ἀπό τὰ μέσα τὸ ἐθνικὸ κράτος, τοῦ ὁποῖου ἐξάλλου διακηρύσσει τήν ἀπόλυτη ὑπεροχή. Πῶς νά ἀποφευχθεῖ λοιπόν αὐτὴ ἡ ἀνορθολογικότητα νά γίνῃ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ της, ὁ ἐξαιρετικὸς χαρακτήρας τοῦ ναζιστικοῦ ἀντισημιτισμοῦ νά μετατραπῆ σέ ἱερό μυστήριό μιᾶς μυστικιστικῆς θεώρησης τῆς ἱστορίας πού θέλει νά τὴν ἀναπαριστᾷ ὡς ἱστορία τοῦ Κακοῦ (καί πού, ἀντίστοιχα, ἀναπαριστᾷ τὰ θύματα τῆς ὡς πραγματικούς Ἄμνους τοῦ Θεοῦ); Διαπιστώνουμε ὡστόσο ὅτι μόνο ἓνας ἐθνικισμὸς ἐσχάτης δύναμης, ἓνας ἐθνικισμὸς παροξυσμοῦ λόγῳ «ἐξαιρετικῆς» ἀλληλεξάρτησης ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν συγκρούσεων, ἦταν δυνατόν νά ἐξιδανικεύσει τοὺς στόχους τοῦ ρατσισμοῦ ὡς τὸ σημεῖο νά καταστήσει ἐφικτὴς τίς ἀνυπόφορες ἐκρήξεις βίας μέ τόν ὑπερβολικὰ μεγάλο ἀριθμὸν θυμῶν, καί νά τὴν καταστήσει «φυσιολογικές» στὰ μάτια ὄλων τῶν ὑπολοίπων (γιά ὅσα τουλάχιστον ἤξεραν, περισσότερα ἄλλωστε ἀπ' ὅσα ἀναγνωρίζουν ὅτι ἤξεραν). Ἔτσι δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ἂν ἀναγάγουμε τὸ ρατσιστικὸ ναζισμό στό γερμανικὸ ἐ-

θνικισμό θά ἀπαλλαγούμε ἀπὸ κάθε ἀνορθολογισμό. Κάτι τέτοιο θά ἴμοιαζε νά ἐνισχύει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ γερμανικὸς ἐθνικισμὸς εἶναι ἐπίσης «ἐξαιρετικὸς» μέσα στήν ἱστορία: θά ἦταν τὸ παράδειγμα ἐθνικισμοῦ ὡς παθολογικῆς περίπτωσης σέ σχέση μέ τόν φιλελευθερισμό, πράγμα πού θά τὸν καθιστοῦσε τελικὰ μὴ ἀναγώγιμο στους «συνήθεις» ἐθνικισμούς. Ὅποτε θά γυρίζαμε στό φαῦλο κύκλο τῶν ἀποριῶν περὶ «καλοῦ» καί «κακοῦ» ἐθνικισμοῦ γιά τόν ὁποῖο μιλοῦσαμε πῶς ἀνω.

Ὅμως αὐτὸ πού ἀποκαλύπτει ἡ διαμάχη γιά τὸ ναζισμό θά μπορούσαμε νά τὸ συναντήσουμε σέ κάθε περίπτωση στήν ὁποία ἐθνικισμὸς καί ρατσισμὸς ἐξατομικεύονται στό λόγο καί μᾶς ἐμφανίζονται ὡς συστατικά στοιχεῖα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος. Γι' αὐτὸ θά διακινδύνευα νά γενικεύσω τίς σκέψεις πού γεννᾷ γιά νά ξεφύγουμε ἀπὸ τὸ φαῦλο κύκλο: θά πρότεινα, λοιπόν, νά θεωρήσουμε τίς ἀντιφάσεις τῆς σχέσης ἐθνικισμοῦ - ρατσισμοῦ ὡς ἐνύπαρκτες στή συνάρθρωσή τους, ἀποκαλυπτικές ἄλλωστε καί τῆς φύσης αὐτῆς τῆς σχέσης καί τῆς ἀναγκαιότητάς της.

Θά ἔλεγα λοιπόν ὅτι στό ἱστορικὸ «πέδιο» τοῦ ἐθνικισμοῦ ὑπάρχει πάντα (ἀμοιβαῖος) καθορισμὸς τοῦ ὡς πρὸς τὸν ρατσισμό. Κατ' ἀρχὴν ἐκδηλώνεται στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικισμοῦ, καί κατά μείζονα λόγο ἡ χρησιμοποίησή του ἀπὸ τὸ κράτος, τὸν μεταμορφώνει σέ ρατσισμό μέ τὴ σύγχρονη ἔννοια τῶν ἀνταγωνισμῶν καί τῶν κατατρεγμῶν μιᾶς ὀλωσδιόλου ἀλλῆς καταγωγῆς (καί τὸν ὀρίζει μέ τὰ σημαίνοντα τῆς ράτσας, τῆς ἐθνότητος). Αὐτὸ συμβαίνει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ θεολογικὸς ἀντι-ἰουδαϊσμός, θεμελιωμένος στήν «καθαρότητα τοῦ αἱ-

14. Δέν εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι ὁ μεγάλος ἱστορικός Ernest Kantorowicz ἀφοῦ, ὅπως λέγεται, ἔδωσε στὸν Χίτλερ ἓνα ἀπὸ τὰ μοντέλα τῆς αὐτοκρατορικῆς του φαντασίωσης (μέ τὴ βιογραφία τοῦ Φρειδερίκου II Χονσεστόφεν) ἀναρωτήθηκε στή συνέχεια γιά τὴν καταγωγή καί τὸ νόημα τῆς σύγχρονης πατριωτικῆς ἰδέας («θάνατος γιά τὴν πατρίδα»), ἐνῶ ὁ ναζισμὸς τὴν εἶχε ἤδη ἀντιστρέψει: ὅς πεθάνει ἡ πατρίδα, ἂν δέν μπορεῖ νά ἐξολοθρέψει τοὺς ἄλλους!

ματος» (στήν Ἴσπανία τῆς Reconquista) ταυτόχρονα μέ τήν «ράτσα» ριχνόταν στήν κατάκτηση τοῦ Νέου Κόσμου, μέχρι τόν τρόπο πού, στή σύγχρονη Εὐρώπη, οἱ νέες «ἐπικίνδυνες τάξεις» τοῦ διεθνούς προλεταριάτου, πού συνέρρεαν ταυτόχρονα μέ τή ροή τῶν κεφαλαίων, ἐμπεριέχονται στή γενική κατηγορία τῆς «μετανάστευσης», κατηγορίας ρατσιστικῆς καί ταυτόχρονα παραγωγοῦ ρατσισμοῦ.¹⁵

Αὐτός ὁ ἀμοιβαῖος καθορισμός ἐκδηλώνεται στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὅλοι οἱ «ἐπίσημοι ἔθνικισμοί» τοῦ 19ου καί τοῦ 20ου αἰώνα χρησιμοποίησαν τόν ἀντισημιτισμό, ὥστε νά προσδώσουν στό ἐτερόκλητο μιᾶς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας τήν πολιτική καί πολιτιστική ἐνότητα ἐνός ἑθνους:¹⁶ σάν ἡ κυριαρχία μιᾶς κουλτούρας καί μιᾶς ἐθνικότητας, λίγο πολύ πλασματικά ἐνοποιημένης (π.χ. ἡ ρωσική, ἡ γερμανική ἢ ἡ ρουμανική) πάνω σέ μιᾶ πληθώρα ἱεραρχημένων ἐθνοτήτων καί «μειονοτικών» πολιτισμῶν, καταδικασμένων προοπτικά στήν ἀφομοίωση, ὀφείλει νά συμψηφισθεῖ καί νά ἀντανακλασθεῖ μέ τόν ρατσίζοντα κατατρεγμό μιᾶς ψευδοεθνότητος ἀπολύτως μοναδικῆς (χωρίς δικό της ἑδαφος, χωρίς «ἐθνική» γλώσσα), μιᾶς ψευδοεθνότητος πού ἀναπαριστᾷ τόν ἐσωτερικό ἐχθρό ὡς κοινό σέ ὅλους τούς πολιτισμούς σύμφωνα μέ ἕνα μηχανισμό μετατοπίσεων καί προβολῶν πού προσιδιάζει σέ ὅλα τά εὐρωπαϊκά κράτη.¹⁷

Τέλος, αὐτός ὁ ἀλληλοκαθορισμός ἐθνικισμοῦ - ρατσισμοῦ ἐκδηλώνεται στήν ἱστορία τῶν ἐθνικοαπελευθερωτικῶν ἀγῶνων, εἴτε κατευθύνονται ἐναντίον τῶν παλαιῶν αὐτοκρατοριῶν τῆς πρώτης ἀποικιοκρατίας εἴτε ἐναντίον τῶν πολυεθνικῶν δυναστειῶν εἴτε ἐναντίον τῶν σύγχρονων ἀποικιοκρατικῶν αὐτοκρατοριῶν. Ἐννοεῖται ὅτι εἶναι ἀδιανόητο νά περισταλοῦν ὅλες αὐτές οἱ διαδικασίες σέ ἕνα μοναδικό μοντέλο ἢ ἀκόμη σέ μιᾶ γραμμική διαδοχή γενεῶν στή συγκρότηση τῶν ἐθνῶν. Ἐξ ὀρισμοῦ κάθε περίπτωση εἶναι ἰδιόμορφη. Κι ὥστόσο δέν εἶναι τυχαῖα πού ἡ γενοκτονία τῶν Ἰνδιάνων γίνεται συστηματική τήν ἐπομένη τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ΗΠΑ¹⁸ —τοῦ «πρώτου ἀπό τά νέα ἔθνη», σύμφωνα μέ τήν περίφημη ἔκφραση τοῦ Λίπσετ. Ὅστε ἐπίσης εἶναι τυχαῖο, σύμφωνα μέ τή διαφωτιστική ἀνάλυση πού προτείνει ὁ Μπιάν Σάντρα, ὅτι ὁ ἐθνικισμός καί ὁ «κοινοτισμός» συγκροτοῦνται στήν Ἰνδία μαζί, μέχρι τή σημερινή συνθετότατη κατάσταση (πού σέ μεγάλο βαθμό ὀφείλεται στήν πρόωρη ἱστορική συγχώνευση τοῦ Ἰνδικοῦ ἐθνικισμοῦ μέ τόν Ἰνδοϊκό κοινοτισμό)¹⁹ ἢ ἀκόμη ἂν ἡ ἀνεξάρτητη Ἀλγερία καθιστᾷ σημεῖο τιμῆς τοῦ ἐθνικοῦ βολонταρισμοῦ τήν ἀφομοίωση τῶν «Βερβέρων» στόν ἀραβικό κόσμο, σέ ἀντίθεση μέ τήν πολυπολιτισμική κληρονομιά τῆς ἀποικιοκρατίας. Βλέπε ἀκόμη τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ πού, ἀντιμέτωπο στόν ἐσωτερικό/ἐξωτερικό ἐχθρό καί στό ἄπιαστο στοίχημα νά

συγκροτήσῃ ἕνα «ἰσραηλιτικό ἔθνος», ἀναπτύσσει ἕναν ἰσχυρότατο ρατσισμό, κατευθυνόμενο ἐναντίον τῶν «ἀνατολικῶν» Ἑβραίων (οἱ ἐπονομαζόμενοι «μαῦρου») καί συνάμα ἐναντίον τῶν δυναστευόμενων καί διωκόμενων Παλαιστίνων.²⁰

Τό σύστημα Τζίμ Κρούου

Ἀπ' αὐτή τή συσσώρευση ἰδιαίτερων περιπτώσεων, ὅλων ὅμως ὥστόσο ἱστορικά ἀλληλένδετων, ἀπορρέει αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε *κύκλος τῆς ἱστορικῆς ἀμοιβαιότητος ἐθνικισμοῦ καί ρατσισμοῦ*. Ὁ ρατσισμός βγαίνει ἀκατάπαυστα ἀπό τόν ἐθνικισμό ὄχι μόνο πρὸς τά ἔξω ἀλλά καί πρὸς τά μέσα (στῆς ΗΠΑ, τό καθεστῶς τῶν συστηματικῶν φυλετικῶν διακρίσεων πού μπλοκάρισε τό πρώτο κίνημα γιά πολιτικά δικαιώματα ὀνομάστηκε σύστημα «Jim Crow» καί συμπίπτει μέ τήν εἴσοδο τῶν Ἀμερικανῶν στόν παγκόσμιο ἱμπεριαλιστικό ἀνταγωνισμό μαζί μέ τήν προσχώρηση στήν ἰδέα μιᾶς ἡγεμονικῆς ἀποστολῆς τῶν βόρειων φυλῶν). Καί ταυτόχρονα ὁ ἐθνικισμός βγαίνει ἀπό τόν ρατσισμό ὑπό τήν ἔννοια ὅτι δέν θά ἀποτελοῦσε ἰδεολογία ἐνός νέου ἔθνους ἂν ὁ ἐπίσημος ἐθνικισμός τοῦ κράτους ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπιδρᾷ δέν ἦταν κι αὐτός λίγο-πολύ βαθύτατα ρατσιστικός στή θεωρία καί στήν πράξη: ἔτσι ὁ σιωνισμός βγαίνει ἀπό τόν ἀντισημιτισμό ὅπως καί ὁ ἐθνικισμός τοῦ τρίτου κόσμου ἀπό τόν ἀποικιοκρατι-

κό ρατσισμό. Ἀλλά στό ἐσωτερικό τοῦ μεγάλου κύκλου ὑπάρχουν πληθώρα ἰδιαίτερων κύκλων. Ἔτσι, γιά νά πάρουμε ἓνα μόνο κρίσιμο παράδειγμα ἀπό τήν ἔθνική γαλλική ἱστορία, ἡ ἦττα ἀπό τόν ἀντισημιτισμό μετά τήν ὑπόθεση Ντρέφους, περιορισμένη μέν ἀλλά συμβολικά ἐνσωματωμένη στά ἰδεώδη τοῦ ρεπουμπλικανικοῦ συστήματος, κατὰ κάποιον τρόπο ἀνοίξε τήν πόρτα στήν ἀποικιοκρατική συνείδηση καί ἐπέτρεψε γιά καιρό τήν ἀποσύνδεση ἀποικιοκρατίας καί ρατσισμοῦ.

Θά ἔλεγα ὥστόσο ὅτι ἡ ἀπόσταση παραμένει πάντοτε ἀνάμεσα στίς παραστάσεις καί τίς πρακτικές τοῦ ἔθνικισμοῦ καί τοῦ ρατσισμοῦ: μιά ἀπόσταση κυμαινόμενη ἀνάμεσα στούς πόλους μιάς ἀντίφασης καί μιάς ἀναγκαστικῆς ταυτότητας.²¹ Ἀλλά γενικά ἡ ἔρευνα γιά τά παράδοξα τοῦ ρατσισμοῦ, ὡς συνιστώσας τοῦ ἔθνικισμοῦ, ἔχει σταματήσει· καί δέν ἐπισημαίνεται ὅτι συνδέονται καί οἱ δύο στήν ἴδια συνάρθρωση. Ἐπειδή ἄλλωστε τό πρόβλημα δέν ἔχει τεθεῖ μ' αὐτούς τούς ὄρους, ὑπῆρξε ἕνας ἀποπροσανατολισμός ἀπό τήν παράδοξη «λογική» τοῦ ρατσισμοῦ (ἰδιαίτερα θεωρίες ρατσιστικές, ἀπό τόν κοινωνικό δαρβινισμό ὡς τίς σύγχρονες πολιτισμολογικές καί διαφοριστικές θεωρίες): προσπαθώντας νά θεμελιώσῃ ἓναν «ὀλοκληρωτικό ἔθνικισμό» ἢ ἓναν ὑπερεθνικισμό καταλήγει ἀμέσως στήν ἐσωτερική διάκριση τοῦ λαοῦ σέ ἑλίτ καί μάζες, «καθαροῦς» καί «μιαροῦς» πληθυσμοῦς. Καί τελικά μετατρέπει

τόν ἔθνικισμό σέ ὑπερεθνικισμό, τήν ἰδιομορφία σέ οἰκουμενισμό, πλάθοντας ὑπερεθνικούς μύθους (δὲ μύθος τῆς ἄρειας φυλῆς, ἡ Δύση, ἡ Εὐρώπη, τό βάρος τοῦ ἄσπρου ἀνθρώπου) πού δέν παραπέμπουν στήν ἱστορία, ἀλλά στήν ἰδεατή καταγωγή τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Ἀγωνιζόμενος ὁ ρατσισμός ἐναντίον τοῦ *πρακτικοῦ* ἄνθρωπισμοῦ (καί ἰδιαίτερα ἐναντίον τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τῆς πολιτικῆς ἰσότητος) δέν ἀποφεύγει ὥστόσο νά θεμελιωθεῖ πάνω σέ ἀνθρωπολογικούς οἰκουμενισμούς καί μ' αὐτό τόν τρόπο αὐτοτοποθετεῖται στόν ὀρίζοντα ἐνός *θεωρητικοῦ* ἄνθρωπισμοῦ. Ἀλλ' αὐτό εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία στήν ὁποία θά πρέπει νά ἀφιερῶσει κανεῖς μιά εἰδική ἔρευνα.²²

(Δημοσιεύθηκε στό γαλλικό περιοδικό «M», τ. 18, Ἰαν. 1988)

Μετάφραση
Ἀνδρέας Παναζόπουλος

15. Στό σύγχρονο χῶρο τῆς οἰκονομίας - κόσμος, καί τῆς πολιτικῆς - κόσμος, πού διαπερνᾶται ἀπό τή διαίρεση τῆς ἀνθρωπότητας σέ ἀναριθμητές μάζες («ὑπεράνθρωποι» καί «ὑπάνθρωποι») ἡ «μετανάστευση» ἔχει γίνει τό κατ' ἐξοχήν *ὄνομα τῆς ράτσας* ὅπου ἡ βιολογική πλευρά εἶναι ἡ δευτερεύουσα.

16. Βλ. Ben. Anderson, *Imagined Communities*, ὁπ.π., ὅπου μέ ἐπιτυχία συγκρίνει τίς διαδικασίες «ἐκρωσισμοῦ» καί «ἐξαγγελισμοῦ».

17. Βλ. Léon Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme* 1981, τ. II, σ. 269. Madeleine Reberioux, *L'essor du racisme nationaliste* στό *Racisme et Société*, Paris 1969.

18. R. Ertel, G. Fabre, E. Marienstras, *En marge, les minorités aux USA*, Paris 1974, σ. 287.

19. Bipan Chandra, *Nationalism and Colonialism in Modern India*, Νέο Δελχί, 1979, σ. 252.

20. Haroun Jamous, *Israël et ses Juifs, essai sur les limites du volontarisme*, Paris 1982.

21. Ὅχι μιά ἀντίφαση ἀνάμεσα στόν ἔθνικισμό καί τό ρατσισμό αὐτῶν *καθαρῶν* ἀλλά μιά ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς καθορισμένες *μορφές*, ἀνάμεσα στούς πολιτικούς στόχους τοῦ ἔθνικισμοῦ καί τήν ἀποκρυστάλλωση τοῦ ρατσισμοῦ σέ ἓνα συγκεκριμένο *ἀντικείμενο*, σέ μιά δοσμένη στιγμή: ὅταν π.χ. ὁ ἔθνικισμός προτίθεται νά ἐνσωματώσῃ ἓναν κυριαρχούμενο πληθυσμό, προοπτικά αὐτόνομο: «Γαλλική» Ἀλγερία, ἢ «Γαλλική» Νέα Καληδονία.

22. E. Balibar, I. Wallerstein, *Race, Nation, Classe* (ὅπό ἐκδόση), Decouverte.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Ἐπιβιώσεις καί μετασχηματισμοί

μιά συζήτηση τοῦ Θόδωρου Γεωργίου
μέ τόν καθηγητή τῆς Φιλοσοφίας
Δημήτρη Μαρκή

Θ. Γεωργίου: Ποιούς μετασχηματισμούς υφίσταται ὁ φιλοσοφικός Λόγος μέ τήν ανάπτυξη καί τήν ἐπικράτηση τῆς Κριτικῆς Θεωρίας; Μέ ἄλλα λόγια πῶς ἀντιλαμβάνεται ἡ κριτική θεωρία τή φιλοσοφία;

Δ. Μαρκής: Ἡ Κριτική Θεωρία δέν συνεχίζει τήν προσπάθεια τῆς παράδοσης, νά συγκροτήσει ἕναν ἐνδογενή φιλοσοφικό Λόγο· εἶναι ἡ προσπάθεια μιᾶς μετακριτικῆς τοῦ παραδοσιακοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου. Τί σημαίνει αὐτό; Πρῶτον, ὑπάρχει στό ἔργο τῆς Κριτικῆς Θεωρίας μιᾶ κριτική τῆς *prima philosophia* (πρώτη φιλοσοφία), μιᾶ κριτική τῆς μεταφυσικῆς, μιᾶ κριτική τῆς ὄντολογίας, μιᾶ κριτική τῆς ἀνιστόρητης ἀνάλυσης ὀρισμένων δομῶν πού δέν ἀλλάζουν· ὑπάρχει μιᾶ κριτική τοῦ παραδοσιακοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου στό γενικότερο πλαίσιο. Ὑπάρχει μιᾶ ἀντιστροφή, ἔχουμε μιᾶ προσπάθεια ἱστορικῆς ἀνάλυσης ὄλων αὐτῶν τῶν ὄντολογικῶν δομῶν καί μιᾶ προσπάθεια, νά τεκμηριωθοῦν αὐτές οἱ δομές βάσει μιᾶς συγκυριακῆς, ὀπορτουριστικῆς ἀνάλυσης τῆς συγκεκριμένῆς ἱστορικῆς στιγμῆς.

Αὐτό μπορούμε νά τό δοῦμε, ἐάν ἐξετάσουμε τή σχέση τῆς Κριτικῆς Θεωρίας μέ τόν ἐγελιανισμό, μέ τόν Χέγκελ εἰδικότερα. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, εἰδικότερα οἱ Χορκχάμερ καί Ἄντórνο, δείχνουν ἀκριβῶς πῶς μέσα στόν Χέγκελ ὑπάρχει αὐτή ἡ ἀμφισημία· ἀπό τήν μιᾶ μεριά ὑπάρχει μιᾶ προσπάθεια

κριτικῆς ἀνάλυσης τῆς παραδοσιακῆς ὄντολογίας, τῆς ἱστορικότητας αὐτῶν τῶν δομῶν, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη μεριά τελικά στό ἔργο τοῦ Χέγκελ ἐπιβάλλεται αὐτό τό στοιχεῖο τῆς πρώτης φιλοσοφίας, καί αὐτή ἡ ἀνοιχτή διαλεκτική πού ὑπερασπίζεται ὁ Χέγκελ κλείνει καί ἐπιστρέφει σ' ἕνα κυκλικό σχῆμα, σ' ἕνα σχῆμα ἀνακύκλωσης καί αἰώνιας ἐπιστροφῆς τοῦ ἴδιου. Ἡ σχέση δηλαδή μέ τόν Χέγκελ δείχνει τί χρωστοῦν στή παράδοση οἱ Χορκχάμερ-Ἄντórνο καί τί καινούριο προσκομίζουν. Βέβαια αὐτό ἡ Κριτική Θεωρία δέν τό κερδίζει ἀπό μιᾶ ἐσωτερική κριτική τοῦ Χέγκελ, ἀλλά καί μέ μιᾶ νεομαρξιστική ἀνάγνωση τοῦ Χέγκελ· δηλαδή ἔχουμε τήν κριτική μέθοδο τοῦ Χέγκελ ἀπό τή μιᾶ μεριά, ἀλλά ὅπως τήν διαβάζει ὁ Μάρξ· αὐτή τήν κριτική τῆς ἀπολίθωσης στό ἔργο τοῦ Μάρξ· αὐτό ἀποτελεῖ τό νέο μεθοδολογικό στοιχεῖο τῆς Κριτικῆς Θεωρίας.

Θ. Γεωργίου: Αὐτό τό νέο μεθοδολογικό στοιχεῖο μπορεῖτε νά τό προσδιορίσετε πῶς συγκεκριμένα; Γιατί εἰδικά τό θέμα αὐτό ἔχει δημιουργήσει ἀντιδράσεις σχετικά μέ τόν χαρακτηρισμό τῆς Κριτικῆς Θεωρίας. Ποιά μαρξικά στοιχεῖα ἔχει ἀφομοιώσει ἡ Κριτική Θεωρία;

Δ. Μαρκής: Πρῶτον, ἔχει ἀφομοιώσει τό στοιχεῖο τῆς διαλεκτικῆς ἀνάμεσα στήν θεωρία καί τήν πράξη· μιᾶ θεωρητική ἀνάλυση τοῦ κόσμου δέν μπο-

ρεῖ νά ἐξαντλήσει τό ἔργο τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά πρόκειται γιά μιᾶ διαλεκτική θεωρίας καί πράξης. Δεύτερον, ἡ φιλοσοφία παραιτεῖται ἀπό αἰώνιες ἀξίες καί ἀρχές καί προσπαθεῖ νά ἀνασυγκροτήσει τή συγκεκριμένη κοινωνική καί ἱστορική κατάσταση μέσα στήν ὁποία βρίσκεται. Τρίτον, δουλεύει μέ τήν κατηγορία τῆς ὁλότητας, ἡ ὁποία δέν ἐπιδέχεται καταμερισμό τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας σέ ἐπιμέρους φαινόμενα, ἀλλά ζητᾶ νά βρεῖ τήν καθολική ἀρχή πού τά συνδέει· αὐτή εἶναι ἡ ἀρχή τῆς ἀνταλλαγῆς (*das Tauschprinzip*). Τέταρτον, ὑπάρχει μιᾶ προσπάθεια μεταφράσεως τῆς φιλοσοφίας τῆς ὑποκειμενικότητας, τῆς ἀπλῆς συνείδησης, σέ μιᾶ φιλοσοφία τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ φορέας τῆς γνώσης δέν εἶναι τό ὑποκείμενο ὡς ψυχή, ἀλλά ἡ κοινωνική ὁλότης, ἡ ὁποία προσδιορίζει τήν συγκυρία στήν ἐκάστοτε ἐποχή, στήν ὁποία φιλοσοφεῖ κανεῖς. Δηλαδή ἔχουμε, ἀπό τή μιᾶ μεριά, μιᾶ συνέχιση τοῦ ἔργου τῆς φιλοσοφίας ὡς κριτικῆς τῆς ἰδεολογίας καί, ἀπό τήν ἄλλη, τήν προσπάθεια, ἡ φιλοσοφία νά μήν ἐξαντληθεῖ μόνο σ' αὐτή τήν ἀρνητική κριτική, ἀλλά νά ἀνασυγκροτήσει τήν κοινωνική πραγματικότητα μέσα ἀπό τίς συγκεκριμένες διαμεσολαβήσεις.

Θ. Γεωργίου: Ἐπομένως θά μπορούσε κανεῖς νά πεί, ὅτι ὁ τύπος τοῦ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι, πού ἡ Κριτική Θε-

ωρία αρθρώνει, συμπυκνώνεται σ' αυτό τό τελευταίο στοιχείο της κοινωνικής ολότητας: στην εγκατάλειψη του υποκειμένου ως ψυχής και στην εμφάνιση της κοινωνικής ολότητας, πράγμα που σημαίνει την εγκαθίδρυση ενός νέου τύπου φιλοσοφικώς σκέπτεσθαι σέ σχέση μέ τήν κλασική μεταφυσική.

Δ. Μαρκής: Φυσικά· ο τύπος αυτός είναι και νέος και παλιός. Παλιός είναι, γιατί εδώ μιλάμε γιά διαλεκτική, γιά διαλεκτική μέθοδο· από τήν άλλη μεριά, πρόκειται γιά κάτι τόν καινούριο, αφού ή διαλεκτική μέθοδος δέν καταλήγει σέ μιά αναγέννηση της παραδοσιακής φιλοσοφίας τών αρχών και τών αιώνων αξιών, αλλά αξιοποιείται στην άρνητικότητά της μέχρι και τίς τελευταίες συνέπειές της· δηλαδή δέν είναι ή Κριτική Θεωρία μιά έντελώς νέα θεωρία που δημιουργείται εκ του μηδενός, αλλά είναι μιά θεωρία, ή όποια έξαντλεί όλες τίς δυνατότητες που υπάρχουν στον παραδοσιακό λόγο, δείχνει τίς αντινομίες, στίς όποιες περιέρχεται ό παραδοσιακός λόγος και προσπαθεί νά ανοίξει ένα δρόμο, γιά νά βγούμε απ' αυτές τίς αντινομίες και εκεί ακριβώς ψάχνει και αναζητά τή βοήθεια της μαρξιστικής σκέψης, ή όποια είναι κι αυτή μιά κριτική της παραδοσιακής σκέψης· τό καινούριο στοιχείο της Κριτικής Θεωρίας έγκειται στό ότι προσπαθεί νά ξαναγράψει τήν μαρξική σκέψη· πρόκειται λοιπόν γιά μιά νεοεγελιανή, νεομαρξιστική αντίληψη περί φιλοσοφίας, ή όποια δέν εγείρει και τήν αξίωση νά είναι τελείως πρωτότυπη, αλλά νά συνεχίσει μιά κριτική παράδοση της σκέψης και νά τήν εφαρμόσει γιά μιά έρμηνευτική κατανόηση του παρόντος της, του φασιστικού παρόντος της.

Θ. Γεωργίου: Ποιό είναι τελικά τό καινούριο στοιχείο που προσκομίζει ή Κριτική Θεωρία στό φιλοσοφικώς σκέπτεσθαι;

Δ. Μαρκής: Τό καινούριο στοιχείο που προσκομίζει στή φιλοσοφία είναι τό έξής: δουλεύει μέ τήν διαλεκτική σχέση φύσης - πολιτισμού ή φύσει - θέσει. 'Ο 'Αντόρνο λέει, αναφερόμενος στον 'Επίχαρμο, ότι ό θνητός πρέπει νά κάνει θνητές σκέψεις και όχι άθανατες· αυτό είναι τό καινούριο, αλλά ίσως πείτε ότι κι αυτό είναι παλιό· ναι, αλλά είναι καινούριο στή φιλοσοφία· δηλαδή ό φιλοσόφος δέν μπορεί νά διαχειρίζεται τόν αιώνιο λόγο, τίς αιώνιες αξίες, απλώς είναι υποχρεωμένος νά έρμηνεύει τίς συνθήκες του παρόντος· ή φιλοσοφία είναι μιά ανάλυση του παρόντος. Αυτό που εμφανίζεται πάντοτε γιά κάτι τό αιώνιο, τό αναλλοίωτο, καταδειχεται ότι είναι προϊόν ιστορικής εξέλιξης, ιστορικής γένεσης, είναι προϊόν διαμεσολαβήσεων. 'Επομένως τό καινούριο της Κριτικής Θεωρίας είναι ακριβώς αυτό,

νά δείξει τήν ιστορικότητα και, αν θέλετε, τή θνησιμότητα τών εκάστοτε θεωριών. Δέν πιστεύει σέ μιά απόλυτη, γενική και καθολική θεωρία.

Θ. Γεωργίου: 'Αν δεχθούμε ότι ή φιλοσοφία είναι Διαφωτισμός, σέ ποιό βαθμό ισχύει και γιά τή φιλοσοφία ή διαλεκτική του Διαφωτισμού, ή τάση δηλαδή που έχει κάθε διαφωτισμός νά παράγει άνορθολογικά στοιχεία, νά παράγει τήν αυτοκαταστροφή του;

Δ. Μαρκής: Πράγματι, ή διαλεκτική του Διαφωτισμού αποτελεί μιά σπουδαία πτυχή της Κριτικής Θεωρίας· και εδώ φαίνεται ακριβώς ή συγκεκριμένη άρνηση της Κριτικής Θεωρίας προς τήν παραδοσιακή φιλοσοφία. Δηλαδή και εδώ έχουμε μιά προσπάθεια ένδογενούς κριτικής του παραδοσιακού Λόγου και όχι μιά έξωτερική κριτική. 'Αλλά πρέπει νά πούμε, ότι μέ τήν «διαλεκτική του Διαφωτισμού» γίνεται μιά προσπάθεια νά ανασυγκροτηθούν κριτικά όλα τά στοιχεία του φιλοσοφικού Λόγου. 'Αν δούμε τό βιβλίο *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* θά διαπιστώσουμε ότι άφορά τόσο τή γνωσιοθεωρία όσο και τήν ήθική, τήν αισθητική, τήν ανθρωπολογία, τή φιλοσοφία της ιστορίας, τή φιλοσοφία της γλώσσας· έχουμε δηλαδή μιά προσπάθεια νά ανασυγκροτηθεί ή ολότητα του φιλοσοφικού Λόγου κάτω από τό πρίσμα της διαλεκτικής του Διαφωτισμού.

Θ. Γεωργίου: Δηλαδή διαβάζουμε τήν διαλεκτική του Διαφωτισμού ως μετακριτική της φιλοσοφίας;

Δ. Μαρκής: Σαφώς, σέ όλες της τίς πτυχές. Τό χαρακτηριστικό είναι τό έξής: οι Χορκχάιμερ-Αντόρνο παίρνουν τήν κατηγορία του Διαφωτισμού, που ήταν μιά συγκεκριμένη ιστορική κατηγορία (άφορούσε μιά φάση τόν 18ο αιώνα), και τήν γενικεύουν· ό διαφωτισμός αρχίζει μέ τόν 'Ομηρο και φθάνει μέχρι τίς μέρες μας. Τό ίδιο έκαναν και μέ τήν κατηγορία της απολίθωσης, ή όποια, ένδόν Μάρξ είναι μιά ιστορική κατηγορία και άφορά τήν εποχή του πρώιμου καπιταλισμού στην Κριτική Θεωρία γενικεύεται και άφορά όλη τήν ιστορία.

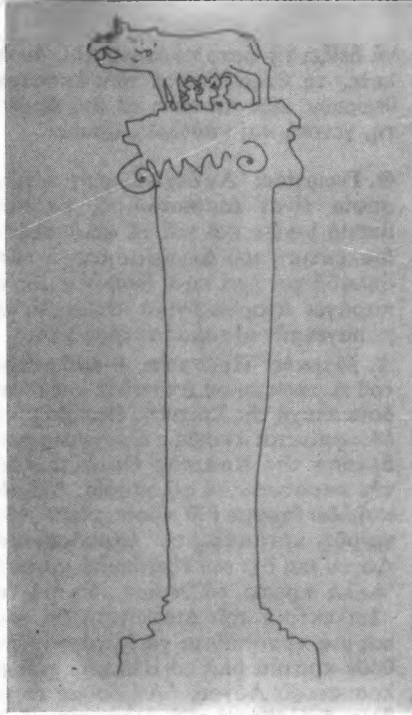
Θ. Γεωργίου: Πώς εξηγείται τό ότι ένδω επιδιώκουν τή διάγνωση του παρόντος, άπολυτοποιούν και γενικεύουν τίς κατηγορίες;

Δ. Μαρκής: Πράγματι, εδώ διαπιστώνουμε ένα έσωτερικό πρόβλημα της Κριτικής Θεωρίας· γιατί ένδω από τήν μιά μεριά θέλουν νά κάνουν μιά συγκεκριική ανάλυση του παρόντος, από τήν άλλη μεριά αναλύουν κατηγορίες οι όποιες ισχύουν άνέκαθεν, όπως λένε οι Χορκχάιμερ-Αντόρνο χρησιμοποιώντας όρους όπως *jedem seit je*· ειδικά γιά τό Διαφωτισμό, Διαφωτι-

σμός είναι ή πρόδος στή σκέψη γενικά· Διαφωτισμός δέν είναι μόνο ό συγκεκριμένος άγώνας της σκέψης άπέναντι στή θρησκεία, στην πίστη, δέν είναι μόνο ή έκκοσμίκευση του πλατωνικού χριστιανικού κόσμου· οι συγγραφείς ένδιαφέρονται νά δείξουν πώς φθάσαμε εκεί που έχουμε φθάσει σήμερα και δέν περιορίζονται σέ μιά ανάλυση του 18ου αιώνας, αλλά ανατρέχουν στίς πρώτες καταβολές της πρωτοϊστορίας της υποκειμενικότητας. 'Εκεί λοιπόν δείχνεται ότι ή φιλοσοφία ως παράγωγο αυτής της παράδοσης αναλύει μιά ταυτιστική σκέψη ή όποια είναι μορφή έξουσίας και κυριαρχίας πάνω στό έξετρο, αυτό που δέν είναι σκέψη, τή φύση γενικότερα, και καταδειχεται ή κυριαρχία του Λόγου σέ όλες αυτές τίς διακλαδώσεις του. 'Αν θέλετε, υπάρχει εδώ μιά κριτική της τυπικής λογικής, τών μαθηματικών, της γραμματικής ανάλυσης της γλώσσας, όλων αυτών τών μορφών άπολιθωμένου λόγου, τόν όποιο καλούνται νά κρίνουν σύμφωνα μέ τήν αρχή της επανόρθωσης της απολίθωσης, της φύσης της κοινωνίας. Τό ουσιαστικό στοιχείο είναι τό έξής: ό παραδοσιακός Λόγος, ό αντικειμενικός, κατά τούς Χορκχάιμερ-Αντόρνο, Λόγος, μέσω αυτής της πορείας του Διαφωτισμού τυποποιείται, γίνεται υποκειμενικός, γίνεται εργαλειικός και σάν τέτοιος γίνεται υπολογιστικό μέσο όργάνωσης της φύσης και της κοινωνίας και ό ίδιος δέν είναι πιά σέ θέση νά θεμελιώσει σκοπούς, αρχές, πράξεις και θεωρίες. Και εδώ ακριβώς φαίνεται τό παράδοξο του Διαφωτισμού, δέν είναι ένα πολιτισμικό φαινόμενο ή ένα ιστορικό, αλλά είναι ένα κοσμοϊστορικό φαινόμενο, που άφορά τόν μετασχηματισμό του Λόγου και τίς συνέπειες αυτού του μετασχηματισμού γιά όλες τίς επόμενες διακλαδώσεις του κοινωνικού σύμπαντος. Μ' αυτό τόν τρόπο έχουμε μιά σύμπνοια μέ τήν εγελιανή άνάγωση του Διαφωτισμού· δηλαδή, όπως λέει ό Χέγκελ, ή ανώτατη αρχή του Διαφωτισμού είναι ή αρχή της χρησιμοθηρίας, της όφελιμότητας (*Nützlichkei*)· στην Κριτική Θεωρία έχουμε μιά τεκμηρίωση αυτής της αρχής, αυτή ή όφελιμότητα όφείλεται στην επικράτηση του ύπολογιστικού Λόγου και τά πάντα κρίνονται σύμφωνα μέ τήν όφελιμότητα που έχουν γιά τό άτομο και τό κοινωνικό σύνολο· δηλαδή δέν υπάρχει μιά άλήθεια καθ' έαυτή, αλλά όλα κρίνονται σύμφωνα μ' αυτή τήν αρχή της όφελιμότητας. Βέβαια, αυτή ή κατηγορία είναι μιά κατηγορία της οικονομικής θεωρίας, τήν συναντάμε στην όφελιμιστική λογική και τήν διευρύνουμε στην πολιτική φιλοσοφία, στην κοινωνική φιλοσοφία· παντού και πάντα μετράει ή αρχή της όφελιμότητας· τό αγαθό και τό κακό γίνεται όφέλιμο και άνοφελές, βλαβερό.

Θ. Γεωργίου: Έπομένως αυτό που ο Χορκχάμερ ονομάζει υποκειμενικό Λόγο είναι ο Λόγος που επιδιώκει να προσαρμόσει τα μέσα στους σκοπούς: ο υποκειμενικός Λόγος είναι η επιλογή μέσω τελικά και η κατηγορία αυτή έχει πολλά κοινά σημεία με την βεμπεριανή κατηγορία της ορθολογικότητας ως προς τον σκοπό. Ο Διαφωτισμός τελικά ορίζεται ως διαδικασία μετάβασης από τον αντικειμενικό στον υποκειμενικό Λόγο, στην επικράτηση της ορθολογικότητας ως προς τον σκοπό.

Δ. Μαρκής: Άκριβώς ο Διαφωτισμός, από αριστοτελική σκοπιά, αφορά τη φρόνηση, οι άνθρωποι γίνονται όλο και πιο φρόνιμοι, πιο έξυπνοι, πιο ύπολογιστικοί, επιδιώκουν το συμφέρον τους (και αυτό όπωςδήποτε είναι κάτι το θετικό στην ιστορία), αλλά ξεχνούν αυτό που ονομάζουμε πρακτικό Λόγο, τον νοῦ κατά τον Ἀριστοτέλη: δηλαδή οι άνθρωποι γίνονται πιο φρόνιμοι, ξεχνούν όμως τον νοῦ, δεν ξέρουν τις αρχές βάσει των οποίων θα ὀρίσουν τους σκοπούς της ζωής τους: απλώς γίνονται έξυπνοι, πανούργοι στην εξεύρεση αυτών των μέσων. Γιὰ τὴν Κριτική Θεωρία, ἡ ἴδια ἢ ἐπιστήμη, πού εἶναι κι αὐτή ἐργαλειακή, δέν εἶναι σέ θέση νά ὀρίσει αὐτούς τοὺς ἀνώτατους σκοπούς της ζωής. Καί ἂν μιλήσουμε γιά ἀξίες, οὔτε κι αὐτές μποροῦν νά θεμελιωθοῦν ἀπό τὸν ἐπιστημονικό υποκειμενικό Λόγο. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ ἀπορία τῆς ἐποχῆς μας: ἀπό τὴν μιά μεριά, ἔχουμε μιά πορεία ἐξορθολογισμοῦ ὡς πρὸς τὰ μέσα, τὸν ὑπολογισμό τῶν μέσων, καί, ἀπό τὴν ἄλλη, ἔχουμε ἕνα ἀνορθολογικό στοιχείο ὡς πρὸς τὴν ῥύθμιση τῆς ζωῆς μας, τὶς ἐπιλογές πού θά κάνομε. Ἐτσι καταλήγουμε σ' αὐτό πού ὁ Μάξ Βέμπερ ὀνομάζει πολυθεϊσμό τῶν ἀξιών, μέ τὴν ἔννοια ὅτι τὶς ἀξίες τὶς βρίσκουμε, δέν τὶς δημιουργοῦμε, καί ἐπιλέγουμε ἀνάλογα μέ τὸ γούστο μας ἢ τὴν προδιάθεσή μας τὴν α ἢ β ἀξία. Αὐτό λοιπὸν συγκροτεῖ τὴν ἀπορία καί τὴ διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ: ἡ ἴδια ἢ ἐπιστήμη δέν μπορεῖ νά μᾶς πεί ἂν π.χ. τὸ ἔγκλημα εἶναι ἐπιστημονικά παραδεκτό ἢ ἀπαράδεκτο, αὐτές τὶς συνέπειες πού δείχνει ὁ Μαρκήσιος Ντέ Σάντ καί ὁ Νίτσε στὴν *Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ*, οἱ ὁποῖοι τολμοῦν, κατὰ τοὺς Χορκχάμερ-Ἀντόρνο, νά μιλήσουν γιά τὶς συνέπειες τοῦ Διαφωτισμοῦ, γιά τὶς ὁποῖες οἱ «λακέδες» τῆς ἀστικής τάξης σιωποῦν: ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι, ὅτι ἡ ἴδια ἢ ἐπιστήμη δέν εἶναι σέ θέση νά ὀρίσει αὐτούς τοὺς ἀνώτατους σκοπούς τῆς ζωῆς μας καί ἐδῶ ἀκριβῶς εἰσέρχεται τὸ παραδοσιακό στοιχείο στὴν Κριτική Θεωρία. Αὐτὰ τὰ μεγάλα ἰδανικά καί οἱ ἀνώτατοι σκοποὶ τῆς ζωῆς μας, ἡ ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη κ.ἄ., δέν εἶναι στοιχεῖα πού τεκμηριώνονται

ἐπιστημονικά, ἀλλά εἶναι στοιχεῖα πού μέχρι τώρα δέν ἐξαργυρώθηκαν (unabgegoldene Gehalte) τὰ ὁποῖα καλοῦμεθα τώρα νά ἐξαργυρώσουμε σ' αὐτὴ τὴ ζωῆ. Ἐπομένως ἂν θέλουμε νά κρίνουμε τὴ σημερινὴ ἐπιστήμη, θά κοιτάζουμε ποιά ἦσαν τὰ ὄραματα τῆς παραδόσεως μας πού δέν πραγματοποιήθηκαν. Καλοῦμεθα λοιπὸν νά ἔχουμε πίστη στὸν παραδοσιακό Λόγο καί ταυτόχρονα νά ἐπιχειρήσουμε τὸ ξεπέρασμά του.

Θ. Γεωργίου: Σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ σημεῖο φαίνεται ὅτι ἡ Κριτική Θεωρία ἀναπτύσσεται μιά σχέση «ἐκλεκτικῆς συγγένειας» μέ τὴν παραδοσιακὴ φιλοσοφία, στὸ βαθμὸ πού ἐγείρει τὴν ἀπαίτηση νά διαφυλάξει κάποιες ἀξίες, κάποια ἰδανικά, τὰ ὁποῖα δέν ἔχουν μετασηματισθεῖ σέ μέσα. Ἡ Κριτική Θεωρία εἶναι θεματοφύλακας ἐνός μεταφυσικοῦ πυρήνα.

Δ. Μαρκής: Ἐδῶ βρίσκεται τὸ γνῶρισμα πού τὴν διακρίνει ἀπὸ τὸν θετικισμό. Δέν εἶναι μιά χαιρέκακη, ἀφηρημένη ὑπέρβαση τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας. Οἱ σχέσεις τῆς Κριτικῆς Θεωρίας μέ τὴ μεταφυσικὴ δέν εἶναι μονοσήμαντες, εἶναι διαλεκτικές. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀσχολοῦνται μέ παραδοσιακά κείμενα, μέ τὸν Κάντ, τὸν Χέγκελ, τὸν Πλάτωνα. Ἀσχολοῦνται μέ τὸν παραδοσιακό Λόγο καί μέσα ἀπ' αὐτὸν κάνουν τὸ ἐπόμενο βῆμα: δέν τὸν τοποθετοῦν στὸ περιθώριο, δέν τὸν ξεχνοῦν κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Βιτγκενστάιν, δέν τὸν θεωροῦν σάν κάτι παράλογο, πού τὸ περνοῦν μιά γιά πάντα ἔξω. Εἶναι ἐπομένως ὑπέρμαχοι τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης καί ταυτόχρονα ὡς ὑπέρμαχοι τὴν ξεπερνοῦν: αὐτὴ εἶναι ἡ διαλεκτικὴ σχέση τους μέ τὴν παράδοση.

Θ. Γεωργίου: Μποροῦμε τώρα νά δοῦμε τὶς συνέπειες τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ καί στὰ ἄλλα πεδία τοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου;

Δ. Μαρκής: Ὅσο ἀφορᾷ τὴν ἐπιστημολογία ἢ τὴ γνωσιοθεωρία, πράγματι δέν ὑπάρχει αὐτὸ τὸ δεδομένο, τὸ ὁποῖο ἀπεικονίζουμε, ἀλλά τὰ δεδομένα εἶναι προϊόντα ἀφαιρέσεως καί τὰ γεγονότα εἶναι προϊόντα ἀφηρημένης σκέψεως, εἶναι πάντοτε ἐνταγμένα σέ μιά κοινωνικὴ ὁλότητα καί ἔχουμε μιά διαλεκτικὴ μεταξύ ἀπλῆς παρατήρησης τῶν γεγονότων καί ἐννοιολογικῆς κατασκευῆς τους: ἔχουμε ἐπομένως στὴν Κριτικὴ Θεωρία in puce δ,τι ἡ ἀναλυτικὴ ἐπιστημολογία ἐκθέτει μὲ ὀρους ὅπως εἶναι ἡ παρατηρησιακὴ γλῶσσα (Beobachtungssprache) καί ἡ θεωρητικὴ γλῶσσα (Theoretische Sprache): ἔχουμε ἐπομένως μιά διαλεκτικὴ γραφὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβλήματος, τὴν ὁποία ἀργότερα ἀνέλυσαν ἄλλοι, ὅπως π.χ. ὁ Φαγιεράμπεντ.

Μετά ἔχουμε μιά κριτικὴ θεωρία τῆς γλώσσας, τὴν ὁποία θεωρῶ ιδιαίτερα σημαντικὴ: ἡ γλῶσσα εἶναι ὄργανο τόσο τῆς ἐπικοινωνίας ὅσο καί τῆς κυριαρχίας. Στὴ Κριτικὴ Θεωρία καταδειχναί ὅτι μέχρι τώρα ἔχει λειτουργήσει ὡς ὄργανο κυριαρχίας ἄλλον παρά ἐπικοινωνίας: ἀκόμη καταδειχνοῦνται οἱ συγκεκριμένες προϋποθέσεις γι' αὐτὸ πού ὀνομάζεται «παρακμὴ τῆς γλώσσας» (Sprachzerfall), πού δέν εἶναι προϊόν ἀμέλειας τῶν φιλολόγων καί τῶν ὀμιλούντων, ἀλλά εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας, ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἀτόμου. Καταδειχνοῦνται τελικά οἱ προϋποθέσεις τοῦ γιατί δέν μπορεῖ σήμερα νά γίνει κουβέντα, συζήτηση.

Μετά ἔχουμε μιά μετακριτικὴ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας: τὸ παράδειγμα τοῦ Σάντ καί τοῦ Νίτσε. Ἡ παραδοσιακὴ ἠθικὴ φιλοσοφία εἶναι μιά φιλοσοφία τῆς κυριαρχίας πάνω στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου: ὁ Νίτσε μιλάει γιά «ἐκδίκηση» πάνω στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πλατωνιστικὸς καί χριστιανικὸς τρόπος ἠθικῆς ἀνάλυσης ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν κυριαρχία πάνω στὴ φύση.

Μετά ὑπάρχει μιά κριτικὴ τῆς ἀξιολογίας: οἱ Χάρτμαν καί Σέλερ, ἀλλά καί ἄλλοι, νομίζουν ὅτι μποροῦμε νά ξεφυγούμε ἀπὸ τὶς ἀπορίες τῆς υποκειμενικότητας μέ τὴν ἀνασυγκρότηση μιᾶς τάξης, μιᾶς οἰκονομίας, τῶν ἀξιών. Οἱ Χορκχάμερ-Ἀντόρνο ὁμοῦς καταδειχνοῦν ὅτι πρόκειται γιά προϊόντα φετιχισμού: οἱ ἀξίες δέν εἶναι κάτι τὸ αἰώνιο. Ἀναζητοῦνται οἱ πηγές δημιουργίας αὐτῶν τῶν ἀξιών. Ἐνῶ στὴν οἰκονομία ἡ πηγὴ τῶν ἀξιών εἶναι ἡ ἐργασία, κατὰ τὸν Μάρξ, ἐδῶ εἶναι μιά κοινωνικὴ πρακτικὴ, μέσα στὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι θέλουν οἱ ἴδιοι νά ὑποταγοῦν, νά δεσμευθοῦν ἀπὸ ὀρισμένες κατευθυντήριες ἰδέες, ἀπὸ ὀρισμέ-

νους πολιτικούς αστέρες, από τούς οποίους θα οδηγηθούν. Έχουμε λοιπόν μία κριτική της πραξεολογίας, της υποκειμενικότητας.

Ακόμη έχουμε μία κριτική της αισθητικής θεωρίας του βιομηχανικού πολιτισμού. Ο βιομηχανικός πολιτισμός είναι η προσπάθεια δημιουργίας αυτού που ονειρεύτηκε η παράδοση ως ολοκληρωτικού έργου τέχνης (Gesamtkunstwerk), όπου όλες οι επιμέρους τέχνες συνοψίζονται σε ένα όλο· αυτή την ολότητα δημιουργεί ο βιομηχανικός πολιτισμός. Έδώ το έργο τέχνης υπόκειται στην αρχή της ανταλλαγής, γίνεται κι αυτό εμπόρευμα. Ακόμη καταδειχονται οι αδυναμίες μιας γνήσιας εκφραστικότητας στην τέχνη, οι τρόποι με τούς οποίους το ισχύον οικονομικό και πολιτικό σύστημα απορροφά τα δυναμικά στοιχεία της τέχνης και τα εκπέμπει ως δημιουργήματα μιας τεχνικής.

Θ. Γεωργίου: Στόν Άντόρνο όμως, τό έργο τέχνης είναι άρνηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο Άντόρνο τονίζει τό άρνητικό στοιχείο της τέχνης, τό στοιχείο έκείνο πού αντίστέκεται.

Δ. Μαρκής: Σαφώς και στην αισθητική εκφράζεται αυτή ή άμυσημία της Κριτικής Θεωρίας. Η αισθητική θεωρία του παραδοσιακού Λόγου είχε την έννοια της άρνησης, της υπέρβασης του κατεστημένου, της κριτικής, ενώ ή σύγχρονη τέχνη ξεχνά αυτή την άρνητικότητά της και γίνεται όργανο, θεραπευτικό όργανο της καθεστηκίας τάξεως. Πώς θα γίνει όμως τώρα ή κριτική του βιομηχανικού πολιτισμού, με ποιά κριτήρια; Θα προσφύγουμε πάλι στη παράδοση. Γιατί άν δέν έχουμε μία αισθητική θεωρία κατά τό πρότυπο του Κάντ, του Χέγκελ, του Σίλλερ, δέν μπορείς να άσκήσεις κριτική στόν βιομηχανικό πολιτισμό. Και έδώ έχουμε μία προσπάθεια να άσκήσουμε κριτική με τή βοήθεια του λησμονημένου παραδοσιακού Λόγου. Βέβαια, ο βιομηχανικός πολιτισμός είναι τό κεφάλαιο έκείνο τό οποίο πρέπει στά επόμενα χρόνια να ξαναγραφεί, όπως λένε και οι ίδιοι. Και ή αισθητική θεωρία του Άντόρνο αποτελεί μία προσπάθεια να κωδικοποιηθούν αυτές οι εμπειρίες σ' ένα νέο πλαίσιο όπου πέραν της κριτικής του βιομηχανικού πολιτισμού γίνεται μία προσπάθεια τεκμηρίωσης της αισθητικής θεωρίας.

Θ. Γεωργίου: Όταν όμως ο Άντόρνο μιλάει για αισθητική θεωρία δέν έννοει τόσο μία φιλοσοφία του έργου τέχνης όσο σε ποιά βαθμό ή θεωρία είναι αισθητική. Δηλαδή μπορούμε να εκφραστούμε με ένα τρόπο μη παραδοσιακό, να μιλήσουμε για τό πράγμα όχι μέσω της έννοιας, πού είναι φορέας της πραγματοποίησης, της κυριαρχίας,

άλλά μέσω άλλων εκφραστικών τρόπων;

Δ. Μαρκής: Σωστά, ή αισθητική θεωρία του Άντόρνο δέν συνεχίζει την φιλοσοφία της τέχνης του Κάντ, του Χέγκελ ή του Άριστοτέλη, αλλά είναι μία προσπάθεια να ξεπεραστούν οι ταξινομήσεις θεωρητικού, πρακτικού και αισθητικού Λόγου και να δειχθεί ότι και ή ίδια ή αισθητική θεωρία είναι όργανο γνώσης. Αυτό φαίνεται σ' όλη τή δουλειά πού έχει κάνει ο Άντόρνο στην κοινωνιολογία της τέχνης: κοινωνιολογία της τέχνης δέν σημαίνει να εξηγηθεί ή τέχνη κάτω από τις κοινωνικές προϋποθέσεις της· δέν είναι τό μαρξιστικό πρόγραμμα, να δειχθούν οι κοινωνικές διαμεσολαβήσεις της τέχνης, αλλά αντίθετως να δεχθούμε ότι ή τέχνη είναι ένα όργανο, μέσα στο οποίο εκφράζεται γνώση για την κοινωνία. Η τέχνη δέν είναι προϊόν της οικείας ήδονής του Άριστοτέλη ή της απόλαυσης, αλλά όργανο γνώσης. Έτσι ή πρωτοποριακή τέχνη, την οποία ο Λούκατς θεωρεί προϊόν έκφυλισμού, όπου ή υποκειμενικότητα σπάει τά δεσμά όλων των άλλων μορφών έλέγχου των κανόνων και εκφράζεται άποσπασματικά, θεωρείται από τον Άντόρνο μορφή άξια να την υπερασπισθεί ή υποκειμενικότητα στην πρωτοποριακή τέχνη, άποκομμένη από τον άλλο κόσμο, σ' αυτή την άπόλυτη μοναξιά της μάς δίνει μία καλύτερη εικόνα του παρόντος άπ' ό,τι μία μελέτη κοινωνιολογική περί της δομής της κοινωνίας μας. Η αισθητική θεωρία λοιπόν άποτελεί μία προσπάθεια να άξιοποιηθεί ή αισθητική εμπειρία ως φιλοσοφική έκφραση, για να γνωρίσουμε τί γίνεται αυτή την στιγμή στην κοινωνία μας. Επομένως ο Άντόρνο δέν είναι ένας συνεχιστής, αλλά ένας μετασχηματιστής της αισθητικής παράδοσης.

Θ. Γεωργίου: Η ιδέα αυτή βρίσκεται και στόν Σέλλινγκ, ο οποίος όρίζει την τέχνη ως όργανο της φιλοσοφίας. Επομένως και ή φιλοσοφική παράδοση παραδέχεται ότι υπάρχει και ένας άλλος τύπος γνώσης πέρα άπ' αυτή την γνώση πού παράγεται μέσω της διανοίας.

Δ. Μαρκής: Σωστά, στόν Σέλλινγκ υπάρχει αυτή ή ιδέα, πού ήδη διαφαίνεται στην τρίτη Κριτική του Κάντ, στην *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, όπου συνδυάζεται ο θεωρητικός και ο πρακτικός Λόγος. Έξάλλου ο Χορκχάιμερ έγραψε τή διατριβή του πάνω σ' αυτό τό πρόβλημα. Τό πρόβλημα όμως είναι τό έξής: ή αισθητική διαμεσολάβηση θεωρίας και πράξης στόν Σέλλινγκ διαφέρει από αυτή του Άντόρνο. Στόν Σέλλινγκ έχουμε μία άνιστόρητη, υπερβατολογική διαμεσολάβηση αυτών των δύο στοιχείων· δηλαδή γίνεται μία υπερβατολογική παρα-

γωγή αυτών των δυνάμεων, ενώ στόν Άντόρνο έχουμε, όπως τονίστηκε, μία ιστορική ανάλυση της κατάστασης της τέχνης σήμερα σ' αυτή την κοινωνία. Στη συνέχεια δείχνονται οι αδυναμίες του θεωρητικού και του πρακτικού Λόγου και στο τρίτο στάδιο ο Άντόρνο δέν λέει ότι ή τέχνη διαμεσολαβεί τά άλλα δύο στοιχεία, αλλά ότι είναι τό μόνο στοιχείο στο οποίο μπορούμε να εκφράσουμε άποψεις για την κοινωνική ολότητά μας.

Θ. Γεωργίου: Κατά τον Άντόρνο, ή αισθητική εμπειρία είναι ή διέξοδος από τον πραγματοποιημένο Διαφωτισμό.

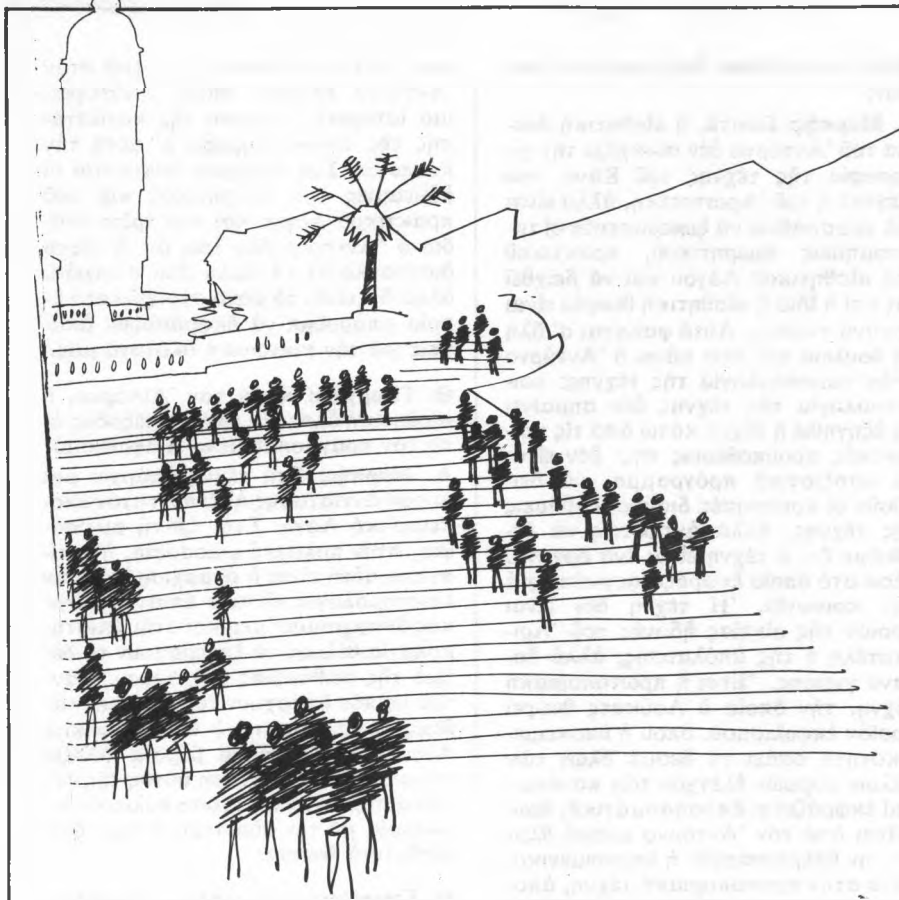
Δ. Μαρκής: Στη τέχνη υπάρχει μία μορφή αντίστασης απέναντι στόν υποκειμενικό Λόγο. Στην ήθική φιλοσοφία, στην πολιτική φιλοσοφία, ή αντίσταση αυτή είναι ο άναρχισμός, στην έπιστημολογία είναι ο έπιστημολογικός άναρχισμός· μερικοί στην έπιστημολογία θέλουν να ξεπεράσουν τά δεσμά της πειθαρχίας του Λόγου. Παντού λοιπόν υπάρχουν τέτοιες προσπάθειες να ξεπεραστεί ο υποκειμενικός Λόγος. Ο Άντόρνο βέβαια τονίζει την αισθητική διάσταση αυτής της αντίστασης. Δέν κάνει τόσο πολιτική φιλοσοφία με την ευρύτερη έννοια όσο αισθητική θεωρία.

Θ. Γεωργίου: Πράγματι, ο Άντόρνο μιλάει για ξεπέραςμα της έννοιας μέσω της έννοιας, ή κατά μία άλλη διατύπωση, να είμαστε άλληλέγγυοι με την μεταφυσική κατά τή στιγμή της πτώσης της.

Δ. Μαρκής: Ακριβώς αυτό τονίσαμε προηγουμένως, την ώρα πού πέφτει ή μεταφυσική, την ώρα πού ξεπερνιέται, να είμαστε άλληλέγγυοι μαζί της· να μην είμαστε χαιρέκακοι μαζί της. Αυτό είναι άλλωστε ή μελαγχολία αυτής της φιλοσοφίας, ότι αυτά πού ονειρευτήκαμε δέν τά πραγματοποιήσαμε, δέν είμαστε σήμερα σε θέση να τά πραγματοποιήσουμε και παρ' όλα αυτά να διατηρήσουμε την πίστη μας σ' αυτά τά ιδανικά· αυτό είναι κάτι πού χαρακτηρίζει την Κριτική Θεωρία σε σχέση προς την παράδοση και προς τό μέλλον. Είναι τό ήθος αυτής της θεωρίας.

Θ. Γεωργίου: Κάτι άλλο τώρα. Είσαθε ένας από τούς επιγόνους της Κριτικής Θεωρίας. Διαμορφωθήκατε ως φιλόσοφος στο σεμινάριο των Χορκχάιμερ - Άντόρνο και μαζί με τον Άλφρεντ Σμίντ αντιπροσωπεύετε την Κριτική Θεωρία στη κλασική της διατύπωση, σε αντίθεση προς τον Χάμπερμας, ο οποίος επεχείρησε μία στροφή προς την θεωρία της έπικοινωνίας. Θα 'θελα λοιπόν να σας ρωτήσω τί είναι αυτό, τό οποίο υπερασπίζεσθε στην κλασική διατύπωση της Κριτικής Θεωρίας;

Δ. Μαρκής: Για να άπαντήσουμε σ'

αυτή την ερώτηση, θά πρέπει προηγουμένως νά δοϋμε ποιές προσπάθειες μετασχηματισμοϋ τής Κριτικής Θεωρίας υπάρχουν. Νά δοϋμε τί είναι αυτή ή έπικοινωνιακή θεωρία τοϋ Χάμπερμας.

Θ. Γεωργίου: Είναι ή γνωστότερη μορφή ανάγνωσης τής Κριτικής Θεωρίας σήμερα.

Δ. Μαρκής: Πρέπει πρώτα νά ποϋμε ότι αυτό πού λέει ή Κριτική Θεωρία γιά τόν Μάρξ ισχύει καί γιά τήν ίδια, ότι δηλαδή πρέπει πάντοτε νά ξαναγράφεται καί αυτό προκύπτει από τή συγκυριακή ύψη αυτοϋ τοϋ Λόγου. Ή προσπάθεια λοιπόν ανασυγγραφής τής Κριτικής Θεωρίας δέν είναι ανορθόδοξη οϋτε ανεπίτρεπτη. Ήγώ παραμένω πιστός στά κριτικά στοιχεία αυτής τής θεωρίας, όπως είπατε, στό γλωσσικό στοιχείο ιδιαίτερα, καί έχω τήν τάση νά έπαναπροσδιορίσω τήν Κριτική Θεωρία στά σημερινά δεδομένα.

Θ. Γεωργίου: Πρό πάντων όμως από τή σκοπιά τής γλώσσας.

Δ. Μαρκής: Ναι, βέβαια. Πιστεύω ότι ή προσπάθεια μιās έπικοινωνιακής ανασυγκρότησης τής Κριτικής Θεωρίας μπορεί νά είναι νόμιμη από τήν μιā μεριά, αλλά από τήν άλλη δέν ξεκαθαρίζει κατά πόσο μέσα στην ίδια τήν Κριτική Θεωρία υπάρχουν γλωσσικά στοιχεία, κατά πόσο ή ίδια ή Κριτική Θεωρία περιέχει μιā κριτική

θεωρία τής γλώσσας.

Θ. Γεωργίου: Πράγμα τό όποιο δέν κάνει ό Χάμπερμας.

Δ. Μαρκής: Στην οϋσία, ό Χάμπερμας καταφεύγει σε γλωσσικά στοιχεία άλλων φιλοσοφικών παραδόσεων (π.χ. Searle, Austin), τά συνδυάζει μεταξύ τους, συγκροτεί μιā τυπική πραγματολογία, αλλά δέν ενδιαφέρεται γιά τά γλωσσικά στοιχεία τής Κριτικής Θεωρίας. Ή Κριτική Θεωρία, έπειδή ακριβώς είναι συγκυριακή, ενδιαφέρεται νά δείξει γιατί μέχρι τώρα ή γλώσσα λειτουργεί ως όργανο κυριαρχίας, γιατί ή έπικοινωνία δέν είναι σήμερα δυνατή, γιατί ή έπικοινωνία μέσα σε μιā ταξικά δομημένη κοινωνία, μέσα σε μιā κοινωνία όπου επικρατεί ή κυριαρχία καί ή έκμετάλλευση, δέν μπορεί νά αναπτυχθεί, υπάρχει ό κίνδυνος νά γίνει ιδεολογία τής καθεστηκίας τάξης. Αυτό πού είπαμε προηγουμένως γιά τούς «λακέδες» τής αστικής τάξης, πού ήθικολογούν καί θέλουν νά θεμελιώσουν άξίες, μπορούμε νά ποϋμε ότι ισχύει καί γι' αυτή τήν έπικοινωνιακή θεωρία: δέν έχει νόημα νά αναστήσουμε τόν νεοκαντιανισμό καί ταυτόχρονα νά αφήσουμε τήν κοινωνία νά λειτουργεί όπως είναι.

Θ. Γεωργίου: Στο έργο τοϋ Χάμπερμας ή έννοια τής έπικοινωνίας έχει πραγματολογικό χαρακτήρα. Δέν υφίσταται πραγματική έπικοινωνία. Κατασκευάζει ό Χάμπερμας μιā ιδεατή

έπικοινωνιακή κατάσταση, ή όποία λειτουργεί ως κανονιστικό πλαίσιο, ως κανονιστική άρχή πού ρυθμίζει τήν πραγματική έπικοινωνιακή κατάσταση.

Δ. Μαρκής: Ήπιχειρεί μιā έξιδανίκευση, αφαιρεί, έξιδανικεύει. Όπως ακριβώς ό Άνταμ Σμίθ κάνει μιā άφαιρέση από τήν πραγματικότητα τής συναλλαγής καί δημιουργεί τόν homo economicus, έτσι καί ό Χάμπερμας δημιουργεί τόν homo kommunikativus, τόν άνθρωπο πού άπλώς έπικοινωνεί. Φυσικά ως έξιδανίκευση αυτό είναι σωστό, αλλά θά πρέπει νά κοιτάξουμε συγκεκριμένα τίς προϋποθέσεις κάτω από τίς όποιες έχουμε έπικοινωνία καί εδώ θά πρέπει ή κλασική Κριτική Θεωρία νά παρέμβει καί νά δείξει ότι πέραν αυτών των πραγματολογικών προϋποθέσεων τής έπικοινωνίας πρέπει νά συντρέξουν όρισμένοι συγκεκριμένοι όροι γιά νά λειτουργήσει ή έπικοινωνία. Καί ή Κριτική Θεωρία δείχνει ότι αυτοί οι όροι δέν συντρέχουν καί γιατί δέν συντρέχουν. Ήπομένως πιστεύω ότι μιā έπικοινωνιακή γραφή τής Κριτικής Θεωρίας δέν έξαντλεί τό κριτικό αντίστασιακό δυναμικό τής. Άν ή Κριτική Θεωρία έχει κατηγορηθεί ως αντίγραφο τοϋ Μάρξ, τότε ή νέα γραφή τοϋ Χάμπερμας είναι ή δεύτερη αντίγραφή, ή μάλλον αυτό πού λέει ό Πλάταν τρίτον από άληθείας, άπεικόνισμα, άπεικόνισμα τοϋ άπεικονίσματος. Πιστεύω λοιπόν ότι αυτή ή νέα γραφή τοϋ Χάμπερμας, τήν όποία συνδέει μέ μιā άλλαγή παραδείγματος από τήν φιλοσοφία τής ύποκειμενικότητας στή φιλοσοφία τής έπικοινωνίας, είναι σοβαρή καί χρειάζεται μιā άνάλυσή τής. Δέν πρέπει όμως νά εγκαταλείψουμε τήν κριτική σκέψη των Χορκχάμπερ-Άντόρνο, γιατί τότε βάζουμε νερό στό κρασί μας καί χάνουμε τίς δυνατώτετες κριτικής τής κοινωνίας μας.

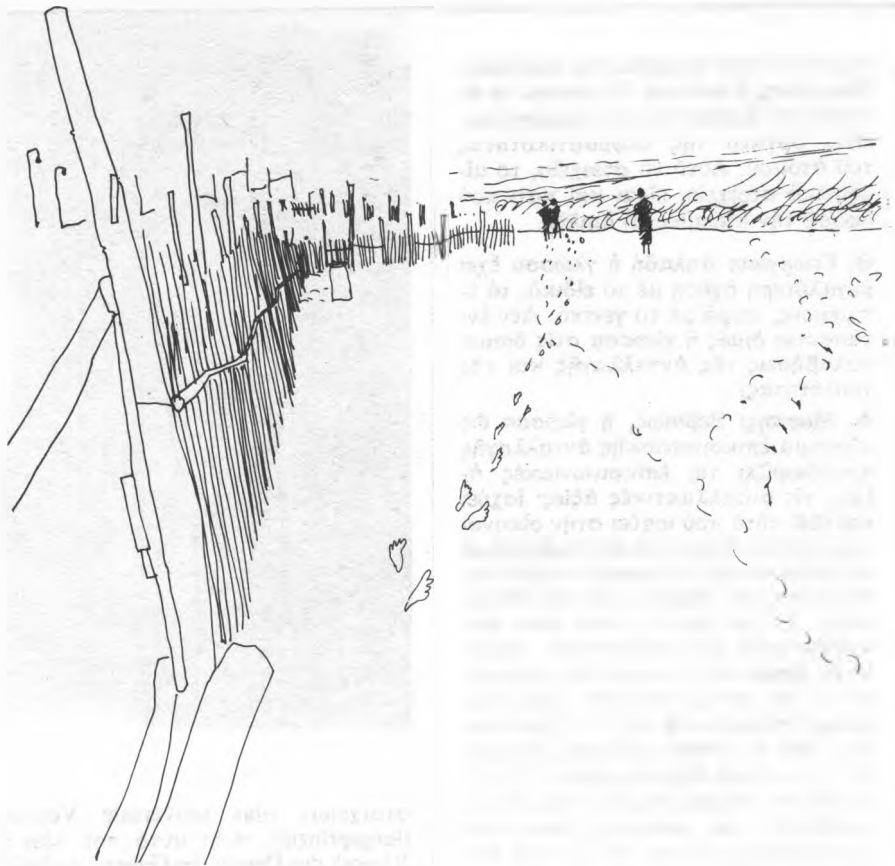
Θ. Γεωργίου: Δέχθετε ότι βρισκόμαστε σε μιā εποχή άλλαγής παραδείγματος στή φιλοσοφία; Ήξαντλήθηκε τό παράδειγμα τής φιλοσοφίας τής ύποκειμενικότητας; Καί άν ναι, τότε ή δουλειά σας πάνω στή γλώσσα σε ποιο παράδειγμα εντάσσεται;

Δ. Μαρκής: Ό λόγος περί παραδείγματος δέν είναι αυτόνομος. Παντού μιλάμε γιά παραδείγματα, αλλά εδώ έχουμε μιā άκριτη χρήση ενός έπιστημολογικού όρου τοϋ Κούν, τόν όποιο χρησιμοποιεί καί ό Χάμπερμας. Άλλά δέν είναι αυτόνομο ότι ή φιλοσοφία δουλεύει μέ παραδείγματα. Ό τάδε εντάσσεται στό μαρξιστικό παράδειγμα, ό άλλος στό φιλελεύθερο παράδειγμα, ό άλλος στό μεταμοντέρνο κ.λπ. Έτσι όμως έξουδετερώνεται ή φιλοσοφική κριτική, βάζουμε έτικέτες σε διάφορες φιλοσοφίες. Τό θέμα δέν είναι νά δημιουργήσουμε παραδείγματα, αλλά νά συλλάβουμε τί γι-

νεται αυτή την στιγμή στον κόσμο. Αυτό άλλωστε ήταν ανέκαθεν το έργο της φιλοσοφίας: τί είναι, τί συμβαίνει γύρω μας, τί γίνεται με μας. Αυτό είναι το κατεξοχήν φιλοσοφικό παράδειγμα, το ιδεαλιστικό, το ρεαλιστικό, το υλιστικό, όλα συγκροτούν ένα παράδειγμα για το τί συμβαίνει γύρω μας. Είμαι λοιπόν σκεπτικός απέναντι σε μία ταξινόμηση με παραδείγματα.

Θ. Γεωργίου: 'Ο δρος "παράδειγμα" θέλει να τονίσει ποιές κατηγορίες είναι κυρίαρχες.

Δ. Μαρκής: 'Ακριβώς έτσι είναι. Πιστεύω λοιπόν, ότι η φιλοσοφία της υποκειμενικότητας, από τον στωικισμό μέχρι τον σύγχρονο υπαρξισμό του Σάρτρ, είναι μία διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία σήμερα κινδυνεύει να εξαφανιστεί. Αυτό τονίζουν οι Χορκχάιμερ-'Αντόρνο, όταν λένε ότι το υποκείμενο σήμερα διαλύεται. 'Η διάσταση λοιπόν της υποκειμενικότητας σήμερα απειλείται. Δεν μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι θα αλλάξουμε το παράδειγμα της υποκειμενικότητας και θα το αντικαταστήσουμε με το παράδειγμα της επικοινωνίας. Κάτι τέτοιο είναι επικίνδυνο. Θά έλεγα ότι πρέπει να υπερασπιστούμε το παράδειγμα της υποκειμενικότητας, γιατί όλα αυτά τα στοιχεία, η ελευθερία, η δικαιοσύνη κ.ά., είναι παράγωγα της φιλοσοφίας της υποκειμενικότητας, του στωικισμού, της κατεξοχήν αστικής φιλοσοφίας. Όταν λέμε λοιπόν ότι το παράδειγμα δεν λειτουργεί και πρέπει να το αλλάξουμε, φοβούμαι ότι γίνεται μία μετατόπιση προς τον συστηματικό Λόγο· δημιουργούνται συστήματα, κοινωνικά, οικονομικά, κοινωνία, που έχουν μία αυτοτέλεια, λειτουργούν από μόνα τους. Έμφανίζεται ένας λειτουργισμός και η υποκειμενικότητα γίνεται κάτι το αναχρονιστικό. Είναι αυτό το οποίο λέει η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*: ο άνθρωπος γίνεται ανθρωπομορφισμός απέναντι στον άλλο· δηλαδή βλέπω απέναντί μου τον άλλο και του προσδίδω τα δικά μου ιδανικά, τις δικές μου ιδιότητες, αλλά ο ίδιος δεν παύει να είναι άνθρωπος· ή Κριτική Θεωρία στη πρωταρχική της μορφή υπερασπίζεται με το δικό της το «παράδειγμα» της υποκειμενικότητας. Πρέπει λοιπόν να υπερασπίσουμε αυτή την υποκειμενικότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Χορκχάιμερ - 'Αντόρνο προγραμματίζουν την άρνητική, διαλεκτική ανθρωπολογία, το πρόβλημα του ανθρώπου. 'Αν διαλύσουμε τον άνθρωπο σε συστηματικές αναλύσεις, αν διαλύσουμε το όμιλούν υποκείμενο μέσα στο γραμματολογικό σύστημα, αν διαλύσουμε το πράττον υποκείμενο σ' ένα σύστημα κανόνων, τότε προς τα πού πάμε; Τότε επικρατεί ο Λούναν του Χάμπερμας. Έχει δίκιο τότε ο Λούναν που

λέει: τί μιλάτε για υποκείμενα, υπάρχουν μόνο συστήματα και ο άνθρωπος ο ίδιος είναι ένα σύστημα δίπλα σ' όλα τα άλλα, και τότε η παράδοσή μας εξαφανίζεται και έχουμε μία συστηματική ανάλυση. 'Οπότε βέβαια μέσα στην συστηματική ανάλυση δεν χωράει ούτε ο φιλελευθερισμός ούτε ο μαρξισμός ούτε ο χριστιανισμός, βρισκόμαστε σ' αυτή την άφηρημένη μεταμοντέρνα κατάσταση, η οποία δεν λαμβάνει υπόψη της τη διαλεκτική της παράδοσης.

Θ. Γεωργίου: 'Αν λοιπόν η ανάγνωση του Χάμπερμας έχει αυτά τα χαρακτηριστικά, η ανάγνωση της Κριτικής Θεωρίας που έσεεις επιχειρείτε, ποιά στοιχεία της Κριτικής Θεωρίας αξιοποιεί; Τα γλωσσικά, όπως είπατε: αλλά πιο συγκεκριμένα πώς θεμελιώνεται η Κριτική Θεωρία ως κριτική θεωρία της γλώσσας;

Δ. Μαρκής: Στην Κριτική Θεωρία έχουμε μία κριτική του γλωσσικού φετιχισμού. Δηλαδή η γλώσσα ως σύστημα δεν είναι κάτι το ιερό και άγιο, είναι θεομοθετημένη και λειτουργεί ως όργανο επικοινωνίας ή κυριαρχίας· η γλώσσα εντάσσεται στην διαλεκτική του Διαφωτισμού, δεν είναι κάτι το αρχαϊκό και άγιο, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ιδεολογικό όργανο ενός έθνοκεντρισμού.

Θ. Γεωργίου: Σημεία των καιρών. Στη χώρα μας, η συζήτηση για τη γλώσσα, τουλάχιστον από μία μερίδα των συ-

ζητητών, γίνεται κάτω απ' αυτή την σκοπιά.

Δ. Μαρκής: Δεύτερον, το όμιλούν υποκείμενο βρίσκεται σε μία διαλεκτική σχέση με τη γλώσσα, το όμιλούν υποκείμενο δεν υποτάσσεται στις επιταγές της γλώσσας, αλλά πάντοτε προσπαθεί σ' έναν αγώνα προς την γλώσσα να εκφράσει τον εαυτό του με το μέσα που του διαθέτει η γλώσσα. 'Επομένως η στάση του όμιλητή απέναντι στη γλώσσα δεν είναι στάση υποταγής, όπως λέει ο Χάιντεγκερ, προσκυνήματος, αλλά είναι μία προσπάθεια εξουσιασμού, κυριαρχίας του λόγου. 'Ο όμιλητής λοιπόν, προκειμένου να εκφραστεί, θα διεξάγει αυτή την πάλη με τη γλώσσα. Τρίτον, όπως λέει ο 'Αντόρνο, τη γλώσσα τη δημιούργησε η «λιγούρα», η φτώχεια, επομένως δεν μπορούμε να δεχτούμε τη γλώσσα του λαού, τη γλώσσα του Μακρυγιάννη ως πρότυπο και δ,τι αντιστέκεται σ' αυτή είναι άντεθνικό και πρέπει να απορριφθεί. 'Ο όμιλητής καλείται με τα μέσα του λόγου να τον ξεπεράσει, να τον διαρθρώσει, να τον εμπλουτίσει. Αυτά λοιπόν είναι στοιχεία μιας κριτικής θεωρίας της γλώσσας. 'Ενα ακόμη: η γλώσσα δεν μπορεί να αναχθεί σε όργανο αντικειμενικής αποφάνσεως, αλλά πρέπει να διατηρηθεί ως όργανο της έκφρασης, της υποκειμενικότητας του ανθρώπου. Πίσω από τη λογική διάσταση της γλώσσας πρέπει να διασώσουμε την εκφραστική, την υποκειμενική, που εί-

ναι συστατικό στοιχείο της γλώσσας. Έπομένως η γλώσσα δεν μπορεί να άναχθεί σε όργανο της πληροφόρησης, είναι όργανο της έκφραστικότητας του ατόμου. Αυτό τό στοιχείο, τό αισθητικό στοιχείο, είναι καί κάτι πού άφορά τήν καθημερινή όμιλία.

Θ. Γεωργίου: Δηλαδή ή γλώσσα έχει μεγαλύτερη σχέση μέ τό ειδικό, τό έπιμέρους, παρά μέ τό γενικό. Δέν έντάσσεται όμως ή γλώσσα στίς διαμεσολαβήσεις της ανταλλαγής καί της ταυτότητας;

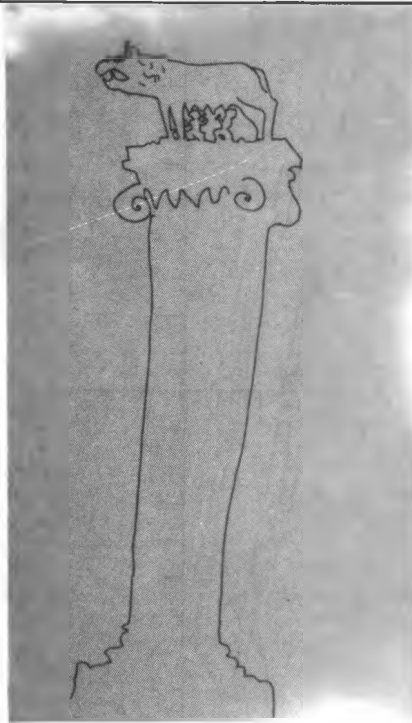
Δ. Μαρκής: Βεβαίως, ή γλώσσα ώς σύστημα έπικοινωνιακής ανταλλαγής προσδιορίζει τίς έπικοινωνιακές άξίες, τίς ανταλλακτικές άξίες. Ισχύει καί έδώ αυτό πού ισχύει στήν οικονομία, ή όποία βρίσκεται σε συνάφεια μέ τή γραμματική, ότι δηλαδή ή άξία ανταλλαγής δεν έπαρκει γιά τήν έπικοινωνία, ή άξία χρήσης είναι αυτή πού προσδιορίζει τήν έπικοινωνία. Δηλαδή τή χρήση πού κάνει τό ύποκείμενο, αυτήν τή γραμματολογική άξία βλέπουμε καθοριστική γιά τήν έπικοινωνία. Έάν δεν έπικοινωνήσει, παραμένει ή γλωσσική άξία άχρηστη. Έχουμε έδώ τό στοιχείο της κριτικής της άπολίθωσης της γλώσσας μέσα στά γραμματολογικά καί τά λογικά συστήματα. Τίθεται λοιπόν τό αίτημα, νά άπελευθερώσουμε τή γλώσσα καί νά τήν κάνουμε πραγματικά μέσο συγκεκριμένης χρήσης των ατόμων. Δέν ώφελει λοιπόν νά καλλιεργώμε τή γλώσσα μέ λεξικά όπως αυτά της Άκαδημίας, αλλά νά λειτουργήσει ή γλώσσα στήν καθημερινή μας πρακτική.

Θ. Γεωργίου: Θέλω νά επανέλθουμε στό σημείο ότι ή γλώσσα είναι Διαφωτισμός μέ τήν έννοια ότι υπερτονίζει τίς άξίες ανταλλαγής καί όχι τόσο τίς άξίες χρήσης. Πώς μπορεί ή γλώσσα νά ξεπεράσει αυτό τον έγκλεισμό της στον Διαφωτισμό;

Δ. Μαρκής: Όπως όποτε ή γλώσσα έντάσσεται σ' αυτή τήν κοινωνική όλότητα του Διαφωτισμού καί οι άπορίες του Διαφωτισμού είναι καί άπορίες της γλώσσας. Δέν εξαιρείται ή γλώσσα από τή διαλεκτική του Διαφωτισμού.

Θ. Γεωργίου: Γιατί τότε επέλεγετε άπ' αυτή τήν κοινωνική όλότητα τή γλώσσα;

Δ. Μαρκής: Επiléγω τή γλώσσα, διότι αυτή είναι τό διαμεσολαβητικό στοιχείο, στό όποιο διαρθρώνονται καί οι άλλοι πτυχές της κοινωνικής όλότητας. Άν πάρουμε π.χ. τήν κοινωνική πράξη, είναι διαμεσολαβημένη από τή γλώσσα. Τό ίδιο καί τό αισθητικό στοιχείο, τό ίδιο καί τό λογικό, έπιστημολογικό στοιχείο. Η γλώσσα, κατά κάποιον τρόπο, είναι ή καθολική άρχή διαμεσολαβήσεως των άλλων

στοιχείων (das universale Vermittlungsprinzip), είναι αυτό πού λέει ό Χέγκελ das Dasein des Geistes. Δηλαδή άν πνεύμα (Geist) είναι τό ποιοτικό στοιχείο όλων των μορφών της κοινωνικής πραγματικότητας, ύποκειμενικό, αντικειμενικό, άπόλυτο πνεύμα, καί ή γλώσσα είναι ή ύπαρξή του, τότε αυτό σημαίνει ότι όλες οι μορφές του πνεύματος συγκεκριμενοποιούνται μέσω της γλώσσας. Η γλώσσα λοιπόν είναι αυτό τό καθολικό στοιχείο διαμεσολαβήσεως. Δέν είναι λοιπόν ή γλώσσα ένα στοιχείο μεταξύ των άλλων, αλλά είναι ό θεσμός των θεσμών. Καί έδώ μπορεί νά γίνει μιά άνάλυση της γλώσσας, όχι βέβαια μέ τά γραμματολογικά καί τά γλωσσολογικά στοιχεία της γλώσσας, πράγμα πού θά σήμαινε νά άποκοπεί ή γλώσσα άπ' αυτές τίς διαμεσολαβήσεις της καί νά μετατραπεί σε όργανο αντικειμενικής άνάλυσης. Μιλάμε έδώ γιά φιλοσοφία της γλώσσας καί όχι γιά γλωσσολογία. Καί μάλιστα γιά μιά άρνητική φιλοσοφία της γλώσσας. Η κατηγορία της όλότητας ισχύει καί γιά τήν προβληματική της γλώσσας. Η γλώσσα είναι αυτή ή όλότητα πού συγκροτεί τά πάντα καί μιά σωστή φιλοσοφία της γλώσσας πρέπει νά αναλύσει όλες αυτές τίς διαμεσολαβήσεις. Η γλώσσα τελικά είναι ό συνδετικός κρίκος άνάμεσα στή θεωρία, τήν πράξη καί τήν τέχνη.

Θ. Γεωργίου: Έπομένως, ενώ ό Άντόρνο έβλεπε στήν τέχνη νά διαμεσολαβούνται θεωρία, πράξη καί αισθητική καί θεμελίωνε τή φιλοσοφία ώς αισθητική θεωρία, έσείς έπιχειρείτε ένα μετασχηματισμό της Κριτικής Θεω-

ρίας πρός τήν κατεύθυνση της θεμελίωσης μιάς κριτικής θεωρίας της γλώσσας κάτω από τίς προϋποθέσεις της διαλεκτικής του Διαφωτισμού.

Δ. Μαρκής: Καί όχι μόνο αυτό, αλλά νά καταδείξω ότι οι κατηγορίες: αντικειμενικός, ύποκειμενικός Λόγος κ. ά. βασίζονται σε μιά γλωσσική προϋπόθεση, πού μόνο άν τήν λάβουμε ύπόψη μας μπορούμε νά καταλάβουμε αυτές τίς άλλαγές. Δηλαδή ή μετάβαση από τον αντικειμενικό στον ύποκειμενικό Λόγο είναι μιά μετάβαση από ένα γλωσσικό σύστημα πού λειτουργεί άνεξάρτητα από τά ύποκείμενα σε ένα γλωσσικό σύστημα πού διαμεσολαβείται από τά ύποκείμενα. Δέν είναι ή γλώσσα έκφραση του Είναι, όπως λέει ό Χάιντεγγερ, αλλά είναι έκφραση του Είναι μέσω της ύποκειμενικότητας του ανθρώπου. Αυτή ή διαλεκτική ύποκειμενικού καί αντικειμενικού Λόγου καταδειχεται στήν άνάλυση της γλώσσας. Η γλώσσα έπομένως έχει αυτή τή σημασία γιά τή φιλοσοφική θεμελίωση καί γι' αυτό τό λόγο άνίχνευσα όλες αυτές τίς διαμεσολαβήσεις, αλλά ταυτόχρονα αξιοποίησα όλη τήν παραδοσιακή φιλοσοφία της γλώσσας από τον Χούμπολντ καί τον Χάρμαν μέχρι τον Κάσιρερ, τήν αναλυτική φιλοσοφία μέ τον Κουάνη, ώστε νά τεκμηριώσω τή γλωσσική διαμεσολαβήση της Κριτικής Θεωρίας.

Θ. Γεωργίου: Ένα άλλο ζήτημα τώρα είναι τό έξής: τά τελευταία χρόνια, έχει διαμορφωθεί ένα κλίμα ύποδοχής της Κριτικής Θεωρίας στή χώρα μας, τόσο στο πανεπιστήμιο όσο καί σε έξωπανεπιστημιακούς χώρους. Άναπτύσσεται ένα ενδιαφέρον γιά τήν Κριτική Θεωρία, γίνονται μεταφράσεις των κειμένων της, γράφονται κάποιες μελέτες.

Δ. Μαρκής: Η προσπάθεια «είσαγωγής» της Κριτικής Θεωρίας στήν Ελλάδα έχει πολλά θετικά στοιχεία. Μάλιστα ή κλασική μορφή της Κριτικής Θεωρίας έχει μεγαλύτερη επικαιρότητα στό τόπο μας παρά στήν ίδια τήν Γερμανία. Έμεις έδώ, στίς προσπάθειές μας νά προσαρμόσουμε τήν Κριτική Θεωρία στήν παράδοσή μας —ή συζήτηση πού γίνεται γιά τήν νέα Άρστέρα, ή συζήτηση γιά τή σχέση μέ τό κομμουνιστικό κόμμα, γιά τον νεοφιλελευθερισμό, ή συζήτηση άκόμη γιά τον φασισμό— σε όλες αυτές τίς προσπάθειες αναγνωρίζουμε τήν κοινωνική ανάγκη νά δοϋμε μέ τίς κατηγορίες της Κριτικής Θεωρίας τήν πραγματικότητα γύρω μας. Από τήν άλλη μεριά ύπάρχουν οι κίνδυνοι της γλωσσικής άπόδοσης, της μετάφρασης των κειμένων. Γνωρίζουμε ότι τά κείμενα αυτά είναι κείμενα γραμμένα σε μιά δομή πολύπλοκη καί άφου άγωνίζονται κατά του παραδοσιακού Λόγου, τό προϊόν αυτού του άγώνα έχει άπο-

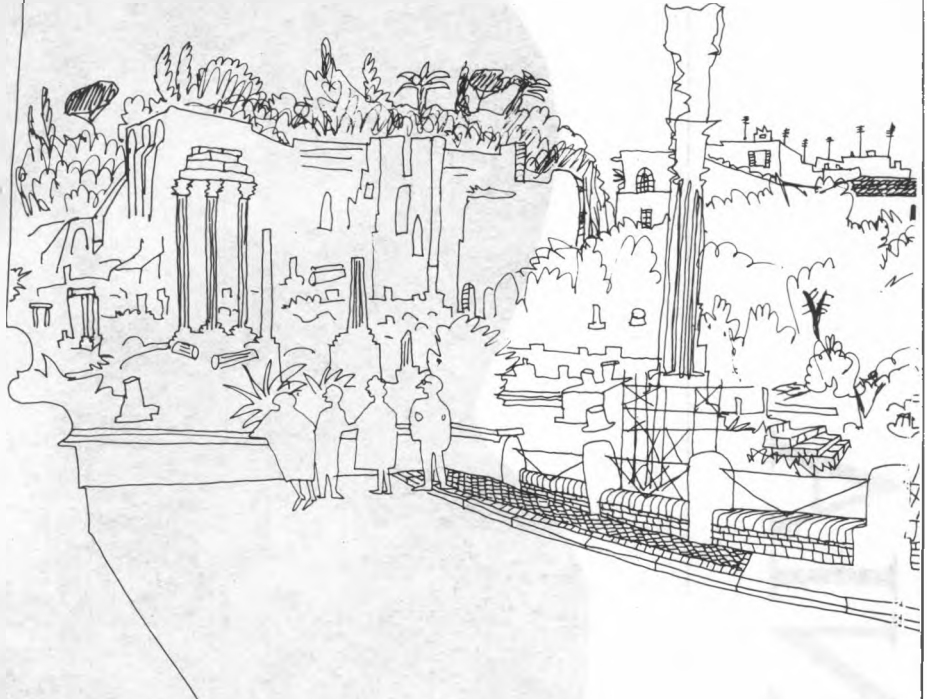
τυπωθεί πάνω τους. Έπομένως τά κείμενα παρουσιάζουν εξαιρετικές δυσκολίες στην απόδοσή τους. Έτσι, οι μεταφραστές βρίσκονται μπροστά σέ άλλα προβλήματα. Θα αναφέρουμε την ελληνική μετάφραση του βιβλίου *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, όπου πέραν των συγχωρήσιμων λαθών έχουμε σωρεία στοιχειωδών λαθών: π.χ. τό Bildung γίνεται σύνθεση, τό stüpfen μεταφράζεται ως "ύποστηρίζω", τό «die Ratio, welche die Mimesis verdrängt» γίνεται «ό Ratio που αντικαθιστά την μίμηση» κ.ά. Γίνεται τέτοια διαστρέβλωση του νοήματος, ώστε ό άναγνώστης δέν μπορεί νά κατανόησει τό κείμενο. Παραλείπονται δλόκληρες προτάσεις. Γενικά πρόκειται γιά μιά επιπόλαιη μετάφραση καί αυτό βέβαια δέν είναι καλό.

Θ. Γεωργίου: Μήπως οι κακοτεχνίες τής μετάφρασης όφειλονται σέ μιά μεταφραστική πρακτική πού έχει επικρατήσει στό τόπο μας; Δηλαδή οι μεταφράσεις νά μήν είναι προϊόντα έρευνητικής, σεμιναριακής δουλειάς, αλλά νά ύπακούουν μόνο στίς βουλήσεις τών έκδοτών καί τών νόμων τής αγοράς.

Δ. Μαρκής: Δέν ύπάρχουν πράγματι έδώ τά συστήματα έλέγχου πού ύπάρχουν άλλοι. Θα έπρεπε νά ύπάρχουν τά λεκτοράτα. Όταν κάποιος κάνει μιά πρόταση, νά κρίνεται αυτή ή πρόταση καί νά άποφεύγονται έτσι τά φοβερά αυτά λάθη. Στή Γερμανία, καί φθασμένος συγγραφέας νά είσαι δέν μπορείς νά βγάλεις ένα βιβλίο χωρίς νά περάσει από σειρά έλέγχων. Είναι αυτό πού τονίζουν οι Χορκχάιμερ καί Άντόρνο στόν πρόλογο τής *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, ότι καταντά λογοκρισία νά βγάλουμε ένα βιβλίο. Καί αυτό έπειδή λειτουργεί ό έλεγχος, ενώ έδώ ύπάρχει μιά έλεύθερη αγορά, μιά παραγωγή ιδεών σέ βιοτεχνικό στάδιο, δέν έχει ακόμη έξορθολογιστεί, γιά νά λειτουργήσει κανονικά.

Θ. Γεωργίου: Άν εξαιρέσουμε τίς μεταφραστικές περιπέτειες τών κειμένων τής Κριτικής Θεωρίας, μπορούμε νά διαβάσουμε τήν Κριτική Θεωρία κατά τέτοιο τρόπο ώστε νά τήν συνδέσουμε μέ τό κοινωνικό γίνεσθαι τής ελληνικής κοινωνίας;

Δ. Μαρκής: Αυτό, νομίζω, είναι τό σημαντικότερο στοιχείο αυτής τής προσπάθειας, νά έξοικειωθούμε μέ τήν Κριτική Θεωρία. Μιά επιπόλαιη «είσαγωγή» τής Κριτικής Θεωρίας δέν έχει νόημα. Πρέπει νά αξιοποιήσουμε τίς κατηγορίες τής γιά μιά συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση τής ελληνικής πραγματικότητας. Άλλά αυτό είναι έργο τών έρευνητών, είτε είναι φιλόσοφοι είτε κοινωνικοί έπιστήμονες. Νά δοϋμε π.χ. πώς λειτουργεί έδώ στό τόπο μας ό βιομηχανικός πολιτισμός,

ποιοί είναι οι μηχανισμοί του. Οι Χορκχάιμερ-Άντόρνο αναλύουν τόν άμερικανικό χώρο τής δεκαετίας του '40· σήμερα στην ελληνική πραγματικότητα τί γίνεται;

Θ. Γεωργίου: Έχουμε, τούς τελευταίους μήνες, τήν λεγόμενη άνηθηση του ραδιοφώνου· ανακαλύψαμε πάλι ως κοινωνία τό ραδιόφωνο, τί σημαίνει αυτό; Ό Άντόρνο έχει κάνει έκτεταμένες μελέτες γιά τό ραδιόφωνο.

Δ. Μαρκής: Καί ή τηλεόραση είναι όργανο Διαφωτισμού όπως πολλοί ύποστηρίζουν έδώ; Η τό σλόγκαν «Θέλω νά διαλέγω ραδιόφωνο όπως διαλέγω έφημερίδα» σημαίνει Διαφωτισμό ή είναι μιά νέα μορφή ιδεολογίας. Η ό δήμαρχος, αντί νά άσχολείται μέ τά πεζοδρόμια, παριστάνει τόν ανεξάρτητο καί θέλει νά φτιάξει τηλεόραση. Όλα αυτά γιά νά τά συλλάβουμε χρειάζομαστε κριτικές κατηγορίες. Έδώ μπορεί νά βοηθήσει ή Κριτική Θεωρία. Μετά, στίς σχέσεις μας μέ τήν πολιτιστική μας παράδοση. Τι γίνεται μέ τήν πολιτιστική πολιτική μας. Έχουμε πολλές δυνατότητες «έφαρμογής» τής Κριτικής Θεωρίας. Κάτω άπ' αυτή τήν προοπτική θά χαιρέτιζα μιά «ύποδοχή» τής Κριτικής

Θεωρίας στόν τόπο μας· σαν ένα έννοιολογικό πλαίσιο, γιά νά προχωρήσουμε σέ μιά συγκεκριμένη δουλειά. Προσωπικά, θά 'θελα νά συνεχίσω καί νά γράψω, όπως ξέρετε, αυτό πού έχω ήδη στά σκαριά, αυτό πού όνομάζω «φιλοσοφία του νεοελληνισμού». Νά κάνω μιά κριτική τών νεοελληνικών ιδεολογιών, του θετικισμού, του γλωσσικού φετιχισμού, του έθνοκεντρισμού κ.ά. Άκόμη ή Κριτική Θεωρία μπορεί νά βοηθήσει στην άνασυγκρότηση τών κοινωνικών έπιστημών, μπορεί νά βοηθήσει ακόμη σ' αυτή τήν προσπάθεια πού γίνεται, τής νεομαρξιστικής συζήτησης. Άκόμη όσον άφορά τή φιλοσοφική μας παράδοση. Δέν όφειλε νά καλλιεργούμε τήν πατριδογνωσία, αλλά πρέπει μέ κριτικό μάτι νά δοϋμε τή φιλοσοφία του Πλάτωνος, του Άριστοτέλη, τόν στωικισμό, πώς έντάσσονται αυτά τά κείμενα στή φιλοσοφία τής ύποκειμενικότητας; Πρόκειται γιά μιά προσπάθεια πού μπορεί νά ενισχυθεί καί στά πανεπιστήμια καί έξω από τά πανεπιστήμια. Έν πάση περιπτώσει, δέν θέλουμε μιά άκριτη «ύποδοχή» αυτής τής θεωρίας, επιδιώκουμε νά τήν αξιοποιήσουμε γιά τή γνώση του παρόντος τής συγκεκριμένης κοινωνίας μας.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Όπως σημειώναμε στο τεύχος 86, στο οποίο δημοσιεύσαμε μία απάντηση του Μιχάλη Τσιανίκα στο άρθρο του Νάσου Βαγενᾶ «Θεωρία ή Κριτική;», πιστεύουμε ότι αξίζει τόν κόπο να αφιερώσουμε τις σελίδες του περιοδικού σε μία συζήτηση για ένα τόσο επίμαχο ζήτημα, εστω κι αν ο διάλογος, ενδεχομένως, δεν θα ήταν απόλυτα νηφάλιος, πράγμα φυσικό όταν η διαφωνία αφορά τόσο κρίσιμες διαφορές προσανατολισμού στη μελέτη της λογοτεχνίας. Τό σημείωμα όμως εκείνο, που διευκρίνιζε αλλά και ήλεγχε ουσιαστικές πλευρές του άρθρου του Τσιανίκα, όχι απλώς δεν έγινε κατανοητό από τόν Νάσο Βαγενᾶ αλλά και τόν παρέσυρε σε μία κάθε άλλο παρά νηφάλια, θά λέγαμε κάθε άλλο παρά δεοντολογικά εϋπρεπή, στάση απέναντι στο περιοδικό του οποίου τις σελίδες χρησιμοποιεί για να παρουσιάσει, σε δεύτερο γύρο, τις απόψεις του. Φοβούμαστε ότι δεν πρόκειται πλέον για διάλογο γιατί ο Νάσος Βαγενᾶς, δχυρωμένος στην πολεμιστρα του, βάλλει στά τυφλά.

Θεωρία ἢ Κριτική; (β')

του Νάσου Βαγενᾶ

Τό κείμενο αὐτό εἶναι συνέχεια τοῦ ἄρθρου μου «Θεωρία ἢ κριτική;», πού δημοσιεύτηκε στό τεῦχος 83 τοῦ *Πολίτη* (Σεπτέμβριος 1987). Δέν ἀποτελεῖ διάλογο μέ τό κείμενο «Φιλολογική σοβαροφάνεια, κριτική ἀνεπάρκεια καί λογοκρισία» τοῦ Μιχάλη Τσιανίκα, πού δημοσιεύτηκε, ὡς ἀπάντηση στό ἄρθρο μου, στό 86ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ (Δεκέμβριος), γιατί δέν νομίζω ὅτι μπορεῖ κανεῖς νά κάνει διάλογο μ' ἕνα τέτοιο κείμενο. Ἄν ἀναφέρομαι σ' αὐτό, εἶναι, πρῶτα, γιά νά σχολιάσω τό σημείωμα τοῦ περιοδικοῦ, πού συνοδεύει τό κείμενο τοῦ Μ.Τ., ἕνα σημείωμα πού δέν μπορεῖ παρά νά μᾶς ἀφήνει μέ τίς ἀπορίες μας. Καί δέν ἐννοῶ τόσο τό θέμα τοῦ καθωσπρεπισμοῦ στή δημόσια ἀνταλλαγή ἀπόψεων, μέ τόν ὁποῖον τό περιοδικό ὑπογραμμίζει ὅτι εἶναι ἀντίθετο, ἐξομοιώνοντας τό ὕφος τοῦ κειμένου μου μέ τό ὕφος τοῦ κειμένου τοῦ Μ.Τ. (δέν νομίζω ὅτι ὁ τόνος τοῦ κειμένου μου θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι παραβιάζει τή στοιχειώδη εὐπρέπεια, ἐνῶ νομίζω ὅτι τήν παραβιάζει ὁ τόνος τοῦ κειμένου τοῦ Μ.Τ.)· ἐννοῶ κυρίως τήν ἀνάγκη, ἕνα περιοδικό πού δηλώνει ὅτι ἐπιθυμεῖ νά προωθήσει τόν διάλογο, νά ἐλέγχει τά ἄρθρα πού τοῦ ἀποστέλλονται πρὸς δημοσίευση καί νά κρίνει ἂν πράγματι τόν προωθοῦν. Φυσικά ἀναφέρομαι σέ κρίση ὄχι τῶν ἰδεῶν ἀλλά τῶν πραγματικῶν στοιχείων τοῦ κειμένου. Ὅπως σωστά σημειώνει στό σημείωμά του τό περιοδικό, ἡ κρίση δέν εἶναι ποινή καί ὁ καθέννας ἔχει τήν εὐθύνη τῆς κρίσης του. Ἄλλά φαίνεται ὅτι στή συγκεκριμένη περίπτωση δέν ἔγινε αἰσθητή στό περιοδικό ἡ ἀνάγκη μιᾶς κρίσης.

Μέ τό κείμενο τοῦ Μ.Τ. δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει διάλογος, γιατί προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη ἑνός διαλόγου εἶναι ἡ κατανόηση τῶν ἀπόψεων τοῦ ἄλλου. Ὁ Μ.Τ. δέν ἔχει κα-

ταλάβει τί λέει τό ἄρθρο μου, πράγμα πού δέν ὀφείλεται, πιστεύω, σέ ἀνικανότητά μου νά διατυπώσω μέ σαφήνεια τίς ἰδέες μου. Ἔτσι ἔχει κατασκευάσει μιᾶ φανταστική καί θολή εἰκόνα τῶν ἀπόψεών μου, τήν ὁποία ἐπιχειρεῖ νά ἀποδείξει λανθασμένη. Ἄλλά ἀκόμη καί ἂν ἡ εἰκόνα αὐτή ἦταν πραγματική, ἡ συγκινησιακή φόρτιση τοῦ κειμένου του (πού εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπ' ὅσο θά μπορούσε νά δικαιολογήσει ἡ διαφωνία του μέ τίς θέσεις μου), οἱ συγχύσεις, οἱ ἀντιφάσεις καί τά λάθη του, ἐλάχιστα ἐπιτρέπουν νά παρακολουθήσει κανεῖς τή συλλογιστική του. Θά σχολιάσω ὀρισμένα μόνο σημεία τοῦ ἄρθρου του, τά ὁποῖα μοῦ δίνουν τήν ἀφορμή νά κάνω μερικές συμπληρωματικές παρατηρήσεις ὡς πρὸς τό θέμα τῶν σχέσεων τῆς θεωρίας μέ τήν κριτική.

1. Τό κύριο λάθος τοῦ Μ.Τ. εἶναι ἡ διαπίστωσή του ὅτι στό κείμενό μου διατυπώνεται μιᾶ ἀρνητική θέση γιά τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας. «Τό ἄρθρο τοῦ Νάσου Βαγενᾶ», γράφει, «ἀσχολεῖται [...] μέ τήν ἀμφισβήτηση τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας γενικότερα στόν δυτικό κόσμον καί εἰδικότερα στήν Ἑλλάδα» (Τσιανίκας, σ. 65)· καί παρακάτω: ὁ Ν.Β. «ἀπορρίπτοντας τή θεωρία ὡς κάτι ὀλοκληρωτικό βάζει στή θέση τῆς τῆς κριτικῆς» (σ. 70)· ὅπως εἶναι λανθασμένη ἡ πεποιθήσή του ὅτι διαχωρίζω τή θεωρία ἀπό τή φιλολογία (σ. 65). Μιά φύχραιμη ἀνάγνωση τοῦ ἄρθρου μου δείχνει ὅτι οὔτε ἀμφισβητῶ τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας γενικά, οὔτε τήν ἀπορρίπτω ὡς κάτι τό ὀλοκληρωτικό. Αὐτό πρὸς τό ὁποῖο στρέφεται ἡ κριτική μου δέν εἶναι ἡ θεωρία ἀλλά ἡ ὀλοκληρωτική χρήση τῆς θεωρίας, ἡ κατάχρησή της. Τό ὑπογραμμίζω αὐτό ἤδη ἀπό τήν ἀρχή τοῦ κειμένου μου: «Ἐπειδὴ στίς κριτικές μας συ-

ζητήσεις», γράφω, (καί όχι μόνο σ' αυτές) ή λέξη θεωρία και τά παράγωγά της χρησιμοποιούνται πολύ συχνά και μέ ποικίλο περιεχόμενο, θά ήθελα νά διευκρινίσω, γιά ν' αποφύγω τίς παρεξηγήσεις, τί έννοώ μέ τόν όρο θεωρία. 'Οπωσδήποτε δέν έννοώ τό είδος τής κριτικής πού προχωρεί σέ πραγματιστικές γενικεύσεις και θεωρητικοποιήσεις, ούτε τήν εφαρμογή κριτικών τρόπων διαμορφωμένων μέ τή σύμπραξη του περιεχομένου και τών μεθόδων άλλων γνωστικών πεδίων (τής κοινωνιολογίας, τής ψυχανάλυσης κ.τ.λ.), έφόσον ή σύμπραξη αυτή πραγματοποιείται μέσα στό έδαφος τής λογοτεχνίας» (Βαγενάς, σ. 69).

Μέ άλλα λόγια, θεωρώ ολοκληρωτική λογοτεχνική θεωρία τή θεωρία εκείνη πού διαμορφώνει τίς άρχές της συνομιλώντας μέ τά πορίσματα άλλων επιστημών του ανθρώπου άπό μία θέση πού βρίσκεται έξω από τή λογοτεχνική περιοχή και μέσα στην περιοχή τής άλλης επιστήμης· δηλαδή από μία θέση, όπου ή συνομιλία αυτή μετατρέπεται σέ συζήτηση κοινωνιολογική, ψυχαναλυτική κ.τ.λ. (γιά τήν ακρίβεια, ή θεωρία αυτή δέν θά μπορούσε νά ονομαστεί λογοτεχνική). 'Ακόμη, θεωρώ ολοκληρωτική λογοτεχνική θεωρία εκείνη τή θεωρία, πού συγκροτεί τό σύστημά της από έσωτερικά στοιχεία τών λογοτεχνικών έργων (αυτό πού ό Τζβετάν Γοντορόφ ονομάζει «ποιητική» και ό Πώλ ντε Μάν «ρητορική»), έφόσον ή θεωρία αυτή πιστεύει ότι οι άρχές της είναι άπόλυτες, ότι ή έγκυρότητά τους «δέν έχει ισχύ μόνο γιά τήν έποχή της ή γιά περισσότερες έποχές και γιά συγκεκριμένες αναγνωστικές κοινότητες, αλλά παραμένει πάντοτε άμετάβλητη» (Βαγενάς, σ. 69). Και τούτο, έπειδή πιστεύω ότι δέν υπάρχουν άπόλυτα αντικειμενικές, όντολογικές ιδιότητες του κειμένου· και ότι κάθε άνίχνευση τέτοιων ιδιοτήτων είναι άπατηλή, γιατί δέν είναι παρά έρμηνευτική μορφοποίηση, αποτέλεσμα τής άναπόφευκτης «διαμεσολάβησης τών ύποκειμενικών άντιλήψεων» (σ. 71). Πιστεύω πώς όλες οι θεωρίες είναι χρήσιμες στό βαθμό πού μάς βοηθοῦν ν' απομακρυνθοῦμε από τήν ύποκειμενικότητα τών προσωπικών μας έκτιμήσεων, από τήν όποία έντούτοις είναι αυταπάτη νά νομίζουμε πώς θά μπορούσαμε ν' αποκοπούμε πλήρως. Γιά όποιον διάβασε τήν άρχή του κειμένου μου, όπου διευκρινίζω σέ ποιά μορφή θεωρίας αναφέρεται ή κριτική μου, είναι αυτονόητο ότι στή συνέχεια του κειμένου μου ό όρος θεωρία και τά παράγωγά του χρησιμοποιούνται μέ τήν ολοκληρωτική έννοια.

'Η έννοια αυτή βρίσκει βέβαια τήν πλήρη της ανάπτυξη στην πεποίθηση ότι ή θεωρία μόνη, σέ όποιο είδος της (είτε στό ποιητικό-ρητορικό είτε στή σύνδεση του ποιητικού-ρητορικού μέ τίς άλλες γνωστικές συστηματοποιήσεις) ή σέ όποια μορφή της (είτε στην ολοκληρωτική είτε στή μή ολοκληρωτική) άρκει γιά νά συνθέσει τό επιστημονικό οίκοδόμημα τής μελέτης τής λογοτεχνίας και, άκόμη, ότι οι διαστάσεις αυτού του οίκοδομήματος είναι ικανές νά καλύψουν όλο τό έμβαδόν τής κριτικής προσέγγισης ενός λογοτεχνικού έργου. Τόν σκελετό αυτού του οίκοδομήματος αποτελεί βέβαια ή ποιητική, πού είναι ή μελέτη τών λειτουργιών τής παραγωγής νοήματος του έργου, πάνω στην όποία πρέπει νά καταλήγουν όλοι οι διάυλοι έπικοινωνίας του κριτικού λόγου μέ τόν κόσμο. 'Ομως οι διάυλοι αυτοί είναι περισσότεροι από τόν αριθμό τών συστηματοποιημένων γνωστικών πεδίων, άκόμη κι άν σ' αυτόν προστεθεί ό αριθμός τών δυνατών συνεργασιών μεταξύ τους. 'Υπάρχουν και άλλα στοιχεία του έργου, άπρόβλεπτα ή δυ-

σταξιμόμητα, πού δέν επιδέχονται θεωρητική συστηματοποίηση, τά όποια μπορεί νά έχουν σημασία γιά μία πλήρη έπιστημονική προσέγγιση του έργου. Τό επιστημονικό πεδίο ένδιαφέροντος τών λογοτεχνικών σπουδών είναι λοιπόν ευρύτερο από εκείνο τής θεωρίας, γι' αυτό οι όροι θεωρία, ποιητική ή ρητορική, πού χρησιμοποιούνται στίς σημερινές κριτικές συζητήσεις, είναι περιοριστικοί γιά όποιον έπιθυμεί ν' αναφερθεί σέ όλο τόν ιστό τής επιστημονικής προσέγγισης ενός λογοτεχνικού έργου. Αυτός είναι ό λόγος πού πιστεύω ότι ό καταλληλότερος όρος γιά νά δηλωθεί αυτός ό ιστός είναι ό όρος φιλολογία (Βαγενάς, σσ. 71 και 72). Και έπειδή, όπως είπαμε, ή επιστημονική προσέγγιση δέν είναι ικανή νά ξανατλήσει τήν κριτική προσέγγιση ενός έργου, ό όρος φιλολογία είναι κι αυτός περιοριστικός, όταν χρησιμοποιείται γιά νά δηλώσει τήν έννοια του όρου κριτική. Κατά μείζονα λόγο είναι περιοριστική ή ταύτιση τών όρων θεωρία, ποιητική ή ρητορική μέ τόν όρο κριτική, πού παρατηρείται συχνά σήμερα· όπως είναι περιοριστική ή χρήση του ζεύγους ποιητική-έρμηνευτική ή ρητορική-έρμηνευτική, όταν έπιδιώκεται νά δηλωθεί τό πλήρες φάσμα τής λειτουργίας του κριτικού λόγου, άφου τό έτυμο τών όρων, πού συνθέτουν αυτά τά ζεύγη, δέν περιέχει τήν έννοια τής αξιολόγησης, πού αποτελεί τήν ολοκλήρωση τής κριτικής πράξης. Τό φάσμα αυτό τό καλύπτει ικανοποιητικότερα τό ζεύγος τών όρων φιλολογία-κριτική.

2. 'Ο Μ.Τ. μέ χαρακτηρίζει θιασώτη μιās κριτικής «ιθαγένειας» (Τσιανίνας, σ. 70), όπαδό μιās έπικρατούσας έλληνικής παράδοσης, τήν όποία θεωρεί άντιθεωρητική (σ. 70) και περιορισμένη στό στενά έλληνικά της όρια και στίς «έθνικές προκαταλήψεις» και «καταχρήσεις» της (σ. 67), άνθρωπο πού έπιχειρεί «νά άποτρέψει τούς άναγνώστες από τά κείμενα πού μάς έρχονται 'άπ' έξω» (σ. 71). Αυτό δέν τόν έμποδίζει, τήν ίδια στιγμή, νά παρατηρεί ότι «ή έλληνική παραδοσιακή φιλολογία |είναι| κατεξοχήν ευρωπαϊκό κατασκευάσμα» (σ. 66), δηλαδή άντιιθαγενής, και νά υπογραμμίζει τήν εξάρτηση του κειμένου μου από ξένα κείμενα («και άν άκόμη |ό Ν.Β.| δέν είχε καταφύγει στην άντίστοιχη ευρωπαϊκή και άμερικανική 'βοήθεια'»· «καταφεύγοντας στον πιό ισχυρό και περιοριστικό άμερικανικό όρισμό», σ. 66). Ούτε ή λέξη ιθαγένεια (ή κάποιο συνώνυμό της) ούτε ή έθνική παράδοση αναφέρονται στό κείμενό μου· ούτε, άκόμη, υπάρχει κάποια προτροπή γιά προσκόλληση σ' αυτήν. 'Απεναντίας θά μπορούσε κανείς νά μέ κατηγορήσει ότι άντλώ τά κύρια έπιχειρήματά μου άποκλειστικά από κείμενα πού μάς έρχονται απέξω· όχι βέβαια από εκείνα πού διαμόρφωσαν τήν έλληνική παραδοσιακή φιλολογία, αλλά από κριτικές ιδέες τής τελευταίας ώρας: ό Στάνλεϋ Φίς, στίς άπόψεις του όποιου αναφέρομαι περισσότερο, είναι από τούς κύριους πρωταγωνιστές τών σύγχρονων θεωρητικών αναζητήσεων. 'Αλλά ό Μ.Τ. δέν φαίνεται νά ύποβλήθηκε στον κόπο νά διαβάσει τή συζήτηση (1982-85), στην όποια παραπέμνω, ούτε τά άλλα βιβλία πού αναφέρω, τά όποια δημοσιεύτηκαν έπειτα από τό 1985. 'Ολες οι παραπομπές του είναι σέ κείμενα πριν από τό 1982.

'Η διαπίστωση ότι ή έλληνική κριτική είναι άντιθεωρητική δηλώνει βέβαια, έξ άντιδιαστολής, ότι ή ξένη κριτική δέν διακατέχεται από άδιαφορία γιά τή θεωρία. 'Ομως γιά όσους παρακολουθοῦν τίς τελευταίες κατευθύνσεις στον χώρο τής ξένης κριτικής, είναι φανερό ότι αυτή ή διαπίστωση αναπαράγει

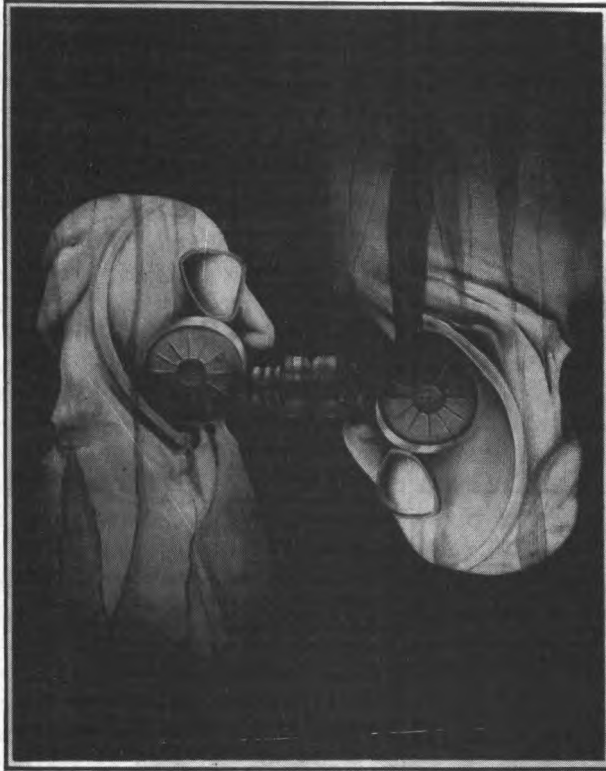
ανάλογες διαπιστώσεις ξένων κριτικών για τη δική τους κριτική παράδοση. Αυτό και μόνο είναι αρκετό για να δείξει ότι η αντιθεωρητικότητα που ανακαλύπτουν οι θεωρητικοί μας στην ελληνική κριτική, εάν είναι όντως πραγματική, δεν αποτελεί ιδιότητα μόνο της ελληνικής κριτικής· όποτε τό να θεωρείται αποκλειστικά ή κυρίως ελληνικό γνώρισμα είναι λάθος. Όσο για τό συμπέρασμα ότι ένα κύριο χαρακτηριστικό της κριτικής μας είναι ότι αποφεύγει τήν έπαφή με τίς ξένες ιδέες, αυτό είναι ένα λανθασμένο συμπέρασμα πού επαναλαμβάνουν όσοι έχουν διαβάσει ελάχιστα (και από τό λιγότερο αξιόλογα) κριτικά μας κείμενα και άγνοούν τήν πολιτιστική μας ιστορία. Η ελληνική λογοτεχνική κριτική κάθε άλλο παρά έπιφυλακτική είναι στίς σχέσεις της με τήν ξένη κριτική. Από τίς άρχές της ως σήμερα διαμορφώνεται κυρίως μέσα από τήν έπικοινωνία της με αυτήν. Ο Σολωμός, ό Στάης, ό Άσώπιος, ό Πολυλάς, ό Ζαμπέλιος, ό Δ.Ν. Βερναρδάκης, ό Ροΐδης, ό Βλάχος, ό Καλοσγούρος, ό Παλαμάς, ό Άποστολάκης, ό Βάρναλης, ό Άγρας, ό Παράσχος, ό Σεφέρης, ό Καραντώνης, ό Κάλας, ό Χουρμούζιος, ό Δημαράς, ό Νικολαρεΐτης — όλοι όσοι αποτελούν τήν κυρίαρχη κριτική μας παράδοση (και όχι μόνο αυτοί), έγραψαν τό έργο τους βασιζόμενοι στην ξένη τους παιδεία, συνομιλώντας (λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιητικά) με τά ξένα κείμενα της έποχής τους, χωρίς άργοπορία ή χωρίς άδικαιολόγητη άργοπορία· δηλαδή με άργοπορία φυσική, αίτιολογημένη από τίς ιστορικές συνθήκες της κάθε έποχής και από τίς έκάστοτε δυνατότητες έπικοινωνίας. Και είναι φυσικό ή συνομιλία αυτή να αντανακλά, λιγότερο ή περισσότερο (όμως ικανοποιητικά, αν κρίνουμε αναλογικά, με γνώμονα τά πολιτισμικά δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας), και τίς θεωρητικές αναζητήσεις των προτύπων τους. Οί περισσότεροι αξιόλογοι Έλληνες κριτικοί χρησιμοποιούσαν τή θεωρία — αυτό πού στον καιρό τους ήταν θεωρία, γιατί βέβαια τό αντικείμενο της λογοτεχνικής θεωρίας αλλάζει ριζικά από έποχή σε έποχή. (Οί θεωρητικοί μας δεν φαίνονται να τό έχουν αντίληφθει αυτό. Έτσι μιλούν για αντιθεωρητικότητα της ελληνικής κριτικής παράδοσης έχοντας στό νου τους μόνο εκείνο πού αυτοί θεωρούν θεωρία, δηλαδή τή σύγχρονη λογοτεχνική θεωρία, και για τήν άκρίβεια ένα μόνο μέρος από τή θεωρία αυτή.)

Για να περιοριστώ μόνο στίς κριτικές μας διαμάχες: θεωρητική είναι ή «συζήτηση» Πολυλά-Ζαμπελίου (κυρίως από τήν πλευρά του Ζαμπελίου, πού άπορρίπτει τήν ώριμη ποίηση του Σολωμού με κριτήριο ένα θεωρητικό του σχήμα για τίς ποιητικές ήλικίες των έθνων)· θεωρητική είναι ή διαμάχη Ροΐδη-Βλάχου (θεωρία του περιβάλλοντος)· ή διαφωνία μιας μαρξίζουσας θεωρίας με μιάν ιδεαλιστική θεωρία ύπαγορεύει τήν έπίθεση του Βάρναλη έναντίον του Άποστολάκη (θεωρητική είναι, άλλωστε, όλη ή ελληνική μαρξιστική κριτική)· συνομιλία μιας μοντέρνας θεωρίας για τήν ποίηση με μιάν νεοκαντιανή λογοτεχνική θεωρία είναι ό διάλογος του Σεφέρη με τον Τσάτσο. Η χρήση της θεωρίας στην κριτική πράξη είναι τέτοια, ώστε, τό 1926, ό Σεφέρης, με άφορμή προφανώς τή διαμάχη του Βάρναλη με τον Άποστολάκη, να γράφει: «Η κριτική στην Ελλάδα είναι ύδροκέφαλη· πηγάζει από θεωρίες, φιλοσοφίες, μεταφυσικές· είναι άφηρημένη, δεν έχει τραφεί από έργα, ίσως γιατί είναι τόσο λίγα. Έτσι πού είναι τά πράγματα, μοιάζουμε να θέλουμε να πάμε από τήν κριτική στην δημιουργία, όχι από τή δημιουργία στην κριτική. Η κρι-

τική μας, τέτοια πού είναι, όταν τήν εφαρμόζουμε στην καθημερινή λογοτεχνική παραγωγή, μοιάζει με τό πουκάμισο ενός μεγάλου πού θά θέλαμε να τό φορέσουμε σ' ένα νήπιο».¹

Αυτά γράφει ό Σεφέρης για τήν παλαιότερη ελληνική κριτική. Όσο για τήν αντιθεωρητικότητα της σημερινής φιλολογίας και κριτικής μας, τήν όποία διαπιστώνουν εν χορώ οι θεωρητικοί μας, νομίζω πώς είναι ασφαλέστερες οι εκτιμήσεις ενός από τους πρωτοστάτες της εισαγωγής των σύγχρονων θεωρητικών κατευθύνσεων στη χώρα μας (στίς όποίες παραπέμπω στό άρθρο μου) από τίς από μνήμης διαπιστώσεις τους. Η θεωρητική μας δραστηριότητα είναι αισθητή ήδη από τά μέσα της δεκαετίας του '70, και είναι, σήμερα, για όσους έχουν μιάν ουσιαστική έπαφή με τήν πραγματικότητα, έντονη, τόσο έξω από τό πανεπιστήμιο όσο και μέσα σ' αυτό. Μιά ματιά στα προγράμματα διδασκαλίας των φιλοσοφικών μας σχολών από τό 1979 έως σήμερα, θά έδειχνε τον βαθμό ένασχόλησης της πανεπιστημιακής διδασκαλίας με τή θεωρία. Είναι ενδιαφέρουσα ή επί του θέματος διαφεύγουσα ανακρίβεια του Μ.Τ. Γράφει: «Η διαπίστωση του Ν.Β., βασισμένη στίς στατιστικές μελέτες του Ε. Καψωμένου ότι μέχρι τό 1981 υπάρχουν στα ελληνικά 70 θεωρητικής φύσεως άρθρα και βιβλία, άποδεικνύει άκριβώς ότι ή ελληνική κριτική άργοπόρησε πάρα πολύ στον τομέα αυτό» (Τσιανίκας, σ. 65). Και άμέσως παρακάτω: «Αν ή ελληνική σκέψη έμεινε κάπως πίσω στο γενικό θεωρητικό τομέα...» (σ. 65, οι ύπογραμμίσεις δικές μου). Αν ή ελληνική σκέψη έμεινε «κάπως πίσω», είναι αδύνατο να άργοπόρησε «πάρα πολύ». Τό άκριβές είναι ότι δεν έμεινε πίσω ούτε κάπως ούτε πάρα πολύ. Δέχτηκε τίς νέες αναζητήσεις σε χρόνο φυσιολογικό. Γιατί αφού ή κριτική μας δεν είναι ακόμη σε θέση να παραγάγει δική της πρωτότυπη σκέψη και είναι έξαρτημένη από τίς διακυμάνσεις της ξένης κριτικής, οι εκτιμήσεις για τον χρόνο της εισόδου και τον βαθμό του ριζώματος των νέων ιδεών στη χώρα μας θά πρέπει να γίνονται μέσα από τό πρίσμα μιας αναλογικής σύγκρισης άφ' ενός με τήν ταχύτητα και τον βαθμό της μετακένωσής τους κατά τό παρελθόν, και άφ' έτέρου με τον βαθμό της διάδοσής τους στην ίδια τή χώρα της παραγωγής τους. Οί θεωρητικοί μας μιλούν για τήν έλλειψη, και σήμερα, θεωρητικού προβληματισμού στην κριτική μας με τόνο πού ύποδηλώνει ότι ή κριτική στην Εύρώπη και τήν Άμερική άσχολεϊται σήμερα μόνο ή κυρίως με τή θεωρία. Όμως κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Αν εξετάσουμε τίς κατευθύνσεις όλου του φάσματος της σημερινής κριτικής δραστηριότητας στο έξωτερικό, θά δούμε ότι είναι ποικίλες, και ότι ή θεωρία καλύπτει ένα μόνο μέρος αυτού του φάσματος. Τό μέρος αυτό δεν είναι, αναλογικά, μεγαλύτερο από εκείνο τό μέρος της σημερινής κριτικής μας πού άσχολεϊται με τή θεωρία. Είναι πολύ διαφορετικά τό όσα παρατηρεί επί του προκειμένου, τό 1984, ό Ζενέτ: «Δύσκολα αντιλαμβάνομαι, λόγου χάρη, πού (διάβολε) 'οί φορμαλισμοί' βρίσκονται 'εδώ και είκοσι χρόνια στην έξουσία'. Ο μυστηριώδης πληθυντικός και ή φαιδρή χρονολογική άκρίβεια αναφέρονται εδώ, φαντάζομαι, για να έπιτείνουν τήν άληθοφάνεια των λεγομένων (τό χτένισμα της άληθοφάνειας, θά 'λεγε ό Μπάρτ), τό σύνολο όμως μου φαίνεται άπλούστατα ψευδές. Από τά 1964 (αν μετρώ καλά), όπως

1. *Μέρες Α*, Αθήνα 1975, σ. 45.

καί πριν από τά 1964, εκείνο πού 'βρίσκεται στην εξουσία' δηλαδή σέ θέση ισχύος στους κύριους στρατηγικούς χώρους τών λογοτεχνικών μας σπουδών, είναι ακόμη εύρύτατα —στή Γαλλία καί άλλοι, αλλά στή Γαλλία περισσότερο απ' ό,τι άλλοι— ή ιστορία τής λογοτεχνίας έτσι όπως συγκροτήθηκε άλλοτε από τόν Λανσόν». ² 'Η αποκλειστική ένασχόληση τών θεωρητικών μας μέ τή θεωρία δέν τούς αφήνει χρόνο νά σκεφτούν ότι τά όποια συμπεράσματα (θεωρητικά καί μή) πρέπει νά στηρίζονται στή γνώση του συγκεκριμένου λογοτεχνικού καί κριτικού πεδίου· καί γνώση του πεδίου σημαίνει όχι χτένισμα τών μύθων τής κοινής γνώμης αλλά μελέτη τών κειμένων συνοδευόμενη από έγρηγορη κριτική ματιά καί έπαρκή ιστορική αίσθηση.

3. 'Η σύγχυση του Μ.Τ. γίνεται εμφανέστατη στον τρόπο μέ τόν όποιο χρησιμοποιεί τις απόψεις του Ρολάν Μπάρτ. Πιστεύοντας ότι έχει ανακαλύψει ένα λάθος στην περιγραφή μου τών απόψεων πού διατυπώνει ο Μπάρτ στο δοκίμιό του «Τί είναι ή κριτική;», παρασύρεται σέ μία παρέμβαση, άσχετη στο μεγαλύτερο μέρος της μέ τό θέμα, οι θέσεις τής όποιας —στον βαθμό πού μπορεί κανείς νά τις παρακολουθήσει— τόν οδηγούν, χωρίς νά τό αντιληφθεί, στους αντίποδες τών απόψεων πού θέλει νά υποστηρίξει. Τό χωρίο μου, στο όποιο ανακαλύπτει τό λάθος, είναι τό εξής: «'Η άποψη του Μπάρτ ότι ή κριτική δέν είναι παρά μία μεταγλώσσα, ένα ιδίωμα πού άσχολεϊται μόνο μέ τή γλώσσα τής λογοτεχνίας καί καθόλου μέ τόν κόσμο, αποκλειστικά μέ τό σύστημα καί καθόλου μέ τό μήνυμα, υποστηρίζει μία κολοβωμένη, άνολοκλήρωτη κριτική πράξη». 'Ο Μ.Τ. έντοπίζει τό λάθος στή διαπίστωσή μου ότι για τόν Μπάρτ ή κριτική δέν πρέπει ν' άσχολεϊται μέ τόν κόσμο, ένω στο κείμενο του ο Μπάρτ λέει ότι πρέπει νά ενδιαφέρεται καί για τόν κόσμο. Καί ανακαλύπτει τήν αίτία του λάθους μου στην αυθαίρετη, κατά τή γνώμη του, έρμηνεία

μου τών μπαρτικων δρων «σύστημα» καί «μεταγλώσσα». Για νά βρεί τήν αίτία αυτής τής παρερμηνείας επιχειρεί μία σκοτεινή περιδιάβαση σέ διάφορα κείμενα του Μπάρτ, όπου άπαντούν αυτοί οι όροι, λησμονώντας έντούτους να έπισκεφθεί τό ίδιο τό δοκίμιο του Μπάρτ, για τό όποιο ο λόγος. Στην έπιθυμία του μάλιστα νά υπογραμμίσει τό λάθος μου αναφέρει όσα σημειώνει για τό κείμενο αυτό του Μπάρτ μία μελετήτρια του από τή μακρινή Βραζιλία.

“Ενας από τούς λιγότερο άνασφαλείς τρόπους για νά βρούμε τό νόημα ενός κειμένου είναι νά διαβάσουμε τό ίδιο τό κείμενο. 'Ο Μ.Τ., αντί νά καταπονείται μέ τή βοήθεια άμφιβόλου όράσεως όδηγών σέ δύσβατες άμαζόνιες περιπλανήσεις, θά μπορούσε νά είχε διαβάσει ο ίδιος τό «Τί είναι ή κριτική;» καί νά έβγαζε τά δικά του συμπεράσματα. Θα διαπίστωνε τότε ότι τό χωρίο μου δέν είναι ένα σχόλιο πάνω στο κείμενο του Μπάρτ, αλλά μία συνοπτική περιγραφή τών θέσεων του Μπάρτ μέ τά ίδια τά λόγια του κειμένου του. Νά τί γράφει ο Μπάρτ: «'Ο κόσμος ύπάρχει καί ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τή γλώσσα· αυτός είναι ο όρισμός τής λογοτεχνίας. Τό αντικείμενο τής κριτικής είναι πολύ διαφορετικό· δέν άσχολεϊται μέ τόν 'κόσμο', αλλά μέ γλωσσικές διατυπώσεις πού έγιναν από άλλους· είναι ένα σχόλιο πάνω σ' ένα σχόλιο, μία δευτερογενής γλώσσα (όπως θά έλεγαν οι λογικοί) [...]· κατά συνέπεια, εάν ή κριτική είναι μόνο μεταγλώσσα, ή άποστολή της δέν είναι ν' ανακαλύψει μορφές 'άλήθειας', αλλά μορφές 'έγκυρότητας' [...]. 'Η κριτική γραφή, όπως καί ή λογική γραφή, δέν μπορεί νά είναι τίποτε άλλο από ταυτολογία [...]. Ούτως έχόντων τών πραγμάτων ο κριτικός δέν καλείται νά άνασυνθέσει τό μήνυμα του έργου, αλλά μόνο τό σύστημά του· άκριβώς όπως κι ο γλωσσολόγος δέν καλείται ν' άποκρυπτογραφήσει τό νόημα μιας πρότασης, αλλά νά καθορίσει τή μορφική δομή πού τής επιτρέπει τή μεταβίβαση του νοήματος». ³ Θα πρέπει κανείς νά μήν έχει καταλάβει τί άκριβώς λέει έδώ ο Μπάρτ, για νά μήν αντιληφθεί ότι τά όσα γράφει για τά δύο είδη σχέσεων, πού πρέπει ή κριτική νά λαμβάνει ύπόψη της («τή σχέση τής κριτικής γλώσσας μέ τή γλώσσα του υπό εξέταση συγγραφέα καί τή σχέση μεταξύ αυτής τής τελευταίας μέ τόν κόσμο»), πρέπει νά ιδωθούν μέσα από τήν προοπτική αυτής τής «λογικού» τύπου λειτουργίας, πού δέν άσχολεϊται μέ τήν αντίστοιχία μεταξύ λογοτεχνικής γλώσσας καί πραγματικότητας, αλλά μέ τή συνέπεια του σημειακού συστήματος του λογοτεχνικού έργου. Καί αν θά έπρεπε όπωσδήποτε για τήν κατανόηση αυτών τών σχέσεων νά ζητήσουμε έξωτερική βοήθεια, ύπάρχει έγκυρότερη έπεξήγησή τους από εκείνη πού μάς δίνει ο ίδιος ο Μπάρτ; Νά, λ.χ., τί γράφει, τήν ίδια εποχή, στον πρόλογό του στην ιταλική μετάφραση του *Κριτική καί άλήθεια*: «'Η μεγάλη ανάπτυξη τής γλωσσολογίας έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μίαν έπιστήμη του λογοτεχνικού λόγου, πράγμα πού σημαίνει τό άδειασμα τής λογοτε-

2. Gerard Genette-Marc Fumaroli, «Πώς νά μιλήσουμε για τή λογοτεχνία;», μετάφραση Λίζυ Τσιριμώκου, *Πολίτης*, τεύχ. 69-70 ('Οκτώβριος 1985), σ. 94.

3. «'Η κριτική ως γλώσσα», στον συλλογικό τόμο *Δοκίμια για τή λογοτεχνία καί τήν κριτική*, επιμέλεια-μετάφραση Σπύρος Τσακινιάς, 'Αθήνα 1984, σσ. 137-140. Τό δοκίμιο περιλαμβάνεται στα *Essais critiques* του Μπάρτ (Paris 1964) μέ τόν τίτλο «Τί είναι ή κριτική;».

χνίας από τό βιογραφικό, τό ιδεϊκό, τό ούμανιστικό της περιεχόμενο».⁴

Ἡ ἀναφορά τοῦ Μ.Τ. στόν Ρολάν Μπάρτ εἶναι χαρακτηριστική τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο γίνονται δεχτές στόν τόπο μας ἀπό πολλούς —κυρίως τόν τελευταῖο καιρό— οἱ ξένες ιδέες. Πρόκειται γι' αὐτό πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ ὁ φετιχισμός τοῦ ὀνόματος: ὁ ἐκστατικός θαυμασμός καί ἡ λατρευτική στάση μπροστά σέ ἔργα πού φέρουν περιώνυμη ὑπογραφή (ἀκόμη κι ἂν τά ἔργα αὐτά ἀναγγέλλουν τόν θάνατο τοῦ συγγραφέα), ἡ ἀναστολή κάθε κριτικῆς διάθεσης ἀπέναντι σέ κείμενα πού τό κύρος τῶν συγγραφέων τους θεωρεῖται ἢ εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ἔτσι τά ἔργα αὐτά, ἀντί νά γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς συνομιλίας, μεταβάλλονται σέ ἱερά βιβλία, καί ἡ ὁποιαδήποτε ἐπιφύλαξη ἢ διαφωνία μέ κάποιες ἀπό τίς ἀπόψεις πού περιέχουν χαρακτηρίζεται ἐνέργεια αἰρετική πού ἀναθεματίζεται ἱερομανῶς ἀπό τούς φύλακες τῆς ὀρθοδοξίας.⁵

Ὁ Μπάρτ εἶναι βέβαια ἕνας ἀπό τούς εὐφυέστερους κριτικούς τῆς ἐποχῆς μας, καί οἱ ιδέες του συνεισέφεραν πολλά στήν ἀνανέωση τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν. Ὅμως τό ἔργο του, πού κινεῖται μέ μιάν ἀνεση ἀνησυχητική σ' ἕνα πλῆθος γνωστικῶν πεδίων καί μεθόδων, περιέχει σκοτεινά σημεῖα καί ἐσωτερικές ἀσυμφωνίες, τίς ὁποῖες δέν πρέπει νά παραβλέπει κανείς, ἂν θέλει νά συνομιλήσει ἐπωφελῶς μέ αὐτό. Γιά νά ἀναφέρω δύο παραδείγματα. Γιά τόν Μπάρτ τό ὄλο σύστημα τῶν σημείων πού συνθέτουν τόν πολιτισμό μας δέν ἔχει ἐξωτερική ἀναφορά: ἡ λογοτεχνία εἶναι ἕνα ἀπατηλό σύστημα παραγωγῆς νοήματος, γιατί τό νόημά της δέν εἶναι παρά μήνυμα τῆς διαδικασίας παραγωγῆς τοῦ νοήματος τῶν πραγμάτων, ὄχι τοῦ ἴδιου τοῦ νοήματος τῶν πραγμάτων. Μέ ἄλλα λόγια δέν ὑπάρχει σημαίνονο. Αὐτό ὅμως δέν τόν ἐμποδίζει, ὅταν πρόκειται νά κινηθεῖ στίς διάφορες περιοχές τῶν πολιτισμικῶν ἐκφράσεων, νά βγαίνει ἔξω ἀπό τήν περιοχή τοῦ σημαίνοντος. Ἀκόμη: ὁ Μπάρτ, πού μέ τόση ἐπιμονή καταγγέλλει τίς μυθολογήσεις καί τίς ρητορείες, δέν κατορθώνει πάντοτε νά τίς ἀποφύγει. Εἶναι κοινή τακτική γιά τόν κριτικό ν' ἀναφέρεται σέ ιδέες πού δέν τοῦ εἶναι ἀρεστές μέ τόν καταφρονητικό ὄρο «ἰδεολογία», καί νά χαρακτηρίζει τίς ιδέες πού τοῦ ἀρέσουν μέ ὄρους θετικούς, ὅπως «ἐπιστήμη» ἢ «ἀλήθεια». Ἔτσι ὁ Μπάρτ ἀπό τή μιὰ ἐπισημαίνει ὅτι τό μεγάλο ἀμάρτημα τῆς κριτικῆς εἶναι ὅτι ἀποσιωπᾷ τό γεγονός ὅτι στηρίζεται σέ κάποια ἰδεολογία, καί ἀπό τήν ἄλλη δέν φαίνεται πρόθυμος νά δεχτεῖ τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς θέσης: μιᾶ ὡς ἐάν ὁ ἴδιος ἔχει κατορθώσει νά ξεφύγει ἀπό τήν ἰδεολογία.

Ἡ στάση τοῦ Μ.Τ. ἀπέναντι στό ὄνομα τοῦ Ρολάν Μπάρτ εἶναι τυπικό δείγμα φετιχιστικῆς προσήλωσης. Ὁ Μ.Τ. δέν συμφωνεῖ μέ αὐτό πού νομίζει ὅτι ἀποτελεῖ μιᾶ θέση τοῦ «Τί εἶναι ἡ κριτική;» (ὅτι ἡ κριτική μιλάει γιά τόν κόσμο), γιατί ἂν συμφωνοῦσε, τότε θά ἔπρεπε νά δεχτεῖ ὅτι ἡ κριτική θά ἔπρεπε νά προβαίνει σέ κρίσεις — ὅμως ὁ Μπάρτ ἔχει πει ἄλλο ὅτι ἡ κρίση εἶναι λογοκρισία. Ἐπειδή δέν μπορεῖ νά δεχτεῖ αὐτή τήν ἀσυνέπεια τοῦ Μπάρτ, τήν ἀπωθεῖ, καί χαρακτηρίζει τίς ἀπόψεις τοῦ «Τί εἶναι ἡ κριτική;» (πού δημοσιεύτηκε τό 1963) «πολύ πρῶιμες» (Τσιανίκας, σ. 69), λησμονώντας ὅτι σέ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης του ἔχει ὀρίσει ὡς χρονική ἀρχή τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητας τοῦ Μπάρτ τό 1942 («Γιατί, ἀπό τό 1942 ὡς τό 1980, ὁ Μπάρτ δέν ἔπαψε νά ἐνδιαφέρεται καί νά γράφει γιά λογοκρινμένους καί 'καταδικασμένους' λογοτέχνες», (σ. 67). Εἶναι ἀστεῖο νά

χαρακτηρίζει κανείς πολύ πρῶιμο τό κείμενο ἑνός ἀνθρώπου πού χρονικά ἀνήκει στό δεύτερο ἥμισυ τῆς συγγραφικῆς του ζωῆς. Γιατί ἂν οἱ ἀπόψεις τοῦ «Τί εἶναι ἡ κριτική;» εἶναι πολύ πρῶιμες, τότε εἶναι πολύ πρῶιμη ὅλη ἡ δομική περίοδος τοῦ Μπάρτ, τῆς ὁποίας τό δοκίμιο αὐτό συνοψίζει τίς βασικές θέσεις. Ἀλλά ὁ δομιστής Μπάρτ εἶναι ἕνας ὄριμος Μπάρτ, καί εἶναι ὁ Μπάρτ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπό τήν ἀποψη τῆς θεωρίας. Κι ἐδῶ βρίσκει τό κεντρικό σημεῖο τῆς σύγχυσης τοῦ Μ.Τ.: ὅτι προσπαθεῖ νά ὑπερασπιστεῖ τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας ὄχι μέ τίς δομικές θέσεις τοῦ Μπάρτ, πού ἐκφράζουν τά αἰτήματα τῆς ἐπιστημονικῆς του περιόδου, ἀλλά μέ ἀπόψεις ἀπό τήν τελευταία του περίοδο (κυρίως μέ τήν ἔννοια τῆς «ἀπόλαυσης» τοῦ κειμένου), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τήν ἐγκατάλειψη τῶν ἐπιστημονικῶν φιλοδοξιῶν του. Ὁ Μ.Τ. πού, μέ τήν ἐνθερμῆ του ὑπεράσπιση τῆς θεωρίας, δηλώνει τήν ἀποστροφή του γιά τόν ἱμπερσοσιονισμό, δέν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ Μπάρτ μέ τίς μεταδομικές του κατευθύνσεις γίνεται ὁ κήρυκας ἑνός νέου ἱμπερσοσιονισμοῦ καί μιᾶς κριτικῆς πού ἀποτελεῖ ἀνανεωμένη ἐκδοχή (διανθισμένη μέ γλωσσολογική ὀρολογία) τοῦ δόγματος «ἡ τέχνη γιά τήν τέχνη» — μιᾶ λυτρωτική λύση στό ἐπιστημονικό του ἀδιέξοδο. Ὁ «θάνατος τοῦ συγγραφέα» γιά τόν Μπάρτ μεταφράζεται σέ γέννηση τοῦ ἀναγνώστη καί στήν ἡδονική ἐγκατάλειψη τοῦ τελευταίου στό ἀνέμελο παιχνίδι τοῦ σημαίνοντος. «Ὁ λόγος του», γράφει ὁ Μπάρτ γιά τόν ἑαυτό του, «εἶναι γεμάτος λέξεις πού τίς κόβει, ἂν μπορούμε νά ποῦμε κάτι τέτοιο, ἀπό τή ρίζα. Ὡστόσο στήν ἐτυμολογία δέν εἶναι ἡ ἀλήθεια οὔτε ἡ καταγωγή τῆς λέξης πού

4. Roland Barthes, *Critica e verità*, tradurioni di Clara Lusignoli e Andrea Bonomi, Torino 1969, σ. 9 (ὁ πρόλογος γράφτηκε τό 1968).

5. Βλ. καί Γ. Ἀράγης, «Ἀβασάνιστες υἱοθετήσεις», *Πολίτης* τεύχ. 67-68 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1984), σσ. 67-69.

τόν ευχαριστεί, αλλά κυρίως τό αποτέλεσμα τής υπερεντύπωσης (ή υπογράμμιση του Μπάρτ) πού ή ίδια επιβάλλει: ή λέξη αντιμετωπίζεται σάν ένα παλίμψηστο». ⁶ "Αν δέν γνωρίζουμε ότι τό χωρίο αυτό υπογράφεται από τόν Μπάρτ, θά λέγαμε πώς έχει γραφεί από τήν πένα ενός 'Ανατόλ Φράνς ή ενός "Όσκαρ Ουάιλντ.

'Αναφέρθηκα στίς δομικές θέσεις του Μπάρτ, γιατί μάς οδηγούν στην καρδιά του προβλήματος τής νεώτερης λογοτεχνικής θεωρίας: στην εφαρμογή του γλωσσολογικού προτύπου. "Ήδη από τίς αρχές του αιώνα, όταν ο Ρόμαν Γιακομπσον διατύπωσε τό αίτημα για μιάν επιστήμη τής λογοτεχνίας, αντικείμενο τής οποίας θά ήταν όχι ή λογοτεχνία αλλά ή λογοτεχνικότητα, ή στροφή προς τή σημειολογική μελέτη τής λογοτεχνίας φάνηκε πώς θά μπορούσε νά λύσει τό πρόβλημα τής κριτικής. "Όμως ή χρήση τής γλωσσολογικής μεθόδου, μέ όσα ένα μεγάλο μέρος τής μετασυσυρίας γλωσσολογίας πρεσβεύει για τίς σχέσεις του γλωσσικού σημείου μέ τήν πραγματικότητα, έκανε πολλούς νά εγκαταλείψουν κάθε έλπίδα πώς θά μπορούσαν νά μιλήσουν μέ κάποια αντικειμενικότητα για ένα λογοτεχνικό έργο, και τούς ώθησε νά χαράξουν ένα άδιαπέραστο όριο ανάμεσα στή δομή ενός έργου και τήν αξία του, ανάμεσα στην ποιητική και τήν αισθητική. "Έτσι ή σχέση τής ποιητικής προς τό έργο διαμορφώνεται πάνω στο σχήμα τής σχέσης τής γλώσσας (langue) μέ τήν όμιλία (parole). "Όπως στή γλωσσολογία, έτσι και στή μελέτη τής λογοτεχνίας, τό σύστημα και ή διαδικασία παραγωγής του νοήματος (langue) και όχι τό έργο (parole) έγινε τό κύριο αντικείμενο ενδιαφέροντος.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι τό κύριο ενδιαφέρον τής κριτικής πρέπει νά είναι στραμμένο στή γλώσσα, και ότι ένα μειονέκτημα τής παλαιότερης κριτικής ήταν ή γλωσσολογική της ύποτονια. "Όμως άλλο τόσο είναι άναμφίβολο ότι ή βοήθεια πού μπορεί νά προσφέρει στην κριτική ή γλωσσολογία είναι μερική. Τό ενδιαφέρον τής κριτικής για τή γλώσσα είναι ευρύτερο από εκείνο τής γλωσσολογίας. "Αν τό γλωσσολογικό πρότυπο μπορεί νά βοηθήσει τή μελέτη τής λογοτεχνίας, είναι γιατί περιγράφει έπακριβώς όρισμένα από τά στοιχεία πού ανήκουν στή λογοτεχνία, ⁷ και γιατί τό σύστημα τής γλώσσας αποτελεί ένα πεδίο σύγκρισης, πού μάς επιτρέπει νά δούμε μέ μεγαλύτερη άκρίβεια τό λογοτεχνικό σύστημα. Γιατί τό λογοτεχνικό σύστημα χρησιμοποιεί βέβαια ως ύλικό του τό ύλικό του γλωσσικού συστήματος, όμως δέν ταυτίζεται αλλά διαφέρει αισθητά από αυτό.

"Η διαφορά αυτή βρίσκειται στή διαφορετική στά δύο συστήματα σχέση του σημαίνοντος μέ τό σημαινόμενο. "Η σχέση αυτή είναι στην κοινή γλώσσα αυθαίρετη: διαπίστωση πού στην νεώτερη εποχή βρήκε τήν κωδικοποίησή της μέ τόν Σωσσύρ. "Απεναντίας στή γλώσσα τής λογοτεχνίας γίνεται αισθητή ως αιτιολογημένη. Μπορούμε νά πούμε ότι ή λογοτεχνικότητα, δηλαδή ή λογοτεχνία, αρχίζει από τή στιγμή πού ή σύνδεση ανάμεσα στα στοιχεία πού συνθέτουν τό γλωσσικό σημείο παύει νά είναι συμβατική και αρχίζει νά γίνεται αισθητή ως φυσική: από τή στιγμή πού τό σημαίνον και τό σημαινόμενο αρχίζουν νά μήν μπορούν νά νοηθούν χωριστά τό ένα από τό άλλο, νά άρμονίζονται τό ένα μέ τό άλλο, νά ταυτίζονται τό ένα μέ τό άλλο. "Αναφέρομαι δηλαδή στή σχέση πού άποτελεί μιάν κρατυλική λειτουργία τής γλώσσας (στήν άποψη

του Κρατύλου στον όμώνυμο πλατωνικό διάλογο ότι οι λέξεις συνδέονται μέ τά πράγματα μέ δεσμούς φυσικούς). Τό σωσσύρειο σχήμα, μέ τή διαπίστωση του για τό αυθαίρετο του σημείου, δέν εξερευνά τά αίτια τής εγκαθίδρυσης μιās τέτοιας σχέσης, μέ αποτέλεσμα οι θεωρίες τής λογοτεχνίας πού βασίζονται στην πιστή εφαρμογή του νά κρατούν άπέναντι στον κρατυλισμό μιάν στάση άμήχανη ή άπλοποιητική.

"Ο Μπάρτ, όπως είδαμε, τό 1963 ταυτίζοντας αναλογικά τόν ρόλο του κριτικού μέ εκείνον του γλωσσολόγου ζητούσε από τήν κριτική μιάν σημειολογική ανάλυση του κειμένου, χωρίς καμιάν άναφορά στο φαινόμενο του κρατυλισμού. Τό 1967, έντούτοις, σ' ένα δοκίμιό του για τόν Προύστ άναρωτιέται «αν είναι δυνατόν νά είσαι συγγραφέας χωρίς νά πιστεύεις, μέ κάποιο τρόπο, στή φυσική άλληλοσχέση όνομάτων και ούσιών», γιατί διαπιστώνει ότι «ή ποιητική λειτουργία, μέ τήν ευρύτερη έννοια του όρου, φαίνεται νά όρίζεται από μιάν κρατυλική συνείδηση των σημείων»: γεγονός πού τόν κάνει νά προτρέπει τόν κριτικό νά διαβάξει τή λογοτεχνία μέσα από τήν κρατυλική προοπτική και «ν' άποκρυπτογραφεί τή λογοτεχνική λέξη (πού δέν είναι καθόλου ή τρέχουσα λέξη), όχι όπως τήν έπεξηγεί τό λεξικό αλλά όπως τή δομεί ο συγγραφέας» ⁸ (βλέπουμε έδω ότι ο συγγραφέας δέν έχει ακόμη πεθάνει). "Ο Μπάρτ θεωρεί ως αίτια τής διαμόρφωσης μιās κρατυλικής συνείδησης στον συγγραφέα τήν πίστη στον «μεγάλο αιώνιο μύθο πού θέλει τή 'γλώσσα' νά μιμείται τίς ιδέες». ⁹ Και είναι άκριβώς αυτή ή πίστη, τήν όποία ο Μπάρτ φαίνεται νά άσπάζεται, πού κάνει τόν Ντε Μάν νά διακρίνει μιάν αντιφατικότητα στο παραπάνω χωρίο από τό δοκίμιό του για τόν Προύστ: αν ή κρατυλική συνείδηση είναι μυθική συνείδηση, τότε δέν είναι παρά ή προβολή μιās έπιθυμίας πού δέν βρίσκει έπιβεβαίωση στην πραγματικότητα, ¹⁰ και συνεπώς ο Μπάρτ δέν θά έπρεπε νά φαίνεται ότι πιστεύει σ' αυτήν. "Ο Ντε Μάν, έπικαλούμενος και τήν άποψη του Ζενέτ ότι ή κρατυλική συνείδηση είναι προϊόν γλωσσικής φαντασίας και όχι μιās φυσικής σχέσης τής γλώσσας μέ τόν κόσμο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο κρατυλισμός «είναι μιάν ρητορική μάλλον παρά μιάν αισθητική λειτουργία τής γλώσσας»: δηλαδή ένα γλωσσικό φαινόμενο «πού λειτουργεί στο επίπεδο του σημαίνοντος και δέν περιέχει καμιά υπεύθυνη διαπίστωση για τή φύση του κόσμου, παρά τήν πανίσχυρη δυνατότητα νά δημιουργεί τήν αντίθετη ψευδαίσθηση». ¹¹ "Ο Ντε Μάν θεωρεί τόν κρατυλισμό ένα μόνο από τά στοιχεία πού συνθέτουν τή ρητορική ενός έργου, τήν όποία ταυτίζει μέ τή λογοτεχνικότητα και, συνεπώς, μέ τή λογοτεχνία. ¹² Και παρά τή διαφορά

6. Roland Barthes par Roland Barthes, Paris 1975, σ. 88. "Η μετάφραση είναι του Μ.Τ. (Τσιανίνας, σ. 67).

7. Nicolas Ruwet, «Linguistics and Poetics», *The Structuralist Controversy*, edited by Richard Macksey and Eugenio Donato, Baltimore 1970, σ. 297.

8. "Ο Βαθμός Μηδέν τής Γραφής - Νέα Κριτικά Δοκίμια, μετάφραση Κατερίνα Παπαϊακώβου, 'Αθήνα 1983, σσ. 160-161.

9. "Οπ.π., σ. 160.

10. Paul de Man, *The Resistance to Theory*, Minneapolis 1986, σ. 10.

11. "Οπ.π., σ. 10.

12. Paul de Man, *Allegories of Reading*, New Haven 1979, σ. 13. Βλ. και *The Resistance to Theory*, σσ. 9 και 10.

πού διακρίνει ανάμεσα στη ρητορική και την ποιητική, δέν πιστεύει ότι οι δύο αυτές λειτουργίες είναι στην ουσία τους διαφορετικές. 'Η ρητορική είναι κι αυτή μιά ένδοξο-γλωσσική λειτουργία του κειμένου, γιατί ή διαμόρφωσή της είναι αποτέλεσμα όχι του άτομικού ταλέντου του συγγραφέα, όπως φαίνεται ήκ πρώτης όψεως, αλλά «της άπατηλής χρήσης των ήμιαυτοματικών γραμματικών σχημάτων». ¹³ ('Η άμηχανία του Ντε Μάν είναι έδω φανερή: άν ή ρητορική ενός κειμένου παράγεται κατά τό ήμισυ μόνο αυτόματως από την ένέργεια των γραμματικών σχημάτων της γλώσσας του, τότε ή διαμόρφωσή της κατά τό υπόλοιπο μέρος της δέν θά πρέπει νά έχει την πηγή της έξω από τό σημειολογικό σύστημα;)' Ο Ντε Μάν δέν άρνείται βέβαια την άναφορική λειτουργία της γλώσσας, ότι ή γλώσσα μπορεί νά διατυπώσει άπόψεις για τον κόσμο. Αυτό τό όποιο άμφισβητεί είναι ή αξιολογία της γλώσσας ως πηγής γνώσης για τον κόσμο: ή γλώσσα δέν μπορεί νά μιλήσει μέ έγκυρότητα για τίποτε άλλο έκτός από τή γλώσσα, έκτός από τον ίδιο της τον έαυτό. ¹⁴ (Παρατήρηση: ή γλώσσα δέν είναι κάτι τό υπερβατικό· είναι μέρος του κόσμου, όπως και όλα τά άλλα πράγματα του κόσμου. 'Αν ή γλώσσα δέν μπορεί νά μιλήσει μέ έγκυρότητα για τά πράγματα του κόσμου, τότε δέν μπορεί νά μιλήσει μέ έγκυρότητα ούτε για τον ίδιο της τον έαυτό. Και τό αντίστροφο: άν μπορεί νά μιλήσει μέ έγκυρότητα για τον έαυτό της, τότε μπορεί νά μιλήσει μέ έγκυρότητα και για άλλα πράγματα του κόσμου.) Καθοδηγούμενος από αυτή τή συλλογιστική ο Ντε Μάν αποκλείει από την εξέταση του κειμένου κάθε αισθητικό στοιχείο, γιατί τό αισθητικό στοιχείο περιέχει έξωγλωσσικά στοιχεία, περιέχει τό έρμηνευτικό στοιχείο και, συνεπώς, τό ιδεολογικό και τό υποκειμενικό. 'Η κριτική, μέ τον τρόπο αυτό, γίνεται καθαρά ένα θέμα ρητορικής, δηλαδή τεχνικής, ανάλυσης του έργου, και έτσι επιτυγχάνεται ή πλήρης κριτική άντικειμενικότητα: «Οί τεχνικώς σωστές ρητορικές άναγνώσεις», λέει ο Ντε Μάν, «μπορεί νά είναι άνιαρές, μονότονες, άναμενόμενες και όχι εύχάριστες, όμως είναι άναντίρρητες [...] έχουν όντως άπόλυτη ισχύ». ¹⁵ ('Ερώτημα: ποιός θά κρίνει άν μιά ρητορική άνάγνωση είναι ή σωστή; Προφανώς αυτός πού κατέχει την άπόλυτη αλήθεια, δηλαδή ο Πώλ ντε Μάν. 'Ετσι ή υποκειμενικότητα, πού την έξώσαμε από την πόρτα, μπαίνει πάλι από τό παράθυρο.) 'Από έναν τέτοιο συλλογιστικό λαβύρινθο δέν μπορεί κανείς νά βγει παρά μόνο μέσα από έναν μαγικό διάδρομο. Μέ «τό γραμματικό υποκειμενο άποκομμένο από τή συνειδησή του, μέ την ποιητική ανάλυση άποκομμένη από την έρμηνευτική λειτουργία της», ή έξοδος και για τον Ντε Μάν δέν μπορεί νά είναι άλλη από την ήδονική έξοδο του Μπάρτ: από την έγκατάλειψη στο «άπρόβλεπτο παιχνίδι του λογοτεχνικού γράμματος». ¹⁶

'Αν ή λογοτεχνία αρχίζει από τή στιγμή πού ή αυθαιρεσία των γλωσσικών σημείων φαίνεται νά υποχωρεί, τότε τό κύριο καθήκον της θεωρίας της λογοτεχνίας είναι ν' άπαντήσει στο έρώτημα: πώς είναι δυνατόν νά δημιουργεί κανείς από τή συμβατική γλώσσα μιά μη συμβατική κατάσταση της γλώσσας; Πώς μπορεί νά μετατρέψει τό αυθαίρετο των σημείων σε μιά γλωσσική κατάσταση άρμονική και «φυσική»; Τήν πλήρη άπάντηση στο έρώτημα αυτό δέν είναι σε θέση νά τή δώσει καμιά θεωρητική προσέγγιση. Δέν είναι σε θέση νά τή δώσει ούτε ή σημειολογική προσέγγιση, γιατί τό πρόβλημα περιέχει και στοιχεία πού βρίσκονται έξω από τό πεδίο των έρευνητι-

κών δυνατοτήτων της. 'Οφεις μόνο του προβλήματος μπορεί κανείς νά φωτίσει, περισσότερες ή λιγότερες: όφεις κάθε φορά διαφορετικές, καθώς αλλάζει ή προοπτική των εποχών και νέα στοιχεία μπαίνουν (ένω άλλα υποχωρούν) στο πλέγμα των λογοτεχνικών σχέσεων του σημαίνοντος μέ τό σημαίνόμενο. ¹⁷

Γιά τή λογοτεχνία δέν έχει σημασία άν ή γνώση πού μάς προσφέρει ή γλώσσα για τον κόσμο δέν μπορεί νά επιβεβαιωθεί από κάποια υπερβατική αρχή. Γιατί ή λογοτεχνία μιλάει λιγότερο για την πραγματικότητα και περισσότερο για τά αισθήματα πού έχει ο άνθρωπος για την πραγματικότητα. Και τά αισθήματα αυτά είναι πραγματικά. 'Αν ή άρμονία της κρατυλικής γλώσσας είναι μιά ψευδαίσθηση πού δημιουργεί ή γλώσσα· μιά έκφραση της ανθρώπινης επιθυμίας, πού υπαγορεύεται περισσότερο από την αρχή της ήδονής παρά από την αρχή της πραγματικότητας, όπως παρατηρεί ο Ζενέτ· ¹⁸ ή έκφραση της άναζήτησης μιάς συνοχής, πού κινητήρια δύναμή της είναι ένα επιθυμητό αλλά άνύπαρκτο όντολογικό κέντρο, όπως θά έλεγε ο Ντερριντά· ¹⁹ ένα «ψυχολογικό φαινόμενο», όπως διαπιστώνει έναν αιώνα πριν από τον Ζενέτ ένας σπουδαίος 'Ελληνας θεωρητικός και κριτικός, ²⁰ τότε ή λογοτεχνικότητα δέν μπορεί νά δημιουργηθεί χωρίς τά αισθήματα του

13. *Allegories of Reading*, σ. 15.

14. *The Resistance to Theory*, σ. 11.

15. 'Οπ.π., σ. 19.

16. 'Οπ.π., σ. 70.

17. 'Ο Ζενέτ θεωρεί τον κρατυλισμό ιστορικό φαινόμενο, πού «δέν υπήρξε πάντοτε και ίσως δέν θά ύπάρχει πάντοτε» (*Mimologiques: Voyage en Cratylie*, Paris 1976, σ. 314· «Valéry and the Poetics of Language», στον τόμο *Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism*, edited by Josué V. Harari, Ithaca 1979, σ. 373). 'Εντούτοις στο παραπάνω δοκίμιό του για τον Βαλερύ θεωρεί προφανές ότι ή έννοια του κρατυλισμού «άνταποκρίνεται σε μιά σχεδόν οικουμενική επιθυμία [...], της οποίας ή αίτία παραμένει άγνωστη, όμως της οποίας τή δύναμη και την ώθηση ο καθένας μας μπορεί νά την αισθανθεί μέσα του» (σ. 361). Και σ' ένα από τά κείμενά του για τον Προύστ παρατηρεί ότι ή κρατυλική αντίληψη υπαγορεύεται «άπό μιάν επιθυμία προφανώς οικουμενική (universel)» (*Figures II*, Paris 1969, σ. 227). 'Ο κρατυλισμός είναι, πιστεύω, διαχρονικό φαινόμενο, βασικό και σταθερό χαρακτηριστικό της λογοτεχνικής γλώσσας. Αυτό πού είναι ιστορικό γεγονός είναι ή επίγνωση του φαινομένου, όχι τό ίδιο το φαινόμενο.

18. «Valéry and the Poetics of Language», σ. 361.

19. Jacques Derrida, «Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences», *The Structuralist Controversy*, σ. 248.

20. Έμμανουήλ Στάης, *Κριτική. 'Ο Λάμπρος του Σολωμού*, 'Αθήνησι 1853. 'Ο Στάης χρησιμοποιεί τό γλωσσολογικό πρότυπο (και την όρολογία του Λόκ και του Κοντιγιάκ) για νά μελετήσει τή λογοτεχνικότητα του Λάμπρου μέσα από μιά κρατυλική προοπτική, πού θά τή συναντήσουμε στον Μαλλαρμέ και στον είκοστό αιώνα. Κρατυλικές είναι και οι θεωρητικές άπόψεις του Σεφέρη για τον «συντονισμό» της «εύαισθησίας» μέ τό «ποιητικό ρήμα» (*Δοκίμιές I*, 'Αθήνα 1974, σσ. 289-290). Τόν κρατυλισμό του Σικελιανού έξετάζει ο Χ.Δ. Γουινελάς στη μελέτη του «Κρατύλος και Σικελιανός: μεταφυσική και ποίηση» (*Πολίτης*, τεύχ. 80, 'Ιούλιος 1987, σσ. 61-67). 'Ο Γουινελάς θεωρεί τον κρατυλισμό έκφραστικό γνώρισμα μιάς όρισμένης λογοτεχνικής περιόδου, της μοντερνιστικής.

συγγραφέα για τον κόσμο. Και αν η αισθητική εμπειρία, που προσφέρει ένα έργο, είναι προϊόν της λογοτεχνικότητάς του, τότε και η εμπειρία αυτή, και, συνεπώς, η καλλιτεχνική σημασία του έργου —ό προσδιορισμός της οποίας είναι ο σκοπός της λογοτεχνικής κριτικής— δεν μπορεί να διαμορφωθεί χωρίς τα αισθήματα που έχει για τον κόσμο ο αναγνώστης και ο κριτικός. Η καλλιτεχνική σημασία είναι μία αξία, και ως αξία πρέπει αναγκαστικά να κατανοηθεί στη σχέση της με τις ανθρώπινες επιθυμίες και τους ανθρώπινους σκοπούς.

Τό πρόβλημα των σχέσεων της γλώσσας με τον κόσμο είναι στην ουσία του ένα φιλοσοφικό πρόβλημα· και ως τέτοιο πρόβλημα έχει στην εποχή μας καταλάβει τό κέντρο της φιλοσοφικής έρευνας. Ήταν εύκολο ή σωσσύρεια γλωσσολογία με τις απόψεις της για τό αυθαίρετο του σημείου να συνδεθεί με τή ντισεική κριτική της μεταφυσικής και με τήν φαινομενολογία και τήν απόρριψη από αυτήν της θετικιστικής πεποίθησης για τή «φυσική στάση» προς τήν πραγματικότητα του έξω κόσμου. Άλλά μία τέτοια σύνδεση μεταβάλλει τήν εφαρμογή του γλωσσολογικού προτύπου στη λογοτεχνία από αυτό που έπρεπε να είναι (μια έσωτερική εξέταση των σημειολογικών λειτουργιών του έργου) σε μιάν εκ των άνω θεώρησή του, οδηγώντας την σε έπιστημολογικές περιοχές όντολογικές («οι 'γραμματολογίες' είναι στην πραγματικότητα μεταμφιεσμένες όντολογίες»²¹ άποτελούν, θά προσθέταμε, ιδεαλιστικούς αντιδραστηρισμούς). Με τον τρόπο αυτό ή λογοτεχνική κριτική απομακρύνεται από τό πεδίο του ενδιαφέροντός της, που είναι τό λογοτεχνικό έργο, και τίθεται στην ύπηρεσία μιās φιλοσοφικής δραστηριότητας, της φιλοσοφίας της γλώσσας· και ό λογοτεχνικός κριτικός γίνεται, κατά τήν έκφραση του Ντε Μάν, «ό σύμμαχος του φιλοσόφου στον άγώνα του τελευταίου με τούς ποιητές».²² Η λογοτεχνική θεωρία στην αποδομητική μορφή της γίνεται μία θεωρία που μπορεί να μάς πεί έλάχιστα για τό συγκεκριμένο έργο, γιατί τό μόνο που άνακαλύπτει είναι μία άδυνατότητα που ύπάρχει σε όλα τά έργα, στοιχείο που καλύπτει κάθε διαφορά ανάμεσα σ' αυτά.

Η λογοτεχνική κριτική διανύει τις τελευταίες δεκαετίες μία περίοδο μεταβατική, που σημαδεύεται από τή μεγάλη άνάπτυξη θεωρητικών άναζητήσεων, όφειλόμενη σε σημαντικό βαθμό στην άνακάλυψη από τή Δύση του έργου των Ρώσων Φορμαλιστών και των Τσέχων Δομιστών, καθώς και στους θεωρητικούς προσανατολισμούς της άγγλοσαξωνικής Νέας Κριτικής. Πολλοί χαρακτηρίζουν τήν περίοδο αυτή έπαναστατική, περιγράφοντας τήν περιοχή των λογοτεχνικών σπουδών ως ένα πεδίο μάχης με νικητές και ήττημένους και άναγγέλλοντας τή νίκη της θεωρίας επί της φιλολογίας και της κριτικής. Όρισμένοι μάλιστα μιλούν για «κοπερνίκεια έπανάσταση» στον χώρο της λογοτεχνικής κριτικής. Πρόκειται βέβαια για χαρακτηρισμό που δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με τις έπιστημολογικές και μεθοδολογικές διαφορές που ύπάρχουν ανάμεσα στις φυσικές και τις κοινωνικές έπιστήμες, όμως ένθαρρύνεται από τό γεγονός της μεγάλης άπήχησης που είχαν τά μονιστικά θεωρητικά σχήματα, τά όποια άντέδρασαν με τή μεγαλύτερη βιαιότητα στους λιμνάζοντες θετικιστικούς και έμπρεσιονιστικούς τρόπους. Δεν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή συνένεργεια των νέων θεωρητικών κατευθύνσεων έχει οδηγήσει τις λογοτεχνικές σπουδές προς μιάν ανάνεωση, γιατί έχει στρέψει τήν προσοχή της κριτικής σε περιοχές παραμελημένες και ουσιαστικότερες. Όμως οι άκρότητες όρι-

σμένων θεωρητικών άναζητήσεων, που έφτασαν στό σημείο να έκκενώσουν τό πεδίο του κριτικού ενδιαφέροντος από κάθε έμπειρικό στοιχείο, έχει οδηγήσει σε άπλουστεύσεις άνάλογες μ' εκείνες που έπεδίωκαν να έκτοπίσουν. Η κινητήρια δύναμη της κριτικής είναι βέβαια ή αντίθεση με αυτό που γίνεται αισθητό ως άνεπαρκές, μέσα από τήν όποία διαμορφώνεται τό καινούργιο. Όμως τό δημιουργικό καινούργιο, αυτό που θά καταλάβει τή θέση του παλαιού, είναι μία νέα σύνθεση, όχι ή άποκοπή από τό παραδομένο. Αυτό που συνέβη τον τελευταίο καιρό δεν είναι ή άντικατάσταση της φιλολογίας από τή θεωρία, αλλά ό έμπλουτισμός της με νέες θεωρητικές άνακαλύψεις, που συνεπάγεται μιάν ένίσχυση των δυνατοτήτων της κριτικής. Οι πλέον πρόσφατες κριτικές συζητήσεις έχουν ήδη έπισημάνει τις ύπερβολές και τά άδιέξοδα όρισμένων θεωρητικών τοποθετήσεων.²³ Τό ένδιαφέρον είναι ότι στις αντιδράσεις έναντι των των τοποθετήσεων πρωτοστατούν και όρισμένοι έξέχοντες θεωρητικοί (Φίς, Τοντορόφ κ.ά.). Γι' αυτό ή έμμογή των Έλλήνων θεωρητικών μας σε σχήματα της δεκαετίας του '60 και του '70, που βρίσκονται ήδη υπό ύποχώρηση, άποτελεί δραστηριότητα λιγότερο έκσυγχρονιστική και περισσότερο άναχρονιστική.²⁴

Οι μετακριτικές άκρότητες των μονιστικών θεωριών τις όδηγησαν σε μιά ναρκισσιστική όμφαλοσκοπία, κύριο παράγωγο της οποίας ήταν ή διαπίστωση ότι ή φύση τους είναι όμοούσια μ' εκείνη της λογοτεχνίας — παράδοξη διαπίστωση, αν σκεφτούμε ότι διατυπώνεται ταυτόχρονα με τήν έπιθυμία τους να διαμορφωθούν σε έπιστημονικό λόγο. Ό Μπάρτ άνήγειλε τή γέννηση της Γραφής και του Κειμένου με τήν κατάλυση της διάκρισης όχι μόνο ανάμεσα στην ποίηση και τήν πεζογραφία αλλά και ανάμεσα στην κριτική και τή λογοτεχνία, τήν ίδια στιγμή που ζητούσε από τήν κριτική μιά έπιστημονική, βασισμένη στό γλωσσολογικό πρότυπο, προσέγγιση της λογοτεχνίας.²⁵ Ό Ντε Μάν μιλά για τήν έπιστημονικότητα της κριτικής γλώσσας, ένω ταυτόχρονα, στηριζόμενος σε μιά προερχόμενη από τον Νίτσε και τον Ντερριντά ιδέα για τή μεταφορικότητα της γλώσσας, πιστεύει ότι ή διαφορά ανάμεσα στην λογοτεχνία και τον κριτικό λόγο είναι άπατηλή.²⁶ Ό Χάρολντ Μπλούμ έπεκτείνει τή θεωρία του για τό οιδιπόδειο

21. George Steiner, «New Movements in European Culture», *Times Literary Supplement*, January 1-7 1988, σ. 22.

22. *Allegories of Reading*, σ. 17.

23. Βλ. τά βιβλία που αναφέρω στό «Θεωρία ή κριτική;» (σσ. 68-69). Πρόσθεσε, πρόχειρα, άκόμη: *Reconstructing Literature*, edited by Laurence Lerner, Oxford 1984· William E. Cain, *The Crisis in Criticism*, Baltimore 1984· Eugene Goodheart, *The Sceptic Disposition in Contemporary Criticism*, Princeton 1984· *Criticism and Critical Theory*, edited by Jeremy Hawthorn, London 1984· Robert Scholes, *Textual Power*, New Haven 1985.

24. Γράφει ό Ντε Μάν σε άρθρο του, του 1982: «Τό κύμα του ένδιαφέροντος [για τή θεωρία] φαίνεται τώρα να ύποχωρεί, καθώς κάποιος κορεσμός ή άπογοήτευση έχει κάνει τήν εμφάνισή της, έπειτα από τον αρχικό ένθουσιασμό» (*The Resistance to Theory*, σ. 5). Ό Ντε Μάν παραπονιέται γι' αυτή τήν ύποχώρηση ήδη από τό 1979 (*Allegories of Reading*, σσ. 1-3).

25. Βλ., μεταξύ άλλων, τον πρόλογο του στό *Critica e verita* (σ. 9).

26. *Allegories of Reading*, σ. 19. Πρβλ. και *Blindness and Insight*, Minneapolis ²1983, viii-ix. Ό περιορισμός του κρατυλισμού

ἄγχος τοῦ ποιητῆ καί στόν κριτικό (γιατί διαπιστώνει ὅτι καί αὐτός διακατέχεται ἀπό τήν ἴδια ἀγωνία τοῦ ἀργοπορημένου σέ σχέση μέ τούς προηγούμενους ὁμοτέχνους του), καταλήγοντας στό συμπέρασμα ὅτι «ὄλη ἡ κριτική εἶναι ποίηση σέ πρόζα». ²⁷ Ἡ θεωρία φτάνει στό σημεῖο νά θέλει νά δώσει κατευθύνσεις καί στήν ἴδια τή λογοτεχνία. Ὁ Ζενέτ ἐπιθυμεῖ νά καταρτίσει ἕνα συνταγολόγιο λογοτεχνικῶν δυνατοτήτων γιά νά τό προσφέρει στή λογοτεχνική πρακτική πρὸς ἐκμετάλλευση. ²⁸ Ὁρισμένοι δέν διστάζουν νά παρέχουν θεραπευτικές ὁδηγίες στή λογοτεχνία μέ ἄρθρα τοῦ τύπου «Γιατί ἡ σύγχρονη ποίηση, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, εἶναι τόσο κακή, καί πῶς ὁ μεταδομισμός θά μπορούσε νά βοηθήσει» ²⁹ (ὁ τίτλος σοβαρός, χωρίς διάθεση παρωδίας). Ἀρκετοί ἀναγγέλλουν τή νίκη μιᾶς λογοτεχνικῆς ἐπανάστασης, πού ἔχει συντελεστεῖ ὄχι ἐκεῖ ὅπου ἔως τώρα διαδραματιζόνταν οἱ λογοτεχνικές ἐπαναστάσεις ἀλλά στήν περιοχὴ τῆς κριτικῆς. Ἔτσι δέν εἶναι περίεργο ὅτι γιά κάποιους ὁ μεσσιανικός ρόλος, τόν ὁποῖο ὀρισμένοι παλαιότεροι κριτικοί (ὁ Μάθιου Ἄρνολντ, ὁ Ρίτσαρντς) διέκριναν στή λογοτεχνία, ἔχει τώρα μετατοπιστεῖ στή λειτουργία τῆς κριτικῆς. «Ἡ κριτική», γράφει ὁ Τέρρυ Ἡγκλετον στό βιβλίο του γιά τόν Βάλτερ Μπένγιαμιν, «θά μπορούσε νά συντελέσει ὡς ἕνα βαθμὸ στήν ἴδια τήν ἐπιβίωσή μας». ³⁰

Σέ ὅλα αὐτά θά μπορούσε ν' ἀπαντήσει κανεὶς μέ τίς παρατηρήσεις ἑνὸς ἀνθρώπου, πού κάθε ἄλλο παρά ἀνυποψίαστος εἶναι γιά τή χρησιμότητα τῆς θεωρίας. «Τά σχολεῖα καί τά πανεπιστήμια», λέει ὁ Ἰταλο Καλβίνο, «θά πρέπει νά μᾶς βοηθοῦν νά καταλάβουμε ὅτι κανένα βιβλίο πού μιλά γιά ἕνα ἄλλο βιβλίο δέν λέει περισσότερα ἀπ' ὅσα λέει τό ἴδιο τό βιβλίο». ³¹ Ἀλλά ἂν ὁ Καλβίνο εἶναι λογοτέχνης καί θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπερασπίζεται τά συμφέροντα τῆς τάξης του, οἱ ἀπόψεις τοῦ Τοντορόφ εἶναι ὑπεράνω κάθε ὑποψίας. Καί θά πρέπει νά τίς ὑπογραμμίσουμε, γιατί ἀποτελοῦν μιὰ προβληματισμένη τοποθέτηση ἀπέναντι στίς σχέσεις τῆς θεωρίας μέ τήν κριτική. Γιά τόν Τοντορόφ ἡ ποιητική εἶναι ἕνα μόνο μέρος τῆς κριτικῆς δραστηριότητας, τό ἄλλο μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἔρμηνεα. Ποιητική καί ἔρμηνεα εἶναι συμπληρωματικές μεταξύ τους λειτουργίες, πού δέν μπορούν νά νοσηθοῦν χωριστά ἢ μιὰ ἀπό τήν ἄλλη. «Ἄν δίνουμε ἔμφαση σήμερα στήν ποιητική», γράφει τό 1968, «εἶναι γιά καθαρά στρατηγικούς λόγους [...] Μιὰ μεγάλη ἀνισορροπία ὑπέρ τῆς ἔρμηνείας χαρακτηρίζει τήν ἱστορία τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν: σ' αὐτή τήν ἀνισορροπία πρέπει ν' ἀντιταχθοῦμε καί ὄχι στήν ἔννοια τῆς ἔρμηνείας». ³² Ὅμως ὅταν, ἔπειτα ἀπό δεκαεπτὰ χρόνια, βλέπει, ἀντί γιά τή θεραπεία αὐτῆς τῆς ἀνισορροπίας, τή ζυγαριά νά ἔχει γείρει ἀπό τήν ἄλλη πλευρά καί τήν κριτική ἀπογυμνωμένη ἀπό κάθε οὐμανιστικό στοιχεῖο, ὁ Τοντορόφ δέν διστάζει νά γίνει ἐνθερμος κήρυκας μιᾶς ἐπιστροφῆς στήν ἀξιολογική διάσταση τῆς κριτικῆς: «Αὐτό πού ἐλπίζω», γράφει γιά τήν ἀμερικανική μεταδομική κριτική (καί τά βέλη του παίρνουν καί τόν Φουκώ, καί, ἔμμεσα, ὀρισμένους ἄλλους Γάλλους), «[...] εἶναι ὅτι ὄλο αὐτό τό ἀτυχές ἐπεισόδιο τῆς σύγχρονης κριτικῆς γρήγορα θά ξεχαστεῖ, ὥστε νά μπορέσουμε νά κάνουμε μιὰ νέα ἀρχή ξεκινώντας ἀπό τήν προηγούμενη ἀντίληψη τῆς κριτικῆς. Τό ἐρώτημα "Τί σημαίνει αὐτό τό κείμενο;" εἶναι ἕνα ἐρώτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, καί θά πρέπει νά προσπαθοῦμε ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτό, χωρίς νά καταφρονοῦμε κανένα ἀπό τά συμφραζόμενα

—ἱστορικά, δομικά ἢ ἄλλα— πού θά μπορούσαν νά μᾶς βοηθήσουν σ' αὐτή τήν προσπάθεια. Ἀκόμη, δέν πρέπει νά σταματᾶμε ἐκεῖ· ἕνα ἄλλο, διπλό ἐρώτημα μπορεῖ νά προστεθεῖ στήν ἀπάντηση τοῦ πρώτου ἐρωτήματος: Ἐἶναι ἀληθινό; Καί εἶναι σωστό; Μέ τόν τρόπο αὐτό θά μπορούσαμε νά ὑπερβουῦμε τήν ἄγωνα διχοτομία ἀνάμεσα στούς τεχνοκράτες κριτικούς, πού ξέρουν ἀλλά δέν σκέφτονται, καί στούς ἠθικολόγους κριτικούς, πού μιλοῦν χωρίς νά ξέρουν πολλά γιά τά ἔργα μέ τά ὁποῖα ἀσχολοῦνται. Καί ὁ λογοτεχνικός κριτικός θά μπορούσε ν' ἀρχίσει ἐπιτέλους νά παίξει τόν ρόλο πού πάντοτε ἐπεδίωκε νά παίξει, αὐτόν τοῦ συμμετόχου σ' ἕναν διπλό διάλογο: ὡς ἀναγνώστης μέ τόν συγγραφέα του· καί ὡς συγγραφέας μέ τούς ἀναγνώστες του — οἱ ὁποῖοι θά μπορούσαν ἔτσι νά γίνουν πολυαριθμότεροι». ³³

Ὁ Τοντορόφ ἀποκαλεῖ αὐτή τήν κριτική του στάση «κριτικό οὐμανισμό», ἐπεξηγώντας ὅτι τό ἐπίθετο «κριτικός» θά πρέπει νά μᾶς κάνει ιδιαίτερα προσεχτικούς στίς ἀπατηλές χρήσεις τῆς ἔννοιας τοῦ οὐσιαστικοῦ του. ³⁴ Καί ἂν ἡ θέρμη τῆς πίστης του στό ἀπόλυτο ὀρισμένων ἀξιών μᾶς κάνει νά φοβόμαστε ὅτι ἡ δυναμικότητα τοῦ ἐπιθέτου δέν θά εἶναι ἰκανή νά ὑπονομεύσει τίς ἰδιοτελεῖς οἰκειοποιήσεις τους, ἡ πίστη στή σχετικότερη ἰδέα (σέ μιὰ νεοουμανιστική ἰδέα), ὅτι κάθε ἐποχή ἔχει (ἢ δέν ἔχει) ὀρισμένες ἀξίες πού εἶναι καλύτερες ἀπό ὀρισμένες ἄλλες, θά μπορούσε νά συμμετέχει στήν κριτική μας δραστηριότητα. Τό κάθε βῆμα μας στήν προσέγγιση ἑνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου εἶναι μιὰ ἐπιλογή, ὑπαγορευόμενη ἀπό τίς προτιμήσεις μας πού καθορίζονται ἀπό τίς ἀνάγκες μας καί ἀπό τίς κατευθύνσεις τῆς ἐποχῆς μας. Ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο ν' ἀποφύγουμε τήν ἐπιλογή, εἶναι καλύτερο νά γνωρίζουμε γιατί κάνουμε αὐτή τήν ἐπιλογή καί ὄχι μιὰ ἄλλη· ὅπως θά πρέπει νά γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀξιολόγησή μας μπορεῖ νά μὴν ἔχει τήν ἴδια ἰσχύ σέ ἄλλες ἐποχές, τά κριτήρια τῶν ὁποίων καθορίζονται ἀπό ἄλλες ἀνάγκες καί ἄλλες κατευθύνσεις. Ὁ κριτικός οὐμανισμός θά ἦταν βαθύτερα κριτικός, ἂν δῆλωνε μέ λιγότερη βεβαιότητα τήν πίστη του σέ ἀπόλυτες ἀξίες.

σ' ἕνα μόνο ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ρητορικῆς ἑνὸς ἔργου καί ἡ ταύτιση τῆς ρητορικῆς μέ τήν λογοτεχνικότητα, ὑπαγορεύονται προφανῶς ἀπό τήν ἐπιθυμία τοῦ Ντε Μάν νά ταυτίσει τήν κριτική μέ τήν λογοτεχνία. Ἄν ἡ λογοτεχνικότητα ταυτιστεῖ ἐξ ὀλοκληροῦ μέ τόν κρατυλισμό, τότε ἡ κριτική, πού δέν διακρίνεται γιά τήν κρατυλική λειτουργία τῆς γλώσσας της, δέν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὁμοούσια μέ τήν λογοτεχνία.

27. Harold Bloom, *The Anxiety of Influence*, New York 1973, σσ. 94-95.

28. Gerard Genette-Marc Fumaroli, σ. 97.

29. Antony Easthope, «Why Most Contemporary Poetry Is So Bad and how post-structuralism may be able to help», *Poetry Nation Review* 12(1985) 36-38.

30. Terry Eagleton, *Walter Benjamin*, London 1981, σ. 38.

31. Italo Calvino, *The Literature Machine*, translated by Patrick Creagh, London 1987, σ. 164.

32. Tzvetan Todorov, *Poétique*, Paris 1968, σ. 27.

33. «All Against Humanity», *Times Literary Supplement*, October 4 1985, σ. 1094.

34. Ὁπ.π., σ. 1094.

ΒΙΒΛΙΟ

1

ΑΜΑΡΤΙΕΣ ΓΟΝΕΩΝ;

Άρης Κωνσταντινίδης, «Άμαρτωλοί και κλέφτες ή η άπογείωση της Αρχιτεκτονικής», έκδ. Άγρα, Άθήνα 1987

Τό βιβλίό του Άρη Κωνσταντινίδη, *Άμαρτωλοί και κλέφτες ή η άπογείωση της Αρχιτεκτονικής*, είναι ένα βιβλίό πολεμικής, πού αναγνωρίζει την ύπαρξη κρίσης στή σύγχρονη αρχιτεκτονική και έντοπίζει σοβαρά προβλήματα, χωρίς όμως διάθεση διαλόγου, συζήτησης. Και αυτό γιατί, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, ή διεξοδος από τήν κρίση μοιάζει νά είναι γνωστή και δεδομένη: ή επιστροφή σέ κάποιες αρχές του μοντερνισμού από τίς όποιες παρεξέκλιναν οι σύγχρονες μεταμοντέρνες τάσεις τής αρχιτεκτονικής. Είναι όμως τά πράγματα έτσι;

Στιγματίζοντας μέ δόξυτατους και βαρείς χαρακτηρισμούς όσους παρεξέκλιναν από τίς «άληθινές αξίες» τής αρχιτεκτονικής, (λειτουργικές-βιοτικές ανάγκες, κατασκευαστική ειλκρίνεια) ό Άρης Κωνσταντινίδης έρχεται νά υπενθυμίσει τίς ξεχασμένες αρχές του κτίζειν. Μία είναι ή «άληθινή αρχιτεκτονική», λέει ό συγγραφέας, δηλώνοντας τήν πίστη του στή ρήση του Λ. Σάλλιβαν «ή μορφή ακολουθεί τή λειτουργία», άκρογωνιαίο λίθο του φονξιοναλισμού, υποστηρίζοντας πώς ή μορφή πρέπει νά πηγάζει από τή λειτουργία και νά άπορρέει από τόν «όρθό λόγο», νά είναι «όργανική» και «αυτονόητη».

Ό Άρης Κωνσταντινίδης αντιμετώπιζει μέ θάρρος και εθθύτητα (πράγματα πού δέν του έλλειψαν άλλωστε ποτέ) τό πρόβλημα τής κρίσης τής σύγχρονης αρχιτεκτονικής σέ παγκόσμια κλίμακα, προσφέροντας νέα στοιχεία κριτικής και μιά νέα θεώρηση τόσο στά έργα μοντέρνων αρχιτεκτόνων όσο και συγχρόνων μεταμοντέρνων. Παρ' όλα αυτά όμως δέν συζητά. Άντ' αυτού

έπαναφέρει και υπενθυμίζει τίς αρχές στίς όποιες πρέπει νά επιστρέψει ή αρχιτεκτονική, πράγμα πού άκούγεται παράδοξο τήν στιγμή πού ό ίδιος έντοπίζει τήν ύπαρξη σοβαρών προβλημάτων στήν ίδια τή μοντέρνα αρχιτεκτονική, και κάπου κάπου αναλογίζεται γιά τό μέρος τής εθθύνης τής στή σημερινή κρίση. Η άδιάλλακτη στάση του Κωνσταντινίδη είναι άποτέλεσμα τής άποψής του γύρω από τή φύση αútτής τής κρίσης. Πιό συγκεκριμένα, τής άποψής του πώς δέν υπάρχουν προβλήματα στή φονξιοναλιστική θεωρητική κατασκευή του μοντερνισμού, μά στήν ύπονομευσή του μέσα από τίς παρεκκλίσεις πού έγιναν από τούς πρωτοπόρους μοντέρνους αρχιτέκτονες, οι όποιοι και κατηγορούνται ότι άνοιξαν τό δρόμο στον μεταμοντερνισμό.

Πολλά είναι τά θέματα πού θίγει ό Άρης Κωνσταντινίδης στή κριτική του στή σύγχρονη αρχιτεκτονική (πρόβλημα τής κλίμακας, μνημιακότητας κ.λπ.) πού είναι άδύνατον νά έξαντληθούν εδώ. Θα ήλάμαε ώστόσο νά σταθοΰμε στον κεντρικό του ισχυρισμό σύμφωνα μέ τόν όποιο ή κρίση ξεκινά μέ τήν εγκατάλειψη του δόγματος «Form Follows Function» και τήν αντικατάστασή του μέ τό «Form Follows Fiction». Η ύπονόμηση αútτής τής λειτουργίας από τή μυθοπλασία, ή φαντασία, ή επινόηση όπως ό ίδιος τήν θέλει, πού άρχισε μέσα στον μοντερνισμό και ολοκληρώθηκε μέ τόν μεταμοντερνισμό, όδήγησε, κατά τόν συγγραφέα, στο θάνατο τής «άληθινής αρχιτεκτονικής».

Ό Άρης Κωνσταντινίδης συγκεντρώνει τήν κριτική του

σε δύο ζεύγη αντίθεσεων: λειτουργία-μυθοπλασία, είναι-φαίνεσθαι. Μέσα από αυτές τίς αντίθεσεις ό συγγραφέας προσπαθεί νά καταδείξει τά κύρια, τά οΰσιαστικά στοιχεία πού συγκροτούν τήν αρχιτεκτονική. Η αρχιτεκτονική, τονίζει, έχει προορισμό νά συγκροτήσει «δοχεία ζωής», νά προσφέρει χώρο γιά τήν έξυπηρέτηση «κοινωνικών-λειτουργικών» άναγκών και «πρακτικών-βιοτικών σκοπιμοτήτων»· όχι νά φτιάχνει ώραιές δψεις και όγκους γιά νά θαυμάζονται ως «έργα τέχνης-θεάματα». Η μορφή, ή όψη, ή εικόνα, τό φαίνεσθαι πρέπει νά ύπηρετεί, λέει ό Άρης Κωνσταντινίδης, τίς λειτουργικές ανάγκες και νά πηγάζει από ένα πνεΰμα ειλκρίνειας στήν κατασκευή. Στά λόγια του Άρη Κωνσταντινίδη, τό «είναι» συνυφαίνεται μέ τόν χώρο και τή λειτουργία, πού ή μορφή πρέπει νά ύπηρετεί, νά εκφράζει μέ ειλκρίνεια και σεμνότητα, μακριά από λούσα και συμβολισμούς, σκηνογραφίες και διακοσμήσεις. Κάθε άλλη μορφολογική-εικονογραφική αναζήτηση, πού δέν προκύπτει και δέν ύπηρετεί τήν ίδια τή λειτουργία, παρουσιάζεται ως άπατηλή, άνόητη εκζήτηση, πρόσκαιρη μόδα και τελικά άμαρτία. Πρωτοκαθεδρία λοιπόν στο χώρο και τήν λειτουργία στήν αρχιτεκτονική, και ύποταγή τής μορφής-εικόνας στήν ύπηρεσία τής.

Παρ' όλη τήν έμφαση πού δίνει ό Άρης Κωνσταντινίδης στα θέματα χώρου και λειτουργίας, τό κύριο βάρος τής κριτικής του στον μεταμοντερνισμό έντοπίζεται στήν μορφή. Πιό συγκεκριμένα, στήν άναγωγή τής μορφής-όψης σέ κύριο στοιχείο τής αρχιτεκτονικής και τήν ύποταγή τής στίς άπαιτήσεις κάποιας μυθοπλασίας, τήν έμμονή σέ στυλιστικές-πλαστικές άσκήσεις στίς δψεις και στήν όγκοπλαστική αντιμετώπιση των κτιρίων πού ξεφεύγει από τό φονξιοναλιστικό ήθος γύρω από τήν συγκρότηση τής μορφής.

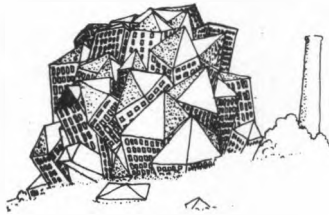
Δέν ύπάρχει άμφιβολία, ότι ενώ ό μοντέρνος φονξιοναλισμός όπηρεξε μιά συνολική θεωρία τής αρχιτεκτονικής, πού άπαντούσε ιεραρχικά τόσο στο πρόβλημα του χώρου-λειτουργίας όσο και στο πρόβλημα τής μορφής, τά κύρια ρεύματα του μεταμοντερνισμού πάσχουν από μιά μονομέρεια και μονομανία μέ τό

θέμα της δυνάμει, της μορφής και του στυλ. Μ' αυτήν την έννοια θά πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Άρη Κωνσταντινίδη πώς έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο συρρίκνωσης της αρχιτεκτονικής σε εικονογραφία, ευνουχισμού της σε ένα παιχνίδι οπτικής επικοινωνίας, από το οποίο αποσιιάζει το κύριο, το ουσιαστικό και είδοποιό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής: ο χώρος.

Η λύση όμως της επιστροφής στο μοντέρνο λειτουργισμό, που προτείνει ο συγγραφέας, θά μπορούσε να γίνει αποδεκτή μόνον εάν δεχόμαστε την έκδοσή του για τη φύση και τα αίτια της σημερινής κρίσης. Ότι δηλαδή ο μεταμοντερνισμός είναι απλώς αποτέλεσμα της ύπνωσης των αρχών της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και όχι αποτέλεσμα βαθύτατης κρίσης τους. Και εδώ είμαστε αναγκασμένοι να διαφωνήσουμε με τον Άρη Κωνσταντινίδη, διότι η σημερινή κατάσταση στην αρχιτεκτονική είναι αποτέλεσμα βαθιάς κρίσης του μοντερνιστικού φονξιοναλιστικού δόγματος, τόσο ως θεωρίας που αφορά τη σχέση χώρου-κοινωνίας όσο και ως θεωρίας της μορφής.

Είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι απαντήσεις του μοντερνισμού στα κύρια προβλήματα της αρχιτεκτονικής, που δόθηκαν στο όνομα της «λειτουργικότητας» ΚΑΙ ΤΗΣ «ορθολογιστικής», οδήγησαν σε τραγικά αδιέξοδα με αποκορύφωμα τις μεταπολεμικές παρεμβάσεις στην πόλη. Ο «ορθολογιστικός» προσδιορισμός του τί είναι λειτουργία και ανάγκη οδήγησε στον έντοπισμό των «βασικών λειτουργιών» (δυναμική, φαγητό, κίνηση, εργασία κ.λπ.) και τη διάταξή τους στο χώρο σύμφωνα με τα standards που υποτίθεται ότι απαιτούσε η νέα κοινωνία. Η ταξινομητική αυτή λογική έφτασε στο πλήρες της μεγαλείου με τον ονομαζόμενο πολεοδομικό σχεδιασμό και τα οικονομοτεχνικά μοντέλα (!) πάνω στα οποία βασίστηκαν οι μεταπολεμικές κρατικές παρεμβάσεις στις εθνοπαϊκές χώρες. Οι νέες πόλεις στη Γαλλία, τα κρατικά συγκροτήματα κατοικιών (estades) στην Αγγλία, τα συγκροτήματα λαϊκών κατοικιών στη Δυτική και Ανατολική Ευρώπη έγιναν, ακριβώς, κάτω από την έπαιρη του «λογικού» φονξιοναλιστικού μοντέλου

με το πανταχόθεν ελεύθερο κτίριο, την κατάργηση του δρόμου, τον καθαρό διαχωρισμό των λειτουργιών και των κινήσεων. Η συνέπεια αυτών των παρεμβάσεων ήταν η συγκρότηση των πλέον άθλιων και αντικοινωνικών συνθηκών διαβίωσης, μοναξιά, κατάθλιψη, αδήμηνη εγκληματικότητα, εγκατάλειψη, γκετοποίηση. Αν υπάρχει φασισμός στην αρχιτεκτονική με την έννοια του κακού και αποτρόπαιου, τότε αυτή η λογική του κτιζειν, που ξεκίνησε ίσως με τις καλύτερες προθέσεις, οδήγησε στις πιο κοινωνικά απαράδεκτες και άβιωτες λύσεις. Και εδώ μιλάμε για την «ουσία», το «περιεχόμενο» της αρχιτεκτονικής, τη συγκρότηση χώρων για ζωή, παρά την τεράστια εικονογραφική-τυπιστική τους διαφορά από έργα του Bofill, ως «δοχεία ζωής» παραμένουν εξίσου αποτρόπαια. Και τελικά δεν είναι θέμα κλίμακας, διότι όταν δοκιμάστηκε στην οργανωμένη δόμηση ή «άνθρωπινη κλίμακα» (τύπου παραδοσιακής γειτονιάς, όπως ονομάστηκε) ή αποτυχία φάνηκε να την συνοδεύει εξίσου. Η συνειδητοποίηση αυτού του βαθύτερου αδιεξόδου στο τρόπο που η μοντέρνα αρχιτεκτονική είχε συλλάβει τη σχέση χώρου και κοινωνικής λειτουργίας ήταν η αιτία της κρίσης της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στα μέσα της δεκαετίας του 1960.

Τα κύρια χαρακτηριστικά της κριτικής στο μοντερνισμό μπορούν να συνοψιστούν σε δύο βασικά σημεία. Στη κριτική της έννοιας «λειτουργία», έτσι όπως χρησιμοποιήθηκε στο μοντερνισμό, και στη κριτική του τρόπου με τον οποίο ο μοντερνισμός προσδιόρισε τη σχέση μεταξύ μορφής-χώρου-λειτουργίας. Ως προς το πρώτο, θεωρήθηκε πώς η έννοια της λειτουργίας, επηρεασμένη από βιολογικές (οργανισμός) και τεχνολογικές (μηχανή) αναλογίες, οδήγησε σε παραμορφωτικές προσεγγίσεις στη κατανόηση της αν-

θρώπινης εμπειρίας στο χώρο. Ως προς τη σχέση λειτουργία-μορφή-χώρος, το φονξιοναλιστικό δόγμα κατηγορήθηκε ως ντετερμινιστικό. Τα κύρια στοιχεία αυτής της κριτικής κατέληξαν στη διαπίστωση πώς η σχέση δεν είναι μονοσήμαντα προσδιορισμένη. Με άλλα λόγια, οποιοσδήποτε αναλυτικός προσδιορισμός ενός λειτουργικού προγράμματος δεν οδηγεί αυτόματα και μονοσήμαντα στον προσδιορισμό μιας αρχιτεκτονικής λύσης. Υποστηρίχθηκε ότι ανάμεσα στη διαδικασία λειτουργικής ανάλυσης και σύνθεσης μεσολαβούν στοιχεία, προτιμήσεις, παραδόσεις, ιδεολογίες που άσυνείδητα μάς καθοδηγούν και προσανατολίζουν στην επιλογή αρχιτεκτονικών λύσεων. Με τον τρόπο αυτό αμφισβητήθηκε η ντετερμινιστική και νατουραλιστική εξήγηση του φονξιοναλισμού και το θέμα της μελέτης των στοιχείων που διαμεσολαβούν και επηρεάζουν τις επιλογές μάς παρουσιάστηκε ως κεντρικό θέμα που θά μπορούσε να οδηγήσει σε ένα ανώτερο επίπεδο κατανόησης της αρχιτεκτονικής.

Η κριτική αυτή παρουσιάζει τον φονξιοναλισμό ως ιδεολογία, ως μυθοπλασία (fiction) που, όπως κάθε μυθοπλασία κάποιας σχέσης, αντίκει την εγκυρότητά της παρουσιαζόμενη ως η μόνη φυσική, αυτόνομη εξήγηση της σχέσης. Το δόγμα «η μορφή ακολουθεί την λειτουργία» παρουσιάζεται σαν μία μυθοπλασία γύρω από τη γέννηση της αρχιτεκτονικής μορφής.

Ενώ τα παραπάνω στοιχεία κριτικής στο φονξιοναλισμό φαίνεται να είναι ο κοινός τόπος στις διάφορες κριτικές του μοντερνισμού, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο διαφορετικούς δρόμους που εκφράστηκαν, την ίδια περίπου εποχή, μέσα του '60, από δύο διαφορετικά έργα, που έβαλαν την σφραγίδα τους στις κατοπινές εξελίξεις: Το *Complexity and Contradiction in Architecture* του R. Venturi και *The Architecture of the city* του A. Rossi.

Στο πρώτο, η σχέση λειτουργίας-μορφής αγνοήθηκε ως στοιχείο συγκρότησης χώρου και ο φονξιοναλισμός απλούστατα θεωρήθηκε πομπητικό-αισθητικό δόγμα. Η αρχιτεκτονική μορφή αντιμετώπιστηκε ως οπτικό-εικονογραφικό σύστημα επικοινωνίας που παράγει νοήματα μέσα από

την αναφορά του σε παλιότερες μορφές. Η λογική αυτή βρήκε την αποθέωσή της στο Λας Βέγκαζ. Στα κινήματα αυτά, το θέμα χώρος-λειτουργία αποσιιάζει από τη συζήτηση και δεν είναι τυχαίο πώς κάτω από τις πιο προκλητικές μορφολογίες-εικονογραφίες (Bofill) ανακαλύπτει κανείς ανεπαφές τις χωρικές σχέσεις που διέπουν το μοντέρνο κίνημα.

Στη δεύτερη περίπτωση, το θέμα του χώρου και της «λειτουργίας» παρουσιάζεται ως κεντρικό. Ο Ρότσι αναγνωρίζοντας τη σημασία αυτής της σχέσης στην αρχιτεκτονική αρνείται τόσο τη συρρίκνωση της αρχιτεκτονικής σε εικονογραφικό σύστημα επικοινωνίας όσο και τη φονξιοναλιστική απάντηση και συνεχίζει να αναζητά νέους τρόπους για την κατανόηση της σχέσης αρχιτεκτονικής/κοινωνίας. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύει έννοιες όπως οι βαθύτερες «τοπολογικές σχέσεις», ή «χωρική εμπειρία» και η «συλλογική μνήμη» σε μία προσπάθεια κατανόησης των βαθύτερων νόμων παραγωγής του «αρχιτεκτονικού νοήματος».

Η κριτική του Κωνσταντινίδη δεν στέκεται σε τέτοιες διακρίσεις. Πιστός στη λογική «η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία», όπου έντοπιζει μορφή που δεν υπακούει στο φονξιοναλιστικό δόγμα την καταγραφή ως άμαρτωλή παρέκλιση. Αν λοιπόν η κριτική του Άρη Κωνσταντινίδη ως προς το σκέλος της ροπής των «μεταμοντέρνων» προς την εικονογραφία και την συρρίκνωση της αρχιτεκτονικής σε άφισσα, καθώς και του ρόλου της διαφήμισης και της φωτογραφίας σε αυτόν τον εκμαυλισμό της αρχιτεκτονικής είναι εξαιρετικά επιτυχής στον αφορά τον κύριο όγκο των μεταμοντέρνων ρευμάτων, δεν νομίζουμε ότι ανταποκρίνεται στο σύνολο των σημερινών τάσεων. Θύματα της ίδιας κριτικής πέφτουν αρχιτεκτονικά έργα του μοντερνισμού και τάσεις που ξέφυγαν από το φονξιοναλιστικό δόγμα, όπως, για παράδειγμα, η «συμβολική διάθεση» του Λόος, οι «μορφολογικές αναζητήσεις» του Λε Κορμπυζιέ κάτω από την έπαιρη του κυβισμού και του σουρελισμού, «η μνημιακότητα» του Α. Κάν, «η αδυναμία» του Φ. Ράιτ «προς διακοσμητικά μοτίβα» όπως και πιο σύγχρονοι αρχιτέκτονες, ο Στέρλινγκ, ο Μέγιερ και ο

Μπόττα οι όποιοι με κανένα τρόπο δεν μπορούν να ένταχθούν στην ίδια κατηγορία. Έδω έχουμε να κάνουμε με ένα έντελως άλλου τύπου πρόβλημα. Έχουμε να κάνουμε με προσπάθειες (πετυχημένες ή μή) ολοκληρωμένων προσεγγίσεων στο πρόβλημα της αρχιτεκτονικής, που έρχονται σε ρήξη με τον φονξιοναλισμό τόσο στο χωρικό όσο και στο εικονογραφικό επίπεδο. Με προσπάθειες αποκατάστασης του νοήματος της αρχιτεκτονικής που περνάει μέσα από διαφορετικές παραδόσεις, ρεύματα και κουλτούρες. Σε πολλά από τα έργα αυτά, μά και σε άλλα μέσα στο μοντερνισμό, όπως το κίνημα των Ρώσων κονστρουκτιβιστών, υπάρχουν προσπάθειες διαμόρφωσης μιας «αρχιτεκτονικής γλώσσας» και ενός ήθους που πολύ απέχει από λούσα, πρόσκαιρες μόδες, φτηνούς συμβολισμούς και συρρίκνωση της αρχιτεκτονικής σε εικονογραφία. Είναι προσπάθειες να κατανοηθούν οι νόμοι που διέπουν τη σύνθετη παραγωγή νοήματος στην αρχιτεκτονική, είτε στο επίπεδο υλικών είτε στο επίπεδο χώρου και μορφών. Πίσω από αυτή την ταύτιση κάποιων μοντέρνων έργων με τις σημερινές μεταμοντέρνες άμαρτίες κρύβεται ή άποψη του Άρη Κωνσταντινίδη ότι η αρχιτεκτονική είναι μία και κάθε παρέκλιση από αυτή είναι καταδικασμένη να «άμαρτήσει». Η λογική αυτή, που τροφοδοτείται από αθλιότητες του μεταμοντερνισμού, κινδυνεύει να μάς οδηγήσει σε επικίνδυνα ισοπεδωτικές θεωρήσεις του τύπου «ο μεταμοντέρνος (!) «ο θεοπάλαβος Gaudí».

Ο φονξιοναλισμός πρέπει να ειδωθεί σαν μία μυθοπλασία που άφορα την παραγωγή του αρχιτεκτονικού νοήματος. Μία μυθοπλασία, επί της ουσίας, που βοήθησε στην παραγωγή άριστουργημάτων μά και τεράτων. Η σημερινή άποκάλυψη των όριων της άπαιτεί μία νέα προσέγγιση. Στόχος πρέπει να είναι η βαθύτερη κατανόηση κρίσιμων πτυχών που άφορούν την αρχιτεκτονική και άγνοήθηκαν μέσα από τον μοντέρνο φονξιοναλισμό και όχι η παράκαμψη των βασικών έρωτημάτων. Όπως σε όλους τους χώρους παραγωγής νοήματος, στη γλώσσα και στις τέχνες, έτσι και στην αρχιτεκτονική υπάρχει ή δυνατότητα ανάπτυξης διαφορετικών ρευμάτων και τεχνολογιών χωρίς αυτό να σημαίνει πρόσκαιρη μόδα και ύποταγή στους καταναλωτικούς νόμους. Η άναζήτηση και έπιλογή τέτοιων διαφορετικών δρόμων δεν άποτελεί άμαρτημα στην αρχιτεκτονική, όπως άλλωστε και στις άλλες τέχνες. Προϋποθέτει μόνο την κατανόηση των ειδικών χαρακτηριστικών που διέπουν τη γέννηση του νοήματος στην αρχιτεκτονική σε σχέση με τις άλλες τέχνες, τον αρχιτεκτονικό χώρο.

Η κριτική του Άρη Κωνσταντινίδη, όσον άφορα τις κύριες τάσεις της σημερινής αρχιτεκτονικής είναι σωστή αλλά ισοπεδωτική. Άρνείται να δει σε βάθος την κρίση του μοντέρνου φονξιοναλισμού και να συζητήσει σημερινές προσπάθειες αποκατάστασης του ρήγματος στην αρχιτεκτονική. Έπωφελεύεται της κρίσης για να έπιτεθει συνολικά σε ό,τι μή φονξιοναλιστικό και να τό χαρακτηρίσει «κλέφτικο». Η έκ νέου θεώρηση των προβλημάτων που έθεσε μά δεν έλυσε ο μοντερνισμός είναι άναγκαία. Τώρα αν αυτό μπορεί να λέγεται «κριτική συνέχεια» ή «τομή», είναι θέμα πολιτικής.

Μαρία Κοκκίνου
Άνδρέας Κούρκουλας

Υ.Γ. Οι αρχιτέκτονες κτίζουν και κτίζοντας έρχονται να έρμηνεύσουν τη πράξη τους αυτή με λόγια. Τα λόγια των αρχιτεκτόνων δεν άποτελούν πάντα την καλύτερη έρμηνεία των πράξεών τους. Τό αρχιτεκτονικό έργο του Άρη Κωνσταντινίδη ξεπερνά πρόσκαιρα θεωρητικά δηλήμματα και έρμηνείες και παραμένει μία πραγματική «άαση» στην έρμη του σύγχρονου αρχιτεκτονικής.

2

Η πόλη που εξαφανίζεται και η αντίσταση της αρχιτεκτονικής

Kenneth Frampton, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική. Ιστορία και κριτική, έκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1987.

«Ιδέες δημιούργησαν τά κτίρια και ιδέες τά κατέστρεψαν».

Μέ αυτή τη φράση άνοίγει ο Κ. Φράμπτον την ιστορία της «μοντέρνας αρχιτεκτονικής». Η ίδια φράση, μαζί με τη διαπίστωση ότι «η αρχιτεκτονική του σύγχρονου κόσμου μπορεί να θεωρηθεί ως η συμβολική έκφραση των ιδεολογικών και πολιτικών άλλαγών» και εικονογραφημένη με μία γκραβούρα του 18ου αιώνα που δείχνει τό γκρέμισμα των φυλακίων του Ledoux, φυσικό και συμβολικό όριο της παλιάς πόλης του Παρισιού, για να δημιουργηθεί στη θέση τους ένας κόμβος κυκλοφορίας, προειδοποιεί τον άναγνώστη για τη μέθοδο και τους στόχους του βιβλίου: Τό υλικό που θά περάσει μπρός από τά μάτια του — κτίρια και ιδέες που έπηρεασαν τό σχεδιασμό τους— θά εξεταστεί μέσα από τό πρίσμα της ιστορίας της αρχιτεκτονικής ως ιστορίας των ιδεών, ενώ στο φόντο θά υπάρχει τό πρόβλημα της αντικατάστασης της όροθετημένης πόλης από δίκτυα όρθολογικά όργανωμένων λειτουργιών.

Τό υλικό αυτό θά όργανωθεί σε τρία μέρη. Τό πρώτο («Πολιτιστική εξέλιξη και προϋπάρχουσες τεχνικές») σκιαγραφεί τους όρους εμφάνισης και ανάπτυξης των ιδεών της μοντέρνας αρχιτεκτονικής από τά μέσα του 18ου αιώνα έως τις άρχές του 20ού. Τό δεύτερο («Κριτική Ιστορία, 1836-1967»), ο κύριος κορμός του βιβλίου, περιλαμβάνει την έξι-στόρηση της περιπέτειας της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Τό τρίτο («Κριτικές εκτιμήσεις, 1925-1984») έστιάζεται στην ανάπτυξη μιας κριτικής

άποψης για την αρχιτεκτονική σήμερα.

Ο Φράμπτον είναι κριτικός και ιστορικός της αρχιτεκτονικής. Ός κριτικός της αρχιτεκτονικής είναι δέσμιος του υλικού του, δηλαδή του κάθε αρχιτεκτονικού έργου που σχολιάζει. Ξεκινά από αυτό και, όποια διαδρομή άνάλυσης και αν διαλέξει, όφείλει να έπιστρέψει στο ίδιο τό έργο προσφέροντας ένα συγκεκριμένο έρμηνευτικό σχήμα. Ός ιστορικός της αρχιτεκτονικής είναι δέσμιος μιας άξεπέραστης μέχρι στιγμής μεθοδολογικής αντίφασης, άφου η άνάλυση των κοινωνικών συνθηκών ύπαρξης του έργου θά άντιστρατεύεται την άνάλυσή του ως αυτόνομης όντότητας. Με αυτά δεδομένα, επιλέγει να κατασκευάσει ένα έγχειρίδιο και για αυτό τό λόγο είναι πριν άπ' όλα συλλέκτης. Άποσπά τά έργα από τό περιβάλλον τους με όδηγό όχι μία άύστηρή μεθοδολογία αλλά μία ιδέα, μία διάθεση: την εξαφάνιση της όροθετημένης πόλης και την εμφάνιση δικτύων όρθολογικά όργανωμένων δραστηριοτήτων. Δεν άποκλείει αυτά που δεν άναφέρονται άμεσα σ' αυτή την ιδέα, ψάχνει όμως για τό «σπάνιο» άντικείμενο, αυτό που δηλώνει μία αντίσταση της αρχιτεκτονικής, ενώ ξέρει, όπως κάθε συλλέκτης, ότι δεν μπορεί να βρει ποτέ παρά μόνο ύποκατάστατά του. Η άναζήτηση του σπάνιου αντικείμενου είναι τό κίνητρο για να συνεχίσει την έρευνα. Όταν εκθέτει με μορφή έγχειρίδιου τη συλλογή του, έπιτρέπει στον άναγνώστη να έχει μία συνολική εικόνα ή να μείνει σε μερικά από τά κεφάλαια και, με βάση αυτά, να άρχίσει μία δικιά του διαδρο-

μή. Γιατί τό αντίκειμενο σε μιά συλλογή διατηρεί τή δυνατότητα να αναφέρεται στο περιβάλλον άπ' όπου προήλθε χωρίς να εξαφανίζεται αναγκαστικά σε ένα ενιαίο σύνολο πού τό συνδέει με τά διπλανά του. 'Ο Φράμπτον συνθέτει ένα σύνολο άποσπασματικών άφηγήσεων, πού έπιπλέον δέν ύποτάσσονται σε ένα ενιαίο τρόπο γραφής. "Άλλοτε μονογραφία («'Ο Τόνυ Γκαρνέ και ή βιομηχανική πόλη»), άλλοτε ανάλυση τών συνθηκών γέννησης μιάς ομάδας ή κινήματος («'Η Γυάλινη Άλυσίδα: ευρωπαϊκός αρχιτεκτονικός έξπρεσιονισμός, 1910-1925) ή παρουσίαση μιάς προβληματικής («'Η Νέα Άντικειμενικότητα: Γερμανία, 'Ολλανδία και 'Ελβετία, 1923-1933»). 'Η όπτική γωνία αλλάζει κάθε φορά, αναδεικνύοντας μιά συγκεκριμένη πλευρά του εκάστοτε θέματος.

"Έτσι, ενώ έμμένει στην κλασική διάταξη τών έγχειριδίων, άρνείται τή γραμμική άφήγηση πού μάς φέρνει από τίς καταβολές τής μοντέρνας αρχιτεκτονικής στις σημερινές προοπτικές και τό μέλλον τής. 'Ανήκει σ' έκεινη τή γενιά τών ιστορικών-κριτικών πού είναι ύποχρεωμένοι να αναδιοργανώσουν τό σώμα τών αρχιτεκτονικών αναφορών αρχίζοντας τούς συλλογισμούς τους με τή διαπίστωση ότι ή ύλοποίηση τών όραμάτων τής σύγχρονης αρχιτεκτονικής έδωσε προτεραιότητα στο στόχο «φτηνότερη παραγωγή και βελτιστοποίηση τής χρήσης» με άποτέλεσμα τή «συρρίκνωση τής έκφρασης στη χρηστικότητα ή στη διαδικασια κατασκευής».

'Ωστόσο ό Φράμπτον δέν προσφέρει στον αναγνώστη τής ιστορίας του μόνο μιά κριτική διάλυση τής συνοχής τών κλασικών έγχειριδίων. 'Υπαινίσσεται, μέσα από τήν κριτική παρουσίαση τών σύγχρονων τάσεων, τή δυνατότητα μιάς νέας σύνθεσης, τήν αναγκαιότητα συγκρότησης ενός νέου αρχιτεκτονικού δόγματος. 'Από αυτή τήν άποψη θά θεωρούσαμε πιά κρίσιμο κεφάλαιο αυτό πού έχει τίτλο «'Τόπος, παραγωγή και σκηνογραφία: διεθνής θεωρία και πρακτική μετά τό 1962». Οί πολλαπλές γραφές αυτού του κεφάλαιου' προβάλλουν έμμεσα ένα και τό αυτό θέμα. 'Η δημιουργία «τόπου» (φορέα αξιών πολιτισμού, με τήν έννοια του culture και όχι του civilisation) είναι άσυμβίβαστη

μέ τίς άρχές τής βιομηχανικής «παραγωγής» όπως όρίζονται στον σύγχρονο καπιταλισμό. 'Η άποψη αυτή, ύποστηρίζεται από τόν Φράμπτον, παραπέμπει θεωρητικά στη φαινομενολογία και συγκεκριμένα στον Heidegger.²

Παράλληλα, ό Φράμπτον δηλώνει επηρεασμένος από τήν Σχολή τής Φρανκφούρτης. "Αν και σπάνια είναι έμφανές σε κριτική συγκεκριμένου έργου, αρχιτέκτονα ή κινήματος, ή έπιρροή αυτή διαπερνά κάθε θέση του σχετικά με τήν περιπέτεια του μοντέρνου κινήματος: κριτική τής προόδου και ανάπτυξης πού οδηγεί στη διάλυση τής πόλης και στην άποξένωση του ανθρώπου «από τήν ίδια του τήν παραγωγή όσο και από τόν φυσικό του κόσμο» (σ. 19).

Τέλος, άν και στη Μοντέρνα Άρχιτεκτονική δέν ύπάρχει έκτεταμένη αναφορά, πολλές θέσεις, και αναλύσεις φαίνονται να βασίζονται σε συμπεράσματα πού βγάξει ό Φράμπτον από τήν άνάγνωση τής Άνθρώπινης Κατάστασης τής Χάνα Άρεντ.³ Τό κεντρικό έρώτημα πού διατυπώνεται άφορά τό προβληματικό τής άσκησης μιάς δημόσιας τέχνης σε εποχή αυξανόμενης άπομόνωσης του άτόμου.

Πρέπει να προειδοποιήσουμε τόν αναγνώστη, πού θά θελήσει να άντιμετωπίσει τήν Μοντέρνα Άρχιτεκτονική σαν κάτι περισσότερο από ένα άπλό έγχειρίδιο πρώτης πληροφορησης, ότι ό Φράμπτον κινείται συνεχώς και στις τρεις αυτές φιλοσοφικές τροχιές (φαινομενολογία, Σχολή τής Φρανκφούρτης, Άρεντ), άντλεί έπιχειρήματα από αυτές, χωρίς ώστόσο να τίς άνάγει σε βασικό μεθοδολογικό του εργαλείο, χωρίς επίσης να αναζητά μιά συστηματική άντιπαράθεσή τους. "Έτσι οι άντιθέσεις τών παραπάνω φιλοσοφικών άπόψεων δέν έμφανίζονται και οι συνάφειές τους ύφαίνονται κυρίως επάνω στο αρχιτεκτονικό ύλικό πού πραγματεύεται ό συγγραφέας. Είναι ώστόσο πιθανό ότι αυτή ή συναρμολόγηση μπορεί να βοηθήσει να θεθούν κάποια έρωτήματα σχετικά με τό «καθεστώς» του αρχιτεκτονικού λόγου πού, εδώ και μιά δεκαετία, φαίνεται να εγκαταλείπει τό δχημα τής κοινωνιολογίας για να έπιβιβαστεί στο δχημα τής φιλοσοφικής θεώρησης τών πραγμάτων. Μεταμοντέρνοι γάρ οι καιροί. Και εδώ ό Φράμπτον είναι χρήσιμος

γιατί έπιμένει να τοποθετεί έρωτήματα για τό πολιτικό καθεστώς του αρχιτεκτονικού λόγου, έστω και με άντιφάσεις τίς όποιες ό ίδιος δέν άρνείται.⁴

Στήν Άρεντ αναφέρεται ό Φράμπτον για να σκιαγραφήσει τήν ιστορική διαδικασία μέσα από τήν όποια ή δημόσια σφαίρα κυριαρχείται από έπεμβάσεις πού στόχο έχουν τήν όρθολογική όργάνωση δικτύων έπικοινωνίας άπομονωμένων μονάδων (άτόμων ή θεσμών). Για τίς ίδιες αυτές τίς μονάδες, ή συγκατοίκηση και συνεύρεσή τους στον ίδιο χώρο δέν έχει κανένα νόημα και ή συμβολική τους έκφραση έπαψε πλέον να άποτελεί άπαραίτητη συνθήκη τής ύπαρξής τους. Τό κέντρο τής πόλης άποκτά κατεξοχήν οικονομική σημασία, «άναγκαίο κακό», άπ' όπου τά άτομα άποσπούν αυτό πού τους είναι άπαραίτητο για τό κτίσιμο τής ιδιωτικής «βουκολικής» ζωής τους.⁵ 'Η πολιτική έξουσία δέν συνυφαινεται με μιά συγκεκριμένη μορφή δημόσιου άστικού τόπου, διαχέεται σε δίκτυο, σε διάφορα σημεία τής εύρτερης άστικής περιφέρειας.

Στά εισαγωγικά κεφάλαια τής Μοντέρνας Άρχιτεκτονικής ύπάρχουν νύξεις για τίς άπαρχές τής παραπάνω διαδικασίας και κατά συνέπεια άφήνεται να έννοηθεί ότι στη γένεση του μοντέρνου έντοπίζονται και τά σπέρματα τής μετέπειτα κρίσης του. Στους «πολιτιστικούς μετασχηματισμούς» και στους «τεχνικούς μετασχηματισμούς» παρουσιάζονται οι νέες κατηγορίες και τρόποι σκέψης πού ό νεοκλασικισμός θεσμοθετεί, με έμφαση στον εργαλειικό χαρακτήρα τής νέας σκέψης, πού προτάσει τό «πώς» (παραγωγή) άντί για τό «τί» (ούσία) τών πραγμάτων. Αυτό, κατά τήν Άρεντ, σημαίνει τήν άρχή τής όλικής κυριαρχίας τής διαδικασίας τής παραγωγής (πού έντάσει τόν άνθρώπινο «μόχθο») πάνω στον χρηστικό προσδιορισμό του άντικειμένου (κυριαρχία του animal laborans πάνω στον homo faber). Και φυσικά τό κεφάλαιο «'Εδαφικοί μετασχηματισμοί: ή εξέλιξη τής πόλης» θά προβάλλει τίς άπαρχές του ύπερκαθορισμού τής πόλης από τά δίκτυα έπικοινωνίας. 'Ακόμα, στις άποσπασματικές άφηγήσεις πού συνθέτουν τόν κύριο κορμό

τής ιστορίας, έντοπίζονται αναλύσεις πού τροφοδοτούνται από τήν προβληματική τής Άρεντ. Για παράδειγμα, ή ανάλυση του έργου του Φ. Ράιτ θά είναι ή εύκαιρία για να αναδειχθεί ό συμπληρωματικός ρόλος του κτιρίου γραφείων, βασιλείου τής όρθολογικής όργάνωσης τής εργασίας και τής κατασκευαστικής τελειότητας, και τής μονοκατοικίας - άγροκτήματος πού τροφοδοτεί τήν αυταπάτη τής επανασύνδεσης με μιά χαμένη πιά άγροτική παραγωγή και πού θά γίνει, άργότερα βέβαια, τό βασίλειο του κίτς. Τό κεφάλαιο έπιγράφεται «'Ο F. L. Wright και ή πόλη πού εξαφανίζεται», εισάγεται δέ με ένα άπόσπασμα όπου ό Φόρντ δίνει έντολή «όλοι οι παντρεμένοι εργάτες και ύπάλληλοι να καλλιεργούν λαχανικά στον κήπο τής έλεύθερης ώρας τους» (σ. 171). Οί κηπουποι θά χρεωθούν με τήν εξαφάνιση τής πόλης και μαζί με αυτές ό Μάρξ, άφου στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο προμηνει τήν κατάργηση τής διάκρισης άνάμεσα στην πόλη και τήν ύπαιθρο.⁷ 'Επισημαίνουμε αυτή τήν τελευταία παρατήρηση γιατί είναι ίσως ή μοναδική εύκαιρία πού μάς δίνει ό Φράμπτον για να καταλάβουμε πώς ή Άρεντ μπορεί να μάς οδηγήσει στους «νέους φιλοσόφους». Μιά έλάχιστη άπόσταση τόν χωρίζει από τό να ύποστηρίξει, άσπασζόμενος τό σύνολο τής λογικής τής Άρεντ, ότι μιά κοινωνία άπομονωμένων - άπογοητευμένων άτόμων, με τόν δημόσιο χώρο εξαφανισμένο, προσφέρεται για τήν έπικράτηση δεξιών και άριστέρων όλοκληρωτικών καθεστώτων, στα όποια μόνο ή φιλελεύθερη δημοκρατία μπορεί να άντισταθεί. Δέν κάνει όμως αυτό τό βήμα γιατί κινείται σε στενή σχέση με τό αρχιτεκτονικό ύλικό πού διαχειρίζεται. Δέν τόν ενδιαφέρει ή διατύπωση γενικών πολιτικών συμπερασμάτων, όπου θά έπρεπε να άντιμετωπίσει και τό έρώτημα του άν άποτελεί ή όχι ό αυταρχισμός συστατικό τής κάθε άστικής δημοκρατίας και όπου κατά συνέπεια θά έπρεπε να άντιπαραβάλει τήν Άρεντ με τή σχολή τής Φρανκφούρτης, στη τροχιά τής όποιας έτοιμάζεται να περάσει. Τό κτίριο-μηχανή, με μορφή πού εκφράζει μόνο τή διαδικασια κατασκευής του, θά σημαίνει τήν κυριαρχία τής τεχνικής σκέψης, κυριαρχία τής οικονομικής

κής απόδοσης ως μοναδικού κριτηρίου αξιολόγησης του αρχιτεκτονικού έργου. Η ίδια λογική θά όριζε ότι τα αντικείμενα που προορίζονται να γεμίσουν τον ελεύθερο χρόνο όφελουν να αλλάζουν συνεχώς μορφή, να ενδύονται διαφορετικές ταυτότητες, να εντάσσονται στο βασίλειο της κατανάλωσης και του κίτς.

Ο πίνακας της σύγχρονης πραγματικότητας, που συνθέτει ο Φράμπτον, παρουσιάζει την πόλη σε διάλυση, τα κτίρια να σιωπούν καθώς εκφράζουν μόνο την τελειότητα της τεχνολογίας που τα κατασκεύασε, και τα αντικείμενα να εκπέμπουν τον θόρυβο του κίτς. Το «ξύπνημα» της αρχιτεκτονικής, τα τελευταία χρόνια, με την έμφαση που δίνεται στη μορφή του κτιρίου και την ανακίνηση του ζητήματος του στυλ δεν κάνει τίποτε άλλο από τό να μεγαθύνει αυτό τον θόρυβο. Το ζήτημα δεν είναι να σχεδιαστεί μία «μεταμοντέρνα» αρχιτεκτονική που να άποκαθιστά την επικοινωνία του έργου με τον χρήστη, γιατί μία τέτοια δήθεν «λαϊκή» αρχιτεκτονική εξακολουθεί να ύποστηρίζει την κατανώληση εικόνων χωρίς να ασχολείται με τό ουσιαστικό θέμα της «δημιουργίας τόπου» (σ. 19).

Η δημιουργία τόπου είναι λοιπόν αίτημα-κλειδί για τον Φράμπτον, γιατί του επιτρέπει να συνδέσει τις τρεις φιλοσοφικές τροχιές στις όποιες κινείται και να συγκροτήσει έτσι την πρότασή του για ένα νέο καθεστώς της αρχιτεκτονικής πρακτικής. Γιατί, άν τό τελικό ζητούμενο είναι να ξαναεμφανιστεί στό προσκήνιο ή δημόσια σφαίρα επικοινωνίας των ατόμων, αυτό μπορεί να γίνει μόνο με τον άτέρμονα πολλαπλασιασμό των καναλιών επικοινωνίας, ελευθερώνοντας τα από τά εμπόδια που βάζει ή ένστοχη όρθολογική δραστηριότητα έτσι όπως όρίζεται από την επιχειρησιακή δράση. Σκέψη με άπευθείας άναφορά στον Χάμπερμας⁸ που θέτει σαν προϋπόθεση του πολιτικού την άνεμπόδιση έκφραση των ατόμων. Ο «τόπος» είναι ή φυσική και συμβολική έκφραση αυτής της συνεύρεσης. Ορίζεται δε με τη βοήθεια κατηγοριών της φαινομενολογίας και μέσα από συγκεκριμένη άναφορά στον Χάιντεγκερ, σαν «ό χώρο της εμφάνισης του δημόσιου»⁹.

Είναι δυνατόν λοιπόν, άναρωτιέται ό Φράμπτον, να διατυπωθεί μία άποψη για τις άρχές επέμβασης στό χώρο, που δεν θά ήγείται βέβαια της πολιτικής άνατροπής των συνθηκών έξαφάνισης της πόλης, θά ύπαινίσσεται όμως τουλάχιστον την άναγκαιότητα φυσικής και συμβολικής εμφάνισης του δημόσιου; Ο Φράμπτον βλέπει μία διέξοδο στην έμμονή για δημιουργία «νησίδων πόλης» (σ. 275), καθαρά δομημένων άποσπασμάτων πολεοδομικού ίστού. Αυτά μπορεί να βρίσκονται είτε μέσα στον κατακεραματισμένο ίστό της σημερινής πόλης και να άντιπαράθονται σ' αυτόν, είτε έξω από την πόλη και να ύπενθυμίζουν την άναγκη συγκρότησής της. Στο τελευταίο κεφάλαιο της ά έκδοσης του βιβλίου, θά παρουσιάσει έργα που θεωρεί ότι τείνουν προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ θά σταθεί κριτικά άπέναντι σε άλλα που θεωρεί ότι περιέχουν στοιχεία μίας άντίθετης άποψης.

Στήν β' έκδοση έχει προστεθεί ένα κεφάλαιο με τίτλο «Κριτικός τοπικισμός: μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολιτιστική ταυτότητα», όπου ό Φράμπτον εξειδικεύει την πρότασή του με έναν άνέλπιστο τρόπο, μεταφέροντας έξω από τή δυτική μεγαλόπολη τό κέντρο «άντίστασης» της αρχιτεκτονικής, δημιουργώντας έτσι περισσότερες άπορίες από τά προβλήματα που θεωρεί ότι λύνει. Ο «κριτικός τοπικισμός» θέλει να είναι μία κριτική στάση παρά ένα στυλ. Σημαίνει τή διάθεση δημιουργίας τή βασισμένη στην τοπικά προσανατολισμένη κουλτούρα, που όμως έντάσσει κριτικά τόν τεχνικό και πολιτικό όρθολογισμό που έξ όρισμού είναι παγκόσμιος. Άναπτύσσεται σε εκείνες τις πολιτιστικές ραγμές που μπορούν να ξεφύγουν από τό ρεύμα της βελτιστοποίησης (σ. 288). Τήν κύρια θεωρητική άναφορά του Φράμπτον συναντάμε και πάλι στό χώρο της φαινομενολογικής παράδοσης με τόν Π. Ρικέρ, που άναρωτιέται πώς ένα έθνος μπορεί να συμμετάσχει στον σύγχρονο τεχνικό πολιτισμό χωρίς να χάσει την πολιτιστική του ταυτότητα (σ. 277). Με άλλα λόγια, πώς είναι δυνατόν να περάσουμε τόν «τεχνικό, έπιστημονικό και πολιτικό όρθολογισμό» μέσα από τό φίλτρο του τοπικού πολιτισμού και παραδόσεων ώστε να άποκτήσουν και τά δύο

νέα ύπόσταση. Εισάγεται, στη συνέχεια, ή αντίθεση κέντρου-περιφέρειας και παρουσιάζεται σειρά αρχιτεκτονικών παραδειγμάτων από τήν περιφέρεια (όπως τήν θεωρεί ό Φράμπτον εύρισκόμενος ό ίδιος στό κέντρο) που εικονογραφούν τόν κριτικό τοπικισμό: Καταλωνία, Πορτογαλία, περίχωρα του Μιλάνου, Δανία, Μεξικό, Ελλάδα... Υπάρχει έτσι ό κίνδυνος να άπλοποιηθούν οι πολλαπλές διαστάσεις των ίδιων των αρχιτεκτονικών έργων στά όποια άναφέρεται, ή πολυπλοκότητα των κοινωνιών από τις όποιες άντλεί τά παραδείγματα άλλα και ή κριτική διάσταση θά αλλάξει ή κριτική διάσταση ή λύση της άντίφασης να επιτυγχάνεται μέσα από την ύλοποίηση συγκεκριμένων έργων.¹⁰

Άς γίνουμε πίο συγκεκριμένοι σ' αυτό τό τελευταίο σημείο: Άν έγκατασταθούμε στην «περιφέρεια» Άθήνα, τότε, όχι με τό βλέμμα του κριτικού τοπικισμού αλλά με εκείνο της έξαφανιζόμενης πόλης, μπορούμε να σημειώσουμε ένα-δυό πράγματα που τελευταία μάς άπασχολούν.

Τό ζήτημα φαίνεται να είναι λοιπόν πώς θά λειτουργεί καλύτερα τό κέντρο για να ζούμε «βουκοκικά» στά προάστια. Αυτό φαίνεται να δείχνει ή τυχαία(;) σύμπτωση των μέτρων για δακτυλίους και των προτάσεων για μελλοντικά μετρό που ταχύτατα θά εισάγουν και θά έξάγουν εργαζόμενους, με τό αίτημα για 40% κάλυψη και κατάργηση ενός άπάνθρωπου ΓΟΚ που θά επέτρεπε τή δημιουργία πόλης στα προάστια. Και άν επιτρεπόταν 100% κάλυψη με τήν προϋπόθεση ότι προηγουμένως θά είχαν δοθεί τά 60% του οικοπέδου (βλ. ιδιοκτησία) σε δημόσιο «πράσινο»; Κάτι τέτοιο, θά μάς άπαντούσε ό Φράμπτον, άποκλείεται για μία καταναλωτική κοινωνία που έχει άναγκη τά πανταχόθεν ελεύθερα κτίσματα στό έσωτερικό του οικοπέδου τους.

Δημήτρης Παπαλεξόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για μία νέα μορφή του τελευταίου κεφαλαίου της ά έκδοσης (K. Frampton, *Modern Architecture. A critical history*, Thames and Hudson, London 1980),

μέ τίτλο «Τόπος, παραγωγή και αρχιτεκτονική: για μία κριτική θεωρία του οικοδομείν», τό συναντάμε δε και παλαιότερα, ύπο μορφή όρθρου, σε μία πρώτη γραφή με τίτλο «Τόπος, παραγωγή και πραγματικότητα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα 1977*, σσ. 102-110).

2. K. Frampton, «On Heidegger», *Oppositions* no 4, October 1974.

3. Hannah Arendt, *The human condition*, University of Chicago Press, Chicago 1958. Έλλ. μεταφρ. *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Γνώση, Άθήνα 1986.

4. «...βασικό σχίσμα που ύπάρχει στην προσωπική μου θέση καθώς έχω παγιδευτεί άνάμεσα σε μία ύπαρξιστική και μία μαρξιστική θεώρηση του κόσμου»: Συνέντευξη στον Γ. Σημαιοφορίδη, «Μοντέρνο, πολύ μοντέρνο», *Αρχιτεκτονικά Θέματα 1986*, σσ. 118-121.

5. K. Frampton, «The status of man and the status of his objects», *Architectural Design*, 7/8/1982, σσ. 6-19.

6. K. Frampton, «Labor, work and architecture» στο *Meaning in Architecture*, London and N. York 1970, ελληνική μετάφραση *Αρχιτεκτονικά Θέματα 1971*, σσ. 118-124.

7. K. Frampton, «Labor», δ.π.

8. K. Frampton, «The status...», δ.π., σ. 19.

9. K. Frampton, «The -isms in contemporary architecture», *Architectural Design* 7/8 1982, σ. 82.

10. Ο ίδιος ό Frampton έχει παραδεχτεί τήν άναγκη εκτενέστερου έπαναπροσδιορισμού του όρου «κριτικός τοπικισμός». Βλ. συνέντευξη στον Γ. Σημαιοφορίδη, δ.π., σ. 120.

ΒΕΡΟΝΙΚΗ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ

Τό παιχνίδι του τέλους

Διηγήματα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Μαυρομιχάλη 9, ΑΘΗΝΑ

Τηλ. 3607744-3604793

ΚΕΡΜΑΤΑ

Οι τελευταίοι των Ινδιάνων

Τυχαίνει καμιά φορά και στο γουέστερν δέν ξεπαστρεύεται δηλαδή η φυλή των Ινδιάνων. Τυχαίνει κάποιος Τζών Φόρντ, π.χ., και δέν επιτρέπει στον Τζών Γουαίην νά τούς λιώσει σάν μυρμηγκία — μ' ένα πιστόλι πεντακόσιο 'Ατάτσι, μέ μιά καραμπίνα εφτακόσιο Σιού. Τυχαίνει κάποιος σκηνοθέτης πού δέν τούς βλέπει τούς ερυθρόδερμους σάν ξαδέφια τών κογιότ και σάν προγόνους τών άλλων ερυθρών.

'Αλλ' αυτά στον κινηματογράφο πού, τελικά, παρά τίς φιλότιμες προσπάθειες τών λειτουργών του, δύσκολα καταφέρνει νά υπερβεί τά όρια πού του θέτει η πραγματικότητα. Στο Κάλγκαρι του Καναδά, ή τελετή έναρξης της Χειμερινής 'Ολυμπιάδας ξέφυγε από τίς συντεταγμένες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και του καπιταλιστικού θεατισμού. Γιατί ήπρηξε χάπενινγκ.

Οι θεατές (αλλά και όποιος άθλητής τό επιθυμούσε) μπορούσαν νά επιδοθούν στη λιθοβολία — μολονότι τό άγώνισμα τούτο δέν περιλαμβάνεται στο όλυμπιακό μενού. Ρίψις λίθων επί Ινδιάνων διαδηλωτών. Πυρά κατά βούλησιν και μέ τήν άδεια της άστυνομίας.

Τριακόσιοι ήταν οι Ινδιάνοι και μήν πάει ό νους σας στο συμβολικό του άριθμό: τά σύμβολα έχουν πρό πολλού έκκενώσει θυμόν. «Υπάρχουμε κι εμείς» επέμεναν τά πανό τους. 'Υπάρχουμε πέραν τών γουέστερν, έξω από κάποια ύποπαράγραφο μιας συμφωνίας πού δέν τήν υπογράψαμε.

Λευκούς άφορά τό όλυμπιακό πνεύμα. Λευκούς προστατεύει ή έκεχειρία: «μή βαρβάρους». Τί περίμεναν λοιπόν οι Ινδιάνοι και συναθροίστηκαν στην άγορά του Κάλγκαρι; Πώς ό «Κινούκ», ό «χιονοφάγος» άνεμος πού εξαπέλυσαν τά πνεύματα τών προγόνων τους καταπάνω στις όλυμπιακές εγκαταστάσεις, θά κατόρθωνε νά νικήσει τήν τεχνολογία τών χλομών προσώπων και τούς άμυντικούς τους σχεδιασμούς; Μά έδώ δέν είναι γουέστερν...

Και τί περιμένουν οι Κορεάτες φοιτητές; 'Αφοϋ και στην Κορέα για τούς λευκούς κι άπό λευκούς θά γίνουν οι 'Ολυμπιακοί άγώνες.

Φυσικά, οι έφημερίδες έλάχιστα άσχολήθηκαν μέ τούς άπρόσκλητους Ινδιάνους, πού πολιτικοποίησαν, οι άθλιοι, τήν άσπιλη κι άμόλυπτη ιδέα. 'Υπήρχε άλλωστε άλλο πρόβλημα: *Οι θεατές πού έψηναν τά λουκάνικά τους στην όλυμπιακή φλόγα.* Λέτε νά άνοιξαν έτσι τό δρόμο για νέες έμπορικές έπιτυχίες του έλληνικού διαμονίου;

Πιθανόν. 'Αφοϋ τούτη ή φλόγα δέν θερμαίνει πιά καρδιές και μυαλά, τουλάχιστον άς ζεσταίνει λουκάνικα και ζαχαρωτά. 'Οπως στο Κάλγκαρι. 'Αλλά επί πληρωμή. Χάσαμε πού χάσαμε τό πνεύμα: τουλάχιστον άς μας πληρώσουν κάνα γραμμάτιο από κείνα τά πολλά μέ τά όποια θά χρυσώσουμε τήν 'Ολυμπιάδα του 1996...

Πα.Μ.

«Κέρματα» και νομίσματα...

'Η φωνή του Λεωνίδα ψυχρή. Μέ πάγωσε:

— Και σ' είχα για φίλο. 'Αλλά τουλάχιστον θά 'πρεπε νά υπογράψεις φαρδιά-πλατιά. Κι όχι νά κρύβεσαι πίσω από ψευδώνυμα.

— Συγγνώμη, Λεωνίδα μου, αλλά δέν σέ πιάνω.

— 'Εμ βέβαια. 'Αφοϋ τά 'πιασες χοντρά για νά πάρεις μεταγραφή, πού νά πιάσεις τώρα τά δικά μου τά ψιλοοϊδία. 'Αλλά μου λέν τά χείλη σου κι άλλα τραγούδια ή τσέπη σου...

— Δέν τά κάνεις λιανά αυτά τά χοντρά πού λές μπάς και μπώ στο νόημα;

— 'Ετσι είναι. 'Οποιος έχει τή φωλιά του λερωμένη κάνει τήν πάπια. Και καλά. Πήρες τή στήλη σου άπ' τόν Πολίτη κι έφυγες. Και μās μοστράρεις τώρα σαββατιάτικα στην *Καθημερινή* μέ τά «Κέρματά» σου. Τί παριστάνεις όμως πώς ντρέπεται και υπογράφεις τάχα μου σάν «Κερματοδέκτης»; Τά 'κανες νομίσματα τά «Κέρματα». Κοσκωτίστηκες κι έσύ. Γαΰρε...

Νάτα μας. 'Αρχισα νά πιάνω τό σήμα. Κι άντε τώρα νά έξηγησεις στον Λεωνίδα (άγύριστο κεφάλι: ήπειρώτικο...) και στους άλλους τρακόσιους πού πήρανε τηλέφωνο διι δέν είσαι έσύ ό «Κερματοδέκτης» της *Καθημερινής*. 'Οτι τά «Κέρματά» σου δέν μετακόμισαν άπ' τόν Πολίτη στη Σωκράτους, κι άπό κεί στην Παλλήνη διαμέσου Σταδίου Καραϊσκάκη. Κι διι, δυστυχώς ή εϋτυχώς, ούτε Λίμ-

Δέ λέμε. Δέν πουλάμε δά και πενήντα χιλιάδες κομμάτια για νά μās ξέρει όλος ό ντουινιάς. 'Αλλά είχαμε τήν έντύπωση πώς στην *Καθημερινή* όλο και κάποιο άρχείο περιοδικών θά κρατάνε. Κάτι θά 'χει πάρει τό μάτι τους. Κοντά έναμιση χρόνο τώρα, άπ' τό *Νοέμβρη* του '86, τά «Κέρματα» είναι συνεπή στο μήναϊο ραντεβού τους μέ τήν τυπογραφία.

Δέν ξέρουμε ποιός πολίτης είναι ό «Κερματοδέκτης» της έν λόγω έφημερίδας πού «άντέγραψε» τόν τίτλο της στήλης μας. Ξέρουμε επίσης διι δέν ισχύει εκείνο τό παλαιό «τά μεγάλα πνεύματα συναντώνται», καθότι εμείς δέν πιστεύουμε στα πνεύματα, ως υλιστές. Ξέρουμε επίσης διι τό έπιτελείο της *'Εποχής* σπατάλησε μέρες και μέρες ώσπου νά βρεί τίτλο για τήν εβδομαδιαία έφημερίδα του χώρου του ΚΚΕ έσ.-Α.Α. πού νά μήν τον έχει καταρώσει ό Κοσκωτάς, ό Λαμπράκης, ό Μπόμπολας, ό Σαραντόπουλος κ.ά. Ντουζίνες λέξεις «κλείουν» όλοι τους — μόνο και μόνο για νά μήν «άνοιξει» κάποιο αντίπαλο έντυπο μέ τίτλο τραβηχτικό.

Είναι κι αυτό μιά μορφή του πολέμου τών ιδεών. Μέ δυό τρεις χιλιάδες δραχμές κατοχυρώνεις στο ύπουργείο τόν τίτλο σου και μεγαλώνεις τήν «πνευματική περιουσία» σου. 'Αν διαθέτεις μερικά εκατομμύρια, καταρώνεις όλο τό λεξικό του Δημητράκου (τό «Μέγα», όχι τό έπίτομο). Τί

Κέρματα

πρεχτς είσαι ούτε Παχατουρίδης για νά παίρνεις μεταγραφή.

'Η άλήθεια είναι πώς τά χάσαμε όμαδικώς έδώ στον Πολίτη όταν είδαμε τόν τίτλο έτούτου του δισέλιδου νά φιγουράρει στην τελευταία σελίδα της *Καθημερινής*, πρώτη φορά τό Σάββατο 23 του Γενάρη, κι έπειτα κάθε Σάββατο. Μάλιστα, μερικοί φίλοι πίστεψαν πώς μās άγόρασε κι έμās ό Κοσκωτάς κι έλπίσανε πώς θά γλιτώσουν αυτοί άπ' τά θαλασσοδάνεια και τίς συνδρομές στο περιοδικό.

θά κάνει μετά όποιος θέλει νά βρεί έναν τίτλο; Δέν θ' αναγκαστεί ν' αντιγράψει έναν από τους ήδη κατοχυρωμένους; 'Εκεί όμως τόν καρτερούν οι πολυτιμούχοι: Του ζήτηνε γερή άποζημίωση για νά του δώσουν τά «δικαιώματα».

'Εμείς δέν έχουμε καταθέσει τά «Κέρματα» στο ύπουργείο 'Εμπορίου. Προς τί; Κέρματα είναι. Και καμιά σχέση δέν έχουν μέ τά χαρτονομίσματα...

Παντελής Μπουκάλας

Τό έμεις του έμου ω έγώ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ

Επ' ευκαιρία της εκλογής σας ως Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, σας απευθύνω, εκ μέρους του ελληνικού λαού και μου προσωπικά, θερμότατα συγχαρητήρια και ειλικρινείς ευχές για την επιτυχία του δυσκόλου έργου σας, μαζί με θερμό μήνυμα

Χρήστος Α. Σαρτζετάκης
Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας

Στό λαμό του μās πήρε τελικά ό Μακρυγιάννης. Νά διαβούμε άπ' τό έγώ στό έμεις, μās παράγγειλε. Καί τουλάχιστον στην Προεδρία της Δημοκρατίας, τοίς κείνου ρήμασι πειθόμενοι, άνακαλύπτουν και πάλι τόν πληθυντικό της μεγαλοπρεπείας. Διαιρούν λοιπόν τό έγώ σε μέρη πολλά και κατασκευάζουν ένα κάποιο έμεις. "Ένα έμεις πού λειτουργεί σάν κόλακα του έγώ.

Γιατί τί άλλο μπορεί νά σημαίνει αυτό τό «εκ μέρους έμου προσωπικώς». Τόση άπόσταση ύπάρχει μεταξύ του «έμου» και του «έγώ» ώστε νά χρειάζεται σάν μεσολαβητής όλόκληρος Πρόεδρος; Βέβαια, αυτόν τόν ψυχολογιστικό τρόπο τόν κληροδότησε στόν κ. Σαρτζετάκη ό κ. Καραμανλής πού, σάν θεός κατά τούς άγιογράφους του, υιοθέτησε τό βιβλικό έκείνο «ποιήσωμεν άνθρωπον». Μόνο πού άν πάει έτσι τό πράμα, ίσως χρειαστεί νά προσφωνούμε τόν Πρόεδρο «Κύριο Κύριο», όπως τούς Πατριάρχες...

Φ.ΕΥ.

Άθήνα, άνοχύρωτη πόλη

Φυσικό φαινόμενο οί βροχές κι οί καταιγίδες. Άναμενόμενο. Προβλέψιμο. Άντιμετώπισιμο. Άλλού ίσως. Σε χώρες πού πρίν έκτρέψουν τούς δικούς τους Άχελώους, φροντίζουν νά καθαρίσουν τούς ύπονόμους τους. Άλλά βέβαια τί σόι «μεγαλόπνοο έργο» είναι τό καθάρισμα ενός ύπονόμου. Πώς νά τό εξαγγείλεις άπό μπαλκονίου εις μπαλκόνιον μέ τό βλέμμα καρφωμένο κατάστηθα στό 2000...

Τελικά, όμως, φυσικό φαινόμενο είναι και ό λήθαργος της περιβόητης «κρατικής μηχανής». Όλοι τόν ξέρουν. Όλοι τόν περιμένουν. Όλοι τόν ύφίστανται. Άκριβώς όπως και τήν καταιγίδα. Φαίνεται πως τό «δικαίωμα στό δειρο» πού μοίρασε στό Γιάννενα ό μεγάλθυμος κ. Παπανδρέου μερικοί οργανισμοί τό μετέγραψαν σε «δικαίωμα

στόν ύπνο».

Και κατάντησε έτσι άνοχύρωτη πόλη ή Άθήνα. Άνοχύρωτη στην πρώτη νεροποντή. Στο χιόνι. Στο καύσωνα. Στο νέφος. Και, φυσικά, στους σεισμούς. Μέ τό ζόρι να επιστρέψουμε στά χωριά μας, όσοι βλάχοι. Νά πάρει τά πάνω της κι ή άποκέντρωση. Είναι κι αυτή μιά άποψη. Νιώθεται...

Θά μπορούσε βέβαια νά περιμένει ή έκτροπή του Άχελώου. Τετραετίες επί τετραετιών έχουμε μπροστά μας. Νά καθαριστούν τά ρέματα της Άθήνας πρώτα. Νά μήν πνιγούμε και χάσουμε και τό '92 και τήν Όλυμπιάδα. Κι ή ζεύξη του Ρίου μέ τό Άντίρριο θά μπορούσε κι αυτή νά περιμένει. Για νά μή ζεύουμε τό κάρο πρίν άπ' τά βόδια.

ΑΧ.ΕΛΩΟΣ

«Ά κυβέρνηση ούσα μάνα»...

Καιρός φέρνει τά λάχανα; καιρός τά παραπούλια... Και σε καιρούς προεκλογικών εξάρσεων, πλην της φαιδράς πορτοκαλέας άνθου οι «πολιτευταί», φύονται οι ύποψήφιοι και βλαστάνουν οι σωτήρες, πού σωσμό δέν έχουν.

Ένας τέτοιος λαμπρός πολιτευτής εκ Φθιώτιδος, Γεώργιος Κωστής τ' όνομα, επιχειρηματίας τό επάγγελμα, μās προέκυψε άρθρογραφών στην Άκρόπολι. Νά μās ζεστάνει μέ στό καταχείμωνο...

«Όσο είναι άκόμη καιρός» επιγράφεται τό πόνημά του, έν τρίτον σελίδας μεγάλου σχήματος μετά της φωτογραφίας του κεκοσμημένο (ξέρετε, άπό εκείνες όπου τό βλέμμα σταθερό τρυπάει τό μέλλον νά στάξει όράματα). Πόνημα ικανό νά εξαποστείλει στό πύρ τό έξώτερον δους επιμένουν νά προσδίδουν στό (προ)εκλογικό άλισβερίσι μεγαλύτερη αξία άπ' αυτήν πού δικαιούται.

Δύσκολοι καιροί, γενικώς. Άγέλαστοι. Άποχρέωση μās λοιπόν νά παραθέσουμε έκτενή άποσπάσματα του ιδεοβριθούς άρθριδιου. Για νά αντιληφθούμε τις ανεξάντλητες ικανότητες της ελληνικής άγλωσσίας. Για νά ξαναθυμηθούμε έκείνο τό προβοκατόρικο: «Έλληνες άεί παίδες». Και μήπως, επί τή ευκαιρία, μās ξεφύγει και κάνα χαμόγελο: «Όσο είναι άκόμη καιρός». Ίδου λοιπόν:

«Ά άνυπαρξία ικανότητας για προσγείωση ώστε νά αντιληφθούν τή σημερινή πραγματικότητα και νά λάβουν τις όρθές άποφάσεις πού επιβάλλονται, ώθούν τόν πολιτικό κόσμο της άντιπολιτεύσεως σε άτραπός γεμάτους κινδύνους για τούς ίδιους και για όλόκληρο τό έθνος.

Έγκαταλείπουμε τις λεωφόρους και τις όδους πού διάπλατα μās άνοίγουν τά γεγονότα και ό λαός τά ζει, και ακολουθούμε μακριά άπ' αυτά, άτραπούς, όπως προείπαμε, για τό θεαθήνα, γιατί είναι βέβαιο ότι ούτε αυτές μπορούμε νά διεξέλθουμε καθ' ότι χρειάζονται ικανότατοι ήγέτες και χρησιμοποιούνται βεβαίως μόνον όταν δέν ύπάρχουν άλλοι τρό-

ποι προσπελάσεως. Έτσι μή γνωρίζοντας τόν όρθόν τρόπο άντιπολιτεύσεως προς τήν κυβέρνηση ή όποια διανοίγει διάπλατη λεωφόρο δυναμένη νά μās όδηγήσει προς τά εμπρός, όχι μόνον ως παράταξη αλλά και ως έθνος, ακολουθούμε λίαν πεπαλαιωμένους τρόπους «πολιτικών άγώνων» οι όποιοι έχουν άποδειχθεί άναποτελεσματικοί ως προς τόν επιδιωκόμενο σκοπό και έν πολλοίς καταστρεπτικοί για όλους.

Ίσχυρίσθη ή κυβέρνηση μέ τήν άνοδό της, πρό έξαετίας, ότι παρέλαβε καμένη γή, σύνθημα τό όποιο κατέστη σλόγκαν για αρκετά έτη. Τουτο σημαίνει ότι τή χώρα μās κατείχε ξένος έχθρικός βαρβαρικός στρατός, ό όποιος δέν άφησε τίποτα άκαυτο στόν τόπο. Και μόνον ό ψευδέστατος αυτός ισχυρισμός της κυβερνήσεως, ότι παρέλαβε καμένη γή, άνοίγει σε μās διάπλατη λεωφόρο πού μπορούμε μέ κατάλληλη έργασία, συνεργασία μέ τό λαό και πίστη δική μās και άφοσίωση, νά μās όδηγήσει σε κρίσεις παραδεκτές άπ' όλους, δυνάμενες νά εξαχθούν μέ άπλές, άκαταμάχητες όμως συγκρίσεις.

Ά πίστη στη δυνατότητα της παρατάξεώς μās για έξυπηρέτηση του συνόλου του ελληνικού λαού, άπαιτεί, για νά ύπάρξει, πολιτικούς άνδρας δοκιμασμένους άπό τό παρελθόν και νέους, των όποιων τις ικανότητες θέλει καθορίσει ζυγός άκριβείας όρθώς διευθυνόμενος.

Άν τό ΠΑΣΟΚ έχει χάσει μεγάλο ποσοστό της εκλογικής του δυνάμεως του 1985, γνωρίζει ότι τό ποσοστό αυτό δέν έχει ένταχθεί άκόμη σε άλλη κομματική παράταξη, εύρισκόμενο έν άναμονή. Τουτο εκμεταλλεζόμενη ή κυβέρνηση μέ τό μορατόριο προς ΚΚΕ και ύσα μάνα στη συνθηματολογία και τις πρόσκαιρες παροχές μπορεί νά επιτύχει τήν επανάκαμψη των δυσαρεστημένων αυτών στο στρατόπεδό της».

Και για τήν άντιγραφή:

Τ. Σιμπούρης

Νέα εποχή για τον τύπο

Παρέα με τις «24 Ώρες»

Γιά να διαβάσετε τις 24 Ώρες έχετε τρεις επιλογές. Να τους διαθέσετε ένα λεπτό, πέντε λεπτά ή να εντρυφήσετε με τις ώρες στα πολυσέλιδά τους. Ένα λεπτό για να δείτε τα «χοντρά» στην πρώτη σελίδα. Τά λέει όλα. Πέντε λεπτά για να την ξεφυλλίσετε βλέποντας πάλι τα χοντρά της «πολυνημέρωσης» που προσφέρει ή, τέλος, να τους αφιερώσετε ώρες και ώρες αν έχετε πεισθεί ότι υπάρχει ψωμί. Και ή πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα επιχείρηση διαφήμισης μαζί με όλα τα συμπαρομαρτούντα του κοσκωτίου μύθου φαίνεται ότι είναι σέ θέση να επιφέρει τό μισθροδότηση της συνθήκης όπου οι 24 Ώρες να γίνουν ή έφημερίδα σας.

Τί είναι ή νέα έφημερίδα;

Ένα άπεραντο τίποτε. Τό κενό. Κενό νοημάτων, ανάλυσης, αποψης, ενημέρωσης. Μπορεί όμως, θαυμάσια, να λανσάει την επιθυμία του κενού, να τή δημιουργήσει, όπως τό βάραθρο προξενεί τον Ιλιγγο. «Μιά νέα εποχή για τον Τύπο» κραύγαζε ή διαφήμισή της. Πράγματι. Στην Κοσκωτλάνδη του κοσκωτισμού* ή νέα εποχή είναι ή κατακρήμιση στό κενό.

Θά πετύχει; Καθόλου άπιθανο. Άλλου, άπ' όπου έρχονται ή μέθοδος, τό μοντέλο, τό υφος, τό ήθος και κυρίως τό χρήμα, ή έμπορευματοποίηση της κενότητας έχει πλήρως επικρατήσει. Δέν έλειψαν άλλωστε οι πρόδρομοι και οι πρωταγωνιστές που έκλαϊκυσαν τό είδος και έμπέδωσαν τό υφος. Δέν ήταν ό Κοσκωτάς που έφτιαξε τό κενό. Αύτός τό εκμεταλλεύεται, τό διευρύνει, τό περιφρουρεί παραμερίζοντας ακόμη και τους προδρόμους του. Έτσι,

ό ανταγωνισμός για την επικράτηση στό στίβο του τίποτε θά είναι σκληρός.

Οι σελίδες 32. Τά μέρη της έφημερίδας τέσσερα, τέσσερα χωριστά όκτασέλιδα, ώστε να μήν τσακωνόμαστε ποιός θά πρωτοδιαβάσει την έφημερίδα που έτσι συμβάλλει στην επικράτηση της οικογενειακής ειρήνης: ό πατέρας τά πολιτικά, ό γιός τά άθλητικά, ή μάνα θά ψαχουλεύει τά πολιτιστικά και τά κοινωνικά, ή κόρη τά ποικίλα (λέγονται και κοκτέιλ).

Θύελλα τά άρθρα και τά άρθρίδια. Στο πρώτο φύλλο της 29ης Φεβρουαρίου υπήρχαν 218 «άρθρα». Στο φύλλο της 2ας Μαρτίου 283. Η έντύπωση της «πολυνημέρωσης» που δημιουργούν τίτλοι, τιτλάκια και άστερίσκοι καλύπτει, άκριβώς, την έλλειψη της ενημέρωσης.

Κατ' άρχήν οι 32 σελίδες είναι οι έξης 24. Διότι, ήδη από τό πρώτο φύλλο, ή διαφήμιση άπορροφά τέσσερις σελίδες και άλλες τέσσερις οι διάφοροι κατάλογοι: θεαμάτων, ώροσκοπίων, κουίζ, ίπποδρομιών, κομπιουτεροκατασκευών. Για να είμαστε όμως δίκαιοι ή διαφήμιση σέ σχέση με άλλες έφημερίδες δέν είναι περισσότερη. Είναι σαφές όμως ότι αν οι 24 ώρες κατακτήσουν τή μεγάλη κυκλοφορία οι τέσσερις σελίδες θά αύξηθούν.

Άς δοϋμε όμως αναλυτικότερα τί συμβαίνει στό έσωτερικό των 24 «αναγνώσιμων» σελίδων. Υπάρχουν κατ' άρχήν, όπως είναι φυσικό, οι φωτογραφίες: τό ποσοστό της επιφάνειας που καλύπτουν είναι όμολογουμένως, κι αυτό, μικρότερο σέ σχέση με άλλες έφημερίδες: μόνο 9% ή τό αντίστοιχο των τριών σελίδων. Χάρη δέ στην έξαιρετη ποιότητα χαρτιού και την καλή τεχνολογία οι φωτογρα-

φίες, σχεδόν όλες έγχρωμες, είναι καλοτυπωμένες: ξεφυλλίζοντας τις 24 ώρες τά χέρια δέν μαυρίζουν άπ' τό μελάι.

Άς πάμε όμως πιο κάτω: Οί τίτλοι των άρθρων, οι υπότιτλοι, οι υπέρτιτλοι, οι βινιέτες και τά λευκά καλύπτουν τό 51% της συνολικής επιφάνειας που αντιστοιχούν σέ δεκαεπτά σελίδες! Πολυνημέρωση, σημαίνει κατ' άρχήν βομβαρδισμός από τίτλους.

Τί άπομένει μετά άπ' αυτές τις άφαιρέσεις; Τό σύνολο των «κειμένων» της πολυεφημερίδας καλύπτει μόλις και μετά βίας τό 15% της συνολικής επιφάνειας ή τέσσερις σελίδες από τις τριανταδύ. Ωστόσο τό πάλιν είναι να πιστέψει ό κόσμος ότι εκεί μέσα βρίσκεται όλος ό κόσμος. Ό παρακάτω συγκεντρωτικός πίνακας είναι ή πλήρης εικονογράφηση του κενού για τό όποιο μιλούσαμε.

ΟΙ 24 ΩΡΕΣ ΣΕ ΑΚΤΙΝΟΣΚΟΠΗΣΗ

Άρθρα-άρθρίδια	15%	ή 4 σελ.
Φωτογραφίες	9%	3 »
Διαφημίσεις	12,5%	4 »
«Κατάλογοι»	12,5%	4 »
Τίτλοι-λευκά	51%	17 »
ΣΥΝΟΛΟ	100,00	32

Συμπέρασμα: Μιά μέτρια έφημερίδα της έπαρχίας προσφέρει περισσότερη βλη για άνάγνωση από τή σελιδοθύελλα των 24 Ώρών.

Αυτή είναι ή μία όψη της πολυεφημερίδας. Άλλα χαρακτηριστικά της είναι περισσότερο άποκαλυπτικά της «νέας εποχής».

Στό πρώτο φύλλο υπάρχει ένα μόνο άρθρο 950 λέξεων: Είναι τό κείμενο της αυτοπαρουσίασης. Δύο άρθρα 700 λέξεων (2 δακτυλόγραφα περίπου), δέκα άρθρα

περίπου 300 λέξεων (1 δ/φο) και 15 γύρω στις 200 λέξεις. Τά υπόλοιπα, δηλαδή τὰ έννέα δέκατα τής συνολικής αναγνώσιμης ύλης, είναι κάτω τών εκατό λέξεων, κι ακόμη, κάτω τών πενήντα λέξεων. Τό λακωνίζειν κ.λπ. Δέν πρόκειται όμως για τήν πυκνότητα τής λιτής διατύπωσης, γιατί άν κάτι χαρακτηρίζει, κυρίως, τή νέα έφημερίδα, είναι ή φλυαρία· νά μιλάς για τὰ πάντα και νά μή λές τίποτε. Τό μικρό κείμενο είναι έπιλογή: νά μήν προφτάσει ό λόγος νά γίνει σκέψη, ανάλυση, έπιχείρημα, πάθος, έκφραση. Στο μικρό άρθριδιο χωρά μόνο τό μικροκοιτισμοπολιό, ή άνευρη «είδηση», ή «πληροφορία» χωρίς τίς σημασίες της, τό άνεκδοτάκι, ή φλυαρία τής ταβέρνας, ή συλλογή περιστατικών χωρίς αξιολόγηση, ή καταγραφή εικόνων χωρίς νόημα. Για παράδειγμα, από τή διεθνή ζωή, για όλο τόν κόσμο έξω από τήν Έλλάδα, ύπήρχαν δύο «άρθρα» τών 100 λέξεων και έξι άλλα τών πέντε-έξι άράδων!

Τί είναι ή νέα έφημερίδα από πολιτική και ιδεολογική άποψη;

Έδω βρίσκεται ή μεγάλη κενотоμία της: ούτε δεξιά ούτε αριστερή, ούτε κίτρινη, ούτε μέ τό ΠΑΣΟΚ ούτε μέ τόν Μητσοτάκη αλλά ούτε και ούδέτερη. Σέ κάποια «πολιτικά» της κείμενα περισσότερο μέ τόν Μητσοτάκη, άλλού μάλλον μέ τόν Παπανδρέου. Παντού όμως μέ τή μικροαστική ιδεολογία. Θέλει τόν σύγχρονο μικροαστό χαμένο μέσα στο δάσος τών «πληροφοριών», τόσο πολύ βομβαρδισμένο ώστε τό έρειπωμένο και παραζαλισμένο του μυαλό νά μήν μπορεί νά σκεφτεί τίποτε, νά μήν μπορεί νά βάλει καμιά τάξη στα πράγματα του κόσμου τούτου, λαχανιασμένος νά τρέχει πίσω από μόδες και άνάγκες, αλλά πάντα νά είναι ip.

Ip: εκεί πού φτιάχνεται ή ανάγκη τής κατανάλωσης, μέσα άπ' τήν κατανάλωση τών σημάτων τής πληροφορικής νεωτερικότητας, εκεί, άκριβώς, πού φτιάχνεται ή άβουλία και ή αποχαύνωση, ή ιδιώτευση και ή ιδιωτεία. Γι' αυτό ή νέα έφημερίδα, όχυρωμένη πίσω από τό ιδεολόγημα τής αντικειμενικότητας και τής πολυφωνίας, δέν προβάλλει καμιά άποψη: ούτε καν τήν αντιδραστική πού τόσο όρέγεται. Προβάλλει μό-

νο τό κενό, άπαλά, σιγανά, σπρώχνει πρός τά κεί, εκεί ένθα ούκ έστι πόνος και πάθος αλλά άδιαφορία άτελεύτητος.

Όταν επικρατήσει τό ανθρώπινο είδος πού λέγεται "ό άδιάφορος άνθρωπος", όταν τό μόνο ύπαρκτό πάθος θά είναι τό πάθος νά θεώμεθα τά πάθη τών άλλων, όταν ή μόνη ένδιαφέρουσα πολιτική θά είναι ή διαχείριση είκοσι-τεσσάρων ώρών άδιαφορίας όλων για όλα, τότε οι 24 Ώρες, τό κοσκώτειο συγκρότημα τραπέζων, έφημερίδων, έπιχειρήσεων, ραδιοσταθμών και καναλιών, ομάδων, παικτών, άθλητών, καλλιτεχνών, δημοσιογράφων διανοουμένων, πολιτικών και παραγόντων θά έ-

χει κερδίσει. Για τήν ώρα μάχεται, κατασκευάζει τίς προϋποθέσεις για τό βασίλειο τής Κοσκωτλάνδης, χωρίς δυσκολία άλλωστε, γιατί οι γενικές άντιστάσεις έχουν από καιρό καμφθεί. Άλλοι φρόντισαν γι' αυτό.

Τό γεγονός πάντως ότι οι 24 Ώρες έπесαν από τίς 170.000 φύλλα κυκλοφορίας στην Άθήνα τήν πρώτη μέρα στις 65.000 μετά τέσσερις ημέρες δείχνει ότι υπάρχουν ακόμα και οι ειδικές άντιστάσεις. Τό δένδρο δέν έχει τελειώς ξεραθεί.

* Οι όροι «Κοσκωτλάνδη» και «κοσκωτισμός» όφείλονται στον Παντελή Μπουκάλα πού τούς χρησιμοποίησε πρώτος στον Πολίτη («Κέρματα»).

ΠΑΡΑΦΥΑΔΑ

ΠΑΡΑΦΥΑΔΑ

Ανέκδοτα κείμενα πεζογράφων τής Θεσσαλονίκης

Επιμέλεια Περικλή Σφυριόη. Θεσσαλονίκη 1987.

Νίκος Μπακόλας: Προίτιοιός σιάς	Μανώλης Σεζάνης: Οι ιστορίες του πατέρα μου
Ντίνος Χριστιανόπουλος: Μοσσοιλέτα και σεξουαλική άναστηρία	Τάσος Καλούτσας: Η χαλάστρα
Περικλής Σφυριόης: Τό όδηγμα	Ηλίας Κουτσούκος: Το πρόβλημά μου είναι πως... δεν υπάρχει
Πρόδρομος Χ. Μάρκογλου: Οι έννες γλώσσες	Μαρία Κατούνη: Musee Imaginaire
Μάρκος Μέσκος: Ο κόκορας	Γιώργος Σκαμπαρδώνης: Οι πέτρες - δοκάρια
Κώστας Λαζάρης: Άσκήσεις επί άμμοδόχου	Γρηγόρης Σίμος: Απεξ Σολέη
Τόλης Καζαντζής: Πές	Γιώργος Άδαμίδης: Τό παιχνίδι τής μνήμης
Σάκης Παπαδημητρίου: Παρέμβαση TechnoΕκδοσι ΑΜΕ	Όλγα Δάσου: Η Γωνιά του Βιβλίου Αδιόριστος βιολόγος
Νίκος Παπασπύρου: Τό παζάρ	Σταύρος Ζαφειρίου: Ο Μιχαλάκης
Γιώργος Κάτος: Η Ποτάμα	Φίλιππος Λαμπαδάριος: Η μελωδία μιας σχέσης
Γιάννης Ζήμας: Ο χορός τής Σαλώμης Εικονολάτρης	ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ
Άλέξανδρος Κοσματόπουλος: Έξόδου σχήμα	
Αλυμπέτος Ναρ: Του Λάκη ο λόγος...	

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΑΝΟΣ

3

Καλλιτεχνική επιμέλεια Κάρουλου Ταζεκ.

ΙΑΝΟΣ

Επιδημιολογία

Καπα

Δέν μπορεί νά μήν έπισημά-
νουμε τή «βιβλιοκρίσιā»,
στήν πραγματικότητα πολι-
τική προγραμματική πλα-
φόρμα μέ θεωρητικές «μετα-
μαρξιστικές» φιλοδοξίες,
του Κ. Σταυρόπουλου στό
τεύχος 25 του περιοδικού ΚΑ-
ΠΑ. Μέ άφορμή τό βιβλίό του
Νίκου Καρρά *Τό πραγματικό
κίνημα ή γιά ποιā έπανάστα-
ση μιλάμε*, ό άρθρογράφος
συμπληρώνει σέ μιάμιση σε-
λίδα τή «θεωρία» πού ό Ν.
Καρράς «άφησε στή μέση»,
παρ' ότι παραδέχεται ότι ό
συγγραφέας του έν λόγω κρι-
νόμενου βιβλίου άποτελεί «ά-
πό τίς έξαιρέσεις στό χώρο
των κλασικών μαρξιστικών
κοσμοθεωριών πού άγωνιā
καί άναζητā μιά καινούρια
σύλληψη του κόσμου κ.τ.λ.
κ.τ.λ.» (σ. 44). Τό «άλλο μι-
σό του δρόμου», πού μās πα-
ρέχει μέ τόση βεβαιότητα ό
Κ. Σταυρόπουλος, μπορεί νά
συνοψιστεί στά έξής: 1) ότι ή
βασική αντίθεση του κεφα-
λαίου και τής έργασίας έχει
πάψει πλέον νά ύφίσταται, 2)
ότι ή έργατική τάξη πέρασε
άνεπιστρεπτι στό περιθώριο
της κοινωνίας (και της ιστο-
ρίας, όπου άλλωστε άρκετā,
100 χρόνια, ήταν στό προ-
σκήνιο), 3) ότι σήμερα επί-
κειται ή τεχνολογική κοινο-
νική επανάσταση της οποίας
είναι άλλες οι μορφές πάλης,
γιά παράδειγμα «κυρίαρχο
καί ένδιαφέρον είναι σήμερα
τό κοινωνικό φαινόμενο της
άτομικής πρωτοβουλίας και
εθθύνης» και άλλα παρό-
μοια. Άπαλλαγμένοι λοιπόν
άπό τā «παλαιοημερολογί-
κα καλοπροαίρετα έρωτήμα-
τα και διλήματα», ακολου-
θώντας τό φωτεινό παράδειγ-
μα του Ν. Καρρά, ό άρθρο-

γράφος του ΚΑΠΑ μās ύπο-
δεικνύει νά νιώσουμε κι έμεις
άπελευθερωμένοι μακριά άπό
τίς άλλотινές κομματικές όρ-
γανωτικές έντάξεις και ν' ά-
κουμπήσουμε μέ άνεση τόσο
στις προοδευτικές άστικές ί-
δέες άλλο τόσο και στό καλό
παρελθόν της προλεταριακής
κοινωνικής επανάσταση (σ.
45).

Είμαστε ύποχρεωμένοι μερι-
κές φορές νά δεχόμαστε θέ-
σεις άκόμα κι εκείνων πού
βρίσκονται σέ ιδεολογικούς
και πολιτικούς αντίποδες σέ
σχέση μέ μās. Έκλεκτικισ-
μός; Κάθε άλλο. Πέρα άπό
τήν ύποχρέωση ειλικρίνειας
δέν είναι άναγκαστικά ό κό-
σμος άσπρος / μαύρος.

Διαβάσουμε λοιπόν στον
τελευταίο *Σχολιαστή* άπο-
σπάσματα άπό συνέντευξη
του ύπουργού Παιδείας και
Θρησκευμάτων κ. Άντώνη
Τρίτη:

«Οί σύγχρονοι Όλυμπια-
κοί άγώνες έχουν ένα διπλό
χαρακτήρα: έμποροπανήγυ-
ρις των πολυεθνικών και "εί-
ρηνική" άναμέτρηση των ύ-
περδυνάμεων. (...) Όχι μόνο
δέν έχουμε τό δικαίωμα νά
δεχτούμε στον τόπο μας τā
σημερινά Όλυμπιακά πανη-
γύρια άλλά πρέπει νά έχουμε
τό θάρρος νά συμβάλουμε
στήν κατάργησή τους. Αυτό
άποτελεί τήν πρωταρχική εθ-
θύνη μας άπέναντι στους δη-
μιουργούς τους».

Και προσυπογράφουμε αυ-
τή τή θέση πού και ό *Πολίτης*
έχει κατ' επανάληψη ύπο-
στηρίξει.

Κρίμα όμως. Αύτά γρά-
φονταν τόν Όκτώβριο του
1980! Σήμερα άλλα πρυτα-
νεύουν. Μήπως άλλάζουν οι
θέσεις όταν οι άνθρωποι γί-
νονται ύπουργοί;

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση
γλωσσικής παιδείας

Ένδιαφέρον τό άφιέρωμα μέ
σειρά δημοσιευμάτων πού ά-
σχολούνται μέ τā προβλήμα-
τα διδασκαλίας της γλώσ-
σας στή Μέση Έκπαίδευση.
Άναφέρουμε ένδεικτικά τā
άρθρα του Α. Χαραλαμπό-
πουλου «Διδασκαλία της λει-
τουργικής χρήσης της γλώσ-
σας» και Ίωάννας Τσολακο-
πούλου «Γλωσσική διδασκα-
λία και διάλεκτο». Τό «επί-
μαχο» βέβαια ζήτημα πού
σχετίζεται μέ τή γλωσσική
διδασκαλία είναι εκείνο της
σχέσης γλώσσας και λογοτε-
χνίας και της εκπαιδευτικής
έπικυριαρχίας του λογοτεχνι-
κού προτύπου του λόγου πά-
νω στή λειτουργική χρήση
της γλώσσας πού είχε και έ-
χει τεράστιες συνέπειες στή
γλωσσική καλλιέργεια των
μαθητών. Τό δημοσίευμα της
Έλένης Χοντολίδου «Διδα-
σκαλία της γλώσσας και λο-
γοτεχνία» (σ. 46-50), καθώς
διαθέτει τό προτέρημα της
σαφήνειας και παρέχει στον
άναγνώστη όρισμένες συγκε-
κριμένες προτάσεις και άπό-
ψεις, θā μπορούσε νά άποτε-
λέσει ένα έναυσμα γιά εύρύ-
τερο προβληματισμό και
διάλογο γύρω άπό τό σύνθε-
το βέβαια και κρίσιμο αυτό
εκπαιδευτικό ζήτημα.

Ένα καινούριο περιοδικό,
τρίμηνο, έκανε τήν εμφάνισή
του: Η ΔΙΣΚΟΓΡΑΦΙΑ, πού
κυκλοφορούν οι Έκδόσεις
ΓΝΩΣΗ. «Στόχος μας είναι ή
πληροφόρηση των άναγνω-
στών μας γύρω άπό μουσικές
καταγραφές κάθε είδους άλ-

λά και ή διατύπωση μιās ό-
λοκληρωμένης, έγκυρης ά-
ποψης γιά κάθε δισκογραφι-
κό γεγονός», τονίζει τό είσα-
γωγικό σημείωμα του περιο-
δικού. Καλοδεχούμενη ή έκ-
δοση. Στό χώρο της δισκο-
γραφίας ως τώρα δέν συναν-
τā κανείς παρά τό διαφημι-
στικό όργανό πού ύπαγο-
ρεύουν οι δισκογραφικές έ-
ταιρείες. Σπάνια τήν έγκυρη
άποψη, τήν κριτική, τή γνώ-
ση, τήν καλλιερημένη εδαι-
σθησία. Γιατί έτσι ό κατανα-
λωτισμός μπορεί νά γίνει τέ-
λειος, ξεχνώντας ότι πριν τή
«δισκογραφική καταγραφή»
ύπάρχει και ή μουσική, πριν
τā ηλεκτρονικά μηχανήμα-
τα, τā κεφάλαια και τό στάρ-
σύστημ ύπάρχουν κι εκείνοι
πού παιδεύουν τό κεφάλι
τους μέ τίς νότες, τā πεντά-
γραμματα και τā όργανα.

Η πρώτη έντύπωση πού ά-
φήνει τό νέο περιοδικό ύπό-
σχεται ότι πράγματι άνάμε-
σα στό εμπόρευμα της δι-
σκογραφικής παραγωγής και
τόν καταναλωτή της - άνα-
γνώστη του περιοδικού ύπά-
ρχει χώρος γιά μιά καλλιέρ-
γεια πού θā διαθέτει τā στοι-
χεία και τήν εδαισθησία νά
κρίνει, ν' άπορρίπτει, νά δια-
λέγει: νά μή θεωρεί τήν πά-
σης φύσεως ήχορύπανση πού
προκαλούν δίσκοι, κασέτες,
βίντεο, δίσκοι-κόμπιακ, ρα-
διόφωνα, τηλεοράσεις και
κέντρα, καλλιτεχνική δη-
μιουργία και άναγκαστική
τροφή.

Ευχόμαστε στή ΔΙΣΚΟ-
ΓΡΑΦΙΑ νά τā βγάλει πέρα.

απόπλους

Περιοδικό της εστιασμένης σχέσης με Πολυτεχνείο

Στό περιοδικό 'Απόπλους
του Δημοκρατικού Άγώ-
να Ε. Μ. Πολυτεχνείου
διαβάσαμε τό παρακάτω
κείμενο πού τό μεταφέρου-
με έδώ χωρίς σχόλια.

**Η μεταφορά των
σχολών στην άκρη
της Άθήνας ή από τή
Γή στή Σελήνη**

Άφορμή γιά νά γραφτεί αυτό
τό άρθρο στάθηκαν δύο κυ-
ρίως πράγματα:

Τό πρώτο είναι ή σταδιακή άπομάκρυνση τών σχολών από τό κέντρο τής 'Αθήνας. 'Ηδη, τά πρώτα έτη τών περισσότερων σχολών κάνουν μάθημα στην Πανεπιστημιούπολη - Πολυτεχνειούπολη, για νά κατέβουν στη συνέχεια φιλτραρισμένα στά αντίστοιχα παραρτήματα του Κέντρου. 'Υπάρχουν όμως και σχολές που είναι μεταφευμένες έξ ολοκλήρου στού Ζωγράφου-Ίλίσσια, όπως ή Θεολογική, τό Βιολογικό, οι Τοπογράφοι ΕΜΠ, πρόσφατα ή Φιλοσοφική. Μέ την επικείμενη έξ ολοκλήρου μεταφορά τών Χημικών Μηχανικών, τό πρόβλημα χτυπάει πολύ άμεσα τήν πόρτα του Πολυτεχνείου. Φαίνεται ότι ή Πολυτεχνειούπολη άνοίγει τις άγκάλες της για νά μάς φιλοξενήσει και τά πέντε χρόνια τής θητείας μας.

Τό δεύτερο είναι οι φόβοι που μου δημιουργούνται από τή φετινή έκρηξη στο χώρο τών ΑΕΙ. Τό φοιτητικό κίνημα, ξυπνώντας από τή χειμερία νάρκη του, άνησύχησε τούς ίθύνοντες που, για νά μπορέσουν νά τό άποδυναμώσουν και νά τό έλέγξουν, θά έπιταχύνουν τή διαδικασία τής μεταφοράς τών σχολών. Δέν είναι καθόλου τυχαίο τό ότι οι σχολές του Ζωγράφου και τών 'Ιλισίων είτε δέν συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις-καταλήψεις του χειμώνα ή, στην καλύτερη περίπτωση, έκλεισαν για μία μόνο βδομάδα για νά γυρίσουν άμέσως μετά, άπρακτες, πίσω στά μαθήματά τους.

'Η άπομόνωση κάθε «επικίνδυνη» κοινωνικής κατηγορίας άποτελεί κεντρική έπιλογή τών κυβερνήσεων από παλιά. Οι καπιταλιστικά άνεπτυγμένες χώρες, μετά τά κινήματα άμφισβήτησης τής δεκαετίας του '60, άπομάκρυναν τούς φοιτητές στα campus-πανεπιστημιούπολεις έξω από τις πόλεις. Τήν ίδια έποχή (1963), στην Ελλάδα τής Ε.Ρ.Ε. άρχίζει τό χτίσιμο τής πανεπιστημιούπολης στα 'Ιλίσσια. 'Ηταν ή άπαρχή μιας κίνησης για τήν άποκέντρωση τών πανεπιστημίων που ολοκληρώνεται στις μέρες μας και που έντάσσεται σ' ένα συνολικότερο πρόγραμμα εκκαθάρισης του κέντρου τής 'Αθήνας από κάθε έστία συγκρούσεων (βλ. άπομάκρυνση δικαστη-

ρίων, επικείμενη μεταφορά ύπηρεσιών, ύπουργείων κ.λπ.).

Οι φοιτητές έχουν επανειλημμένως άποδείξει ότι μπορούν νά δημιουργήσουν πολλά προβλήματα στις έκάστοτε κυβερνήσεις (βλ. έξέγερση Πολυτεχνείου, κατάρρευση του ν. 815 μετά τις καταλήψεις του '79 κ.λπ.).

'Η άπομάκρυνση τών φοιτητών από τό κέντρο τής πόλης έλαχιστοποιεί τή δυνατότητα νά άποτελέσει κάποιος ένδοφοιτητικός άναβρασμός πόλο έλξης και νά επηρεάσει τό πολιτικό γίνεσθαι. Κι αυτό συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους: άφενός ή δημοσιότητα που παίρνει κι ή έμβέλεια που έχει ένα γεγονός όταν συμβαίνει στην άκρη τής 'Αθήνας είναι μηδαμινές, άφετέρου ό κόσμος που καθημερινά περνάει από τό κέντρο γίνεται αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος, αλλά συχνά και τής βίαιης καταστολής του, κατά συνέπεια μπορεί νά ευαισθητοποιηθεί πολύ πιο εύκολα.

Είναι προφανές ότι ή καταστολή μιας κινητοποίησης ή διαμαρτυρίας που γίνεται στο κέντρο τής πόλης έχει πολιτικό κόστος, άφου ή άμύ κρατική βία ξεδιπλώνεται μπροστά σέ εκατοντάδες μάτια. Τί κόστος όμως μπορεί νά έχει στις παρυφές τών βουνών όπου χτίζονται οι Πανεπιστημιούπολεις και όπου μόνοι θεατές είναι οι θάμνοι και τ' άγκάθια;

'Ας δοϋμε όμως τί αντίκτυπο έχει και στους φοιτητές ή άπομάκρυνσή τους από τά «έπίγεια».

'Η άπομάκρυνση τών φοιτητών στο γκέτο του Ζωγράφου και τών 'Ιλισίων όχι μόνο τούς μετατρέπει σ' ένα έξωχωρο κομμάτι, άνυποπτο για τις πολιτικές-κοινωνικές-πολιτισμικές έξελίξεις, χωρίς συνείδηση τών ευρύτερων προβλημάτων και τών δικαιωμάτων τους, αλλά τούς άφαιρεί και τή δυνατότητα νά επικοινωνήσουν με άλλες κοινωνικές ομάδες. Τό σχέδιο είναι πάντα τό ίδιο: ή άποσύνδεση τών κοινωνικών χώρων, οτώς ώστε νά μήν μπορούν νά έρθουν σ' έπαφή, ν' άλληλεμπλακοϋν και νά ζυμωθϋν μεταξύ τους, κατά συνέπεια νά γίνει ό άγώνας τους πω άποτελεσματικός.

Οι έξόριστοι φοιτητές έκόβουν όριστικά από τόν «θόρυβο» του κέντρου. Μα-

κριά από κάθε πολιτική-πολιτιστική λειτουργία (συζητήσεις, έκδηλώσεις, κινητοποιήσεις, βιβλιοπωλεία, κινηματογράφους κ.λπ.), ό φοιτητής ζει ταμπουρωμένος στον μικρόκοσμό του, χωρίς έξωτερικά έρεθίσματα· συναναστρέφεται άποκλειστικά και μόνο με όμοιους του — συμφοιτητές, διδάσκοντες. 'Ετσι παραμένει άφωτισμένος στον μοναδικό του προορισμό, τήν έπιστήμη, άφου δέν ύπάρχει τίποτα που νά τόν άποσπā άπ' αυτόν.

Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες ό άπώτερος στόχος, δηλαδή ή ιδεολογική και πολιτική χειραγώγηση τών φοιτητών κι ή άμβλυνση τών αντίστασέων τους, είναι έργο πολύ εύκολότερο.

Τό βασικό πρόβλημα που δημιουργεί ή μεταφορά τών σχολών είναι ή άπόσταση. Οι συγκοινωνίες για νά φτάσει κάποιος στο «ναό τής γνώσης» πολλαπλασιάζονται, πράγμα που συνεπάγεται άφενός άβξηση τών έξόδων, άφετέρου νεκρό κι έξουθενωτικό χρόνο.

Παράλληλα δημιουργούνται προβλήματα στην όργάνωση τής ζωής του φοιτητή. 'Η ένότητα χώρου-χρόνου κι ή δυνατότητα νά συνδυάσει τις άσχολίες, που προσφέρει τό κέντρο, δέν ύπάρχουν πιά. Οι φοιτητές δέν μπορούν νά διαλέξουν χώρους για φαγητό, καφέ, κουβέντα. Είναι ύποχρεωμένοι νά περνοϋν τις ώρες τους στα μονοπώλια τής πλήξης και τής μιζέριας που κατέχουν τά έστιατόρια και τά κυλικεία τών σχολών.

'Ας προσγειώσουμε τό διαστημόπλοιο μας στο σεληνιακό τοπίο τής Πανεπιστημιούπολης και ός περιπλανηθούμε στους παραμυθένιους χώρους. 'Ο έφιάλτης τής πολεοδομικής καταστολής σ' όλο του τό μεγαλείο.

Οι έκτάσεις άχανείς, οι άποστάσεις μεταξύ τών συγκροτημάτων μεγάλες. Τά κτίρια όγκώδη και δυσανάλογα, πολύ μακριά από τήν ανθρώπινη κλίμακα. Σου έπιβάλλονται διά του μεγέθους και τής δύναμης.

Τό μάτι σκλαβώνεται άνάμεσα σέ όριζόντιες και κάθετες γραμμές. 'Η άκρίβεια κι ή άδοστηρότητα δέν άφήνουν κανένα περιθώριο στη σκέψη και στη φαντασία: τις ύποβάλλουν. Οι χώροι κλειστοί κι έσωστρεφείς, άναδεικνύ-

ουν τήν γκετοποίηση τής πανεπιστημιακής κοινότητας. Κι όμως οι σύγχρονες αυτές έγκαταστάσεις άποτελούν στατικό και πολεοδομικό πρότυπο (βλ. φωτογραφίες άνάλογων κτιρίων που παρουσιάζονται ως ύποδείγματα στο βιβλίο *Στατικής* του 'Αρμένακα που διδάσκεται στο 7ο έξάμηνο τής Σχολής Πολιτικών Μηχανικών).

'Η γνώση, πάντα άφυδατωμένη από τήν κοινωνική της διάσταση, είναι ποσοτική και στέρεα, όπως και τά κτίρια μέσα στα όποια παρέχεται. 'Εμείς καλούμαστε νά τήν άποδεχόμαστε χωρίς ίχνος άμφισβήτησης.

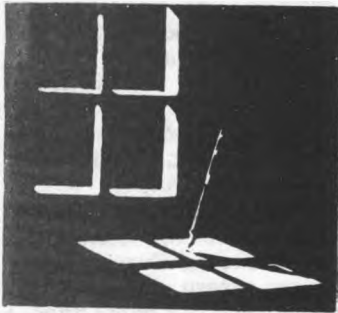
'Ως πρόφαση για τή μεταφορά τών σχολών χρησιμοποιήθηκε τό πρόβλημα τής ύλικοτεχνικής ύποδομής για τό όποιο πολϋς λόγος γίνεται τά τελευταία χρόνια. 'Η έλλειψη αίθουσών κι έργαστηρίων ταλαιπωρεί τούς φοιτητές. 'Εκείνοι λοιπόν που σκέφτονται πριν από μάς για μάς, άποφασίζουν νά δώσουν τέλος στην ταλαιπωρία μας, φροντίζοντας ταυτόχρονα για τήν υγεία μας που όλοένα χειροτερεύει από τή βαριά άτμόσφαιρα του κέντρου.

Δέν είμαστε καθόλου μά καθόλου άφελείς. 'Η άκίνητη πανεπιστημιακή περιουσία είναι μεγάλη. Οι μακροσκελείς κατάλογοι τών κτιρίων που άνήκουν στο Πολυτεχνείο - Πανεπιστήμιο και βρίσκονται στο κέντρο τής 'Αθήνας μπορούν άνετα νά λύσουν τό πρόβλημα τών αίθουσών. Είναι προφανές ότι ή άναμόρφωση αυτών τών κτιρίων, ώστε νά γίνουν χρησιμοποιήσιμα, στοιχίζει πολύ λιγότερο από τό κτίσιμο νέων έγκαταστάσεων. Δέν τρέφουμε καμία αυταπάτη ούτε πείθουν οι δικαιολογίες που προφασίζονται οι άρμόδιοι για τή μεταφορά τών σχολών. Ξέρουμε καλά ότι οι λόγοι που ύπαγορεύουν αυτή τή μεταφορά είναι πολιτικοί κι όχι πρακτικοί, γι' αυτό και τήν άρνούμαστε.

'Από τή μεριά μας, θά κάνομε ό,τι μπορούμε για νά ματαιώσουμε αυτό τό ταξίδι στην άκρη τής 'Αθήνας που μάς τό έτοιμάζουν από καιρό. Γιατί είμαστε σίγουροι ότι θά είναι ένα ταξίδι χωρίς έπιστροφή.

Κατερίνα Καραγιάννη

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΠΕΡΕΣΤΡΟΪΚΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΑΓΟΡΑ

Θά θέλαμε νά απαντήσουμε στά άρθρα τών κυρίων Α.Ε. καί Φ.ΕΥ πού υπάρχουν στό τεύχος σας τού 'Ιανουαρίου, μέ τήν έλπίδα δι τήν τά δημοσιεύσετε. Δέν αναφέρουμε όνόματα δημοσιογράφων διότι δέν υπάρχουν στίς αντίστοιχες στήλες. 'Ο κ. Φ.ΕΥ καί ό κ. Α.Ε. θά μπορούσαν νά είναι όποιοσδήποτε, από γνωστούς άρθρογράφους μέχρι άγνωστους πού προσπαθούν νά δημοσιογραφήσουν.

Ένας δημοσιογράφος κύριοι, όφείλει πρίν γράψει τό όποιο κείμενο νά καλύψει τά νώτα του —μιά καί βρίσκεται στό πλευρό αυτών πού παλεύουν γιά τήν καθαρή δημοσιογραφία—. Μέ λίγα λόγια νά έχει πάρει τήν ανάλογη πληροφόρηση καί νά αντιστέκεται στίς όποιες φήμες κυκλοφορούν κακόβουλα όπουδήποτε καί νά γίνεται φορέας τους. Τό γραφείο του Διευθυντού του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού σαφώς καί δέν μεσολάβησε γιά τήν έκδοση του βιβλίου «ΠΕΡΕΣΤΡΟΪΚΑ». Δέν θά μπορούσε άλλωστε μιά καί οι αντιπρόσωποι του άμερικάνου εκδότη, καμία άπολύτως σχέση δέν έχουν μέ όποιοδήποτε γραφείο. Θά μπορούσατε νά πληροφορηθήτε από τους ίδιους τήν όλη διαδικασία τής παροχής σέ μās τής έκδοσης. Τά τηλεφώνά τους στή διάθεσή σας. 'Απλώς μās προτάθηκε καί πήραμε τό ρίσκο τής έκδοσης πού δέν νομίζουμε από τίς πληροφορίες μας δι τήν ανάλαμβανε κανένας εκτός τής Σύγχρονης Έποχής. 'Από

κεί καί πέρα ό καθένας μπορεί νά λέει ότιδήποτε. Βέβαια ή επιτυχία τής έκδοσης ενόχλησε αυτούς πού δέν στάθηκαν ίκανοί νά τήν προβλέψουν καί κατόπιν αυτού προσπαθούν νά τήν προσβάλλουν.

Όσον άφορά τά τηλεοπτικά μέσα, νομίζουμε δι είναι δικό σας λάθος πού δέν παρακολουθήτε τόν διεθνή τύπο γιά νά ανακαλύψετε τό μέγεθος τής δημοσιότητας πού έχει πάρει ή αντίστοιχη έκδοση άπανταχού. Βέβαια ή αντίθεσή σας μέ τόν κ. Γκορμπατσώφ είναι δικό σας θέμα, αλλά δέν μπορείτε νά άμφισβητήσετε τό γεγονός δι ό ίδιος είναι ένα μεγάλο θέμα ούτε καν νά τό άποσιωπήσετε. Καλό θά ήταν πάντως μιά καί πλέον υπάρχει δορυφορική κάλυψη προγραμμάτων, νά παρακολουθήτε—άν θέλετε νά άπόσχετε από μικροκομματισμούς— τήν δημοσιότητα πού έχει πάρει τό θέμα καί όχι μόνον στήν 'Ελλάδα.

Έπίσης άν παρακολουθήσατε όλο τό πρόγραμμα τής 'Ελληνικής τηλεόρασης καί άν δέν αναφερόσασταν μόνον σέ δι πέφτει στήν αντίληψή σας θά διαπιστώνατε δι έλληνες συγγραφείς καί εκδότες εμφανίζονται πολλάκις σέ πολλά προγράμματα καί δι είναι από τίς λίγες φορές πού έγινε αναφορά στόν εκδοτικό μας οίκο σέ όλα αυτά τά χρόνια καί φαίνεται δι αυτό τό λίγο οās ενόχλησε.

Η αντίθεσή σας μαζί μας φαίνεται δι δέν καλύπτεται μόνον μέ ανακρίβειες γιά τήν έκδοση του βιβλίου «ΠΕΡΕΣΤΡΟΪΚΑ», αλλά προχωρά καί σέ άλλα βιβλία όπως αυτό τής ΜΑΡΙΑΣ ΚΟΥΡΤΣΗ. Θά ή-

ταν προτιμότερο όμως νά διαβάσατε τά βιβλία όταν κάνετε τήν όποια κριτική. Όσο γιά τό λυρισμό καί τήν έπιστροφή του, έχουμε τήν άποψη μας. Πιστεύουμε δι μέσα στήν πληθώρα μυθιστορημάτων, ποιημάτων κ.τ.λ. λίγοι είναι αυτοί πού πραγματικά αξίζουν καί έχουμε σκοπό νά τούς βοηθήσουμε.

'Ηλίας καί Γιώτα Λιβάνη

Στήν κυρία καί τόν κύριο Λιβάνη θά συνιστούσαμε κατ' άρχήν νά άσχολούνται λίγο μέ τήν άνάγνωση. Δέν άρκει νά τυπώνουν βιβλία. Διότι: 1) Δέν διατυπώθηκε, στό σχόλιο του ΠΟΛΙΤΗ, καμία αντίθεση στό βιβλίο τής Μαρίας Κούρτση, αλλά στή διαφημιστική καταχώρηση όπου οι εκδόσεις Λιβάνη άνήγγειλαν δι «ό λυρισμός στήν ποίηση ξαναγεννιέται μέ τή μορφή τής Μαρίας Κούρτση». 'Αμετροέπεια ή ύπερβολικός ζήλος του διαφημιστή; Δικό τους τό πρόβλημα. 'Όσο καί τό όρφάνεμα του λυρισμού πού φρόντισαν νά άποκαταστήσουν. 2) Πουθενά δέν γράψαμε δι ό κ. Παπανδρέου μεσολάβησε γιά νά δοθεί ή Γκορμπατσώφ στίς εκδόσεις Λιβάνη. Καί δέν θά υποστηρίξαμε δι όποιος έχει τή μύγα μυγιάζεται. 'Απλώς είπαμε δι ό κ. Παπανδρέου ανέλαβε, μέσα από τό Δελτίο Ειδήσεων, νά διαφημίσει τήν έκδοση, άφού ό κ. Στουκάλιν έστειλε στόν σοβιετικό ήγέτη ένα αντίτυπο στό όποιο έναπόθεσε τήν αφιέρωσή του καί, υποθέτουμε, πάλι μέ τό ίδιο όρόμο ξαναγύρισε στά μέρη μας κι από κεί στό Δελτίο Ειδήσεων. Πού ή ανακρίβεια;

Αν οι εκδότες μας παρακολουθούσαν τή Βρετανική, τή Γαλλική ή τή Γερμανική τηλεόραση, σίγουρα δέν θά ανακάλυπταν τήν Θάτσερ, τόν Μιτερράν ή τόν Κόλ νά διαφημίζουν, στό κρατικό Δελτίο Ειδήσεων, τήν Περεστρόικα.

Σέ ένα πράγμα πάντως συμφωνούμε μέ τούς εκδότες: δι τό θέμα Γκορμπατσώφ καί Περεστρόικα είναι σοβαρό. 'Ηδη στό παρόν τεύχος ό ΠΟΛΙΤΗΣ (σ. 40), υιοθετώντας τίς προτροπές των αξιότιμων έπιστολογράφων, αναφέρεται εκτενώς στή ζωή καί τό έργο τής Γκαλίνα Μπρέζνιεβα.

ΦΕΥ.

ΝΙΚΟΣ ΔΗΜΟΥ

'Ερως Καλού

ΕΠΙΣΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

- 1 Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
- 2 ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΓΑΤΩΝ
- 3 ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΠΑΝΤΑ
- 4 ΠΑΡ' ΟΛΑ ΑΥΤΑ
- 5 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
- 6 ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
- 7 Η ΔΥΣΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΝΑ ΕΙΣΑΙ ΕΛΛΗΝΑΣ
- 8 ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ
- 9 ΠΟΙΗΜΑΤΑ 1950-1980
- 10 ΞΕΝΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ
- 11 ΟΙ ΝΕΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
- 12 ΚΟΙΝΟΤΟΠΙΕΣ
- 13 Ο ΕΛΛΗΝΑΣ ΒΟΥΔΔΑΣ
- 14 ΤΟ ΑΠΟΛΥΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΤΑΒΑΙ
- 15 Η ΧΑΜΕΝΗ ΤΑΣΗ
- 16 ΜΙΚΡΑ ΒΗΜΑΤΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
Μουρομιάλη 9 - Τηλ. 3607.744